

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
Інститут української археографії та джерелознавства
імені М. С. Грушевського

THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF UKRAINE
M. S. Hrushevsky Institute of Ukrainian Archaeography
and Source Studies

Oleksandr Shulhyn
in the Ukrainian State Building and
International Politics

Kyiv – 2016

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
Інститут української археографії та джерелознавства
імені М. С. Грушевського

Олександр Шульгин
в українському державотворенні та
міжнародній політиці

Київ – 2016

УДК 329.733(477)(092) Шульгин

ББК 66.3 (4Укр)8 Шульгин

Ш 95

Рецензенти:

Надія Миронець, доктор історичних наук, професор, *Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України;*

Ігор Гирич, доктор історичних наук, завідувач відділу, *Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України.*

Ш 95 Олександр Шульгин в українському державотворенні та міжнародній політиці / Збірник наукових праць та документів: Наукове видання / упоряд. В. Піскун. – К.: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 2016. – 432 с.

ISBN 978-966-02-7940-7

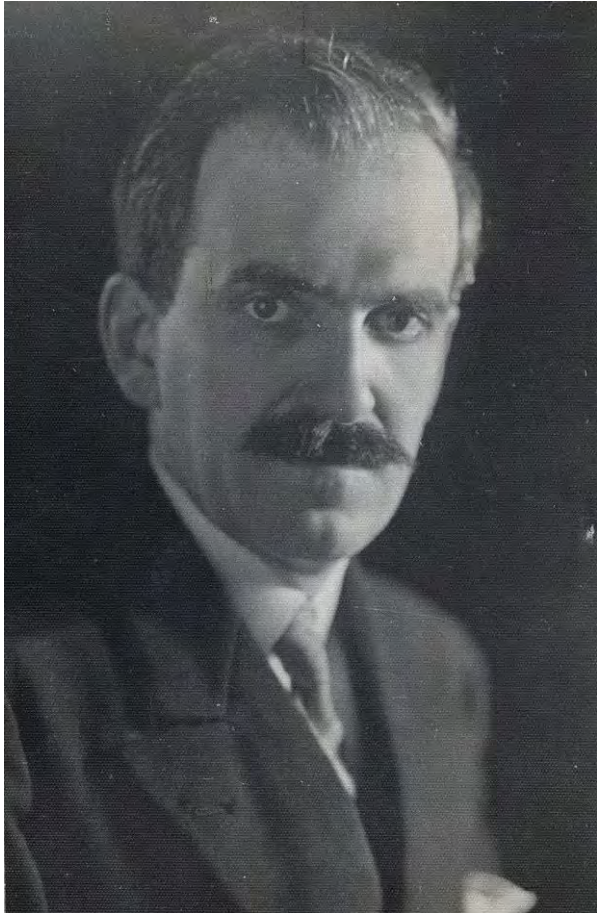
У збірнику наукових праць та документів висвітлюється постать Олександра Шульгина – першого міністра закордонних справ УНР, українського державного й громадського діяча, історика та дипломата. До наукового обігу вводяться документи, в яких висвітлена біографія, дипломатична діяльність, взаємозв'язки з родиною Чикаленків, документи із “Досє” французької поліції на нього.

The collection of scientific works and documents is dedicated to the figure of Oleksandr Shulhyn, the first foreign minister of UNR, Ukrainian state and public figure, historian and diplomat. Documents about his biography, diplomatic activities, and relationships with Chykalenko's family, documents from the French police dossier on him are presented.

*Затверджено до друку Вченою радою Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України
(протокол № 5 від 25 червня 2015 року)*

ISBN 978-966-02-7940-7

© Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 2016
© Автори, 2016

Олександр Шульгин, 1930-ті рр.

ВСТУПНЕ СЛОВО

“Віра у нас усіх в Українську Народню Республіку, вільну і незалежну, – повинна бути непереможною”.

О. Шульгин

В українському національно-визвольному русі першої половини ХХ століття виявили себе гідними представниками української нації багато чільних діячів. Одним із найвідоміших учасників Української революції та міжвоєнної еміграції був **Олександр Якович Шульгин** (30.07.1889, с. Сохвине Хорольського повіту Полтавської губ. – Париж, 4.03.1960), державний і громадський діяч, історик і публіцист, дійсний член Наукового товариства ім. Т. Шевченка, перший міністр закордонних справ Української Народної Республіки, дипломат, який представляв Україну в міжвоєнний період в різних міжнародних організаціях.

Олександр Шульгин народився на Полтавщині, навчався в Петербурзі, гартувався як політичний діяч у буремно-революційному Києві, творив свої найкращі наукові праці в Європі. Тій міжвоєнній Європі, для якої українське питання було цікавим й актуальним лише настільки, наскільки спокій і благополуччя їхніх країн не могли постраждати від його розв’язання.

Життєвий шлях Олександра Шульгина як українського державного діяча, якого революція висунула на чільні посади, як скравою сторінкою вписується у національно-визвольний рух, і засвідчує його незмінний політичний вибір – відстоювання незалежної Української держави.

У своїх політичних поглядах він належав до партії Українських соціалістів федералістів, був членом її Центрального Комітету.

За вибором форми державного правління в Україні – прихильник республіканської форми. Коли в березні 1917 розпочалися революційні події в Києві, він повернувся в Україну, щоб бути у вирі революційних подій і українського державотворення. З липня 1917 до січня 1918 – генеральний секретар міжнаціональних справ, міністр закордонних справ. О. Шульгин був одним з авторів Статуту Вищого управління Україною, організатором З’їзду народів Росії в Києві. Його діяльність на чолі зовнішньополітичного відомства УНР сприяла міжнародному визнанню України як незалежної держави.

Олександр Шульгин в українському державотворенні...

У своїй зовнішньополітичній діяльності провідним напрямком для України вважав встановлення зв'язків з країнами Антанти. Але зовнішньополітична ситуація, в якій опинилася Україна в грудні 1917 – січні 1918, вимагала інших орієнтацій і О. Шульгин підтримав проведення переговорів з представниками країн Четверного союзу. У період Гетьманату – член міністерства закордонних справ, голова політичної комісії української делегації на мирних переговорах з радянською Росією (травень 1918 – липень 1918). А з кінця липня 1918 р. – посол Української Держави в Болгарії. Українська дипломатична місія прибула до Софії 28 липня 1918 р., а 7 вересня того ж року О. Шульгин вручив акредитаційні листи царю Фердинанду. Однією з головних проблем, які вирішувало Посольство УНР в Болгарії, було звільнення українських військовополонених із болгарських в'язниць після Першої світової війни. Посольство УНР видавало болгарською мовою двотижневик “*Украинско-български преглед*”, сприяло відкриттю українських громадських організацій, співпрацювало з Українським Червоним Хрестом.

У 1919 р. Олександр Шульгин входив до складу делегації УНР на Паризькій мирній конференції. У 1920 – голова делегації УНР на 1-й Асамблеї Ліги Націй у Женеві, у 1921–1924 – голова української надзвичайної дипломатичної місії в Парижі. На всіх посадах Шульгин боронив українські інтереси перед різними міжнародними організаціями, особливо з ініціативи Міжнародної Унії для Ліги Націй, головою якої він був.

Після поразки Української революції О. Шульгин опинився в еміграції, де продовжив свою діяльність за відстоювання ідеї існування Української держави в європейській та світовій політиці.

У 1926–36, 1939–40, 1945–46 рр. – міністр закордонних справ, 1939–40 – голова уряду УНР в еміграції. У 1929–39 – голова Головної Української еміграційної ради. У 1923–27 – професор Українського вільного університету і Українського Високого педагогічного інституту імені Драгоманова у Празі.

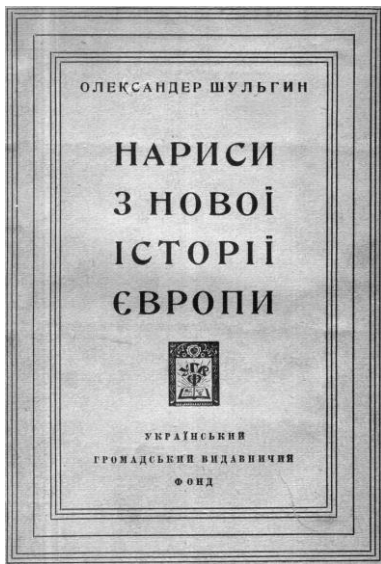
У 1933–1938 рр. виступав проти більшовицького терору в УСРР, примусової праці, голоду в Україні тощо. У відкритому листі до Фрітйофа Нансена, виданому окремою брошурою “*La Société des Nations et les Réfugiés Ukrainiens*” (1929) О. Шульгин домагався від установи для біженців при міжнародній організації визнання української національності біженців з України.

В. Піскун, Вступне слово...

Засновник і голова Українського академічного товариства в Парижі (1946–60). Один з організаторів і віце-президент (1952–60) Міжнародної вільної академії наук у Парижі, яка об'єднувала близько 300 вчених з різних країн. Із 1952 – заступник голови НТШ в Європі. Брав активну участь у підготовці “Енциклопедії українознавства”, у наукових збірниках та журналах, особливо в паризькому “Тризубі”, “Prométhée” (1926–1938), “Українській літературній газеті” та ін.

Він став одним із чільних лідерів прометеївського руху – руху поневолених більшовиками народів Росії, а також засновником і головою (1934–1937) Комітету дружби народів України, Кавказу і Туркестану. У 1938–1940 рр. – головний редактор журналу “La revue de Prométhée consacrée aux problèmes nationalitaires de L'Asie Centrale et Septentrionale”.

У своїй науковій діяльності Олександр Шульгин досліджував всесвітню історію. А його підручник “Нариси з нової історії Європи”

(Прага, 1925) став одним із найпопулярніших підручників для українських студентів кількох поколінь. У передмові до своєї праці Олександр Шульгин наголошував, що видання цього підручника є однією “з перших спроб, з одного боку, встановити українську історію в рамки всесвітньої, – так, щоб Україна займала там відповідне їй місце, – з другого ж боку, дати коротке, але по можливості наукове освітлення тих подій і явищ європейської Історії, які з погляду загальнолюдського і нашого національного повинні цікавити українського читача”. Олександр Шульгин є також автором праць з української історії. До найвідоміших слід віднести роботи “Без території. Ідеологія та чин уряду УНР на чужині”. – Париж, Вид-во “Меч”, 1934. – 251 с.

Шульгин О. Нариси з нової історії Європи. – ПРАГА: УКРАЇНСЬКИЙ ГРОМАДСЬКИЙ ВИДАВНИЧИЙ ФОНД, 1925. – 219 с.

“Україна проти Москви” (1935; фр. мовою), “Державність чи Гайдамаччина” (1934). У 2001 р. в Україні видано в перекладі з французької

Олександр Шульгин в українському державотворенні...

мови працю “Україна і червоний жах. Погроми в Україні” (видана 1927 р. в Парижі). Проте і донині малодоступними для українського

ТРИЗУБ. — 1936. — Ч. 43–44 (547–548)

читача залишаються його франкомовні праці “*Les Origines de l'esprit national moderne et Jean-Jacques Rousseau / Alexandre Choulguine. — Genève: Annales de la Société Jean-Jacques Rousseau, 1938, 278 p.*” (“Походження модерної національної думки і Жан Жак Руссо”);

В. Піскун, Вступне слово...

L'histoire et la vie. Les lois, le hasard, la volonté humaine” (1957) (“Історія і життя. Закономірності. Випадок. Воля людини”), “*Michel Hrouchevskyj et sa conception de l'Est Européen*” (1959) (“Михайло Грушевський і його концепція Східної Європи”).

Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України 18 вересня 2014 року провів наукову конференцію на тему **“Віра у нас усіх в Українську Народню Республіку, вільну і незалежну, – повинна бути непереможною”** (з нагоди 125-ти річного ювілею Олександра Яковича Шульгина).

18 вересня 2014 р. м. Київ. Відкриття наукової конференції, присвяченої 125-річчю від дня народження Олександра Шульгина.

Валентина Піскун, доктор історичних наук, професор;

Георгій Папакін, директор Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, доктор історичних наук;
Жіль Маметс, аташе з питань університетського і наукового співробітництва, Директор французько-українського центру університетського і наукового співробітництва

На конференції з вітальним словом виступив аташе з питань університетського і наукового співробітництва, Директор французько-українського центру університетського і наукового співробітництва пан Жіль МАМЕТС. Зокрема він наголосив, що Олександр Шульгин був одним із найактивніших діячів, котрий послідовно виступав за визнання Францією незалежної Української держави, своєю діяльністю

Олександр Шульгин в українському державотворенні...

сприяв налагодженню міжкультурного та міждержавного співробітництва.

Під час проведення конференції працівники Центрального державного архіву зарубіжної україніки презентували виставку *“Олександр Шульгин історик і дипломат”*.

Пропонований увазі читачів збірник складається з двох частин: 1. Наукові розвідки про діяльність Олександра Шульгина на ниві українського державотворення та міжнародної політики; 2. Документи, що висвітлюють його дипломатичну діяльність та стосунки з родиною Чикаленків, роботу з українською молоддю тощо.

Символічно звучать слова Олександра Шульгина, промовлені ним на святі 22 січня в Парижі у 1927 році:

“Нехай же не тільки журбою охоплюються наші серця. Нехай прийде радість, радість, що ми здібні були дати героїв, радість, що ми, колись ще так недавно забуті, незнані, тепер можемо перед всім світом одверто і гордо говорити про свою державність і про свої національні здобутки; хіба це не є чудо, що за якихось десяток років з майже етнографічного розуміння, яким був український народ, ми перетворилися в націю.

Нехай же журба обійметься з радістю, з радістю, коли не за матеріальну, то за перемогу моральну. А перемога матеріальна прийде. Ні легковажне очікування нового чуда, ні безнадійний песимізм зневіри не мають ні логічного виправдання, ні тим більше якоїсь доцільності...

Не в журбі і розпуці мусимо ми жити, а в вірі і надії”.

Саме віра в ідею відродження незалежної соборної України, надія на те, що зусилля боротьби і праці цілого покоління емігрантів були не марними, любов до своєї Батьківщини і відповідальність за зроблений вибір й були тією рушійною силою, що спонукувала українських політичних емігрантів, одним з яких і був Олександр Шульгин, до пошуку шляхів розв’язання проблеми окупації України російськими більшовиками.

Валентина Піскун

СІМ'Я ШУЛЬГИНИХ
І УКРАЇНСЬКЕ ГРОМАДСЬКЕ СЕРЕДОВИЩЕ
СЛИСАВЕТГРАДА (1894–1899 рр.)

У життєпису сім'ї українського громадського діяча, історика, педагога Я. Шульгина п'ять років припадає на Єлисаветград (Кіровоград, тепер – Кропивницький). Уперше дізнатися про це після довгого радянського періоду заборони й забуття імені славетного українського роду кіровоградці змогли після надходження до обласної універсальної бібліотеки ім. Д. Чижевського на поч. 1990-х рр. діаспорного збірника зі спогадами О. Шульгина¹. Згодом у місцевій пресі журналіст В. Босько повідомив про наявність службової банківської справи Я. Шульгина в держархіві області, запропонував увічнити пам'ять В. Шульгина в назві вулиці². Оскільки тема не набула подальшого розвитку в дослідженнях краєзнавців, автор цієї статті долучився до вивчення інгульської сторінки життєпису родини. Пошук вівся в Держархіві Кіровоградської області, передовсім за фондами держбанківського відділення³, місцевого товариства поширення грамотності та ремесел⁴, а також дорадянських газет, що розширило фактаж про коло службового і громадського спілкування Я. Шульгина. Його наукові статті, дані про генеалогічну лінію по матері М. Рудиківській публікувалися в “Київській Старовині” у 1880-х – 1890-х рр. Інтерес викликають матеріали збірників, присвячених героям Крут, найвідомішим з яких нині на Батьківщині і завжди серед українців світу, очевидно, є В. Шульгин; статті Г. Стрельського та В. Любченка⁵. Ряд ксерокопій світлин, мате-

¹ Збірник на пошану Олександра Шульгина (1889–1960). Праці історико-філософської секції / Записки НТШ Т. CLXXXVI. – Париж; Мюнхен: Логос, 1969. – 359 с.

² Босько В. Від Єлисаветграду до станції Крути // Народне слово (НС). – 1993, 16 березня. – С. 4.

³ Державний архів Кіровоградської області (ДАКО). – Ф. 7, оп. 1–2.

⁴ ДАКО. – Ф. 356, оп. 1.

⁵ Герої Крут. Лицарський подвиг юних українців 29 січня 1918 року / Упор. І. Льненко. – Дрогобич: Відродження, 1995. – 348 с.; Героїка трагедії Крут / Упор. В. І. Сергійчук. – К.: Україна, 2008. – 464 с.; Крути. Січень 1918 року: документи, матеріали, дослідження, кіносценарій / Історико-культурологічне Товариство “Герої Крут”; упоряд. Я. Гаврилюк. – К.: ВЦ “Просвіта”, 2008. – 840 с.; *Стрельський Г. В.* Слово про О. Я. Шульгина // *Шульгин О.* Без територій. Ідеологія та чин Уряду УНР на чужині. – Автентич. відтворення вид. 1934 р. / Відп. ред. Г. Й. Удовенко; Упор.: Г. В. Стрельський,

ріалів про місяця, пов'язані з цим родом у Києві і Крутах вислав автору мешканець столиці В. Шевченко, який виводить своє генеалогічне дерево по маминій лінії від діда Я. Шульгина. У 2011–2012 рр. отримано змістовну інформацію, фотографії⁶ та окреме видання⁷ від киянки О. Вороніної (Леонтович), внучки М. Устимович (мешканка Єлисаветграда 1894–1899 років). Зібраний матеріал апробовано в окремій праці, науковому збірнику, журналах⁸. Недостатньо дослідженими є умови виховання в єлисаветградський період О. Шульгина батьками та вплив українського громадського середовища міста, до якого влилась родина, на формування світогляду Олександра Яковича.

До міста на Інгулі Я. Шульгин з дружиною та двома дітьми прибув на посаду контролера місцевого відділення Держбанку Росії (не знайшовши, як “неблагонадійний” роботи за фахом у Києві), відкритого 1894 р. Син Олександр, якому на той час було близько п'яти років, згодом, в еміграції, згадуватиме про сум батьків у нудному місті. “Втім, сумно було, але не безнадійно... Знаходили батьки іноді собі відряду... Не завжди Єлисаветград був пусткою в українському відношенні. Не був він таким подекуди і за часів перебування там моїх батьків”. Я. Шульгин часто спілкувався зі своїм товаришем ще київського періоду лікарем П. Михалевичем. У місті на Дніпрі Панас

І. Д. Шевченко. – К.: Юрінком Інтер, 1998. – С. 253–272; *Любченко В. Б.* Київські Шульгини: національно розділена родина в історії України // Українська біографістика: Збірн. – Вип. 2. – К., 1999. – С. 153–162.

⁶ Архів автора: листи киянина В. Шевченка 2010–2011 рр. та О. Вороніної (Леонтович), 2011 р.

⁷ *Леонтович О. В.* Шульгини: батьки, діти, онуки. – Тернопіль: Богдан, 2012. – 96 с. + 16 іл.

⁸ *Шевченко С. І.* Шульгини: Інгульська сторінка. – Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2013. – 146 с.: іл.; *його ж.* Єлисаветградський період у життєпису родини Шульгиних (1894–1899 рр.) // Наукові записки. – Вип. 13. – Серія: Історичні науки. – Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2010. – С. 372–379; *його ж.* Євстафій Рудиківський – лікар, приятель родини Раєвських // Сім'я Раєвських в історико-культурному просторі: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. – Кіровоград: Імекс ЛТД, 2011. – С. 157–164; Володимир Шульгин – захисник станції Крути // Матеріали сьомої військово-історичної конференції “Воєнна історія Середньої Наддніпрянщини”. – К., 2012. – С. 374–377; *його ж.* Олександр Шульгин: Інгульська сторінка // Зовнішні справи. – 2010. – № 9–10. – С. 57–59; *його ж.* Дитинство керівника уряду УНР в екзилі (Олександр Шульгин) // Краєзнавчий вісник Кіровоградщини / Вип. V. – Кіровоград: Центрально-Українське видавництво, 2010. – С. 202–209; *його ж.* Єлисаветградський період життя Якова Шульгина // Київська старовина. – 2012. – № 2. – С. 141–147.

С. Шевченко, Сім'я Шульгиних і українське громадське середовище...

Іванович здобув фах медика, найближче зійшовся з громадівцями В. Антоновичем, О. Русовим, Ф. Вовком, М. Драгомановим. Після заслання з Києва на Волгу жив на Чернігівщині, Полтавщині, брав участь у російсько-турецькій війні. Не отримавши права повернутися до Києва, Михалевич 1878 р. оселився в Єлисаветграді, де, на думку Антоновича, потребувало зміцнення середовище української інтелігенції. І дійсно, прибулий поживав тут народовольчий просвітницький рух, очолив українофільський гурток, де різночасно брали участь І. Тобілевич, М. Лащенко, К. та І. Стиранкевичі, Й. Шевченко, О. Волошин, О. та С. Русови, А. Грабенко, Т. Василевський, Д. Маркович, В. Менчиць, М. Левитський, Є. Чикаленко, О. Тарковський. Разом із М. Кропивницьким, Н. Тобілевич, іншими городянами П. Михалевич 1880 р. звернувся до російського літератора, співробітника “Вісника Європи” О. Пипіна з проханням порушити питання “прав на існування малоросійської мови”. Згадуючи своє перебування в Єлисаветграді, О. Русова називала П. Михалевича “видатним Українцем, демократом чистої води, євангельської моралі у відносинах з людьми”⁹. О. Шульгин пише, що керівник гуртка, справжній “апостол правди, переконаний драгоманівець, виступав за європеїзацію України, вважав, що українською мовою мають бути перевидані усі західні класики, і сам переклав А. Сміта”. Значну частину прибутку від лікарської практики Панас Іванович віддавав на книги для шкільних бібліотек. Бідних лікував безкоштовно, заслуживши високий авторитет у міському і сільському народному середовищі¹⁰. 1887 р. після одеської в’язниці він висилається до Сибіру. 1892 р. повертається до Єлисаветграда, відновлює приватну лікарську практику, знову береться за переклади українською.

Панас Іванович з цікавістю слухав розповіді Якова Миколайовича про Ю. Немировича. “Сам Михалевич своєю милою вдачею розганяв сум батьків, навійний і ненависним банком з пародією на справжніх людей, і його власними глибокими розчаруваннями... З себе він був дуже приємний: високий на зріст, з сивуватою головою, невеличкою

⁹ Русова С. Мемуари. Щоденник. – К.: Поліграфкнига, 2004. – С. 91.

¹⁰ Бракер Н. Опанас Іванович Михалевич (1848–1925 рр.) // Єлисавет. – 1992, 8 липня. – С. 2.

борідкою та вусами, а очі звертали на себе увагу: в них відчувалась і добрість, і бистрий розум. Від нього віяло як простотою, так і великою внутрішньою гідністю”, – пише О. Шульгин. Єлисаветградець любив пожартувати, весело сміявся, малі Шульгини його дуже любили. Він лікував сім’ю товариша. В Держархіві Кіровоградської області зберігається довідка П лікаря ординатора міської лікарні П. Михалевича, що Я. Шульгин 11.04.1899 р. захворів на грип.

Наприкінці 1890-х, коли Шульгини мешкали неподалік Ковалівського бульвару, вони чи не щодня приймали велику родину Михалевичів (у них, як і в господарів, було четверо дітей), або вирушали до них у центр до Успенського собору, в гості. Михалевич став домашнім лікарем Шульгиних, які приязно ставилися й до його дружини Катерини, за походженням селянки з Полтавщини. Панас Іванович приходив на українські зібрання додому до товариша. Син останнього Олександр, порівнюючи двох друзів, колишніх засланих, пише, що батько “був певно сміливіший, але ... й більш незалежний, бо був капітал мами (спадковий. – С. Ш.)... Нарешті, Єлисавет не був для нього, як для Михалевича, місцем його “злочинної” діяльності”¹¹.

Особливе місце в житті Шульгиних займав український національний професійний реалістичний театр, біля колиски якого в Єлисаветграді 1882 р. стали М. Кропивницький, брати (І. Карпенко-Карий, П. Саксаганський, М. Садовський) і сестра (М. Садовська-Барілотті) Тобілевичі, М. Заньковецька, Г. Затиркевич-Карпинська. Діти з нетерпінням чекали на відвідини театру (знаходився на Палацовій вул., неподалік квартири Шульгиних), котрий, “коли все національне життя було заборонене, не давав українцям забути про своє минуле, підносив їх дух і віру в майбутнє”. Піти для Олександра на виставу було найвищою насолодою. Набожний хлопчик пожалів батюшок, коли почув, що їм заборонено ходити до театру, вирішивши ніколи не бути священником. Йому імпував увесь репертуар українського театру: веселі комедії і драми Карпенка-Карого і, особливо, історичні п’єси “Сава Чалий”, “Богдан Хмельницький”, де запам’ятався Богун – Саксаганський. Вразив Садовський у “Невільнику” (“Сліпий”) із піснею “У неділю вранці рано сине море грало...” та в німій сцені “Гетьмана Дорошенка”, коли майже весь театр плакав. До геніальних

¹¹ Уривки із спогадів Олександра Яковича Шульгина // Збірник на пошану Олександра Шульгина... – С. 246.

С. Шевченко, Сім'я Шульгиних і українське громадське середовище...

акторів Шульгин відносить двох: Заньковецьку, яка “вміла одним рухом, однією модуляцією в голосі передати всі нюанси жіночої душі” та Саксаганського, котрий “мав у собі може щось більше. Трагічні ролі, нейтральні – він чудесно грав і завжди ... був інший ... На сцені та в житті (зустрічав я його не тільки в дитинстві) мав він у собі не тільки глибокий комізм, природний гумор”. Великими акторами Олександр Якович називає Кропивницького (“надзвичайний у своїх ролях”), Карпенка-Карого (“мудрий гарний артист”) і Садовського. “Були й видатні артистки: лірична Ліницька та комічна, надзвичайно талановита Затиркевич”¹².

Микола Адріанович і Єфросинія Іллівна Устимович – дід і бабуся Олександра Шульгина

Український театр робив своє виховне діло, а мої батьки, чим могли, прагнули піднести престиж наших незабутніх корифеїв”¹³. Український театр у національному житті відіграв, пише Шульгин, можливо, вирішальну роль. Водночас приїзди до Єлисаветграда російських труп інтересу в сім’ї не викликали.

Іван Тобілевич з дружиною-акторкою Софією часто відвідували Шульгиних “і були у великій приязні з батьками. Пригадую собі, як

Одного разу Л. Шульгина збирала гроші, і зі своєю сестрою М. Устимович (її внучка О. Леонтович 2011 р. повідомила нам, що зберігає український костюм бабусі, в котрому та вітала корифеїв театру в Єлисаветграді й вислала фото в цьому костюмі) придбала подарунки Карпенку-Карому (каламаря на мармуровій дошці, з двома срібними ведмедиками), Саксаганському (великий срібний келих) та Ліницькій (кошик квітів), які було піднесено під час бенефісів одного з артистів. “Батьки, – згадував О. Шульгин, – ... вирішили публічно вітати наших артистів, щоб усі бачили, що й українці мають кого шанувати і вміють шанувати...

¹² Уривки із спогадів Олександра Яковича Шульгина // Збірник на пошану Олександра Шульгина... – С. 250–251.

¹³ Там само. – С. 252.

ми з мамою зустрічали на вулиці Карпенка-Карого та довго гуляли разом, бо він оповідав мамі проекти своїх нових творів (драматург 1896 р. написав поему “Лиха іскра поле спалить і сама щезне”, 1897 р. – драму “Понад Дніпром” і комедію “Чумаки”, 1899 р. – “Сава Чалий”, 1900 р. – комедію “Хазяїн”¹⁴. – С. III.). Мама незвичайно уважно слухала, і не раз вставляла зауваження, чи висловлювала своє захоплення. Раз у нас було читання нової п’єси Карпенка-Карого – “Сава Чалий”. Всі українці були в зборі... Якось були у нас Карпенко і Саксаганський. Останнього попрохали заспівати; він згодився, але сказав, що співатиме потиху, бо “не в голосі”. Під акомпанемент тітки заспівав він “Ой, що ж бо то й за ворон”, і співав так, що голос його заповнив всю кімнату. Співав він знаменито”, – згадуватиме в еміграції О. Шульгин¹⁵. Одного разу до Якова Миколайовича завітали Микола Садовський із Євгеном Чикаленком (колишнім випускником місцевого реального училища).

Заходили до Шульгиних практично всі українські діячі, приїжджаючи до міста, в т. ч. поет Микола Вороний, який саме переклав рідною мовою працю господаря про Коліївщину в “Київській старовині”. Бували тут і місцеві “свідомі українці; їх було небагато... Пригадую старого Лашенка, неможливого урядовця (свого часу був одним з організаторів українського руху в місті, інспектор духовного училища, батько майбутніх викладачів-емігрантів у Чехії Ростислава та В’ячеслава¹⁶. – С. III.), та ще котрогось, здається, Кулаковського, що мав велику бороду та писав якісь нудні оповідання, які читав у нас”, – згадував Олександр Якович¹⁷.

Спочатку сім’я жила далеко від роботи батька. У списку адрес членів місцевого товариства розповсюдження грамотності та ремесел поруч із прізвищем Я. Шульгина зазначено будинок Дебренабера по вул. Михайлівській. Можливо, до останнього мав відношення гласний мировий суддя Єлисаветграда зі співзвучним прізвищем П. Дебренадер, чії записи 1859 р. 41-ї української весільної пісні у Лозуватській та Антонівській волостях подала до херсонського літзбірника

¹⁴ *Карпенко-Карий І. (Тобілевич І. К.)* Твори: В 3-х т. – Т. 2. – К.: Дніпро, 1985. – С. 350.

¹⁵ Уривки із спогадів Олександра Яковича Шульгина // Збірник на пошану Олександра Шульгина... – С. 251.

¹⁶ *Куценко Л. В.* “Народу самосійні діти...” Українська доля Дикого поля. – Кіровоград, 2005. – С. 55.

¹⁷ Уривки із спогадів Олександра Яковича Шульгина // Збірник на пошану Олександра Шульгина... – С. 251.

С. Шевченко, Сім'я Шульгиних і українське громадське середовище...

“Степ” (1886 р.) дружина заступника елисаветградського прокурора (згодом – Генпрокурора УНР) О. Маркович¹⁸.

Я. Шульгин входив до Єлисаветградського товариства поширення грамотності та ремесел, членами якого були представники влади, підприємницької та гуманітарної еліти, зокрема, фундатор артільної справи, кандидат права (у майбутньому член Центральної Ради) М. Левитський¹⁹. У звіті товариства про влаштування безкоштовної громадської бібліотеки зустрічаємо прізвища П. Михалевича, О. Тулуба, Я. Шульгина, В. Ястребова. У книгозбірні були, зокрема, праці Чубинського, Шевченка, Корша, Антоновича. З метою поповнення бібліотечних коштів до Єлисаветграда у березні 1898 р. запрошувався з Києва читати лекції з юридичної тематики приват-доцент кафедри карного права М. Чубинський²⁰ (син автора національного гімну, за Скоропадського – міністр юстиції, голова карного Держсуду, професор). Додамо, що благодійний осередок виник для допомоги першому безкоштовному в імперії ремісничо-грамотному училищу.

Останніми роками, коли “жили в дуже просторому помешканні на Дворянській (очевидно Двірцевій. – С. III.) вулиці ходили до своєрідного парку, де був великий простір (полігон), на якому робили свої вправи на конях юнкери. Я дуже любив коней, і це була для мене велика розвага”, – згадував Олександр Якович²¹. Тут мова йшла про плац і бульвар біля єдиного на українських землях кавалерійського юнкерського училища, в якому у 1894–1899 рр., зокрема, навчалися і майбутні учасники національно-визвольних змагань Є. Білецький, Ю. Глібовський, К. Середін, М. Ярошевський²².

На час призначення до міста на Інгулі сім'я новоспеченого банківського службовця мала дітей Надію та Олександра. У 1894–1896 рр. народилися Володимир та Микола. Їхнім вихованням займалася мама Любов Миколаївна, із козацько-старшинського роду Пол-

¹⁸ Маркович Е. Свадебные песни в Елисаветградском уезде // Степь. Херсонский беллетристический сборник. – Херсон; СПб.: Тип. В. Балашова, 1886. – С. 161.

¹⁹ Обзор деятельности Елисаветградского Общества развития грамотности и ремесел за 1895/6 год. – Елисаветград: Типография Гольденберга, 1897. – С. 1–2. (Див. також: Рябов П.З. Краткий исторический очерк Елисаветградского Общества развития грамотности и ремесел. 1873–1989 г. – Елисаветград: Паровая Лито-Типография М. А. Гольденберга, 1898. – 42 с.).

²⁰ ДАКО. – Ф. 51, оп. 1, спр. 19.

²¹ Уривки із спогадів Олександра Яковича Шульгина // Збірник на пошану Олександра Шульгина... – С. 197–608.

²² Шевченко С. І. Вершники на Інгулі. – Кіровоград: ВО “Авангард”, 2013. – 332 с.

Олександр Шульгин в українському державотворенні...

тавщини Устимовичів, яка мала давнє коріння на терені сучасної Кіровоградщини. Її предок, Устим Сохненко, був сотником Власівської (сьогодні – у складі Світловодська Кіровоградської обл.) сотні Миргородського полку. “Батьки повинні жити для дітей”, – говорила мама. Вона не віддала дітей до зросійщених елісаветградських навчальних закладів (у справі контролера банку збереглося лише прохання до керуючого від 20.4.1898 р. про видачу його формулярного списку для вступу доньки до гімназії²³). “Несвідомі ми були того, які цінні перлини вкладали наші батьки в наше національне виховання. А яка відвага була в батьків (недавня кара батька та Сибір!), що говорили з нами по-українському. Скільки людей перестерігало їх, що це небезпечно...”, – згадувала донька Надія. Мама в Єлісаветграді часто ходила в українському вбранні. “І росіянки говорили: “Странная дама, ходит в малорусском костюме, ведёт детей за руку и говорит с ними по-малорусски!”. Навіть Карпенко-Карий був здивований постійним спілкуванням цієї родини українською мовою: “Чи ти завжди так говориш?”, – питав Надію Шульгину, похваливши після ствердної відповіді²⁴.

Шульгини приймали гімназистів старших класів, студентів, які поверталися на канікули. Господиня прагнула пробудити в них національне почуття. Молодь частували, при необхідності допомагали матеріально. Дехто з гостей читав тут свої україномовні аматорські вірші. Згодом вони приходитимуть до Шульгиних у Києві.

Багато людей застерігали Шульгиних, що українська мова, якою мама виховувала дітей, могла завадити дітям вступити й навчатися в російськомовних (інших не було) гімназіях. Але всі четверо дітей стали, за словами Олександра Яковича, найкращими учнями в київських гімназіях.

Попри те, що головні виховні обов’язки виконувала мама, вплив на дітей мали і батькові, “сам його приклад, деякі слова та вчинки”. Проводжаючи його на роботу Палацовою вулицею (на ній хлопець міг випадково зустрітися з майбутнім першим керівником українського уряду В. Винниченком, який у 1890-х навчався в гімназії на сусідній паралельній, тепер – Шевченка, вул., де у вересні 2010 р. йому відкрито пам’ятник), Олександр задавав різні питання. Найчастіше ці

²³ ДАКО. – Ф. 7, оп. 2, спр. 187, арк. 48.

²⁴ Уривки із спогадів Олександра Яковича Шульгина // Збірник на пошану Олександра Шульгина... – С. 243–244.

С. Шевченко, Сім'я Шульгиних і українське громадське середовище...

ранкові розмови стосувалися Запоріжжя, козаків, гетьманів, про яких Яків Миколайович охоче розповідав. І коли син з півдороги повертався додому, перед ним в уяві мчало козацьке військо, до складу якого входив і він з батьком. “Я мріяв, як військо запорозьке йтиме цією вулицею, я майже бачив його, і мені хотілося танцювати з радощів, танцювати перед тим військом, як колись Семен Палій...”²⁵. І щоб більше дізнатися про рідну національну минувшину, одного разу восьмилітній елисаветградець пророчо заявив, що буде істориком, як батько.

Картини історії поставали перед хлопцем і з художньої літератури. Мама читала дітям Шевченка, деякі вірші якого Сашко вивчив напам'ять. Особливо любив він “Гамалію”, “Івана Підкову” і “Катерину”, зворушувався “Наймичкою” та “Невільником”. Велике враження на хлопця справив “Тарас Бульба” Гоголя, чиї “Вечори на хуторі біля Диканьки” йому найбільше імпонували в дорослому віці. О. Шульгин вважав, що цей письменник краще за істориків, геніально втілює дух української минувшини. “Коли б росіяни, які так твердо вважають його своїм письменником, зрозуміли, яку величезну роль відіграв Гоголь в розвитку українського руху, вони б певно його прокляли. Скільки найвидатніших наших діячів говорили мені, що до української свідомости вони прийшли завдяки “Тарасові Бульбі”. Гоголь “зрадив”, не вірив у майбутнє України, але любив її так, як може тільки любити геніальна натура... Був одним з творців українського відродження... Все українське, стародавнє – все у нього прекрасне... Все, що московське, все, що помосковлене (як “Ревізор” у Миргороді), – йому видавалося просто смішним...”²⁶.

Я. Шульгин з дружиною збагатили громадське національне середовище міста на Інгулі. Їх квартира стала одним із “українських домів” зросійщеного Єлисаветграда. Господарі показували городянам приклад патріотичного виховання дітей, які стануть відомими діячами українських національно-визвольних змагань. Уроки домашнього виховання, спілкування з оточенням батьків назавжди закарбуються в пам'яті О. Шульгина, який через понад півстоліття відтворить їх у своїх спогадах в еміграції.

²⁵ Уривки із спогадів Олександра Яковича Шульгина // Збірник на пошану Олександра Шульгина... – С. 248.

²⁶ Там само. – С. 249–250.

ОЛЕКСАНДР ШУЛЬГІН І УКРАЇНСЬКА ЦЕНТРАЛЬНА РАДА

Громадська і політична активність Олександра Шульгіна, одного з провідних діячів Української революції 1917–1921 років, пов'язана з піднесенням загального демократичного та українського національного руху в час революційних подій 1905–1907 років.

Після закінчення гімназії у Києві О. Шульгін 1908 року вступив до Петербурзького університету на природничий факультет, а згодом, під впливом обставин, перейшов на історико-філологічний, після закінчення якого у 1915 році залишений при Петроградському університеті для підготовки на професорське звання (подібно, як дещо раніше М. Грушевський при Київському університеті).

Центр політичного українства у Петербурзі на початку ХХ ст. зосередився навколо українських депутатів Державної думи й представників українських політичних партій та організацій. Серед “петербуржців” зустрічаємо майбутніх членів Української Центральної Ради та українських урядів: Д. Дорошенка, С. Єфремова, О. Лотоцького, П. Чижевського, Ф. Штейнгеля, М. Славинського та ін.

О. Шульгін, навчаючись у Петербурзі, входить до Української радикально-демократичної партії (УРДП) (утворена 1905 року внаслідок об'єднання Української демократичної партії з Українською радикальною партією), то була типова ліберальна партія, але з виразним українським “компонентом”, яка пропагувала реорганізацію Росії у федерацію національних автономних утворень. У час столипінської реакції УРДП поступово припинила свою діяльність, а її провідне членство склало основу міжорганізаційного об'єднання – Товариства українських поступовців (ТУП), де лідером молодіжної “секції” був С. Єфремов і до якої входив О. Шульгін.

Після падіння російської монархії та встановлення республіканського ладу в Росії, петроградське українство збільшилося чисельно за рахунок так званих “мартовських” українців, активізувалося і стало помітним і важливим політичним фактором. У кінці лютого і на початку березня 1917 року в Петрограді створено низку нових громадських організацій: Українська національна рада, Рада українських організацій, Українська військова рада, Спілка українських урядовців, Українське жіноче коло, Український військовий клуб технічних військ,

О. Кучерук, Олександр Шульгин і Українська Центральна Рада

Український соціалістичний робітничий клуб “Праця”, Товариство українських письменників тощо.

Поширене твердження, що О. Шульгин був членом виконавчого органу Петроградської Української національної ради (ПУНР), яку очолював член УРДП О. Лотоцький. Проте це твердження потребує перевірки. ПУНР була створена 12 березня 1917 року після зустрічі групи українських діячів (О. Шульгин участі не брав) з головою Тимчасового уряду Г. Львовим “для допомоги Тимчасовому Правительству в ділі проведення реформ в українських губерніях”, одразу ж було “засновано виконавчий комітет під председательством Лотоцького, члени комітету Голоскевич, Корчинський, Славинський і Стебницький”¹. Як бачимо, в складі комітету УНРади О. Шульгина не було.

Після створення 27 лютого 1917 року Петроградського союзу робітничих і солдатських депутатів ПУНР делегувала О. Шульгина (він, правда, не мав ніякого відношення ні до війська, ні до робітництва) до складу Петроградського Союзу робітничих і солдатських депутатів. Участь О. Шульгина у роботі Союзу зафіксована у протоколах пленарного засідання 14 березня 1917 року², де обговорювалося польське питання. Як представник українців, виступаючи на одному з засідань, він запевняв Союз, що Україна не хоче відділятися, а прагне федеративного устрою Російської республіки³, що відповідало автономістським програмним засадам УРДП.

Після того, як на початку березня 1917 року у Києві була створена Українська Центральна Рада ПУНР посилає своїх представників для безпосереднього контакту, серед тих представників і О. Шульгин.

До Києва він приїздить 24 березня 1917 року і вже у наступні дні – 25 і 26 березня, бере участь, до того ж активну, у з’їзді ТУП. Зібрання підтвердило політичний курс на досягнення Україною автономного статусу у складі Російської федерації. Також ухвалено змінити назву організації з Товариства українських поступовців на ідеологічно виразнішу – Союз українських автономістів-федералістів (СУАФ). Визнано, що окремі групи Союзу можуть самостійно “само-

¹ Рідне слово. – 1917, 1 квітня.

² Петроградський совет робочих и солдатских депутатов утворено 27 лютого 1917 р.

³ Петроградский совет рабочих и солдатских депутатов в 1917 году. Протоколы, стенограммы и отчеты, резолюции, постановления общих собраний, собраний секций, заседаний Исполнительного комитета и фракций 27 февраля – 25 октября 1917 года. Том первый. 7 февраля – 31 марта 1917 года. – Ленинград, 1991. – С. 319.

опреділитися” і визначити своє партійно-політичне майбутнє. З’їзд обрав тимчасовий керівний орган СУАФ, до якого увійшли В. Біднов, Д. Дорошенко, С. Єфремов, Ф. Матушевський, А. Ніковський, В. Прокопович, С. Ерастов і О. Шульгин.

Незабаром колишні члени УРДП, а з ними і О. Шульгин, що зібралися у Києві для участі в Національному конгресі (6–8 (19–21) квітня 1917 р.), в перерві засідань конгресу провели нараду, яка ухвалила відновити партію і провести найближчим часом з’їзд. До Ради партії, як тимчасового вищого органу управління увійшли 16 осіб, зокрема Д. Дорошенко, С. Єфремов, Ф. Матушевський, А. Ніковський, В. Прокопович, О. Шульгин та інші. І саме О. Шульгину доручили виступити на засіданні Національного Конгресу із заявою про відновлення партії, що і було зроблено.

У той час значну політичну активність проявляв молодший брат О. Шульгина – студент Київського університету Володимир. Як представник студентства, він брав участь в установчих засіданнях УЦР і його слід уважати членом-засновником УЦР.

Вже 9 березня В. Шульгина обрано головою інформаційного бюро Центральної Ради. Правда членом УЦР був не довго, бо його прізвища немає у затвердженому складі Ради Національним конгресом у квітні 1917 року та й у наступних офіційних списках також. У час Першої російсько-української війни воював у складі Студентського куреня січових стрільців і загинув у бою під Крутами. У пресових повідомленнях і документах не завжди писали ім’я чи використовували ініціали, тому інколи важко зрозуміти, про якого з Шульгиних йдеться.

Тут варто окремо зупинитися на питанні формального членства О. Шульгина в УЦР. В установчих нарадах Ради 3–9 березня 1917 року він, зрозуміло, участі не брав, бо перебував у Петрограді, до Києва, як згадувалося, прибув лише 24 березня. Вперше в документах УЦР прізвище О. Шульгина фіксується 30 березня 1917 року, як члена спеціальної комісії Ради з підготовки Національного конгресу. Комісія доручила О. Шульгину підготувати окрему доповідь на тему федеративного устрою Російської республіки і виступити з нею на Конгресі.

У день відкриття Конгресу – 6 квітня, після привітань та обрання керівних органів першу доповідь виголосив Д. Дорошенко – “Державне право і федеративні змагання на Україні”, а після нього О. Шульгин – “Федералізм. Домагання демократичної Федеративної Російської Республіки”, в якій, на основі теоретичних засад Української радикально-

О. Кучерук, Олександр Шульгин і Українська Центральна Рада

демократичної партії, обґрунтував необхідність і закономірність переходу Росії до федерації демократичних автономних національних країв (республік), окремо окреслюючи питання української автономії.

Конгрес обрав новий склад УЦР у кількості 115 осіб. У квітневому випуску (№ 4) офіційного органу УЦР “Вісти з Центральної Ради” подано широкий матеріал про першу сесію нового складу УЦР з докладним “анотованим” списком членів Ради. Прізвище О. Шульгина можна було чекати у групі членів Ради від українців Петрограда або за партійною квотою від УРДП. Але від Петрограда Конгрес затвердив випускника Петроградського університету, вчителя Г. Голоскевича (згодом автора широковідомого “Правописного словника”) і редактора петроградської газети “Наше життя” С. Вікула. Від УРДП до складу Ради увійшли Ф. Матушевський і А. Ніковський, а от О. Шульгин зазначений після А. Ніковського лише як кандидат у члени УЦР.

Статус кандидата в члени УЦР визначався таким чином: *“кандидати мають право дорадчого голосу під час засідань і вступають в дійсні члени по мірі поповнення Центральної Ради”*. Тобто О. Шульгин мав усі права члена Ради, крім права голосувати. У нього, як кандидата була перспектива набути статус дійсного члена Ради у двох випадках – у разі якщо представники від УРДП Ф. Матушевський і А. Ніковський з якихось причин втратять мандат дійсного члена, або О. Шульгина оберуть до складу Ради за іншою квотою.

Тим часом О. Шульгин все ще пов’язував своє майбутнє з Петроградом. Прізвище О. Шульгина згадувалося на засіданні Ради 26 квітня при обговоренні та затвердженні кандидатів на посади комісарів губерній і повітів. У дискусії з’ясовано, що кандидатуру О. Шульгина не доречно призначити на посаду в Україні, бо він залишається працювати в Петрограді хоча звідти *“всі хочуть тікати, але Шульгин наважився зостатися зовсім”*⁴, як бачимо, на той час О. Шульгин пов’язував своє майбутнє з Петроградом.

Підтвердженням “петроградських” планів О. Шульгина є такий епізод. Після Національного конгресу у Києві група діячів Української національної ради у Петрограді: О. Лотоцький П. Стебницький та О. Шульгин підготувала документ “Про обласне управління в українських губерніях”, що адресований владі Російської федерації. У документі сказано, що Комітет Петроградської Української національної

⁴ Українська Центральна Рада: Документи і матеріали у двох томах. – Т. 1. 4 березня – 9 грудня 1917 р. – К., 1996. – С. 76.

Олександр Шульгин в українському державотворенні...

ради уповноважений Українською Центральною Радою “*поддерживать перед Временным Правительством*” справу “*обласного самоуправления*” українських губерній, до яких вони зараховували території восьми губерній та ще частини п’ятих інших губерній і “*факультативно*” Кубань. З цього виходить, що О. Шульгин (разом з О. Лотоцьким та П. Стебницьким) визначався представником УЦР перед федеральним урядом і мав перебувати в Петрограді. Про загальне рішення згадує і М. Грушевський, як очільник Центральної Ради зазначивши, що ПУНР “*надалі зобов’язувалась працювати по її вказівках і за порозумінням з нею*”⁵.

Перша сесія оновленої УЦР 8 квітня, серед іншого, ухвалила створити виконавчий орган УЦР – Комітет Центральної Ради (майбутня Мала Рада), до першого складу якого увійшли члени Президії Ради та 17 членів УЦР. У списку під десятим номером значився А. Ніковський, а у дужках вказано, що його заступник О. Шульгин. Як бачимо, знову ж таки не дійсний член, а заступник дійсного члена.

Діяльність роботи УЦР, у загальних рисах, регламентував документ під назвою “Наказ Українській Центральній Раді” (ухвалений Другою сесією УЦР 22–23 квітня). “Наказ” визначав, що склад Комітету має нараховувати 33 особи, цебто до затверджених сесією УЦР 20 його членів сам Комітет має кооптувати ще 13, що й було зроблено, але прізвище О. Шульгина у повному списку членів Комітету Ради не з’явилося.

Згідно того ж “Наказу”, Комітет формує комісії, які, власне, і є виконавчим органом УЦР. Визначалося, що “*на голови комісій можуть бути обрані і не члени ЦР, які тим самим стають членами Ради та Комітету [...]*”, і далі: “*членами комісій ЦР можуть бути [...] інші особи з-поза складу УЦР, по докладу голови комісії, але вони через те не стають членами ЦР*”⁶. Звідси – нечлени УЦР, яких обирали головами комісій автоматично, ставали членами Ради, а от звичайні члени комісій такого права не мали. А тому, що О. Шульгин обирався тільки членом комісії, а не головою, тому і у цьому випадку йому не вдалося увійти до УЦР.

У кінці травня 1917 року у Києві відбулася нарада активу СУАФ, яка розглянула проект статуту Союзу, що його підготував Л. Жебу-

⁵ Грушевський М. Спомини // Київ. – 1989. – № 9. – С. 116.

⁶ Вісти з Української Центральної Ради. – 1917. – № 5. – Травень.

О. Кучерук, Олександр Шульгин і Українська Центральна Рада

ньов, і доручила комісії у складі С. Єфремова, Л. Жебуньова та О. Шульгина допрацювати текст з урахуванням поданих зауважень.

З'їзд СУАФ відбувся 25 червня 1917 року, тоді ж було прийнято нову програму, в основу якої покладено ідею міжнародного федералізму. Партія отримувала назву – Українська партія соціалістів-федералістів (УПСФ), головою обрано С. Єфремова.

Виходячи з переважаючої на той час в українському політикумі думки про автономний статус України в оновленій федеративній Росії, Центральна Рада спробувала взяти на себе ініціативу в справі федералізації Російської республіки. В окремому пункті ухвал Національного Конгресу було зафіксовано: *“Український Національний З'їзд доручає Центральній Раді взяти якомога скоріше ініціативу союзу тих народів Росії, які домагаються, як і українці, національно-територіальної автономії на демократичних підставах [...]”*⁷.

У кінці травня 1917 року УПСФ отримала пропозицію Комітету УЦР підготувати доповідь на наступну сесію УЦР з питання організації і проведення З'їзду народів у Києві. Справу написання доповіді доручено О. Шульгину, який мав би і виступити з нею на сесії УЦР.

Усі намагання перед тим домогтися чіткої відповіді від Тимчасового уряду Росії на питання про формалізацію автономії України були неуспішними. На тій підставі Центральна Рада 10 червня ухвалила свій Перший Універсал, пояснюючи, мовляв, *“нас було приневолено”* взяти владу в Україні в свої руки, тому *“однині самі будемо творити наше життя”*. Таким чином, Рада самочинно, “революційним” шляхом проголосила, хоча і не зовсім чітко формулюючи, Україну автономним утворенням у складі ще не сформованої Російської федерації.

20 червня Рада створила чотири спеціальні тимчасові комісії (не плутати з чинними комісіями, як виконавчими структурами УЦР): *“про склад Центральної Ради”*, *“по статуту автономії України”*, *“по скликанню з'їзду народів Росії, що добиваються федеративного устрою держави”* і *“по скликанню територіального з'їзду України”*. О. Шульгин увійшов до складу комісії з організації З'їзду народів Росії і на першому засіданні комісії був обраний її головою, а секретарем М. Любинський.

Нові політичні обставини після ухвалення Першого Універсалу висунули наперед питання організації виконавчої влади автономії.

⁷ Українська Центральна Рада: Документи і матеріали у двох томах. – Т. 1. – С. 61.

Назрілу проблему вирішили в такий спосіб – 15 червня Комітет УЦР, ухвалив створити виконавчий орган УЦР. Не наважившись назвати уряд автономії кабінетом чи радою міністрів, дано йому обачнішу назву – Генеральний Секретаріат, що складався з таких секретарств: внутрішніх справ, військових, судових, земельних справ, фінансів, продовольства, міжнаціональних справ та генеральне писарство.

Керівником Генерального секретарства міжнаціональних справ призначений провідник УРДП С. Єфремов, який взяв собі у “товариші” однопартійця члена ЦК О. Шульгина.

При обговоренні 23 червня 1917 року на сесії Ради рішення Комітету УЦР зі створення Генерального Секретаріату, його функцій та остаточного затвердження складу в дебатах виступив товариш генерального секретаря міжнаціональних справ О. Шульгин. “Вісті з Української Центральної Ради” (ч. 13, за липень 1917 р.) наводять слова виступу О. Шульгина: *“Зараз ми не можемо говорити про уряд України, бо ми (Українська Центральна Рада – О. К.) зараз лише національне представництво, а не всієї території України. Оголошуючи Генеральний Секретаріат правительством України, ми зробили б насильство над національними меншостями. Зараз іде розмова про порозуміння з ними і навіть після того, як воно наступить, то і тоді ми не можемо говорити про правительтво, коли ми не хочемо засновувати самостійної держави”*⁸. О. Шульгин наполягав на тому, щоб у рішенні про затвердження виконавчого органу Ради термін *“правительтво”* було замінено словами *“вищий революційний орган українського народу”* – *“з точки державного права слово “правительство” ужито бути не може”*⁹.

25 червня Рада заслухала доповіді спеціальних комісій, що були створені 20 червня, першою звітувала Комісія з підготовки Статуту автономії України. По тому виступив голова Комісії з підготовки З’їзду народів О. Шульгин, він зачитав протокол засідання комісії, фіксуючи увагу на головних темах: принцип представництва народів, порядок денний з’їзду та тематика доповідей і термін проведення з’їзду. Обговорюючи звіти, було зауважено, що напрацювання комісії О. Шульгина не узгоджуються з принциповими засадами, що їх виробила Комісія з підготовки Статуту автономії України, тому Рада

⁸ Українська Центральна Рада: Документи і матеріали у двох томах. – Т. 1. – С. 117.

⁹ Там само. – С. 120.

О. Кучерук, Олександр Шульгин і Українська Центральна Рада

вирішила повернутися до розгляду пропозицій з організації З'їзду народів після узгодження між цими комісіями.

Тим часом генеральний Секретаріат підготував Декларацію про основи своєї діяльності, і 27 червня голова ГС В. Винниченко подав її на розгляд Ради. У декларації, крім загальних тез, коротко окреслювалися завдання, які ставилися перед кожним секретарством. Так *“Секретаріат в справах міжнаціональних має на меті об'єднати роботу всіх національностей Росії для боротьби за автономно-федеративний лад Російської Республіки та для порозуміння українців на цих основах з іншими національностями. На першому плані перед Секретаріатом міжнаціональних справ стоїть скликання з'їзду представників народів та областей Росії і підготовлення матеріалу до сього з'їзду. Поруч стоїть справа якомога скорішого порозуміння з демократією національних меншостей на Україні”*¹⁰.

28 червня УЦР затвердила *“30 членів до комісії по складанню проекту статуту автономії України”*¹¹, до якої від фракції УРДП увійшли О. Шульгин разом С. Єфремовим, В. Прокоповичем та А. Ніковським. Правда, участь О. Шульгина у роботі цієї комісії була малопомітною на відміну від комісії зі скликання З'їзду народів, в якій він, як голова, грав чи не провідну роль.

Згода С. Єфремова очолити Генеральне секретарство міжнаціональних справ була, скажімо так, не щирою. Віддати посаду представникові іншої партії також не хотілося, тому було проведено наступну комбінацію. Не пройшло і тижня після призначення, як С. Єфремов повів мову про складання повноважень. У листі до Є. Чикаленка однопартієць С. Єфремова А. Ніковський писав, що С. Єфремов *“носить одмовлення од «міжнаціонального секретаря» і ніяк не може вкхати в руки комусь із Центроради. А тим часом єдина його справа – газета («Нова Рада» – О. К.), публіцистика”*¹². Незабаром, – 9 липня 1917 року С. Єфремов повідомив тому ж Є. Чикаленку, що *“з секретаріату я вже виступив”*¹³. А чи не головною умовою його відставки була вимога: портфель генерального секретаря міжнаціональних справ передати молодшому однопартійцю, товаришу генерального секретаря О. Шульгину.

¹⁰ Українська Центральна Рада: Документи і матеріали у двох томах. – Т. 1. – С. 159.

¹¹ Там само. – С. 143.

¹² С. Чикаленко, А. Ніковський. Листування. 1908–1921 роки. – К., 2010. – С. 330.

¹³ С. Чикаленко, С. Єфремов. Листування. 1903–1928 роки. – К., 2010. – С. 196.

Олександр Шульгин в українському державотворенні...

Пізніше О. Шульгин дав таке пояснення: *“Було відомо, що Єфремов не займатиме цей пост довше ніж до 1 липня. Після п’ятнадцяти днів, при першому переформатуванні секретаріату (коли до нього введено представників національних меншостей) мене призначено генеральним секретарем і на цьому посту я залишався до 14 січня 1918 (ст. ст.)”*¹⁴.

(Тут, О. Шульгин, пишучи спогади через кілька десятиліть, помиляється. Після ухвалення Четвертого Універсалу Уряд офіційно заявив про відставку, яка була задоволена Центральною Радою 18 січня).

Далі. Ухвалений Радою 3 липня Другий Універсал був підписаний Головою УЦР М. Грушевським, Головою ГС В. Винниченком та п’ятьма генеральними секретарями, серед яких є й підпис О. Шульгина. Це був перший (і який!) державний документ, на якому містився підпис О. Шульгина, як офіційної особи.

16 липня Рада ухвалила Статут Генерального Секретаріату, після чого виступила низка депутатів, першим промовляв О. Шульгин, який сказав: *“Ми прийняли наказ (Статут – О. К.), видання якого буде надзвичайно важливе в історії України. Цей наказ є перша конституція України”*¹⁵.

Уже перебуваючи на посаді генерального секретаря міжнаціональних справ, О. Шульгин все ж потрапив до складу Центральної Ради. Сталося це так: 8 серпня 1917 року Рада заслухала звіт мандатної комісії, яка повідомила про наслідки своєї роботи та запропонувала затвердити нову структуру Центральної Ради, зокрема форму представництва політичних партій, громадських, професійних організацій, окремих адміністративно-територіальних одиниць та квоти представництва в Раді. Комісія *“признала”* персональний склад Центральної Ради у кількості 639 делегатів та 4 кандидатів з вирішальним голосом і 13 з дорадчим. На 495 місці в групі представників *“політичних організацій”* бачимо прізвище О. Шульгина. Хоча це було порушенням чинного законодавства. Як приклад, коли член УЦР М. Рафес отримав портфель товариша генерального секретаря міжнаціональних справ з єврейських питань (фактично мав права генерального секретаря), то у протоколі засідання Ради від 18 липня читаємо:

¹⁴ Шульгин О. Початки діяльності міністерства закордонних справ України // Український самостійник. – Грудень 1957. – С. 29.

¹⁵ Українська Центральна Рада: Документи і матеріали у двох томах. – Т. 1. – С. 182.

О. Кучерук, Олександр Шульгин і Українська Центральна Рада

*“приймається до відома, що замість Рафеса, котрий увійшов в склад Генерального секретаріату, членом Центральної ради від «Бунду» входить д. Золотарьов”*¹⁶, тобто увійшовши до складу виконавчого органу дійсний член УЦР втрачав мандат. А О. Шульгин, ставши генеральним секретарем, що позбавило його права бути членом УЦР, несподівано з’являється у її списку.

У той же час сам Генеральний Секретаріат ухвалює наступне: *“заборонити служащим Генерального секретаріату, окрім секретарів, одночасно бути і членами Центральної Ради”*¹⁷. Такі правові казуси свідчили лише про те, що нормативна база не була остаточно розробленою і впровадженою, а принцип розподілу влади ще не був сформованим у класичному його розумінні.

Доступні протоколи чи пресові повідомлення фіксують участь О. Шульгина в засіданнях УЦР 32 рази: 6, 20 квітня, 17, 19 травня, 20, 21, 23, 25, 28 червня, 3, 9, 14, 16, 20, 22 липня, 1, 6, 7, 8, 13, 17, 18, серпня, 10, 17, 18, 19, 20, 29 жовтня, 5, 8, 9, 12, грудня 1917 року, у 1918 році його прізвище не виявлене у протоколах засідань УЦР. Однією з важливих подій був З’їзд народів у Києві, що відбувся 8–15 вересня 1917 року, у підготовці і проведенні якого брав найактивнішу участь О. Шульгин, спочатку, як голова Комісії з підготовки цього з’їзду, а згодом як товариш і нарешті як генеральний секретар міжнародних справ. Правда після того, як він очолив секретарство міжнародних справ, фактично усю роботу з підготовки З’їзду народів і керівництво комісії вів секретар комісії М. Любинський, саме він кілька разів звітував на засіданнях Центральної Ради і саме він, а не О. Шульгин увійшов до президії З’їзду.

О. Шульгин двічі виступав на З’їзді – в перший та в останній день роботи З’їзду. Як усе ще переконаний автономіст-федераліст у своїй промові він наголосив, що *“після З’їзду Народів Росію буде врятовано, та, що її буде перетворено на федерацію, яка з прекрасної мрії народів обернеться тепер в дійсність”*¹⁸.

Подалі О. Шульгин повністю зосередився на керівництві Міністерством міжнародних справ. До компетенції ММС, зрозуміло, вхо-

¹⁶ Українська Центральна Рада: Документи і матеріали у двох томах. – Т. 1. – С. 183.

¹⁷ Там само. – С. 470.

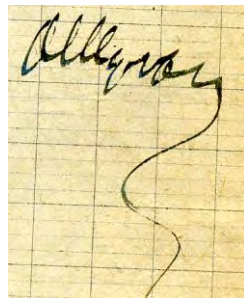
¹⁸ Там само. – С. 306.

Олександр Шульгин в українському державотворенні...

дило питання міжнародних переговорів у справі перемир'я та миру у Першій світовій війні. Для того вирішено було провести міжнародну конференцію, для якої обрано місто Берестя Литовського (нині Брест у Білорусії). Для того до Берестя прибули делегації Німеччини, Австро-Угорщини, Болгарії, Туреччини та Росії, які очолювали міністри закордонних справ, а українську – недавній міністр шляхів В. Голубович. Натомість український міністр міжнародних справ О. Шульгин, схоже на те, що залишаючись на федералістській позиції партії, залишився у Києві. Він схилився до думки, що *“ми змушені будемо заключити прелімінарний мир, але можливо, що й загальний мир, до якого ми прагнемо [...] я гадаю, що ми не будемо змушені вести переговори про сепаратний мир”*¹⁹.

9 січня О. Шульгин оголосив ноту до усіх воюючих і нейтральних держав, де, зокрема, нагадав, що Україна у відповідності до Третього Універсалу *“змагається за створення федеративної злуки всіх республік, які постали на території давньої Російської імперії”*²⁰ і у той же час УНР готова приєднатися до перемир'я. Це відбувалося на тлі підготовки Радою остаточного тексту Четвертого Універсалу, який був ухвалений у ніч з 11 на 12 січня 1918 року, таким чином УНР оголосила свою державну незалежність, правда з “федералістською” обмовкою про те, що майбутні Установчі Збори мають *“рішити про федеративний зв'язок з народніми республіками бувишої Російської держави*.

А вже 12 січня УСДРП та УПСФ заявили, що відкликають своїх представників з уряду, підтримала це рішення і партія О. Шульгина, тобто УПСФ. 15 січня уряд офіційно заявив про відставку, яка була задоволена Центральною Радою 18 січня і доручено новий уряд сформувати есеру В. Голубовичу, який щойно повернувся з Берестейських

Зразок підпису
О. Шульгина

¹⁹ Українська Центральна Рада: Документи і матеріали у двох томах. – Т. 2. 10 грудня 1917 р. – 29 квітня 1918 р. – К., 1996. – С. 107–108.

²⁰ Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. У двох томах. – Том I. – Доба Центральної ради. – К., 2002. – С. 171.

О. Кучерук, Олександр Шульгин і Українська Центральна Рада

мирних переговорів. Центральна Рада 18 січня затвердила голову Ради народних міністрів – В. Голубовича та 9 міністрів. Виконання обов'язків міністра міжнародних справ покладено на голову уряду, тобто В. Голубовича. Таким чином, від цього часу О. Шульгин перестав очолювати міністерство міжнародних справ і, згідно чинного законодавства, зберіг за собою місце члена УЦР, хоча в подальшому брав участь лише в засіданнях Малої Ради.

ОЛЕКСАНДР ЯКОВИЧ ШУЛЬГІН – ЛІДЕР ТА ІДЕОЛОГ УКРАЇНСЬКОЇ ПАРТІЇ СОЦІАЛІСТІВ-ФЕДЕРАЛІСТІВ

Олександр Якович Шульгін був нащадком давнього українського шляхетного роду Устимовичів, спорідненого з славетними постатями доби козаччини – гетьманом П. Полуботком і Д. Апостолом. Випускник історико-філологічного факультету Петербурзького університету (1908–1915), згодом асистент у ньому (1915–1917); учень відомого фахівця зі всесвітньої історії Миколи Івановича Карєєва. Під час перебування в Петербурзі О. Шульгін – член молодієї громади Товариства українських поступовців (ТУП), учасник гуртка українознавства, член управи “Благодійного товариства для видання загальнокорисних і дешевих книг”, один із ініціаторів створення Союзу українських студентських земляцтв у Росії¹.

У своїх згадках про нього Олександр Гнатович Лотоцький писав: “В молодій громаді виростав Олександр Яковлевич Шульгін, рухливий, енергійний, допитливий. Майже до початку революції був на студентському становищі. В університетському гуртку українознавства приймав діяльну участь і зокрема займався студіюванням творів М. Драгоманова та пропагував ті самі студії й по інших школах. Разом з Є. Артюхом та Ф. Селецьким звичайно був делегатом гуртка українознавства в нарадах з представниками інших громад. Тоді ж ще розпочав літературну працю, друкуючи статті в “Українській Жизни” та в

¹ У виданні “Збірник на пошану Олександра Шульгіна” (1969) опубліковані статті: А. Жуковського “Політична й громадська діяльність Олександра Шульгіна” та “Українське Академічне Товариство в Парижі”, О. Оглоблина “Предки Олександра Яковича Шульгіна”, В. Яніва “О. Шульгін – як історик”, О. Кульчицького “Аналіз і синтез рушійних сил історії за О. Шульгином”, О. Перрена “Останні роки О. Шульгіна у Франції”. Про родину Шульгіних див.: Леонтович О. Шульгини: батьки, діти, онуки. – Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2012. – 96 с. +16 с.: іл.; Любченко В. Б. Київські Шульгини: національно-розділена родина в історії України // Українська біографістика. – Вип. 2. – К.: НБУВ, 1999. – С. 153–162. Біографічні відомості детальніше див.: Чмирь С. Г. Шульгін Олександр Яковлевич // Политические партии России. Конец XIX – первая треть XX века: Энциклопедия. – М.: РОССПЭН, 1996. – С. 707–709; Іваницька С. Г. Українська ліберально-демократична партійна еліта: “колективний портрет” (кінець XIX – початок XX ст.). – Запоріжжя: Просвіта, 2011. – С. 418–424; Верстюк В., Осташко Т. Шульгін Олександр Якович // Верстюк В. Ф., Осташко Т. С. Діячі Української Центральної Ради: бібліогр. довідник. – К.: [Київська нотна фабрика], 1998. – С. 198–201.

С. Іваницька, Олександр Якович Шульгин – лідер та ідеолог...

«Русскомъ Богатстві». Був учнем історика М. І. Карєєва, що знаний був з своєї балакучости та за сю рису називаний «водолеєм», – О. Я. гаряче одбивав закиди, з сього погляду, на свого учителя, до якого мав щирий пієтет, бо справді то була людина, варта високої поваги (зокрема визначався і широким поглядом що-до української справи)². Сам же професор свідчив у мемуарах про “відкрити і приязну вдачу” свого учня, про те, що “це був також обдарований хорошим здібностями науковець, ... але, будучи переконаним українцем, він на початку ж революції виїхав до рідного Києва, де, незважаючи на дуже ще молоді роки, став відігравати видну політичну роль”. Вважав, що Олександр Шульгин “відволікався від наукової праці більше з почуття патріотичного обов’язку, ніж по потягу до участі в активній політичній боротьбі: занадто м’яким, жіночним ... він мені уявлявся”³.

Українська громадська діячка, історик, журналіст, редакторка іномовних видань Міністерства закордонних справ УНР, згодом діловод-друкар у Департаменті в справах біженців при Генеральному секретаріаті внутрішніх справ, Надія Віталіївна Суровцова згадувала: “Найвищим нашим начальством був Олександр Якович Шульгин, людина високої культури і, мабуть, душі. Походив він з старовинної української родини, батько був громадським діячем, мав ще двох братів, студента – Володимира і Миколу, молодшого. Цей працював пізніше зі мною, і його я знала ближче. Олександр же завжди був старшим за мене не тільки віком, а й посадами, і близько я його не знала. З переконань він належав до соціалістів-федералістів, поширеного тоді угруповання ліберально-поступової інтелігенції”⁴. Дещо саркастичний відгук про Шульгина знаходимо в мемуарах голови Центральної Ради М. Грушевського⁵. В той же час історик й громадсько-політичний діяч Д. Дорошенко сприймав Шульгина як одну з найбільш яскравих постатей серед есефів, що прилучилися до Центральної Ради⁶. Показово, що навіть люди, які не занадто співчували “українській ідеї”, як, наприклад, кадет Микола Михайлович Могилянский (брат відомого публі-

² Лотоцький О. Сторінки минулого: в 4 ч. – [Б. м.]: Українська Православна Церква в США, 1966. – Ч. 2. – С. 69.

³ Карєєв Н. И. Прожитое и пережитое / подг. текста, автор вступ. ст. и комментарии В. П. Золотарева. – Л.: Изд-во Лен. ун-та, 1990. – С. 259–260.

⁴ Суровцова Н. Спогади. – К.: Вид-во ім. О. Теліги, 1996. – С. 73.

⁵ Грушевський М. Спомины // Київ. – 1988. – № 9. – С. 115.

⁶ Дорошенко Д. И. Война и революция на Украине // Революция на Украине по мемуарам белых. – М.; Л., 1930 / 1990. – С. 63.

циста й письменника Михайла Могиляньського), серед “молоді соціалістичного напрямку”, що вела провід у Центральній Раді, особливо відзначав “роботящого і здібного молодого сепаратиста” О. Шульгина⁷.

Сучасні дослідники, намагаючись окреслити своєрідність постаті О. Шульгина, називають його “представником нової генерації української еліти – національно свідомої української інтелігенції, яка не протиставляла себе народу, відчувала себе його частиною і чітко заявляла про його національні права, не лише культурні, але й політичні”⁸. Дійсно, в перші місяці Лютневої революції 1917 р., що розпочалась як потужний масовий рух за демократизацію суспільства, раціональний економічний лад і національне самовизначення “недержавних” народів, Олександр Шульгин виявив себе як один із найбільш енергійних та талановитих представників “покоління 1900-х”. Так, на початках революції О. Шульгин був представником Української національної ради при Петроградській Раді робітників і солдатських депутатів. Перебравшись 24 березня 1917 р. із Петрограда до Києва, негайно занурився в процес оновлення громадського життя. Як зазначав С. Єфремов: “В Києві й на провінції поновила свою роботу давня Радикально-демократична партія, заснована ще року 1905. Прийшли звістки, що вже в багатьох місцях по Україні заснували місцеві комітети (на Полтавщині, Чернігівщині, Херсонщині, Київщині й ін.). Користуючись з Всеукраїнського з’їзду, на який прибуло багато членів цієї партії. Ухвалено взятись за планомірну організаційну роботу... До Ради радикально-демократичної партії увійшли: Біднов В., Грозин-

⁷ Могилянский Н. М. Трагедия Украины // Революция на Украине по мемуарам белых. – М.; Л., 1930 / 1990. – С. 120.

⁸ Городня Н. Олександр Шульгин (1889–1960) як представник нової генерації української національної еліти першої половини ХХ століття // Вісник Київського національного університету ім. Т. Шевченка. – Історія. – 2005. – Вип. 80–81. – С. 11. Також із сучасної літератури про Шульгина див.: Стрельський Г. Олександр Шульгин – учений і політик (Перший міністр закордонних справ УНР) // Київська старовина. – К., 1994. – № 3. – С. 80–88; Пивовар С. Олександр Шульгин як історик української державності доби Центральної ради // Українська наука: минуле, сучасне, майбутнє: Щорічник. – Тернопіль, 1999. – С. 19–22; Стаднюк Т. Олександр Якович Шульгин і українське державотворення // Етнічна історія народів Європи. – 2000. – Вип. 7. – С. 40–45. Як бачимо, висвітлені в історіографії головним чином біографія, історія родини, державотворча, дипломатична й науково-педагогічна діяльність. Питання організаційного й ідеологічного лідерства О. Шульгина в УПСФ у контексті його громадсько-політичної діяльності донині не розглядалось українськими дослідниками як комплексна проблема. Маловивченими є також його публіцистика й епістолярій.

С. Іваницька, Олександр Якович Шульгин – лідер та ідеолог...

ський П., Дорошенко Д., Єфремов С., Ерастов С., Левицький М., Луценко І., Матушевський Ф., Ніковський А., Прокопович В., Рубисов, Хвиля, Чижевський П., Чикаленко Є., Шраг І., Шульгин Ол.”⁹. Упродовж березня–вересня 1917 р. відбувалася реорганізація партії і врешті-решт вона одержала назву Української Партії Соціалістів Федералістів (УПСФ)¹⁰. У червні 1917 р. головою партії було обрано відомого українського публіциста, критика, літературознавця та громадсько-політичного діяча Сергія Єфремова¹¹. О. Шульгин був активним діячем цієї політичної сили. УПСФ була (поряд з УСДРП і УПСР) однією з трьох національних сил, що формували політичний курс Центральної Ради.

Як типовий представник ліберально-демократичної еліти, О. Шульгин навесні 1917 р. намагався знайти спільну мову з представниками великоруської інтелігенції, неодноразово публічно роз’яснюючи засадничі постулати українства та намагаючись розвіяти міфи щодо “українського сепаратизму”. Яскравим взірцем такої публіцистики є його стаття “Украинский народ и всероссийская революция. Письмо украинца по поводу киевских съездов 25 марта – 8 апреля”, що, опублікована на сторінках провідного неонародницького часопису “Русское богатство” (1917, кн. 4–5), викликала значний резонанс у російських політичних колах. Щодо структури статті, зазначимо, що на початку О. Шульгин висвітлив утиски, які чинив царський уряд щодо українського національно-культурного життя¹²: “Необхідно хоч би частково уявити собі, що пережило все свідоме українське суспільство в роки війни, для того, щоб зрозуміти, як воно повинно було поставитися до радісної звістки про знаменні події незабутнього 27 лютого. Якщо в роки, що передували війні, репресії щодо українського руху все більше і більше загострювалися, то після початку військових дій вони набули, безумовно, катастрофічного характеру. Навіть ті українці, які в перші дні війни, дні загального сум’яття і патріотичного

⁹ Єфремов С. Радикально-демократична партія // Єфремов С. Публіцистика революційної доби (1917–1920 рр.) / Упоряд.: В. Верстюк (керівник) та ін. – Т. 1. – К.: Дух і Літера, 2013. – С. 62.

¹⁰ Детальніше див.: Іваницька С. Українська ліберально-демократична партійна еліта: “колективний портрет” (кінець XIX – початок XX ст.). – С. 80–108, 125–136, 178–187.

¹¹ Заступниками обрано В. Леонтовича та А. Ніковського, секретарем – О. Андрієвську // Нова рада. – 1917, 1 червня.

¹² Тут і далі переклад з російської мови С. Іваницької.

підйому, намагалися йти в ногу з російською громадськістю, волею долі і цинічними діями російських властей були виведені з ладу російського державного життя. Удар за ударом сипалися на голови українських діячів, і незабаром їм довелося замкнутися у своєму тісному колі, піти від загальних питань, зайнявшись або чисто культурною роботою, оскільки вона була можлива в лещатах старого режиму, або ... підраховувати рани”¹³. Далі автор описав катастрофу, яку викликала російська окупація Східної Галичини (цей факт в офіційній імперській пресі іменували “звільненням” або “возз’єднанням”): “Розпочалися серпневі бої 1914 на південно-західному фронті, і з переможними кликами російської армії змішались крики розтерзаної і згнєбленої Галичини ... Немає потреби читачеві «Русского богатства» говорити про те, що творила російська влада у щойно завойованій провінції, як збагнули свої завдання ці виплодки старої поліцейської машини, яких із вражаючою послідовністю обирали з числа найбільш пропавших елементів полтавської, чернігівської і т. п. адміністрації. Довгими вервечками потяглися через Київ та інші міста України потяги, переповнені так званими виселенцями і заручниками Галичини, приреченими на всі жахіття всеросійської сваволі.

І в той час, коли відбувався розгром всього культурного будівництва в Галичині, коли відбувалося повне економічне і всіяке розорення цієї країни, – в самому Києві та в усіх інших містах одним розпорядженням за іншим добивалися недобиті раніше українські товариства, арештовувалися українські діячі (у Києві та Катеринославі), накладалося veto на всю пресу. Важко уявити собі, що творила божевільна влада в ці роки війни на Україні. 9 січня 1915, крім трьох раніше закритих органів («Рада» та ін.), одного дня припинили своє існування одинадцять українських видань. ... Цензорський олівець доводив редакторів до повного відчаю”¹⁴.

Підсумовуючи надбання організаційного етапу “національного відродження” на Наддніпрянщині, О. Шульгин твердив: “Українські діячі впродовж всього XIX століття глибоко вірили в життєвість своїх ідей, вірили в те, що вони творять ту культуру, яка ще пізнає кращі

¹³ Шульгин А. Я. Украинский народ и всероссийская революция (Письмо украинца по поводу киевских съездов 25 марта – 8 апреля // Русское богатство. – 1917. – № 4–5. – С. 276.

¹⁴ Там само. – С. 276–277.

С. Іваницька, Олександр Якович Шульгин – лідер та ідеолог...

дні. І кожного разу, коли зовнішні умови поліпшувалися, хоча б трохи, український рух знаходив відгук у всіх мало-мальськи свідомих синів землі. 1905-й справив, звичайно, величезний вплив на Україну. Відтоді, коли почала, хоча і з великими труднощами, існувати українська преса, стала поширюватися книга, – рух зробив великі і абсолютно очевидні успіхи. На всіх обласних з'їздах українських кооператорів, вчителів та ін. – неодмінно ставилося в тому чи іншому вигляді українське питання і кожного разу навколо нього створювалася атмосфера пристрасності і наснаги. Протести проти репресій, вимоги українізації школи постійно лунали і на земських з'їздах, і на інших зборах. Нерідко з тою чи іншою заявою виступали також окремі селянські громади та навіть тисячі робітників. По всіх великих селах, містечках, містах можна було зустріти серед селян, вчителів, писарів та ін. гурти свідомих українців, що жваво цікавляться і болісно реагують на всі явища національного життя”. Але “все це відбувалося серед настійливих, дріб'язкових і в той же час неблаганних репресій старої влади. Все це ясно свідчило, що ґрунт вже був підготовлений для того, щоб під час революції 1917 року український народ виступив, як певна політична одиниця”¹⁵.

О. Шульгин заперечував думку щодо несподіваності “українського дива” в березнево-квітневі дні 1917 р.: “... Для скептиків, для людей, що ігнорували український рух, все це, звичайно, сталося несподівано, але той, хто вникав у суть руху і стежив за його зростанням, – той давно чекав на цей момент. Ясно було, що тільки ланцюги сковують душу українця і варто їх розірвати, щоб рух спалахнув яскравим полум'ям...”¹⁶. Говорив про те, що уже в перші ж дні революції, коли стару владу змінювали новою, коли демократизувалися ветхі станові і цензові установи губерній, “життя висунуло на перше місце українських діячів, українська ж мова завоювала собі явочним порядком почесне місце в новостворених установах”. Але, на його думку, не ці факти є найцікавішими для даного моменту. “Найбільшої уваги заслуговують ті київські з'їзди, які назавжди повинні увійти в історію українського народу. Як би передоднем до них стала грандіозна українська маніфестація в Києві. Ця маніфестація зібрала десятки тисяч, очевидці кажуть, більше ста тисяч чоловік. Прийшли солдати,

¹⁵ Шульгин А. Я. Украинский народ и всероссийская революция... – С. 279.

¹⁶ Там само. – С. 279.

з'явилися численні представники селянства, інтелігенції і робітників. Маніфестація відбулася з надзвичайним підйомом і справила сильне враження насамперед на самих учасників її¹⁷.

Відтворюючи літопис публічних форумів українства в початках Великої революції, Олександр Якович згадував, що “першим і дещо особіно зібрався з'їзд представників чисельних, переважно сільських, кооперативів Київської губернії”. Й відразу визначилося, що цей з'їзд, хоча він і складався з представників рядового селянства, є цілком свідомо українським. Дебатувалися питання і загальнополітичного, і загальнокультурного характеру. Йшлося щодо негайної українізації школи, щодо майбутнього устрою Росії, про федерацію, про автономію, приймалися відповідні резолюції. 25 і 26 березня відбувся з'їзд 33 гуртків “Товариства українських поступовців”, найстарішої української організації, безпартійного союзу, коріння якого сягає глибоко в історію українського руху. На Великодньому тижні пройшли партійні з'їзди українських соціалістів-революціонерів і соціал-демократів. Далі зібрався величезний з'їзд українських педагогів, селянський з'їзд від українських губерній і, нарешті, найбільш значний, грандіозний український конгрес. Цій події Шульгин приділив найбільшу увагу, відзначивши: “...Щодня в газетах публікувалася програма майбутнього з'їзду, з якої більш ніж очевидно було, в які рамки поставлений весь порядок роботи, – суспільство вважало за краще жити невідомо ким пущеним слухом. Взаємні запевнення і, головне, роз'яснення цілого ряду непорозумінь відразу внесли заспокоєння в київське середовище. Представники Центральної Ради категорично заявили, що не мають нічого спільного з шовіністичними вигуками “неофітів”. Забезпечення прав усіх народів, що населяють Україну, – є основним гаслом і Центральної Ради, і всіх українських політичних партій. Тому Центральна Рада й вирішила передрукувати на двох мовах статтю проф. Грушевського, в якій він рішуче заявляє, що якщо українців гнали і переслідували, то вони нікого і ніколи гнати не будуть. З духом російського специфічного “націоналізму” в українців не може бути і не буде нічого спільного; повага до всіх націй – основний девіз руху. На самому з'їзді цьому ж питанню було присвячено цілих дві доповіді...”¹⁸ Автор як учасник з'їздів говорив про те,

¹⁷ Шульгин А. Я. Украинский народ и всероссийская революция... – С. 280.

¹⁸ Там само. – С. 283.

що “був ще один лозунг, який нещодавно був досить популярним в деяких інтелігентських колах України. Гасло це – «Самостійна Україна»”¹⁹.

Обстоюючи право України на самовизначення, О. Шульгин виразно охарактеризував специфіку політичної культури північного сусіда: “Великорос все ж вихований на якомусь своєрідному імперіалізмі. Несвідомо, але міцно в ньому сидить думка, що він пан від Великого океану до Балтійського моря, від Білого і до Чорного. І ось у зв’язку з цим Чорним морем і ще «чорноземною смугою» доводиться чути недоброчливі вигуки великороса. Невже Україна «відділяється» і відокремлює «нас» від Чорного моря?» Це питання частково є результатом нерозуміння самого слова «федерація», але ще більшою мірою в цьому чуються ноти, які увійшли в плоть і кров свідомості, що він, Великорос, господар всієї землі”²⁰. “Небезпека велика, – підсумовує автор статті. – І ті, що покликані керувати цими народами, повинні її враховувати. Ми дуже добре знаємо, як багато непотрібних і катастрофічних ускладнень вносить в життя вже дозріла національна ворожнеча, як тяжко боротися з нею, як важко покласти їй межу. І щоб запобігти цьому, російські та українські вожді повинні бути насторожі. У цій статті я намагався показати, що організоване українське суспільство, цілком враховуючи небезпеку, твердо тримає кермо і не дає національній стихії ухилитися від прямого шляху. Українці сказали своє слово і тепер черга за великоросом. Українці повинні відчувати, що на півночі з ними рахуються, як з рівними, що їх законні вимоги поважають і не обмежуються тільки зверненнями, а й реально йдуть назустріч їх заповітним мріям. Закінчуючи статтю, мені хочеться звернутися до відповідальних керівників російської демократії з такими словами: «ми українці, стримуємо крайні пориви свого народу, захопленого нещодавно здобутою свободою, ви повинні розсіяти ті старі великодержавні традиції, які стара влада шляхом навіювання міцно вселила в великоросів. Тільки тоді можливі будуть дружні, мирні відносини, для зміцнення яких ми цілком готові віддати свою працю і сили. Тепер, коли понівечене війною людство говорить про загальне майбутнє братерство, про вічний мир, тепер найбільше потрібно зберігати мир там, де він ще не був порушений. Ми, українці,

¹⁹ Шульгин А. Я. Украинский народ и всероссийская революция... – С. 284.

²⁰ Там само.

чекаємо, що наші найближчі і більш сильні сусіди скажуть своє слово, вчасно і виразно заявлять, якою буде їхня лінія поведінки щодо України”²¹. Дійсність швидко розвіяла сподівання провідників українського руху на порозуміння з новою російською владою.

У трансформаційний для партії період О. Шульгин намагався активно впливати на формування ідеологічної і тактичної лінії есефів. Так, на конференції УПСФ 25–28 червня він оголосив доповідь “Ідеологія, організація та назва Р.-Д. партії”. Від імені Центрального Бюро партії доводив, що треба якнайшвидше остаточно прийняти детально розроблену політичну й соціальну програму, спинивши той компроміс, який одбився в її назві внаслідок порозуміння наприкінці 1905 р. двох партій: демократичної та радикальної. Нова назва, яку пропонує Бюро, мала бути “Соціалістично-федералістична партія”, або “Партія соціалістів-федералістів”. “І в історії своїй, в далеких ще початках українського політичного руху, українське громадянство вже ставило лозунг *федералізму*, а потім в зв’язку з діяльністю М. Драгоманова – соціалізму”, – говорив оратор, наполягаючи на тому, що “ідея федералізму тепер повинна прокинутися з усією силою, і цей лозунг українці повинні підняти не тільки для перебудови Росії та зміни відносин її народів. Ця ідея зможе з більшою силою, ніж соціалізм, котрий показав себе безсилим спинити цю війну або принаймні піддержати солідарність робітників різних держав, зможе об’єднати народи і паралізувати можливість нових великих війн. Отже, на перший план виступає ідея *всесвітнього федералізму*, коли в спільнім, дружнім, братерським союзі народів встане опорна сила проти всяких спроб учинити *всесвітній заколот*”. О. Шульгин обґрунтував ідею “всесвітнього федералізму”, доводячи, що в умовах продовження світової війни і розгортання демократичної революції ідея федералізму може стати підґрунтям для перевлаштування Російської держави й припинення війни. Намагаючись знайти лінію розмежування УПСФ із потенційними політичними конкурентами, Шульгин доводив, що “вже та про-

²¹ Шульгин А. Я. Украинский народ и всероссийская революция... – С. 276–288. Редакційну заяву щодо цитованої статті вмістив у цьому ж числі журналу В. А. Мякотін: “Два слова по поводу статьи г. Шульгина” (Там само. – С. 289–291). Вельми цікавою була реакція знаменитого філософа В. В. Розанова: *Розанов В.* Великороссия и Украина на киевских съездах 25 марта – 8 апреля. Стаття 1917 г. Подпись: Обыватель. (РДАЛМ. – Ф. 419. – Оп. 1. – Спр. 146. – Л. 26–27). [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://sobor.by/forum/viewtopic.php?f=41&p=29493&t=2393>

грама, що має тимчасовий характер, по суті, є соціалістична, але не революційна, – отже, в цьому р.-д. не матимуть контакту з с.-р. та «большевиками», од с.-д. різнить р.-д. те, що р.-д. не поділяють загострення класової боротьби, не стоять на ґрунті того догматизму та схематизму, на якому стоїть соціал-демократична партія та взагалі марксистів”. Висловив квінтесенцію есефівської ідеології: “Єсть у житті людському основи етичні, національна та інші, котрі дають змогу стати понад соціальною ворожнечею”²². За доповіддю Шульгина виникла жвава дискусія, що завершилась рішенням щодо перейменування партії та визнанням потреби подальшого оновлення її програмово-ідеологічних засад²³. Есефи відкидали ідею класової боротьби і непримиренності класових інтересів, сповідували пріоритет еволюційних шляхів розвитку, але цілком припускали можливість об’єднання з “революційною демократією” заради досягнення спільної мети.

У виступі “Федерація і загальний лад держави” О. Шульгин виклав настанови УПСФ у цьому питанні. Передусім вказав на практичні труднощі при федеруванні Росії. У випадку, коли б переводився тільки національний принцип, це – передусім територіальна нерівномірність автономних частин, бо поруч із такою величезною частиною, якою є Великоросія, стояли б зовсім невеличкі утворення, і це мало б утруднити справу. Вихід він бачив у долученні до принципу національного – принципу обласного, що в практичному сенсі фактично означало дезінтеграцію Великоросії шляхом виділення із її складу таких своєрідних історико-географічних регіонів, як Сибір, Донщина та деякі інші. Принципово мала вирішити справу Установча Рада; а в подальшому, коли дві третини заступників (делегатів) од якої-небудь “країни” зажадали б автономії з федеративним зв’язком, потрібно було б скликати місцеву Установчу Раду, що мала виробити собі конституцію на загальних принципах, прийнятих центральною Установчою Радою. Шульгин наполягав, що потрібно безумовно визнати право за пооди-

²² Конференція Радикально-демократичної партії // Нова рада. – 1917, 27 червня. Передруковано в кн: *Єфремов С.* Публіцистика революційної доби (1917–1920). – Т. 1. – С. 179–180.

²³ Перейменування, на думку провідників партії, усувало компроміс, що виник 12 років тому при об’єднанні двох партій (Української демократичної та Української радикальної), й відбивало еволюцію української політичної думки, що традиційно відстоювала з часів кирило-мефодіївців гасло федералізму, а з другої половини 1870-х рр., завдяки пропаганді М. Драгоманова – і соціалізму.

нокими народами й областями виділитися в автономну одиницю. А в подальшому, oprіч загальнодержавного парламенту, слід створити на пропорційних підставах від представників усіх “країн” (тобто суб’єктів союзу) федеративну раду з контролюючими функціями²⁴.

Як бачимо, – і це яскраво відбилося у виступах О. Шульгина, – своїм ідейним попередником есефи безумовно вважали М. Драгоманова. Їм імпонували такі елементи його світогляду, як визнання пріоритету прав особи перед інтересами держави, еволюціонізм, конституціоналізм, етичний соціалізм і національно-державний федералізм. Загалом ідея федералізму була однією з найвагоміших цінностей у політичному світогляді національних ліберально-демократичних еліт “недержавних народів” Російської імперії. Пояснюючи популярність федералістської концепції в українському русі до Лютого 1917 р., І. Лисяк-Рудницький (1977) писав, що прийняття федеративної програми перебудови Російської держави було спробою ліберально-демократичної еліти знайти компроміс між національними та імперськими інтересами, оскільки “українські патріоти пов’язували перспективи національного визволення з надіями на майбутню демократизацію і

²⁴ Конференція РДП // Нова рада. – 1917, 29 червня. Лідер партії С. Єфремов у приватному листі до Є. Чикаленка від 25 червня 1917 р. висловлював досить песимістичні прогнози щодо цього організаційного заходу: “...сьогодні починається конференція радикал-дем[ократичної] партії. Боюсь, що й тут без скандала не обійдеться, бо якась хирява ця партія” (Євген Чикаленко, Сергій Єфремов. Листування, 1903–1928 роки / упоряд. та вступ. ст. І. Старовойтенко; наук. ред. Н. Миронець; НАН України [та ін.]. – К.: Темпора, 2010. – С. 195). У преамбулі до оновленої програми УПСФ заявляла, що соціалістичний ідеал у соціальній сфері вона прагне поєднати з федеративним ідеалом у сфері політики, бо саме в цьому – суть світового суспільного поступу. Проте такі цілі були, в розумінні партії, “тісною далекого майбутнього”. Нагальне завдання партія бачила в тому, щоб перетворити Російську державу в вільне суспільство, що міцно спирається на засади “громадянського життя”, поважаючи одночасно й права людини, й права нації. УПСФ відкидала принцип жорсткої централізації влади і вимагала еволюційної перебудови Російської держави на підставі принципу “вільний з вільним, рівний з рівним” у демократичну федеративну республіку – спілку рівноправних національно-територіальних і автономних обласних утворень (штатів). Вищими органами влади в новій державі ставали Загальносоюзний парламент, Федеральні збори, Вища Державна Рада (кожен з п’яти його членів по черзі протягом року повинен був виконувати функції президента) і федеральний суд. Забезпечувалося перетворення України в “автономний штат Російської держави”. Програма накреслила низку реформ, що ставили своєю метою суверенізацію економіки та внутрішньополітичного життя республіки. Запроваджувалися широкі гарантії прав національних меншин. Висувалося також гасло добровільного возз’єднання (соборності) розрізаних українських земель.

С. Іваницька, Олександр Якович Шульгин – лідер та ідеолог...

децентралізацію Росії””. Сильною стороною федералістичної концепції був її об’ємний ракурс – вона ставила українське питання в широкий міжнародний контекст, органічно пов’язуючи задачу національного визволення із завданнями політичної лібералізації та суспільного прогресу всієї Східної Європи²⁵.

У липні 1917 р., після проголошення Другого Універсалу УЦР, Шульгин брав участь у розв’язанні конфлікту з “полуботківцями”, які протестували проти компромісу лідерів Центральної Ради з Тимчасовим урядом щодо негайного здійснення національно-територіальної автономії.

При обговоренні в Центральній Раді підсумків перемовин українців із Тимчасовим урядом 14 серпня 1917 р. Шульгин заявив, що Генеральний секретаріат вестиме свою роботу незалежно від його затвердження чи заборони Петроградом. Д. Дорошенко, кандидатура якого розглядалась на голову Генерального секретаріату, запропонував Шульгину залишитися на своїй посаді секретаря міжнаціональних справ²⁶. Як відомо, Дорошенко досить швидко відмовився від головування. Але кандидатура Шульгина все одно була схвалена 21 серпня 1917 р. в новому складі Генерального секретаріату, який очолив лідер УСДРП В. Винниченко²⁷.

У кінці серпня 1917 р. разом із Д. Дорошенком (на той час комісаром окупованих російськими військами Галичини й Буковини) та членами Генерального секретаріату О. Лотоцьким, М. Туган-Барановським та О. Зарубіним Олександр Якович відвідав Петроград. Метою української делегації були неофіційні перемовини з Тимчасовим урядом щодо політичної автономії. Д. Дорошенко в газетному інтерв’ю запевняв, що цей візит має “приватний характер”, хоча ставить на меті з’ясувати перед центральною владою характер кризи в Генеральному секретаріаті й розвіяти непотрібні непорозуміння і чутки²⁸.

²⁵ Див.: *Лисяк-Рудницький І.* Четвертий Універсал та його ідеологічні попередники // *Лисяк-Рудницький І.* Історичні есе. – Т. 2. – Серія “Західна історіографія України”. Вип. 1. – К.: Основи, 1994. – С. 7, 19.

²⁶ Проект Генерального секретаріату Д. Дорошенка // *Нова рада.* – 1917, 18 серпня.

²⁷ Засідання Малої Ради 21 серпня // *Нова рада.* – 1917, 22 серпня. З есеїв брали участь також М. Туган-Барановський (генеральний секретар фінансів, торгівлі, промисловості), О. Лотоцький (генеральний писар), П. Стебницький (комісар по справах України при Тимчасовому уряді).

²⁸ Розмова з Дм. Дорошенком (Від нашого петербурзького кореспондента) // *Нова рада.* – 1917, 31 серпня.

Загалом, як генеральний секретар міжнаціональних справ, Шульгин прагнув як до порозуміння із національними (етнічними) меншинами на території українських губерній²⁹, так і до конструктивної взаємодії з провідниками “недержавних” народів Росії. Виступав на “конгресі народів” (10.9.1917, Київ). А 12 вересня 1917 р. в українському клубі СУАФ разом із іншими представниками української інтелігенції вітав гостей – представників “з’їзду народів”. Головував на зібранні С. Єфремов, із вітальним словом виступила письменниця й громадська діячка Людмила Михайлівна Старицька-Черняхівська. О. Шульгин у своїй промові докладно вияснив “суть федералізму, а також і те, чому українці стоять за автономію в федеративній республіці, а не за самостійність”³⁰. 3 листопада 1917 р. виступав на Всеросійському козакому з’їзді в Києві, запевняв його учасників, що Україна домагається лише права самостійно будувати своє життя, але не плекає сепаратистських намірів. В одній зі своїх статей у “Новій раді” у жовтні 1917 р. С. Єфремов назвав виступ О. Шульгина у Малій Раді “принципальною, до кінця доведеною обороною федералізму”, але це, на думку публіциста, не завадило противникам українства “пошити” їх усіх у “сепаратисти”³¹.

²⁹ О. Шульгин був заступником (15.06–01.07.1917), а потім генеральним секретарем міжнаціональних справ (згодом – міністром закордонних справ) (01.07.1917–18.01.1918) у кабінеті В. Винниченка. Показово, що при обговоренні на сесії Центральної Ради (06.07.1917) обсягу компетенції Генерального секретаріату Олександр Якович заперечував потребу надання останньому функцій уряду, вважаючи це “насильством” стосовно національних меншин, які не мали на той час змоги брати участь у формуванні Центральної Ради. Стверджував, що “утворити свій уряд ми могли б у тому випадку, якби у нас була самостійна українська держава, або хоча б фактично здійснена федерація, але ми тепер творимо лише автономний лад і свого уряду засновувати не можемо”. Пропонував визнати за Центральною Радою лише право “вето” на ті рішення центральної влади, які суперечать інтересам України. Опонентом його виступив М. Грушевський. У підсумку Центральна Рада прийняла рішення (7.07.1917) щодо свого фактичного перетворення в тимчасовий крайовий парламент з представництвом у ньому національних меншин (Див.: *Дорошенко Д.* Історія України 1917–1923 рр. – Т. 1. – Ужгород, 1932. – С. 63). Також див.: *Шульгин О.* Початки діяльності Міністерства закордонних справ України: (Спогади ген. секретаря міжнаціональних (пізніше міжнародних) справ УНР) // *Розбудова держави.* – 1993. – № 1. – С. 22–24.

³⁰ На бенкеті народів // *Нова рада.* – 1917, 14 вересня. Передрук.: *Єфремов С.* Публіцистика революційної доби (1917–1920). – Т. 1. – С. 296–297.

³¹ *Єфремов С.* Цинізм // *Єфремов С.* Публіцистика революційної доби (1917–1920). – Т. 1. – С. 311.

На конференції УПСФ (2–4 вересня 1917 р.) Шульгин неодноразово виступав під час обговорення нової програми партії, переважно з питань національно-державного устрою. Дебатувались також питання політики Центральної Ради й Генерального секретаріату, потреби блокування на виборах до Установчих зборів, війни й миру, проблеми просвіти, фінансовий стан в Україні³². Аналізуючи окремі положення програми УПСФ, Шульгин акцентував, що при реалізації федеративної моделі слід підкреслити колегіальність вищого управління в державі – це необхідно передусім “з принципового боку”³³. В дискусії з розділу програми “Лад на Україні” Шульгин заперечив думку Костя Товкача щодо необхідності посад міністрів військової справи та іноземних справ України, зазначивши, що, по-перше, ці міністри будуть вимушені постійно шукати порозуміння з центральним урядом, що зведе нанівець їх суверенну діяльність, а по-друге – наявність таких посад вступає в протиріччя з федеративною моделлю в цілому. Одночасно він запропонував замінити в програмі назви установ: замість “Ради міністрів” написати – “Генеральний секретаріат”, замість “міністра справедливості” – “міністр судівництва” (“юстиції”)³⁴. Йому заперечив Макар Кушнір, вказавши, що така зміна назв не є формальною, вона може сприяти обмеженню обсягу повноважень української автономної влади³⁵. Врешті-решт делегати конференції погодились на перейменування “міністра справедливості” в міністра “судівництва” (“юстиції”)³⁶.

При обговоренні пункту 31 програми УПСФ щодо забезпечення прав національних меншин Шульгин заявив, що ці меншини в Україні ще лише обмірковують, яким чином творити реальні форми забезпечення своїх національних прав, запропонував просто визнати “найширші права національних меншин, але з забезпеченням інтересів українського народу” й залишити п. 31 без змін. Пропозицію Шульгина було схвалено³⁷. Конференція затвердила програму “в цілому”, постановивши внести у нове видання пояснення й редакційні зміни, передусім стосовно земельного питання³⁸.

³² З’їзд УПСФ // Нова рада. – 1917, 22 серпня.

³³ Друга конференція УПСФ // Нова рада. – 1917, 7 вересня.

³⁴ Там само.

³⁵ Там само.

³⁶ Там само.

³⁷ Там само.

³⁸ Там само.

О. Шульгин, як один із лідерів партії, брав участь в електоральній кампанії. Так, у “Віснику Полтавського губернського громадського комітету” від 31 жовтня 1917 р. знаходимо ім’я О. Шульгина у списку № 13 (УПСФ) кандидатів на вибори в Установчі збори по Полтавському виборчому округу. Він йшов номером третім, після Сергія Єфремова та Олександра Лотоцького, що засвідчує зростання його авторитету як політичного діяча.

У період виборчої кампанії до Українських Установчих зборів О. Шульгин брав участь у політико-пропагандистській діяльності УПСФ у Києві та Харкові (грудень 1917 р.). У грудні центральна виборча комісія УПСФ проводила пропагандистські політичні бесіди в клубі “Родина”. 10 грудня відбулась перша бесіда, на якій О. Шульгин виступив із доповіддю “Міжнародна політика України і наша партія”, а Павло Зайцев висвітлив тему “Кирило-мефодіївці, драгоманівці і наша партія”³⁹. Іншого дня, 29 грудня 1917 р. була запланована доповідь Шульгина “З поточного моменту”; Іван Чоповський мав доповісти на тему “Майбутній кінець української революції”, а Михайло Корчинський – “Більшовики і ми”⁴⁰.

Як оратор-пропагандист, О. Шульгин був задіяний в агітації й пропаганді есефів і в часи гетьманату. В запланованих на червень (23–29) 1918 р. лекціях членів ЦК УПСФ у Харкові Шульгин мав доповісти з міжнародного становища України⁴¹.

Державний переворот у Петрограді есефи сприйняли гостро негативно, критикуючи більшовиків за диктаторсько-централізаторські тенденції й соціальну демагогію. 10 листопада 1917 р. Шульгин брав участь у підписанні угоди Центральної Ради зі Штабом Київського військового округу. Після проголошення УНР сприяв юридичному закріпленню нового правового статусу України, домагався її визнання з боку держав Антанти і нових національно-державних утворень колишньої Російської імперії. Також сприяв підписанню угоди з Національною Радою Чехо-Словаччини та Томашем Масариком щодо легалізації перебування чехословацьких частин на території України (статус легіону було визначено як екстериторіальний та надано йому зброю з боку українського уряду)⁴².

³⁹ УПСФ // Нова рада. – 1917, 9 грудня.

⁴⁰ УПСФ // Нова рада. – 1917, 29 грудня. Бесіду було перенесено на 4 січня 1918 р.

⁴¹ УПСФ // Нова рада. – 1918, 21 (8) червня.

⁴² Шульгин О. Т. Г. Масарик та Україна // Хроніка-2000. – К., 1999. – № 25 / 26: “Україна-

Намагався врегулювати мирним шляхом конфлікт між УНР та Радянською Росією, розробив і підписав разом з В. Винниченком низку дипломатичних документів (відповідь від 17.12.1917 р. на ультиматум РНК, ноту урядам новоутворених республік і країв від 18.12.1917 р.; відповідь на ноту РНК від 03.01.1918 р. з пропозицією переговорів про мирне вирішення питання, ноту від 22.1.1918 р. до всіх нейтральних і воюючих держав з роз'ясненням позиції УНР у питанні про війну та мир). Виступив 25 грудня 1917 р. на 8-й сесії Центральної Ради з доповіддю щодо укладання мирного договору з Четверним союзом. За словами єврейського громадського діяча А. Гольденвейзера, Шульгин “не був германофілом; його чесній природі була чужою ідея сепаратного миру супроти волі і за рахунок учорашніх союзників. Він, мабуть, сподівався сприяти миру загальному; його патріотизму лестила думка про те, щоб Україна виступала як його ініціатор ... Натомість події виявилися сильнішими від найшляхетніших спонукань. Надто вже неприхованою була вигода для самостійної України від негайного миру...”⁴³.

Під час наступу на Київ більшовицького війська під орудою М. Муравйова (26.01–01.03.1918) та першого захоплення ними влади Олександр Якович залишався в місті. Після укладення Берестейської мирної угоди та подальшої “союзницької” збройної підтримки з боку австро-угорських військ Центральна Рада повернулася до Кисва. “До Києва вступила Центральна Рада, – згадувала Надія Суровцова. – На майдані Богдана Хмельницького відбувся парад. Вишикувалося стрілецьке військо з Коновальцем на чолі. Прапороньки маяли, копиченьки тупцювали, була весна, здавалося, вже ніколи не буде війни, розстрілів, облоги, військового стану, оце так світитиме сонце, буде батьківщина, рідна земля, загальне щастя. А ми ж були вже не діти! Але навіть на думку не спадало, що це тільки початок, і що доля батьківщини будується не так просто, що мало крові, а треба до неї ще багато дечого. “Той сум, оті тяжкі зітхання прийшли до нас згодом самі...”. Ми знов повернулися на Терещенківську. Шульгин схуд, очі

Чехія”. – Ч. 1. – С. 285–288. Також див.: Європейський лідер, який цінував українців [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://vgolos.com.ua/articles/evropeyskyy_lider_yakuu_tsinuvav_ukraintsiv_106593.html?print

⁴³ Гольденвейзер А. А. Из киевских воспоминаний // Революция на Украине по мемуарам белых. – М.; Л., 1930 / 1990. – С. 12. Щодо ролі О. Шульгина в укладенні Берестейської мирної угоди цікаві відомості містить кн.: Мухомина И. В. Украинский Брестский мир. – М.: Европа, 2007. – С. 30, 49, 58, 68–69, 76–78, 80, 126.

його горячково блищали. Він був переконаний антантофіл, та і вся його недовга попередня міністерська діяльність була зв'язана з цією орієнтацією. А тим часом договір з німцями не міг не впливати; якої ваги чинником були німці, відчулося лише згодом, але незабаром”⁴⁴.

Недовзі, у березні 1918 р. в “Новій раді” була опублікована велика стаття О. Шульгина “Зміна тактики (Міркування с.-ф.)”, де він піддав нещадній критиці політику есерівського кабінету, назвавши її такою, що веде країну до катастрофи. Шульгин, розмірковуючи щодо ролі есефів в українських процесах державотворення, писав, що УПСФ з самого початку свого існування перебувала в надто трагічних обставинах: “зосереджуючи навколо себе 3/4 всієї української інтелігенції, спираючись на стародавні традиції української громадської думки та її ідеолога М. П. Драгоманова, – с.-ф. бачили, як їх з усіх боків переганяли ті партії, які жили чужим розумом, повторюючи на свій лад с.-д. ортодоксію або, ще гірше, російське есерство, цілком непридатне на українському ґрунті. Але ці партії почасти перехопили славу своїх російських товаришів с.-р. та с.-д.”. Шульгин твердив, що в підсумку українські есдеки та есери ввели народ в облуду безвідповідальними демагогічними гаслами. Перед УПСФ постала непроста дилема, яку він окреслив таким чином: “во ім'я державного будівництва партія повинна брати в ньому участь, бо інакше унеможливилося б і саме це будівництво... Беручи ж на себе відповідальність за роботу, яка направлялась людьми політично чужими, партія ризикувала позбавитись своєї індивідуальності, тим самим ризикувала зробити незрозумілим для широких мас самий факт свого існування. І може якраз через брак виразно зазначеної позиції людність мало цікавилась с.-ф. і всією своєю багатомільйонною масою пішла за українськими есерами. Тим часом за с.-ф. залишились майже тільки сили духовні”. Поки революція не дійшла до точки кипіння – з цією духовною силою ще рахувались...

Найбільш відповідним до побажань есефів, за словами О. Шульгина, – був кабінет, очолюваний лідером УСДРП В. Винниченком, який діяв від серпня до листопада 1917 р. Надії УЦР та її провідників на поступовий процес федералізації Російської держави й суверенізації українських територій розбилися об скелю недовіри Тимчасового уряду і його неприйняття вимог української автономії. Далі настав крах цього уряду. Відбулися радикальні зміни в настроях мас. То був

⁴⁴ Суровцова Н. Спогади. – С. 78.

С. Іваницька, Олександр Якович Шульгин – лідер та ідеолог...

апогей революції. “Тепер вже не шукали людей досвідчених у політичних та громадських справах, тепер шукали людей з революційним темпераментом, а головне з маркою українського есера або українського еседека... Тепер на «духовні сили» есефів зовсім перестали звертати увагу, а з їх політичною думкою ніхто не рахувався”. Українські еседеки та есери проводили небезпечно-більшовицький курс. Але есефи все ж таки їх підтримували, хоча і повсякчасно критикували. Не відкликали своїх представників з Генерального секретаріату, хоча становище їх там було важким. Нарешті, есефи заговорили про відставку. Усім, крім Шульгина, партія дозволила вийти з уряду. Частина есефів залишилася на менш відповідальних постах, таких, як товариш генерального секретаря (міністра), директори департаментів та ін. Але на становище непримиренної опозиції вони так і не перейшли. Шульгин нарікав на потребу “національної єдності”, через яку есефи “згубили своє лице”. Та, наполягав він, партія соціалістів-федералістів має нині виконати своє історичне завдання. Есефи – “партія державного будівництва”, вона добре знає, які соціальні реформи потрібні українському народу. Шульгин, посилаючись на думку лідера партії С. Єфремова, заявив, що прийшов час нової революції – “революції проти анархії”. УПСФ переходить до зміни тактики, наполягаючи на створенні коаліційного уряду, на “синтезі всіх персонально міцних елементів, без поділу на партії і нації”. “Національна ідея” в небезпеці. “Потрібно рятувати державу, рятувати культуру, бо незабаром нічого вже буде й рятувати...”⁴⁵, – закликав О. Шульгин.

У кінці березня – на початку квітня 1918 р. Головний комітет УПСФ заявив про опозицію партії правлячому есерівському кабінету під прем’єрством В. Голубовича. Серед провідників партії виявилось дві течії. Перша виключала всяку можливість співпраці з урядом. Друга припускала можливість висловити йому довіру за умови значної зміни особового складу й політичного курсу. Мета есефівської опозиції була, за словами “Нової ради”, позитивна – надати владі працездатності. Спільною для обох течій була думка про те, що підтримати слід лише кабінет, укладений на підставі коаліційної угоди найбільш впливових українських партій⁴⁶. Зауважимо, що есефи завжди були покликані творити нову українську владу – й за Центральної Ради, й за гетьмана, й за Директорії УНР... Але кожного разу мали статус партії урядової,

⁴⁵ Шульгин О. Зміна тактики (Міркування с.-ф.) // Нова рада. – 1918, 14 (1) березня.

⁴⁶ В справі кризису // Нова рада. – 1918, 14 (1) березня.

але не правлячої. Можливо, саме тому деякі партійні лідери (зокрема й Шульгин) досить різко й неодноразово публічно критикували дії влади⁴⁷.

На початку квітня 1918 р., констатуючи кризу політики Центральної Ради, Шульгин заявляв, що “настав час державного єднання, настав час, коли всі національні і політичні суперечки повинні бути забуті во ім’я захисту культури, во ім’я захисту української державності”, знову-таки наполягаючи на об’єднанні всіх патріотично налаштованих сил України без різниці партій і національної приналежності⁴⁸. У 20-х числах березня 1918 р. УПСФ вирішила-таки делегувати до нового складу уряду УЦР своїх представників, визнавши, що стан державних справ в Українській Народній Республіці критичний⁴⁹.

Невдовзі після гетьманського перевороту відбувся травневий (10–12.05.1918) з’їзд УПСФ, в якому взяли участь делегати від 40 місцевих осередків партії. З’їзд вніс значні корективи в програму. Проект оновленої програми есефів обговорювався в місцевих осередках і був прийнятий на конференції УПСФ 8–9 вересня 1918 р. О. Шульгин узяв найактивнішу участь у роботі з’їзду. Так, у доповіді “Про міжнародне становище України” він говорив про необхідність визнання партією факту самостійності України та неможливості федерування із більшовицькою Росією⁵⁰. Повертаючись знову до історії питання, Шульгин акцентував, що партія постійно прагнула до здійснення своїх ідеалів шляхом утворення автономної української одиниці в федеративній Російській республіці, весь час вважаючи, що це прагнення має здійснитися шляхом реформ “зверху”. Однак умови життя призвели до того, що федеративний устрій прийшов “знизу”. Україна не змогла самотужки здійснити ідеал федералізації усієї Російської держави і, починаючи з Третього Універсалу, стала на шлях самостійності, що підтверджується також війною з колишньою метрополією. Таким чином, Четвертий Універсал не сказав нічого нового стосовно фактич-

⁴⁷ Детальніше щодо есефівського “ходіння у владу” див.: З минулого партії // Закордонне бюро Української Демократично-Радикальної партії. Бюлетень. Видання неперіодичне. – [Прага], 1930. – Ч. 3. Травень. – С. 12–13; Шульгин О. Діяльність урядів Наддніпрянщини від 1917 р. // Українська загальна енциклопедія / За заг. ред. Івана Раковського. – Львів; Станіслав; Коломия, 1935. – Т. 3. – С. 703–708.

⁴⁸ Шульгин О. Самостійна українська держава і федералізм // Нова рада. – 1918, 4 квітня (22 березня).

⁴⁹ В справі кризи // Нова рада. – 1918, 22 (9) березня.

⁵⁰ З’їзд партії соціалістів-федералістів // Відродження. – 1918, 12 травня. – С. 4.

С. Іваницька, Олександр Якович Шульгин – лідер та ідеолог...

ного надбання Україною суверенітету. Шульгин наполягав, що тепер УПСФ повинна роз'яснити своє нове розуміння федералізму, яке тепер є “ширше, ніж федеративний устрій держави”; федералізм нині – це й засіб боротьби з мілітаризмом і централізмом, засіб щодо запобігання війн і світових конфліктів. У сучасних історичних обставинах проголошення Радянської влади й комуністичних перетворень на теренах Росії, агресивно-ворожого ставлення більшовиків до української національної державності, УПСФ, за словами Шульгина, рішучо відкидає ідею федеративного зв'язку з “Російською деспотією”, але припускає можливість такого рівноправного союзу з Литвою, Білоруссю, Кримом, Кавказом.

Стосовно нового міжнародного статусу країни, О. Шульгин висловив впевненість, що нині на Україну дивиться весь світ. Україна уклала мирний договір із Центральними державами; її фактично визнала Антанта (щоправда, попередній уряд зруйнував ці відносини). Болісним питанням нині є ставлення до Німеччини та Австро-Угорщини. Щодо Берестейської угоди з Четверним союзом (“мир, за який нас так багато ляляли”)⁵¹ Шульгин зазначив, що коли Німеччина і Австро-Угорщина звільнили Україну від більшовиків, ми вважали їх своїми братами; навіть у розпал світової війни в середовищі українців не відчувалося ворожнечі та шовіністичного чаду. Правда, багато непорозумінь виникло з німцями у есерівського уряду УЦР. Але ж і німці поводили себе не завжди гідно. Далі ми побачили німецькі війська в УЦР, і нарешті, новий уряд – уряд П. Скоропадського. “Не секрет, на чий багнети спирається цей уряд, але це не може не викликати протест з нашого боку, бо це втручання в наші внутрішні справи”. Шульгин задавався питанням: “чи не зміниться політика німців до Української держави”, “чи не збираються вони порушити мирний договір”?

⁵¹ Наприкінці серпня 1918 р. у Києві перебувала делегація незалежних експертів німецького парламенту. Ознакою впливовості партії соціалістів-федералістів у той час можна вважати те, що згадана делегація контактувала не тільки з гетьманом і головою уряду, а й з лідерами УПСФ. 31 серпня 1918 р. делегація зустрілася з керівництвом УНС. Питання, що обговорювалися, головним чином торкалися входження діячів УПСФ до уряду (Див.: *Горбатюк М.* Українські ліберали у політичній системі українського консерватизму епохи гетьмана Павла Скоропадського. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.stationline.org.ua/histori/86/15638-ukra%D1%97nski-liberali-u-politichnij-sistemi-ukra%D1%97nskogo-konservatizmu-epoxi-getmana-pavla-skoropadskogo.html>).

Шульгин наголосив також на потребі для України статусу нейтральної держави та визнанні його з боку воюючих держав⁵².

Одночасно детально обгрунтував перехід УПСФ від федералізму до визнання факту української окремішності. Перед есефами вимальовуються складні перспективи. УПСФ стає в опозицію до нинішнього уряду, але все ж повинна вжити всіх заходів, щоб зберегти українську самостійну державність і при новому уряді⁵³. У дискусії взяли участь О. Саліковський та С. Шелухин⁵⁴.

На закритому засіданні з'їзду УПСФ 12 травня 1918 р. Шульгин брав також слово в дебатах із доповіді М. Корчинського “Про організаційну роботу”. Зауважив, що партія ще дуже молода, але, незважаючи на труднощі організаційного періоду, за рік все ж таки встигла чимало. “Загалом ПСФ – це партія інтелігентська. Коло неї зосереджено найбільш усього української інтелігенції і тому вона багата інтелігентними силами”. Лави партії невинно зростають. Передбачав, що в подальшому УСПФ доведеться відіграти значну роль у політичному житті⁵⁵. У дебатах взяли слово І. Шраг, В. Прокопович, М. Кушнір та інші делегати⁵⁶. С. Єфремов у заключному слові сказав, що “зріст партії свідчить про те, що вона стоїть на вірному шляху”. Шульгина знову обрали до Головного комітету партії (до складу якого увійшли С. Єфремов, А. Ніковський, С. Шелухин, В. Прокопович, І. Чоповський, К. Мацієвич, М. Корчинський, Ф. Слюсаренко, К. Лоський, О. Саліковський)⁵⁷.

⁵² З'їзд партії соціалістів-федералістів // Нова рада. – 1918, 12 травня (29 квітня).

⁵³ З'їзд партії соціалістів-федералістів // Відродження. – 1918, 12 травня (29 квітня).

⁵⁴ Газета “Відродження”, коментуючи виступ О. Шульгина в контексті пристосування політики УПСФ до нових політичних реалій, зауважила, що “абсолютно природно, що у с.-ф., які є українцями і не стоять на вузько-класовому положенні, а своєю програмою охоплюють життєві інтереси ... всього українського народу, цей процес пройшов дуже легко. Характерною є тільки повна пасивність у тому напрямку з боку партії”. Згідно доповіді Шульгина виходить, що на перемену партійного курсу (“від федерації до незалежності”) впливали не тільки власне устремління ідеологів партії, а об'єктивні зовнішні обставини, які “формально штовхали партію на самостійницький шлях державної політики”. Але така пасивність, на думку обсерватора, послаблювала позиції есефів порівняно з неукраїнськими партіями. Невідповідною духу часу автор статті називав й одну зі складових назви партії – “федералісти” (Див.: Н. Н. Два з'їзди // Відродження. – 1918, 16 травня).

⁵⁵ Відродження. – 1918, 14 травня.

⁵⁶ З'їзд П.У.С.-Ф. // Нова рада. – 1918, 19 (6) травня.

⁵⁷ Нова рада. – 1918. – 19 (6) травня; Відродження. – 1918, 14 травня.

Обговоривши питання про федерацію, з'їзд УПСФ ухвалив резолюцію “В справі федерації й самостійності”⁵⁸. У резолюції УПСФ з федеративного устрою провідною була думка про те, що “... централістична і своєкорисна політика російського уряду, суспільства й партій, ворожість їх до істинного федералізму і, нарешті, большевицька авантюра – висунули ідею самостійності української держави. Рахуючись з реальністю, УПСФ признала самостійність й прийняла ідею консолідації української держави”⁵⁹. У сучасних умовах партія виключала всяку можливість федеративного зв'язку з Росією. Але єднання з іншими народами, що утворюють нині державність, партія вважала можливим і бажаним для інтересів України. УПСФ визнавала, що “ідея федералізму в політичному житті має таке ж загальне значення, як у соціально-економічній – соціалізм, і, тому, ці ідеї повинні залишитися провідними думками партії”. Саме “федералізм містить в собі ідеал того всесвітнього єднання держав, яке тільки і може служити надійною запорукою проти імперіалізму і війни”⁶⁰. Більшість положень цієї резолюції перегукується з тезами, сформульованими О. Шульгиним.

Таким чином, УПСФ у травні 1918 р. недвозначно оголосила про свою підтримку суверенітету й незалежності Української держави і підкреслила необхідність її зміцнення. Втім, як уявляється, в даному випадку есефи були цілком послідовні, бо в 1917 р. в преамбулі програми партії заявили, що “... ми на федералізм дивимося ще ширше, ми бачимо в ньому засіб поновлення людського життя не тільки в межах сучасних держав, а й між державами. Провідною зіркою світить нам світовий федералізм, який єдиний може остаточно примирити людство, усунути ворожнечу, сварки і війни, який може, нарешті, наблизити і сам соціалістичний лад ... Через федералізм, через уселюдське братерство до соціалізму, до торжества трудящих – такий простягається перед нами шлях, з якого, на нашу думку, людство не може зійти...”⁶¹.

⁵⁸ З'їзд партії соціалістів-федералістів // Відродження. – 1918, 12 травня. – С. 4.

⁵⁹ Христюк П. Замітки і матеріали до історії Української революції 1917–1920 рр. – Т. 3. – Відень, 1921. – С. 145.

⁶⁰ Відродження. – 1918. – 14 квітня (1 травня); Постанови з'їзду П. УСФ (10–12 травня 1918 р.) // Нова рада. – 1918, 14 (1) травня.

⁶¹ Див.: Програма Української партії соціалістів-федералістів // Программы политических партий России. Конец XIX–XX вв. – М.: РОССПЭН, 1995. – С. 282–283.

В умовах неоконсервативного режиму П. Скоропадського О. Шульгин як мінімум тричі отримував пропозиції (поряд із іншими лідерами УПСФ) щодо входження в урядові кабінети (М. Устимовича, М. Василенка, Ф. Лизогуба), на які відповідав відмовою, хоча йому пропонувалася така бажана для нього посада міністра закордонних справ⁶². У паперах німецького генерального консула Тиля в списку високопосадовців, який він обговорював з одним із провідників УПСФ, редактором газети “Нова рада” А. Ніковським 18 жовтня 1918 р., кандидатура Шульгина розглядалася в якості гетьманського представника в Лондоні⁶³.

Шульгин був головою політичної комісії української мирної делегації на переговорах з Радянською Росією. З липня 1918 р. за дорученням гетьмана – посол дипломатичної місії в Болгарії. “До Болгарії призначили Олександра Шульгина, – згадувала Н. Суровцова. – Це було, після поста міністра закордонних справ, немов почесне вигнання. Але він, як і всі соціалісти-федералісти, не одмовився, а поїхав. В Болгарії його знали, зв’язки з Шишмановим чимало підносили його авторитет, ну, так воно і пішло...”⁶⁴. Одночасно Олександр Якович невтомно шукав шляхи для порозуміння з Антантою. В листі до міністра закордонних справ Гетьманської держави Дмитра Дорошенка 8 жовтня 1918 р. Шульгин писав: “Буду шукати змоги познайомитися з Антантою. Зараз маю піти до посла американських сполучених штатів. Наша орієнтація попередня стратила свою силу. Треба обов’язково їхати до Америки, Франції, Англії. Не треба це робити в формі офіційній. Напівурядова, напівгромадська, невелика, але солідна, депутація була б дуже до речі. Сподіваюся, що війна так або інакше до зими закінчиться. Тоді прийде нам «судний день», до якого ми зовсім не готові. Де наше військо? Де аграрна реформа? ... найбільш реальним і важним, на чому в першу чергу треба поставити, це щоб Антанта не примусила німців вивести військо з України. Буду їм внушати, щоб

⁶² Чикаленко Є. Щоденник (1918–1919). – К.: Темпора, 2004. – С. 26; Горбатюк М. Зазнач. праця.

⁶³ Крах германської окупації на Україні: По документах окупантов. – М.: ОГІЗ, 1936. – С. 180. Той же Тіль залишив цікаві нотатки щодо бесіди з сенатором А. Марголіним, який рекомендував йому О. Шульгина як політичну постать, прийнятну й для Антанти, і для Німеччини, у випадку, коли б “Антанта виявила готовність визнати незалежну Україну під владою гетьмана” (Там само. – С. 185, 186).

⁶⁴ Суровцова Н. Спогади. – С. 83. Див. також: Павленко В. Дипломатична місія УНР в Болгарії (1918–1920 рр.) // Український історичний журнал. – 1992. – № 12. – С. 18–32.

С. Іваницька, Олександр Якович Шульгин – лідер та ідеолог...

вони (англичане і т. д.) настановили б на тому, щоб німецькі війська протягом певного часу залишилися б на Україні і обороняли б її від більшовизма”⁶⁵. Як зазначала в жовтні 1918 р. “Нова рада”, – проантантівські кроки Шульгин робив не за дорученням уряду чи партії, а власною ініціативою⁶⁶. На початку листопада 1918 р. Рада міністрів схвалила дії Шульгина як посла⁶⁷. Загалом, основними напрямками його діяльності були обмін візитами з послами Німеччини, Австро-Угорщини, Туреччини; зустрічі з болгарськими урядовими діячами; захист і репатріація українських військовополонених і біженців; спроби відстояти частину зарубіжної власності колишньої Російської імперії на користь України; розвиток взаємовигідних українсько-болгарських торговельних відносин поза рамками Брестського договору; зближення Болгарії та України у сфері культури та інформації; видання періодичних органів “Українське слово” (№ 1–4) та “Украинско-български преглед” (“Українсько-болгарський огляд”) (№ 1–17). Після краху Гетьманату Олександр Якович представляв з листопада 1918 р. по січень 1919 р. у Болгарії інтереси уряду Директорії УНР.

У роки революції видав книжки “Політика: Державне будівництво України і міжнародні справи” (Київ, 1918)⁶⁸, “L’Ukraine, la Russie et les puissances de l’Entente” (1918), “Les problemes de L’Ukraine” (Paris, 1919). У 1919 р. в Софії вийшла книга “Украина”, одним із авторів якої був О. Шульгин (розділ “Възраждане на украинската държавност”). На титульній обкладинці цієї книги було надруковано: “Украинска библиотека №1”.

Із січня 1919 по вересень 1919 рр. Шульгин – член дипломатичної секції делегації УНР на Паризькій мирній конференції, де наполегливо шукав шляхів до міжнародного визнання України з боку великих держав, домагався в Антанти реальної допомоги у боротьбі з більшовиками. З 1921 р. – голова надзвичайної дипломатичної місії УНР у Парижі. Як згодом визнавав Шульгин, – активність місії практичних результатів не дала та й не могла дати через небажання Франції й

⁶⁵ Пташинський П. Організація збройних сил української і російської контрреволюції та бюджет гетьманщини (1918 р.) // Архів Радянської України. – 1932. – № 4–5 (липень-жовтень). – С. 297.

⁶⁶ Нова рада. – 1918, 25 (12) жовтня.

⁶⁷ Нова рада. – 1918, 2 листопада (20 жовтня).

⁶⁸ Див. позитивний відгук П. Стебницького на це видання: Книгар. – 1919. – № 19. – Стб. 1185–1186.

Західної Європи в цілому втручатися в “східні справи” й передусім – боронити Україну від більшовиків. Відповідь на всі прохання про збройну й фінансову допомогу була безкомпромісною: “Жодного солдата, жодного сантимата, поки ви самі не опануєте знову хоча б частину своєї території”.

Українська революція зазнала поразки. Однією з причин дослідники називають відсутність сильної масової центристської партії, розуміючи під “центризмом” твердий демократичний курс без сповзання в напрямку військової диктатури або радянських експериментів, і припускаючи, що такою партією могла стати саме УПСФ⁶⁹. УПСФ, як ми бачили, таку роль до кінця в повній мірі зіграти не змогла. Шульгин важко переживав поразку Української революції, з якою пов’язував стільки надій і мрій...

Лишився назавжди в еміграції. У 1923–1927 жив у Празі, разом з однодумцями відновив радикально-демократичну партію, ставши головою її празького комітету. Щодо свого сприйняття тодішньої політичної реальності писав у листі до доньки М. Драгоманова – Лідії Шишманової та її чоловіка І. Шишманова у серпні 1922 р.: “Про наші справи краще і не казати: застої і вичікування... Тим часом весь південь України голодує і весь край руйнується і грабується нападниками. На еміграції теж не краще: в Польщі наші бідують страшенно. – Акцію нашу закордонну ми продовжуємо до останньої можливості, хоч і для цього нам бракує... грошей. Працював я в Парижі дуже багато, їздив до Генуї як голова нашої делегації. Відповідь одна – підждіть. Ми і ждемо і духом не падаємо, вірючи, що все їдно наш час прийде. Але, звичайно, тяжко”⁷⁰. У листі за липень 1923 р. із Праги: “Політика все ж не залишає мене в спокої. І переписка зосталася, а головне ми організували тут свою політичну партійну групу і мене навіть обрано головою. Праці маю чимало и нервувань ще більше. Прінципально нового нічого не має. – Процес в Парижі програли, це страшенно підорвало і уряд, але тяжко відбилося і на наших персональних справах”⁷¹. У листі від 2 липня 1926 р. відгукнувся щодо трагічної

⁶⁹ *Лисяк-Рудницький І.* Українська революція з перспективи сороколіття // *Лисяк-Рудницький І.* Історичні есе. – Т. 2. – С. 46.

⁷⁰ *Якімова А. М.* Листування Олександра Шульгина з родиною Шишманових у 1922–1932 роках (за матеріалами Наукового архіву Болгарської академії наук) // *Сумський історико-архівний журнал.* – 2012. – № XVI–XVII. – С. 49.

⁷¹ *Якімова А. М.* Знач. праця – С. 51.

С. Іваницька, Олександр Якович Шульгин – лідер та ідеолог...

загибелі Симона Петлюри: “Перехожу прямо до найбільш болючої теми: вбивство С. В. Петлюри... З часів 1917–1918 р. не було ще події, яка б так незвичайно схвилювала все українство. Люде страшенно оплакували і оплакують С. В., який втілював в собі саму ідею української державности і боротьби за неї. І на другий же день після вбивства сталося щось невидане серед еміграції: всі об’єдналися. До нас прийшли і Ш[апова]лівці, і Галичане. Утворено в Чехословаччині Комітет по шануванню пам’яті і обороні чести С. В. Петлюри!.. До нього приєдналося 103 організації! – Мене як Голову Комітету делеговано було на Похорон. – Це було щось знов незвичайне: в Парижі ми лічили 200–300 свідомих українців, але на похорон прийшло кілька тисяч. І як би Ви бачили, з якою побожністю схилилися вони перед Труною... З усіх кінців світу телеграфічно замовлено було вінки з чудесних квіт жовто-блакитних, було багато Французів, Кавказців, Поляків. На цвінтарі Mont Parnasse промов не було, заспівали тільки «Заповіт», який справив серед цих обставин колосальне вражіння... Мої приятелі, старі французи – письменники і політики говорили, що такого похорону вони ще не бачили і що навіть похорон Victor’a Hugo справляв менш зворушуюче вражіння, ніж ці щирі, величні і мовчазні Проводи. Ідея державности і той легальний титул, який мав С. В., ми (так само як і Грузіни) не припиняємо: По закону, ще виданому на Україні, С. В. Петлюру заступив голова Ради Міністрів А. М. Левицький. Громадянство і політично виявило нахил до об’єднання, і до підпертя цього уряду на вигнання. Ведуться з успіхом різні перетрактації. За цими всіма подіями, та і взагалі останній рік – моє особисте життя якось одходить навіть для мене на другий плян”⁷².

Свої міркування щодо досвіду й перспектив національного політичного життя Олександр Якович виклав у статті “На партійні теми” (“Тризуб”, 1928, № 13–14). “...Після наших невдач багато незадоволення, розчарування, жовчі накопилось в душі нашого громадянства. Досвід політичного життя ми мали дуже не довгий, а звикли на нього з великим апломбом і авторитетом спиратися. Одні розчарувались тільки в партіях, другі в демократії взагалі. А ні ті, ні другі не хочуть зрозуміти, що і партії наші і демократичний режим мусіли діяти в час ненормальний, коли ні партії, ні демократія не могли виявити своє справжнє лице”⁷³. На думку Шульгина, в еміграції активно існували на

⁷² Якімова А. М. Знач. праця. – С. 55–56.

⁷³ Шульгин О. На партійні теми // Тризуб. – 1928. – № 13–14. – С. 4–6.

той час лише УДРП та УСДРП. У розпорошеному стані знаходилася УПСР. Хлібороби-державники перетворились з партії на “політичну секту”⁷⁴. Шульгин переконував можливих опонентів, що “партії ... організують, дисциплінують громадське життя. Головна ж хиба деяких наших партійних угруповань, за які і зненавиділо їх громадянство, є те, що часом партійні люде над усе ставили партію, і тим тільки шкодили державному життю. Як противагу цьому ультра-партійництву, радикал-демократична партія, до якої я маю честь належать, зробила навіть своїм девізом такі слова: *«Нація вище за класи, держава вище за партію»*. Оскільки точно додержуватися цього принципа, якого радикал-демократи ні в якому разі не оголошують своїм монопольним правом – партія втрачає свої негативні впливи”⁷⁵. Погоджуючись із соціал-демократом Ісааком Мазепою щодо призначення політичних партій, Шульгин писав, що “партії – це органи живого національного тіла, ... партії наповнюють... конкретним життєвим змістом абстрактний національний ідеал”. Задаючись питанням: “В чім позитивний зміст партійності?”, Шульгин підкреслював “найдужче” таке: “в політичному державному житті є особливо важливим групувати, об’єднувати тахіт тих сил, які на даний мент є потрібні для державного будівництва, а також одкинути ті, які можуть тільки гальмувати це будівництво, або навіть йому шкодити. Нормально розвинуте партійництво диференціює окремих політичних діячів і народні маси і тоді легше дати лад і порядок політичному життю; з поодинокими індивідуумами тяжко мати до діла, тяжко з’ясувати з ким по дорозі, а з ким – ні”⁷⁶. “... Партії мають кристалізувати громадську політичну думку. І ця кристалізація в дальшому має одкидати державно непотрібні елементи і об’єднувати державно здібні партії для спільної праці”⁷⁷.

Автор декларував вірність УДРП “ідеї УНР”⁷⁸. УДРП готова увійти в спілку з тими, для кого на першім місці – українська державність, “хто оминає всяку узурпацію” – класи, особи, хто “стоїть на принципах справжньої демократії”⁷⁹. Вважав, що бажано українським партіям знайти “спільну формулу для праці, підперти державний корабель і не

⁷⁴ Шульгин О. На партійні теми. – С. 4–5.

⁷⁵ Там само.

⁷⁶ Там само.

⁷⁷ Там само.

⁷⁸ Там само.

⁷⁹ Там само. – С. 6.

С. Іваницька, Олександр Якович Шульгин – лідер та ідеолог...

дати йому затонути серед загальної апатії та індивідуалізму нашого громадянства”⁸⁰. Звертався до лідерів УСДРП, що є “однією з старших партій на Україні”, до того ж “несе чи не найбільшу відповідальність і за те добре, і за те зле, що ми зазнали в 1917–1920 рр.”⁸¹

З’ясовуючи нагальні завдання української політики, Шульгин у книзі “Державність чи Гайдамащина?” (Париж, 1931) чітко сформулював платформу УДРП у вигнанні: постулат “Нація вище за класи, держава вище за партію”; прагнення до порозуміння з усіма силами української еміграції, що сповідують ідею національної державності і засади демократії; заклик до всіх українських партій, і насамперед УСДРП, знайти “спільну формулу роботи, підтримати державний корабель, не дати йому затонути серед загальної апатії та індивідуалізму нашої громадськості”. Переконавав: “Ми мусимо вести боротьбу за нашу державність. ... здобуття державності це основне завдання нашого (та й чи тільки нашого?!) покоління. Нація, що не має держави, є нещасливою, безборонною. Народ, що цього не розуміє, ... – не вартий навіть того, щоб його звати нацією”⁸². Підсумки діяльності керівництва УНР в екзилі Олександр Якович оглянув у книзі “Без території: Ідеологія та чин Уряду УНР на чужині” (Париж, 1934), перевиданій у Києві в 1998 р.

О. Шульгин був представником української делегації на 1-й асамблеї Ліги Націй (осінь 1920 р., Женева), членом делегації УНР на конференції в Генуї (квітень 1922 р.), постійним представником УНР при Лізі Націй (з 1921 р.), представником Головної Ради УНР та української громади при Лізі Націй у 1930-ті рр. Про появу українців на міжнародній арені О. Шульгин згадував так: “Коли ми в 1919 р. з’явилися в Парижі перед міжнародним форумом, чужі люди ставили під сумнів існування української нації. Треба було пробивати мур байдужості, ігнорації, ворожнечі. І все ж мені разом з моїми співробітниками пощастило невсипущою працею навколо Ліги Націй до певної міри пробити шлях, поставити українське питання на порядок денний міжнародної політики. Кожен крок вимагав напруження всіх наших

⁸⁰ Шульгин О. На партійні теми. – С. 6.

⁸¹ Там само.

⁸² Шульгин О. Державність чи Гайдамащина? (Наші чергові завдання) – Париж: Меч, 1931. – С. 4.

Олександр Шульгин в українському державотворенні...

сил. Мінімум наслідків досягався максимумом зусиль”⁸³. З 1927 р. як представник УНР при Лізі Націй активізував свою діяльність за такими напрямками: боротьба українців за національне ім’я, відстоювання прав українських емігрантів у Комітеті у справах біженців при Лізі Націй; формулювання української проблеми в світовому контексті (проект про утворення Європейської федерації, роззброєння, економічна конфронтація); протест проти насильницьких дій “окупаційного більшовицького режиму” в Україні (політичні процеси над українською інтелігенцією, зокрема, справа СВУ; примусова праця в таборах; штучний голодомор і форсована колективізація); захист прав українських меншин на теренах Польщі, Румунії, Чехословаччини; “східне питання” в СРСР (контакти в еміграції з представниками кримських татар, кубанських козаків, лідерами Азербайджану, Грузії, Північного Кавказу, Туркестану).

Одночасно з політичною та партійно-публіцистичною працею О. Шульгин провадив продуктивну наукову і викладацьку діяльність. З 1923 р. – професор загальної історії й філософії історії Українського Вільного Університету (УВУ), в 1924–1929 рр. – професор Вищого Педагогічного Інституту ім. М. П. Драгоманова в Празі. У 1924–1925 рр. – засновник і генеральний секретар Українського Академічного Комітету (УАК), координаційного органу українських вищих і наукових товариств в еміграції. У 1926 р. домігся залучення УАК до складу Комісії з міжнародного інтелектуального співробітництва при Лізі Націй. Член Історико-Філологічного Товариства в Празі; теми його доповідей були завжди цікаві й різноманітні – “Уваги до розвитку раннього капіталізму”, “Організація міжнародного інтелектуального співробітництва при Лізі Націй”, “Т. Г. Масарик в Києві”, “Витоки та розвиток сучасної нації у французькій історичній літературі”, “Секрет впливу Ж.-Ж. Руссо”, “Євген Чикаленко як політик”. Виступав на міжнародному конгресі антропологів і етнографів у 1931 р. у Парижі (доповідь “Етнографічна єдність українського народу”), в Міжнародному товаристві з вивчення творчості Ж.-Ж. Руссо (1937, Женева)⁸⁴.

⁸³ Шульгин О. Без території. Ідеологія та чин уряду УНР на чужині. – К.: Юрінком Інтер, 1998. – С. 25.

⁸⁴ Шульгин О. Ідеологічне коріння французького патріотизму доби революції (патріотичні та державні ідеї Ж.-Ж. Руссо) // Праці Українського Високого Педагогічного Інституту ім. М. П. Драгоманова. – Т. 1. – Прага, 1929; Шульгин О. Секрет впливу

Підсумовуючи діяльність наукових осередків української еміграції, професор Наталя Полонська-Василенко писала: “Перша українська еміграція залишила великий внесок в українську науку. Головними осередками історичної праці на еміграції були Прага (Український Вільний Університет, Українське Історично-Філологічне товариство, Музей Визвольної Боротьби України), Берлін (Український Науковий Інститут) і Варшава (Український Науковий Інститут, Українське Воєнно-Історичне Товариство), частково – Париж”. Серед видатних істориків України згадувала, поряд із Д. Дорошенком, С. Томашівським, В. Липинським, В. Прокоповичем, й О. Шульгина⁸⁵. У 1946 році в Мюнхені поновлено НТШ. У Парижі НТШ знайшло “двох видатних істориків – І. Борщака та О. Шульгина”⁸⁶.

Один із відомих істориків діаспори Аркадій Жуковський слушно назвав Олександра Шульгина “співтворцем української держави”⁸⁷. Так, він дійсно був видатним державником, незважаючи на те, що розпочинав свій партійно-політичний шлях як прихильник федеративної ідеї. Симптоматично, що багато з написаного Шульгиним в еміграції сприймається нині, в умовах сучасної катастрофи “українського світу”, надзвичайно злободенно. Скажімо, його міркування щодо органічності поєднання політики й моралі: “Часом люде говорять, що політика це взагалі «брудне діло». Але це чиста неправда. Політика мусить прагнути до людського добра. Політика в час будування народом своєї держави має особливо поважне завдання і кличе до великих ідеалів. Коли ж вона робиться брудом, то винні в тому самі люде, які гадають, що в політиці «все можна». Ні, політика, коли вона позбавлена високої моралі, ніколи не приведе ні до чого дійсно великого! Політика, збудована на дрібних хитрощах і брехнях, може дати задоволення честолюбству того чи іншого діяча ніколи ж не дасть поважних результатів. Політика, якій бракує елементу моральності, веде тільки до загибелі, руїни, до катастрофи. А між тим у нас чимало є кол, які ці

Ж.-Ж. Руссо // Науковий ювілейний збірник Українського університету в Празі, присвячений президентові ЧСР проф. Т. Г. Масарикові. – Т. 2. – Прага, 1930; Шульгин О. Ідеологічна ненависть та непереможна любов Ж.-Ж. Руссо до Франції // Праці історично-філологічного товариства. – Т. 2. – Прага, 1939.

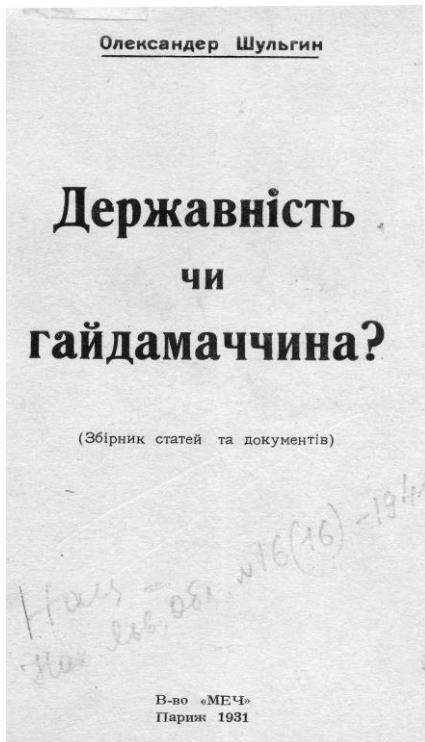
⁸⁵ Полонська-Василенко Н. Українська історіографія. На правах рукопису. – Мюнхен, 1971. – С. 78.

⁸⁶ Там само. – С. 79.

⁸⁷ Жуковський А. Шульгин Олександр // Енциклопедія українознавства: Словникова частина (ЕУ-ІІ): в 10 т. – Париж; Нью-Йорк, 1984. – Т. 10. – С. 3902.

Олександр Шульгин в українському державотворенні...

мої слова і зараз годні взяти за наївність і майже дурницю. Далеко ще нам до ідеалів Драгоманова і Масарика...»⁸⁸.

Шульгин О. Державність чи гайдамаччина? Збірник статей. – Париж: Меч, 1931

ту атмосферу, в якій у самої Москви агресивність значно ослабне... *Між сходом і заходом, ми твердо обрали захід*»⁸⁹.

Актуальними лишаються й роздуми щодо правдивих зовнішньополітичних орієнтирів української дипломатії: “Скрізь і всюди ми заявляли і знову це говоримо: ми шукаємо і будемо шукати порозуміння як з нашими безпосередніми західними сусідами поляками та румунами, так само (і може ще з більшою енергією) з іншими, теж *західними* народами. Ми гадаємо, що тільки це наближення *до заходу*, до Європи може урятувати нас від московського імперіалізму. Це не значить, що ми готуємо «хрестовий похід» проти Москви, що мріємо обов’язково про так звану інтервенцію. Ні, ми віримо, що час прийде, коли український нарід встане і скине з себе ярмо неволі. Але тоді саме співчуття Європи нам і буде потрібне. Ми віримо, що втягнення України в міжнародні стосунки та інтереси нашого континенту створить в майбутньому

⁸⁸ Шульгин О. Захід чи Схід? (Замість передмови) // Шульгин О. Державність чи гайдамаччина? (Зб. статей та документів). – Париж: Меч, 1931. – С. 1.

⁸⁹ Там само. – С. 2–3.

ОЛЕКСАНДР ШУЛЬГІН “FATUM ІСТОРІЇ”: УКРАЇНЦІ Й УКРАЇНА В БОРОТЬБІ ЗА НЕЗАЛЕЖНІСТЬ

Український державотворчий процес у ХХ столітті пройшов складні періоди: від проголошення ідеї самостійної України, через втрати і військові протистояння у двох світових війнах і вирі революцій – до утвердження як незалежної держави у світовому співтоваристві наприкінці його. Чимало визначних українців виявили свою віру, дієву непохитність та державотворчу насагу на шляху утвердження незалежної України. Одним із активних діячів українського національно-визвольного руху першої половини ХХ століття був Олександр Шульгин. У рецензії на книжку О. Шульгина “Політика (Державне будівництво України і міжнародні справи). Статті, документи, промови”, що вийшла друком у 1918 р., один із його соратників Петро Стебницький писав: “По за своїм загальним інтересом, ці матеріали характеризують також і особу самого автора, як одного з небагатьох видатних людей, яких могла виставити з-межи себе українська інтелігенція на тяжку і одвічальну працю будування української держави”¹. Тим самим П. Стебницький підкреслив неабиякий потенціал політика Олександра Шульгина ще на початку його активної державотворчої діяльності.

Із плину пройденого часу відзначаємо, що характерною особливістю життєвого шляху Олександра Шульгина була його відповідальність за справу, поєднувана з непохитною вірою у вірність обраного шляху й відданість ідеям і ідеалам, щодо існування Української Народної Республіки як своєрідного “Fatumi Історії”. Про що йшлося в одній зі статей Олександра Яковича, опублікованій 25 квітня 1918 року. “В Україну почали вже було вірити не тільки самі українці. Блискучий розвиток нашої державности, який на певний час зробив Україну “оазою” серед військового безладдя, – звернув на себе загальну увагу. До Києва стали над’їздити делегації від різних частин колишньої імперії царів і з захопленням дивилися на ту організаційну роботу, яка перейнята була всенародним ентузіазмом. Дивилися і потім робили спроби досягнути того ж у своїх країнах. І західні люди,

¹ *Стебницький Петро*. Олександр Шульгин. Політика. (Державне будівництво України і міжнародні справи). Статті, документи, промови. Київ. Вид. Т-ва “Друкарь”, 1918. Стр. 112 // Книгарь: Літопис українського письменства. – К.: Час, 1919. – Березіль, № 19, Стб. 1185.

Олександр Шульгин в українському державотворенні...

офіційні, офіційні та приватні представники різних народів і держав з повагою дивилися на Україну. Гнилий Петербург протиставляли здоровому Києву. Там, на гнилому болоті Неви, не бачили майже нічого, крім своєкорисного анархізму і розбишацтва, що цинічно прикривалося словами «інтернаціонал» і «соціалізм». Тут була «сила, здоров'я, молодість», як казав Винниченко.

Ті всі події, які перейшли, не дадуть ніколи замерти нашому національному чуттю, і Україна... повинна жити державним життям. Тому сприяють обставини. До розвитку української державности, власне кличуть економічні інтереси країни, інтереси всіх зацікавлених у добробуті мешканців нашої землі без різниці національностей. У тому зацікавлені і центральні держави, і держави Entente'у. Перед нами широке майбутнє утворення демократичної національної державности. Ця державність розпочалася силою обставин серед стихій величезної революції, яка значно прискорила хід подій і утруднила всю працю надзвичайно. Але труднощі нас не повинні лякати. Труднощі треба пережити і твердо піти по тому шляху, на який поставив нас неминучий хід подій – *fatum* історії². Окрім того, О. Шульгин виявив стійку й випробовану часом відданість і одному з лідерів Української революції – Симону Петлюрі й збереженню та увічненню його пам'яті. У тому вирі подій, що розгорнулися в Україні у 1917 році, О. Шульгин був активним і дієвим учасником. Він став на службу українській державі й народу, і відтоді – й до смерті не зійшов з цієї дороги.

Дослідження постаті О. Шульгина триває ось уже близько 50 років, відтоді як 1969 р. було видано “Збірник НТШ на пошану Олександра Шульгина”³, яким фактично започатковано вивчення багатогранної постаті науковця і політика. Це була ґрунтовна робота, що і донині не втратила своєї актуальності. Один із молодших соратників О. Шульгина, Аркадій Жуковський, зосередився на висвітленні політичної і громадської діяльності Олександра Яковича. Це була перша спроба здійснити узагальнювальну характеристику діяча. В. Янів проаналізував діяльність Шульгина як історика. Важливою складовою збірника є також бібліографія робіт Шульгина, що суттєво допомагає у вивченні наукової і публіцистичної діяльності автора. Н. Полонська-

² Шульгин О. *Fatum* історії // Пам'ять століть. – 1998. – № 1. – С. 124.

³ Див.: Збірник на пошану Олександра Шульгина (1889–1960). Праці історично-філософської секції // Записки Наукового Товариства ім. Шевченка. – Т. CLXXXVI. За ред. Володимира Янева. – Париж; Мюнхен, 1969. – 359 с.

В. Піскун, Олександр Шульгин “*Fatum istorii*”...

Василенко однією з перших охарактеризувала франкомовні праці вченого, зазначала, що в такий спосіб він пропагував українську науку у світі⁴. Вона, зокрема, наголошувала: “Ще в добу Визвольних змагань він вперше виступив в західньому світі з працею, присвяченою Україні: «*Les problemes de L’Ukraine*», Paris, 1919, частини цієї книги вийшли як брошури в різних мовах – англійській, голландській, угорській. Це був чималий успіх для молодого автора: слова українця про Україну пролунали по всій Європі”⁵.

У радянській історіографії на праці О. Шульгина було накладено табу, а якщо і згадувалося його ім’я, то виключно в негативному плані, як українського буржуазного націоналіста.

Після проголошення незалежності України дослідження в галузі біографістики значно активізувалися, поступово відбувався процес переосмислення подій періоду Української революції та діяльності політичної еміграції. Тоді ж розпочався і новий етап у вивченні життєпису Олександра Яковича Шульгина та введення до наукового обігу його праць. Особистість Шульгина як українського політика, який перебував на найвищих щаблях влади, зацікавлює багатьох дослідників. У сучасній українській історіографії основна увага акцентується на вивченні життєвого шляху О. Шульгина як державного діяча УНР⁶ і, зокрема, як міністра закордонних справ⁷. Діяльність О. Шульгина як

⁴ Див.: Полонська-Василенко Н. “Закон і воля” (з приводу книжки О. Я. Шульгина “*L’histoire et la vie*”. Paris, 1957 // Віра і культура. Вінніпег, 1959. – Ч. 8; *Її ж*: Професор Олександр Якович Шульгин // Наукові записки. Український Вільний Університет. – 1959. – Ч. 3. – С. 57–62.

⁵ Полонська-Василенко Н. Професор Олександр Якович Шульгин. – С. 58.

⁶ Пивовар С. Олександр Шульгин як історик української державності доби Центральної ради // Українська наука: минуле, сучасне, майбутнє: Щорічник. – Тернопіль, 1999. – С. 19–22; Городня Н. Олександр Шульгин (1889–1960) як представник нової генерації української національної еліти першої половини ХХ століття // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. – 2005. – Вип. 80–81. – С. 10–13; Іваницька С. Українська ліберально-демократична партійна еліта: “колективний портрет” (кінець ХІХ – початок ХХ ст.). – Запоріжжя, 2011. – С. 418–424; Акин-джи Е. Діяльність О. Шульгина у період Лютневої революції та становлення Української Центральної Ради // Гілея: науковий вісник. – 2013. – № 3. – С. 27–32.

⁷ Стрельський Г. “І прийде час...”. Про першого міністра закордонних справ України О. Шульгина // Політика і час. – 1994. – № 1. – С. 67–72; Рожнятовська О. Піонер новітньої української дипломатії: До 110-річчя від дня народження О. Я. Шульгина // Календар знаменних і пам’ятних дат’ 99. – К., 1999, III кв. – С. 28–37; Стаднюк Т. Внесок Олександра Шульгина у міжнародну політику уряду Української держави та Директорії // Київська старовина. – К., 2000. – № 3. – С. 80–88; *Її ж*. Діяльність

Олександр Шульгин в українському державотворенні...

першого посла України в Болгарії досліджують: В. Павленко, А. Якімова⁸. Окрім того, А. Якімова також простежує взаємини Олександра Яковича з родиною Шишманових та оприлюднила листи Олександра Шульгина до Івана та Лідії Шишманових⁹. Кіровоградський дослідник Сергій Шевченко занурився у вивчення дитячих років діяча, що пройшли на цій землі, й про які детально згадував і сам Шульгин. С. Пивовар та О. Купчик зосереджуються на вивченні науково-педагогічної діяльності вченого у Празі¹⁰. М. Стопчак зробив спробу узагальнити історіографію особового складу українського дипломатичного корпусу доби національно-визвольних змагань. У тому числі й окреслив основні сюжети діяльності О. Шульгина та їх дослідження в українській історіографії¹¹. Також констатував, що О. Шульгин одним із перших серед дипломатів залишив спогади про тогочасні події. З-поміж популярних

Олександра Яковича Шульгина на чолі української Надзвичайної дипломатичної місії в Парижі в 1921 р. // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. – Вип. 9. – К., 2000. – С. 75–89; *Матвієнко В. М.* Біля витоків української дипломатії ХХ століття (Олександр Шульгин: постать, погляди, діяльність) // Вісник міжнародні відносини. – 2001. – Вип. 18. – С. 64–71; *Гончар Б.* Олександр Шульгин – перший міністр закордонних справ незалежної України // Україна дипломатична: науковий щорічник. Вип. III. – К., 2003. – С. 631–655; *Піскун В. М.* Український дипломат і вчений (До 115-річчя від дня народження Олександра Шульгина) // Українознавство. – 2004. Календар-щорічник. – К.: Українська Видавнича Спілка, 2003. – С. 196–198; *Ціватий Вячеслав, Ващук Людмила.* Особистість першого Міністра закордонних справ України крізь призму архівних документів (політико-дипломатична та інституційна діяльність Олександра Шульгина). Режим доступу: <http://uaforeignaffairs.com/ua/zs/anglomovna-versija/view/article/osobistist-pershogo-ministra-zakordonnikh-sprav-ukraj/>

⁸ *Павленко В.* Дипломатична місія Української Народної Республіки в Болгарії (1918–1920) // Український історичний журнал. – 1992. – № 12. – С. 18–32; *Якімова А.* До 120-річчя з дня народження Олександра Яковича Шульгина – першого посла України в Болгарії // Матеріали Четвертої та П'ятої наукових конференцій “Драгоманівські студії”. – Софія, 2011. – С. 20–23.

⁹ *Якімова А. М.* Листування Олександра Шульгина з родиною Шишманових у 1922–1932 роках (за матеріалами Наукового архіву Болгарської академії наук) // Сумський історико-архівний журнал. – 2012. – № XVI–XVII. – С. 45–64.

¹⁰ *Пивовар Сергій, Купчик Олег.* Науково-педагогічна діяльність О. Я. Шульгина у Празі (1923–1927 рр.) // Наукові записки Національного університету “Острозька академія”: Історичні науки. – Вип. 21 / Національний університет “Острозька академія”, Українське історичне товариство. Відп. редактори: І. Пасічник, Л. Винар. – Острог: Видавництво Національного університету “Острозька академія”, 2013. – С. 103–106.

¹¹ *Стопчак Микола.* Особовий склад українського дипломатичного корпусу доби національно-визвольних змагань: історіографічний огляд // Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 років. Збірник наукових статей / Головний редактор В. Ф. Верстюк. – Вип. 7. – К.: Інститут історії України НАН України, 2012. – С. 70–71.

В. Піскун, Олександр Шульгин “*Fatum istorii*”...

публікацій, присвячених родині Шульгиних, особливе місце належить праці Олени Леонтович¹², яка застосовує публіцистичні засоби при викладі основної теми.

У сучасній російській історіографії постать О. Шульгина досліджується в контексті тих подій, де оминути факти діяльності політика неможливо. Так, наприклад, сучасний історик Д. Флоров, вивчаючи радянсько-фінські табори для військовополонених, констатує причетність української політичної еміграції до участі в радянсько-фінській війні. Стверджує, що О. Шульгин особисто брав участь в агітаційній роботі серед військовополонених червоноармійців, наводить документи допитів полонених¹³. Також у російській історіографії постать Шульгина згадується в контексті вивчення прометеївського руху, як одного із його лідерів¹⁴. Окрім того, під іменем Джессі Рассел російською мовою опублікована монографія “Шульгин Александр Яковлевич”. – М., 2013. – 243 с. У дійсності під іменем цього автора в інтернеті продаються близько 70 тис. видань на різні теми.

У польській історіографії постать О. Шульгина розглядається у контексті міжнародної політики УНР, участі в прометеївському русі та в контактах із різними українськими та польськими діячами¹⁵. Оприлюднено також документи, що змістовно охоплюють діяльність О. Шульгина як міністра закордонних справ УНР в еміграції і чільного діяча прометеївського руху¹⁶. У Парижі О. Шульгин був одним із 5 українців-прометеївців, про яких у своїй записці “Zagadnienie prometejskie – potatka, 15 XI 1939” писав Е. Харашкевіч, офіцер польської військової розвідки, в обов’язки якого з 1927 р. до початку Другої світової війни входила координація прометеївської програми¹⁷.

¹² Леонтович О. В. Шульгини: батьки, діти, онуки. – Тернопіль, 2012. – 96 с. +16 с.: іл.

¹³ Советско-финский плен. 1939–1944 гг. По обе стороны колючей проволоки / Д. Д. Фролов. – Хельсинки: Финляндия RME Group Oy; СПб., 2009. – С. 380.

¹⁴ Соцков Л. Ф. Неизвестный сепаратизм: на службе СД и Абвера: из секретных досье разведок. – М., 2003. – 336 с.; Секреты польской политики. 1935–1945 / Сб. док. (составитель Л. Ф. Соцков). – М., 2009. – 382 с.; Былинин В. К., Зданович А. А., Кортаев В. И. Организация “Прометей” и прометеийское движение в планах польской разведки по развалу России / СССР // Труды Общества изучения истории отечественных спецслужб. – Т. 3. – М., 2007. – С. 318–414.

¹⁵ Див.: *Sergiusz Mikulicz. Prometeizm w polityce II Rzeczypospolitej*. – Warszawa: Książka i Wiedza, 1971. – 314 s.

¹⁶ Див.: *II Rzeczypospolita wobec Ruchu Prometejskiego*. – Tom 4. – Warszawa, 2013. – S. 135, 174, 288, 291, 294, 295, 327, 394, 398–400, 428, 436, 437.

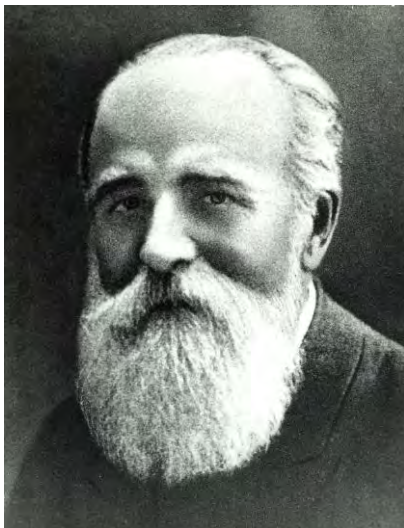
¹⁷ *Pawel Libera. Pierwsza mjr. Edmunda Charaszkiwicza o “zagadnieniu prometejskim (15 XI 1939 r.) // Nowy Prometeusz*. – 2015. – N 8. – S. 137–143.

Олександр Шульгин в українському державотворенні...

В Україні за час, що минув після проголошення незалежності, були перевидані деякі україномовні праці О. Шульгина¹⁸, зроблений переклад з французької та видання однієї з його праць¹⁹.

Отже, констатуємо, що найретельніше на сьогодні вивчено діяльність О. Шульгина як міністра закордонних справ УНР, празький період життя вченого, зроблені перші публікації його розмаїтого епістолярію. Проте, все ще залишаються поза увагою дослідників його франкомовні праці, не залучені й матеріали з французьких архівів, не досліджено взаємини з представниками поневолених Москвою народів. Практично у всіх публікаціях про Шульгина повторюються одні й ті ж загальновідомі дані про його життя 1920-х – 1950-х рр.

Відомо, що світогляд Олександра Шульгина формувався під впливом його родини, про що він і сам наголошував: “Я виріс у родині незабутніх батьків. Те велике зусилля, яке треба було зробити людині з національно індиферентного середовища, щоб дійти до українства, мені не було потрібне. Було майже неможливо не наслідувати мого батька, було б дивно, щоб патріотизм моєї матері не відбився на моєму житті і праці”²⁰. Н. Полонська-Василенко справедливо відзначала й те, що: “З дитинства, разом з глибоким патріотизмом, сприйняв Олександр Якович на прикладах життя своїх батьків та

Яків Миколайович Шульгин – батько Олександра Шульгина

¹⁸ Шульгин О. Без території: ідеологія та чин Уряду УНР на чужині. Репринтне відтворення видання 1934 р. – К.: Юрінком Інтер, 1998. – 340 с.

¹⁹ *Alexandre Choulguine. L'Ukraine et le cauchemar rouge. Les massacres en Ukraine.* – Paris: Editions Jules Tallandier, 1927. – 222 pp.; Український переклад: *Олександр Шульгин. Україна і червоний жах. Погроми в Україні / Інститут досліджень модерної Історії України в США, Фондація ім. О. Ольжича.* – К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2001. – 104 с.

²⁰ Шульгин О. Я. Мої дитячі та юнацькі спогади про місто // Збірник на пошану Олександра Шульгина (1889–1960)... – С. 230.

В. Піскун, Олександр Шульгин “*Fatum istorii*”...

близьких ідеї свободи, пошани до людини та ненависть до деспотії”²¹. Варто зауважити й той факт, що уже в гімназійні роки О. Шульгин визначався своїм україноцентризмом і впливав на інших. Як зазначає В. Панченко, – “цікаво, що в автобіографічному листі 1924 р. М. Зеров називав О. Шульгина серед тих, хто вплинув на його національну свідомість”²². Упродовж життя багато чинників впливали на позицію Олександра Яковича, проте незмінними залишалися родинні цінності й любов до рідної землі.

Народився Олександр Шульгин на Полтавщині, звідки походили й його найближчі соратники: Симон Петлюра, Іларіон Косенко, Андрій Лівіцький, Іван Рудичів, Павло Чижевський та ін. Як політичний діяч Олександр Якович зформувався у Києві, де виявилися також його здібності як організатора й державно мислячої людини. Слід наголосити, що ще в студентські роки О. Шульгин заявив про себе як учасника українського національного життя в Петербурзі, який під керівництвом більш досвідчених діячів О. Лотоцького, П. Стебницького, з молодечим запалом, включився у вир революції. І, не даремно, Михайло Грушевський у своїх “Споминах” серед багатьох інших згадував і активного діяча Олександра Шульгина. “Олександр Шульгин, молодий історик, що незадовго перед тим скінчив університет і ладивсь до наукової кар’єри, але тепер перейшов на політичну”²³. Як досвідченого політика і вченого М. Грушевського дещо дратувала запальність Шульгина, як представника Петербурзької громади, яка намагалася включитися в політичне життя Києва. “Петербурзьким делегатам не проходило через зуби признання прерогатив Ц. ради як єдиного національного політичного центру, супроти котрого петербурзька громада, – призвичаєна останніми часами дивитись на себе як на властивий політичний центр, – мала б зійти на експозитуру. Шульгин томив нас своїми нервовими промовама і жестикуляціями в стилу ужасно умного і певного себе молодого рабина”²⁴. Після переїзду Шульгина в Україну він активно включився в українське політичне життя й робив спільну працю із М. Грушевським, відстоюючи інтереси України. У подальшому доля також зводила двох політиків,

²¹ Полонська-Василенко Н. Професор Олександр Якович Шульгин. – С. 57.

²² Панченко В. Микола Зеров: формування української ідентичності // Мандрівець. – 2013. – № 2. – С. 52 // Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Mandriv_2013_2_11.pdf.

²³ Грушевський М. Спомини // Київ. – 1989. – С. 115.

²⁴ Там само.

Олександр Шульгин в українському державотворенні...

людей різних поколінь, як в Україні, так і за кордоном. Так, у 1919 р. О. Шульгин знайомив М. Грушевського в Парижі з французькими діячами. Одним із них був поет Фернанд Мазад. Про одну таку зустріч Олександр Якович писав: “Бував у його гостині і сам М. С. Грушевський, що дуже тішився розмовами з Мазадом, бо співбесідником він був знаменитим...”²⁵. Улітку 1920 р. М. Грушевський і О. Шульгин випадково зустрілися на мальовничому чеському курорті Лазні-Седмігорки. Уже в зрілому віці Олександр Якович залишив спогади про зустрічі з Михайлом Сергійовичем, і подав своє бачення постаті вченого й політичного діяча, яке чітко увиразнює заслуги останнього.

“Об’єктивний історик України не буде особливо цікавитися його поступуванням в добу його політичного занепаду. Він тільки, як і ми це робимо, буде намагатися зрозуміти його трагедію. І він висуне на перший плян Грушевського 1917–1918 рр., висуне творця Української Народної Республіки!

Михайло Грушевський увійде в історію, як велика постать, як провідник Нації у вирішальний момент її життя, як найбільший учений історик, що займає виключне місце не тільки серед українських, але серед всесвітніх істориків нашої доби”²⁶.

О. Шульгину були притаманні різні риси характеру, які проявлялися за тих чи інших обставин. Проте, практично всі, хто з ним спілкувався, підкреслювали таку рису характеру, як вимогливість до себе, відзначали його шляхетність у спілкуванні з іншими. Як зазначав Олівіє Перрен, “Але ж вимогливим він був тільки супроти самого себе і його непримиренність щодо власної поведінки свідчила про почування, які визначають аристократів. Цю внутрішню непримиренність він рівноважив беззастережною доброзичливістю до інших. Ця людина не сказала нічого злого про нікого”²⁷.

Водночас, за свідченням сучасників, О. Шульгин був запальною і “нервовою” людиною. Так, Дмитро Андрієвський у листі до Є. Коновальця від 18 лютого 1931 р. писав: “Шульгин надзвичайно нервова

²⁵ Шульгин О. Пам’яті Фернанда Мазادا // Тризуб. – 1939. – Ч. 40–41. – С. 16.

²⁶ Шульгин О. Михайло Сергійович Грушевський – як політик і людина // Збірник на пошану Олександра Шульгина (1889–1960)... – С. 154.

²⁷ Перрен Олівіє. Останні дні Олександра Шульгина у Франції // Збірник на пошану Олександра Шульгина (1889–1960)... – С. 193.

В. Піскун, Олександр Шульгин “*Fatum istorii*”...

людина і з ним годі до чогось домоворитись”²⁸. Вочевидь, що Олександр Якович був впертою людиною і завжди намагався добиватися позитивного результату у вирішенні питань, які стосувалися життєво важливих проблем.

У міжнародній політиці ім'я Олександра Шульгина стало широко відомим у міжвоєнний період як українського політичного емігранта, який відстоював позиції Уряду УНР в еміграції, був активним прихильником орієнтації на Польщу, Францію та Велику Британію.

Політична діяльність Олександра Шульгина як вимушеного емігранта

Життєвий шлях Олександра Шульгина як українського державного діяча яскравою сторінкою вписується в швидкоплинне міжвоєнне протистояння, що розгорнулося на ідейному та ідеологічному рівнях між Урядом УНР на чужині та спецслужбами СРСР. Упродовж багатьох років Олександр Якович був серед активних і впливових політичних, громадських, наукових і культурних діячів, який представляв Державний Центр УНР в еміграції, не визнавав окупацію України російськими більшовиками та продовжував боротьбу за відновлення її суверенітету.

Із 71 року свого життя – 34 Олександр Шульгин прожив у Франції. Усі роки французька поліція ретельно стежила за діяльністю політичних емігрантів. В Архіві Поліції Парижа зберігається “Дос'є”²⁹ на Олександра Шульгина та його сина Ростислава. Папка № 42.133 Sulgin. Chuolguine Alexandre. Chuolguine Rostislaw, містить 38 сторінок. Документи хронологічно охоплюють період з липня 1930 до 1953 року. Це рапорти Префектури поліції Парижа про самого Шульгина, його перебування у Франції та про його родину (дружину Лідію Бублик та сина Ростислава). Папка № 16.284 Alexandre Choulguine, містить 22 документи, що охоплюють період з квітня 1940 до 1958 р., більшість документів надруковані друкарською машинкою. Тематично

²⁸ Документи і матеріали з історії Організації українських націоналістів. – Т. 2. – Ч. 2: Листування Є. Коновальця з Д. Андрієвським (1927–1934 рр.) / Упоряд.: Ю. Черченко; Наук. ред. Н. Миронець. – К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2007. – С. 208.

²⁹ Archives de la préfecture de Paris (Paris, France). – Carton, W0936, Sulgin. Chuolguine Alexandre. Chuolguine Rostislaw, № 42.133; Carton, 77 W1455, Sulgin Alexandre, № 16.284. Автор висловлює щире подяку грузинському історику Георгію Мамулія за надані фотокопії документів із зазначеного архіву.

це також рапорти поліції про діяльність О. Шульгина, короткі біографічні дані про Дмитра Піснячевського, Миколу Ковальського, Олександра Кульчицького, Петра Поліщука, Петра Плевако, Олександра Удовиченка та ін. Цікавим є документ про те, як О. Шульгин разом з іншими політичними емігрантами у Франції протестували проти показу по телебаченню в березні 1958 року передачі про процес над Самуїлом Шварцбардом. Однією з помічених нами особливостей є те, що в усіх документах, де йдеться про біографію О. Шульгина, хибно зазначено дату його народження – 17 липня 1888 року, деякі документи мають фрагментарний характер. Доповнює свідчення про діяльність О. Шульгина у міжвоєнний період інформація про його діяльність у Комітеті дружби народів Кавказу, Туркестану та України, створеному в липні 1934 р. Дос'є на організації дещо відрізняється від персональних. Першим документом є титульна сторінка, на якій зазначено № Дос'є (79.501-2224), назва організації, юридична підстава, на основі якої здійснено реєстрацію та дата реєстрації. Наступні сторінки: інформаційний лист Префекта поліції про створення організації за підписом О. Шульгина, Статут, керівні органи, звернення префектури до комісара поліції, документи про діяльність організації³⁰.

Територію України О. Шульгин залишив у липні 1918 р., коли його було призначено урядом Української Держави послом до Болгарії. Д. Дорошенко, тодішній міністр закордонних справ, згадував про це призначення: “Виставлену мною кандидатуру О. Я. Шульгина зустріли в Софії з великим задоволенням, і через те удалось провести її в Києві. Нема що й казати, що самому Шульгину й цілому складу його посольства ні під яким оглядом не могли нічого закинути найбільш вибагливі українські патріоти!”³¹. Проте, уже в січні 1919 р. О. Шульгина було призначено членом Української делегації на Мирову конференцію. Дослідниця В. Павленко причиною зміщення О. Шульгина з посади посла називає боротьбу за владу між ним і секретарем Драгомирецьким³². Сам О. Шульгин так писав про свою відставку: “Року 1918, 25 червня наказом гетьмана Скоропадського призначено Упов-

³⁰ Див.: Archives de la préfecture de Paris (Paris, France). – Carton ASS 2066. Comité d’Amitié des Peuples du “Caucase, du Turkestan et de l’Ukraine”.

³¹ *Дорошенко Дмитро*. Мої спомини про недавнє-минуле (1914–1920). В чотирьох частинах. Галицька руїна – Доба Центральної Ради – Доба Гетьманщини – Доба Директорії. 2-е вид. – Мюнхен: Українське видавництво, 1969. – С. 273.

³² *Павленко В.* Зазнач. праця. – С. 23.

В. Піскун, Олександр Шульгин “*Fatum istorii*”...

новаженим Міністром і надзвичайним послом Уряду України до Правительства Болгарії; на цій посаді був аж до оголошення Гетьманом Маніфесту про федерацію, після чого негайно подався до демісії та, передавши справи Посольства радникові п. Шульзі, і, повідомивши Місію Закордонних Справ Болгарії та Болгарського царя Бориса, що з причин хорости мусить від'їхати, вирушив до Франції”³³.

Відтоді діяльність Олександра Яковича продовжувалася за межами батьківщини, хоча ще декілька разів він і повертався на короткий час в Україну.

У січні–вересні 1919 р. О. Шульгин був членом Української делегації на Мирову конференцію в Парижі³⁴ (“Після довгої подорожі і тяжких формальних перешкод прибув до Парижу (Подорож тривала з 2 січня 1919 року аж до 20 березня того ж року”³⁵), а 15 вересня вдався до демісії й виїхав до Швейцарії, де залишався до 1920 р. Слід зазначити, що Українська делегація на конференції була спільною від Української Народної Республіки і Західної Облaсті УНР, спочатку її очолював Г. Сидоренко, а з 22.08.1919 – граф М. Тишкевич (з січня 1919 р. був послом УНР у Ватикані). Заступником голови призначено В. Панейка – державного секретаря закордонних справ ЗО УНР. Н. Суворцова згадувала: “Радники були різноманітні: поїхав Олександр Шульгин, колишній міністр закордонних справ, старий антантофіл, що мав деякі знайомства з донімецьких часів; з ним їхав дрібним урядовцем його молодший брат Микола, їхали брати Галіп, Артем як дипломат, Тодот – як журналіст; всіх журналістів очолював Володимир Кушнір (редактор віденського “Ukrainische Rundschau”), вмовився Зархі, але той, здається, тільки хотів виїхати з Києва, не претендуючи на фактичну посаду, поїхало подружжя Мирних, Іван Іванович та

³³ ЦДАВО України. – Ф. 3696. – Оп. 2. – Спр. 178. – Арк. 27 звор.

³⁴ У вересні 1919 р. О. Шульгин подав до уряду “Відчит про діяльність в Парижі О. Шульгіна”, в якому наголошував про ставлення європейців до вирішення українського питання: “...визнання України Антантою і саме її існування залежить від двох міжнародного характеру причин: 1) чи буде існувати Росія, чи ні. Коли стан анархії продовжиться в Росії, тоді прийдеться прийти до ідеї Брестського миру і визнати Україну. 2) на випадок коли Росія існуватиме – справу рішить питання чи буде Росія з німцями, чи з Антантою. Коли з німцями, а се дуже можливо, тоді Англія і Франція почнуть ослаблювати Росію і першу чергу визнають Україну”. Див.: ЦДАВО України. – Ф. 3603. – Оп. 1. – Спр. 10. – Арк. 27. “Відчит” у повному обсязі публікується нижче в Додатках.

³⁵ ЦДАВО України. – Ф. 3696. – Оп. 2. – Спр. 178. – Арк. 27 звор.

Зінаїда Іванівна, князь Трубецької з дружиною, Петро Дідушок, Дмитро Ісаєвич, Макар Кушнір, машиністка міністерства Ольга Рачинська, перекладачка Ірена Добродієва, подружжя Левицьких – Микола (що укладав мир в Берестю) та Ніна, не згадаю всіх, а було нас багатенько”³⁶. Проте, не всі вони доїхали до Парижа, оскільки, де-хто так і не отримав візу. Окрім зазначених Н. Суровцовою, до складу делегації ще входили: С. Шелухін, С. Томашівський, А. Петрушевич, В. Тимошенко, В. Колосовський, О. Севрюк, Ф. Савченко. У Парижі підтримку українській делегації надавали представники українців США та Канади – сенатор Д. Гаміл, І. Петрушевич, І. Кушнір, К. Білик, О. Мегас³⁷. Українська делегація отримала інструкції: домагатися визнання незалежності УНР, виводу з української території іноземних військ (польських, румунських та військ Антанти), надання допомоги Антантаю в боротьбі проти більшовицької Росії та Добровольчої Армії генерала А. Денікіна.

Як відомо, робота української делегації на конференції була не результативною, і з огляду десятиліть важливо проаналізувати причини провалу української дипломатії. Перш за все слід зауважити, що делегація не мала повноправного статусу і, незважаючи на спільну делегацію, фактично діяло два представництва: від УНР та від ЗУНР, і кожна зі складових мала свої політичні претензії. Робота проводилася виключно в кулуарах та використовуючи особисті зв’язки й знайомства делегатів. По-друге, українські дипломати були недосвідченими та маловідомими у переговорних колах. По-третє, для переважної більшості учасників конференції українського питання як такого не існувало, вони вирішували загальноросійські, європейські та власне державні інтереси країн переможниць. Д. Дорошенко в свій час занотував слова самого О. Шульгина про причини невдачі української

³⁶ Суровцова Н. Спогади. – К.: Видавництво ім. Олени Теліги, 1996. – С. 89.

³⁷ Л. Лукасевич у спогадах наголошував: “Вже сама структура паризької делегації була хибна в засаді. Делегація складалася з п’яти повновласних делегатів: Г. Сидоренко (голова), В. Панейка (заступник голови), представника Західної області УНР, Ол. Шульгина, В. Матюшенка й А. Марголіна. Всі справи мали вирішуватись колегіально, але на підставі інструкцій міністерства закордонних справ, державного секретаря закордонних справ З.У.Н.Р. Інструкції з міністерства приходили щораз рідше, а після окупації Галичини поляками майже взагалі не доходили в Париж. Та ж які могли бути інструкції з нашого міністерства, відрізаного у Вінниці чи Кам’яниці-Подільському від всього світу”: Лукасевич Лево. Роздуми на схилку життя. – Нью-Йорк; С. Бавнд Брук: Українське православне видавництво Св. Софії, 1982. – С. 99.

В. Піскун, Олександр Шульгин “*Fatum istorii*”...

делегатії в Парижі. “Трохи чи не головну причину неуспіху цієї делегатії добачав він в її нещасливо дібраному персональному складі й тих різних тенденціях, які виявляли з одного боку делегати від Великої України, а з другого – делегати від Галичини”³⁸. Утворення двох делегатій він УНР і ЗУНР стало чи не головною причиною того, що переговорні сторони зігнорували українське питання³⁹. Як відомо, Є. Петрушевич вів через своїх представників переговори з представниками монархічної Росії і з більшовиками. В одному з листів (підпис нерозбірливий) автор писав до професора С. Смаль-Стоцького з Відня 28 падолиста 1919 р. “Петрушевич є за тим, щоб найенергійніше працювати по лінії порозуміння з Росією”⁴⁰. У той же час представники уряду УНР на чолі з Петлюрою розпочали переговори з поляками, водночас деякі з українських діячів, які не поділяли ідеї підписання угоди з Польщею, продовжували вести з Петрушевичем переговори про спільні дії. Так, наприклад, М. Корчинський писав до Є. Петрушевича 11 серпня 1920 р. з Тарнова: “Ми ніколи не зрікалися ідеї соборности. Уміркування громадянства, що перебувало під большевиками, не так поставилося: хоч з чортом, аби не з большевиками, позаяк воно цілком не причетне до того, що сталося у Варшаві і тому бажаючи мати вільну руку щодо деяких концепцій міністр закордонних справ Ніковський сьогодні іде до Відня. Вірю, що ви не відмовитеся мати з ним розмову та довідатися про дійсні наміри, настрої, думки київського громадянства”⁴¹. Як показали подальші події Є. Петрушевич, напевне, дослухавшись до порад свого сина Антіна⁴², який був у складі

³⁸ Дорошенко Дмитро. Зазнач. праця. – С. 493.

³⁹ За словами Л. Лукасевича: “Особливо була шкідлива діяльність групи В. Панейка, яка від самого початку стала на становище окремої Галицької державности (Пізніше В. Панейко перейшов до групи федералістів)”. – Зазнач. праця. – С. 99.

⁴⁰ ЦДАГО України. – Ф. 269. – Оп. I. – Спр. 59. – Арк. 93 звор.

⁴¹ Там само. – Спр. 61. – Арк. 23.

⁴² 1 вересня 1920 р. А. Петрушевич писав батьку з Парижа: “Ставлячи програму самостійности Західної України – треба усі альянсвання її в дипломатичний намітити спосіб переведення в практиці; ... Як довго польські війська будуть в Східній Галичині – так довго не може надіятися на якусь радикальну зміну. Тому я бачу одинокий рахунок для нас – злука з большевиками – з застереженням автономії. Се одинока тепер нагода, яку може використати, – все інше, се півсередники. Бо если б навіть ми осягнули формальну незалежність (неутралізація тощо) – під опікою Антанті, то цілий устрій буде *in favorem Poloniae*, а тривкість такої організації і гарантії ілюзоричні”. Див.: ЦДАГО України. – Ф. 269. – Оп. 1. – Спр. 61. – Арк. 10. У іншому листі від 4 вересня 1920 р. він зазначає: “Если би большевицька окупація не дала нам нічого

делегатії ЗУНР в Парижі, зробив ставку на більшовицьку Росію. Наразі констатуємо зовнішньополітичну різновекторність делегатії, зумовлену історичними обставинами розділення українських земель, що і використовували політичні конкуренти.

Відомо, що О. Шульгин був прикомандирований до делегатії в Париж пізніше ніж решта делегатів і, перш за все, організував пропагандистську діяльність, розповсюджуючи французькою мовою інформацію про Україну. Велися переговори з представниками різних держав, про що знаходимо інформацію у звітах про роботу делегатії. Слід зауважити, що робота делегатії ускладнювалась і тим, яка обстановка була в самій Україні (її територія шматувалася зовнішніми агресорами, населення тероризувалося постійним веденням військових дій і в такій ситуації Директорія УНР не могла протистояти, не маючи союзників ззовні). Тобто, робота українських дипломатів була дуже складною і напруженою, а, звідси, виникали й конфлікти між делегатами. Дослідник Б. Гончар причину відставки О. Шульгина вбачає в тому, що “з огляду на нову ситуацію, що склалася, і неприйняття ідеї української державності лідерами великих держав, О. Шульгин разом з А. Марголіним запропонував змінити тактику боротьби за державність України, проводячи гнучкішу лінію, не наполягаючи на остаточному визнанні незалежності України державами Антанти”⁴³. Також наголошує, що О. Шульгин знову повернувся до політики сповідування ідеї федерації, що, на мою думку, не відповідає дійсності. Учасник подій А. Марголін, на слова якого посилається також Б. Гончар, зазначав про еволюцію підходів до поняття федерації: “До появи більшовизму майже всі політичні партії схилились до федерації України з іншими народностями колишньої імперії. Проте розвиток більшовизму і слідуючий за ним розпад Росії значно посилювало і укріпило прагнення України до повної незалежності і самостійності”⁴⁴. Окрім того, делегатія мала і відповідні вказівки від Уряду. Так, міністр закордонних справ УНР В. Темницький 18 липня 1919 р. надіслав листа до радника Паризької делегатії Артема Галіпа такого змісту:

більше, як лиш знищення польської буржуазії і поділ землі між селянами – то се такий національний здобуток, якого ми і за десятки літ самі не осягнули б”. – Там само. – Арк. 19.

⁴³ Гончар Б. Знач. праця. – С. 643.

⁴⁴ Марголин А. Украина и политика Антанты (Записки еврея и гражданина). – Берлин, 1921. – С. 384.

“Політична місія, яку принципіально веде і заступає п. Голова Делегації: себто самостійність і суверенність України передусім є цілком слухна і наше правительство вповні її поділяє. Ідея відбудови Росії і створення всеросійської федерації для нас може бути предметом застанови та політичних комбінацій щойно тоді, як буде в першу чергу визнана самостійність і суверенність України.

З правно-історичного погляду Україна є вже самостійною і суверенною, бо перше сама себе такою проголосила, друге – ціла група держав визнала її самостійність і суверенність (Австро-Угорщина, Німеччина, Болгарія, Туреччина).

Як що протибольшевицькі політичні кола Московщини бажають Федеративної Росії, то мусять піти слідом більшовицької Московщини – себто поперед усього визнати самостійність і суверенність України і ту самостійну Україну з її легальним правительством запрошувати до Федерації”⁴⁵.

Українці підготували свої пропозиції з питань державного урегулювання територій колишньої Російської держави і зверталися до країн Антанти з проханням про надання матеріальної і технічної підтримки у боротьбі з російським більшовизмом і польською агресією, але їхнє прохання було проігнороване⁴⁶. Варто наголосити, що в українських політичних колах поширеною була думка про те, що О. Шульгин належить до стійких федералістів. Про це знаходимо в листах М. Шумицького, в листуванні А. Ніковського з А. Марголіним. Цю ж інформацію розповсюджували у пресі російські (і монархічні, і пробільшовицькі) кола. Не на федеративному зв'язку з Росією наполягали О. Шульгин і А. Марголін, а на рівноправному визнанні переговорних сторін і можливих шляхах урегулювання долі усіх територій колишньої Російської імперії. При розгляді цього питання слід також акцентувати увагу на тому, що в той час багато різних інсинуацій, чуток поширювалося у пресі, друкувалася інформація про можливі домовленості з різними політичними силами колишньої Російської імперії. Одному із таких видань О. Шульгин дав вичерпну відповідь, написавши 16 вересня 1919 р. листа редакторові.

⁴⁵ Центральний державний історичний архів у м. Львові (далі ЦДІА м. Львів). – Ф. 360. – Оп. 1. – Спр. 590. – Арк. 18–19.

⁴⁶ Див.: Халак Н. Сврей Арнольд Марголін – дипломат Української Народної Республіки // Вісник Львівського університету. Серія філологічна. – 2011. – Випуск 53. – С. 84–87.

Олександр Шульгин в українському державотворенні...

“Мушу звернутися до Вас з щирим проханням умістити ці кілька моїх слів. У Вашому журналі (том 2, число 1.) було сказано, що частина делегації в Парижі веде якись-то переговори про федерацію; між иншим названо було і моє ім'я. Мушу категорично заявити, що ніяких переговорів про федерацію я в Парижі не вів, і про такі переговори в Парижі нічого не знаю. Вся парижська делегація, скільки мені відомо, виходила виключно з дірективів, які були дані нашим урядом.

Щодо мене, то я свої погляди не раз висловлював в пресі і в окремих виданнях. В томі 2. число 5. Вашого журналу звернуто було увагу на мою брошуру «Les problèmes de l'Ukraine». Ця брошура передає основні мої думки, які я з усією енергією весь час розвивав в Парижі. Добиваючись визнання Української Народньої Республіки, я весь час обстоював суверенність нашого народу і його федеративні договори ідеалами міждержавних відносин, я в той же час зовсім не вважаю для України обов'язковим іти по цьому шляху. Що-ж до Росії, то вони досі нам не дали ніяких доказів, що вони здібні до федеративного життя. Слова ж і діла генерала Денікіна можуть тільки примусити нас ще з більшою енергією добиватися визнання нашої Держави і її консолідації”⁴⁷.

Вичерпавши можливості впливу на хід переговорів та їх результати, О. Шульгин підготував звіт С. Петлюрі про політичне становище (Див. Додатки), і подав у відставку. Побувавши в Україні у міжчасі незайнятості міжнародними справами, О. Шульгин писав у червні 1920 р.:

“Про самостійну чи навіть федеративну Україну з большевицькою Росією звичайно і говорить не приходиться. Це казки для дітей молодшого віку. Серйозні ж люде, поживши на Україні, добре знають, що «Республіка» Раковського це просто звичайний большевицький шантаж. Нещасна філія московського центрального уряду і більш нічого...

Таким чином українсько-польська комбінація і весь новий напрям нашої політики був викликаний тою реальною ситуацією, яка утворилася зараз на Україні. В даний момент жадного иншого виходу не було і тому наше громадянство і уряд пішли на цей новий союз і на ті жертви, які з ним зв'язані”⁴⁸.

⁴⁷ ЦДАВО України. – Ф. 3603. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 66.

⁴⁸ Шульгин Олександр. Думки й вражіння від подорожі на Україну. 25/VI 1920 // Воля. – 1920. – Т. 3. – Ч. 3 (липень). – С. 86.

В. Піскун, Олександр Шульгин “*Fatum istorii*”...

Отже, не федералізм О. Шульгина був причиною його відставки та залишення делегації на Паризькій конференції, а зміна політичної ситуації в самій Україні та на міжнародній арені. Слід було в новий спосіб реагувати на потреби часу.

Як відомо, на 21 листопада 1920 р., після залишення Урядом УНР та військом території України, Державний Центр уособлював: Уряд, Директорія (С. Петлюра), армія та державні установи зі службовцями⁴⁹. Початковий період перебування уряду УНР у Польщі мав дещо хаотичний характер. Б. Матюшенко писав до Є. Чикаленка 16. XII. 1920 р.: “Все ж, хоч і в дуже обшарпаному вигляді, але центр цей унівський існує. І доки він фізично існує, він буде намагатися і «ділати» ... Виникає необхідність взяти цей центр під якнайбільший громадський контроль. Кинути його зовсім на «произвол судьбы», оскільки коло нього знаходяться тисячі урядовців, десятки тисяч війська, а, значить, разом тисячі свідомих українських громадян – не можна... Отже, потрібна остання спроба консолідації всіх національно-політичних елементів, що стоять на ґрунті УНР, себто незалежної демократичної держави”⁵⁰.

Ще у червні 1920 року нарадою послів УНР у Відні О. Шульгина “було командировано до уряду для вияснення політичної провідної лінії. Того ж року в жовтні з 30-го призначений членом Ради Міністра Закордонних Справ і Представником У.Н.Р. при Союзі Народів, яко повноважний Міністр”⁵¹. Призначення представником при Союзі Народів стало для О. Шульгина несподіваним, проте сприйняте із задоволенням і почуттям відповідальності. Про деталі діяльності в Союзі Народів дізнаємося із листування Олександра Яковича з іншими керівниками УНР.

Поступово уряд почав опановувати ситуацію, активізував діяльність у різних напрямках. Одним із важливих завдань вбачав налагодження взаємин із Францією та Великою Британією, а, відтак, відповідні надії покладали на роботу Дипломатичних представництв у цих країнах.

⁴⁹ Троцинський В. П. Міжвоєнна українська еміграція в Європі як історичне і соціально-політичне явище / НАН України. Інститут соціології; Відповід. ред. В.Б. Свтух. – К.: Інтел, 1994. – С. 62.

⁵⁰ Чикаленко Євген. Щоденник 1919–1920 / За редакцією Владислава Верстюка та Марка Антоновича. – К.; Нью-Йорк: Видавництво імені Олени Теліги, 2005. – С. 521–522.

⁵¹ ЦДАВО України. – Ф. 3696. – Оп. 2. – Спр. 178. – Арк. 27 звор.

Олександр Шульгин в українському державотворенні...

Згідно “Реєстру членів Дипломатичних представництв та Консулятів УНР за кордоном”: “Франція – Голова місії О. Шульгин; (27.09.1920 року радою Міністрів УНР було ухвалено законопроект про утворення Надзвичайної Дипломатичної Місії до Франції. Штати місії: голова Місії, радник⁵², військовий Аташе)⁵³. Відставка графа М. Тишкевича з посади керівника паризької делегації спричинила до остаточного розколу всередині самої делегації⁵⁴. Не всі урядовці однозначно сприйняли призначення О. Шульгина послом до Франції. Так, про свої сумніви А. Ніковський писав А. Марголіну 27 жовтня 1920 р. таке: “О. Я. Шульгин на думку п. Отамана для Парижу не підходить. Зпочатку це мене трохи хвилювало, а тепер я бачу сам великі труднощі і небезпеку од такого призначення. Перше – граф Тишкевич⁵⁵”:

⁵² Радником Місії УНР в Парижі був рідний брат О. Шульгина Микола Шульгин (30.08.1896, Софіїно, Хорольського повіту на Полтавщині – 28.12.1931, Париж).

“Восени 1917 року він – персональний секретар тодішнього генерального секретаря по національних справах проф. О. Шульгина. Далі був він секретарем політичної місії при мирових переговорах з Москвою і лишався урядовцем при міністерстві закордонних справ аж по січень 1919 року, коли був призначений аташе Української Місії в Швейцарії. Там він, перебуваючи в складі місії, вступає на юридичний факультет, а в 1920 році бере відпустку і їде до Екс-ан-Прованс у Франції для закінчення університетських студій, які і закінчує остаточно в 1921 році з дипломом *licencié en droit*. Після цього був призначений аташе Місії УНР в Парижі, в 1926 році був секретарем Української судової комісії, що провадила процес Шварцбарда, а в січні 1927 року призначений був секретарем Місії в Парижі і керівником відділу опікування. В травні 1931 року призначений радником згаданої Місії. ... Поза тим протягом чотирьох років покійний М. Шульгин був членом редакції “Прометей”, органа національної оборони народів Кавказу України та Туркестану.

В українському громадському життю у Франції покійний брав завжди живу участь: був кілька разів членом Ради Паризької Громади і то в самі тяжкі часи, був членом Генеральної Ради Союзу і Генеральної Контрольної Комісії Союзу”. Див.: Микола Шульгин (некролог) // Тризуб. – 1932. – Ч. 2–3 (310–311). – С. 13–14.

⁵³ ЦДАВО України. – Ф. 1065. – Оп. 2. – Спр. 48. – Арк. 112.

⁵⁴ Л. Лукасевич про відставку М. Тишкевича писав: “*З жалем треба констатувати, що в цій агітації приймав участь і визначний український політик і дипломат О. Шульгин, який різними несерйозними аргументами, як католицизм, аристократизм навіть способом життя (М. Тишкевич, правдоподібно, любив спати до 10 години, працюючи довго вночі) старався переконати наш уряд у потребі відкликання Тишкевича зі становища українського посла в Парижі*”: Лукасевич Л. Значч. праця. – С. 95.

⁵⁵ “22 серпня 1919 р. Михайло Тишкевич очолив українську місію при мировій Конференції в Парижі. Особисте знайомство з державними діячами Франції Ж. Клемансо та Р. Пуанкаре, допомогло отримати від французького уряду дозвіл ознайомитися з архівом міністерства закордонних справ, де зберігалось надзвичайно багато джерельного матеріалу з історії України. М. Тишкевич оплатив роботу Ілька Борщака, який зібрав

В. Піскун, Олександр Шульгин “*Fatum istorii*”...

він працював, викидати його за борт не годиться, образити теж, а призначити О. Шульгина він прийме як особисту образу. Друге і саме кепське: не те, що я думаю, що Шульгин федераліст, а те, що всі це думають – ось біда. На цьому федералізові може початися тяжка політична гра і пресія, а також і інтриги, що може справді вийти для нас щось небажане, особливо по тому пунктові, на якому люблять грати і росіяни і наші дезорієнтовані земляки: уряд наш приємний, уряд бажаний, з урядом зговоритися зможемо, але от Голова Директорії – це Ваше слабке, чи неприємлиме місце. Й вірте, що перший крок до упадку цеї нашої справи це не те, що навіть піти на такий поділ, але навіть дати ґрунт для балачок на таку тему”⁵⁶. У період складної політичної ситуації поява подібних роздумів і застережень була вповні можливою, бо був уже досвід попередніх невдач у веденні міжнародних переговорів, а також суттєвими були і особисті непорозуміння між урядовцями.

О. Шульгин, змінивши М. Тишкевича у Парижі, уже не зміг вплинути на політику держав переможниць. Для нього настав час ведення активної інформаційної політики про українське питання. А проведення активної політичної й інформаційної діяльності потребувало значних коштів. Згідно постанови Ради Міністрів від 3 січня 1921 р. “Про асігнування в розпорядження Голови Надзвичайної Дипломатичної Місії УНР до правительства Франції О. Шульгина 141000 франків

цінні джерела, які стосувалися гетьмана І. Мазепи, П. Орлика. У Парижі граф Тишкевич зібрав багато книг про масонів, дослідив, як масони працювали проти української справи під час визвольних змагань. Його антимасонська та антисоціалістична позиції стали причинами усунення першого українського дипломата від справ. Знову перемогли замалі для великої ролі сірі політики. Використовуючи свої зв’язки, Михайло Тишкевич домовився у 1920 р. із провідним сталевим трестом Смоф і Ко про отримання фінансової допомоги для українського уряду на умовах, подібних до тих, що прийняли Литва і Латвія, але міністр фінансів Х. Барановський відкинув ці пропозиції. Внаслідок ідейних розходжень з урядом УНР М. Тишкевич вийшов з місії. Останні свої заощадження він віддав на пропаганду і підтримку української справи. 3 1920 року жив у маєтку сина Жиданові (біля Познані, Польща), де й помер 03 серпня 1930 року. Михайло Тишкевич як засновник київського Товариства прихильників миру у 1910, 1911 та 1927 рр. номінувався на Нобелівську премію миру”. Див.: *Черкаська Ганна*. Граф Михайло Тишкевич. Режим доступу: http://uahistory.com/topics/famous_people/2195; Подібну думку зустрічаємо і в публікації: *Смирнов А.* Граф Михайло Тишкевич – український громадський діяч і дипломат // *Визвольний шлях*. – 2004. – Кн. 4 (Травень). – С. 119–127.

⁵⁶ ЦДАВО України. – Ф. 3696. – Оп. 2. – Спр. 33. – Арк. 54.

передано як асігновання без точно окресленого спеціального призначення”⁵⁷. Окрім фінансових питань важливими також були і кадрові: відсутність спеціалістів з міжнародних питань, людей, які вільно володіли мовами, були відданими українській справі.

1921 рік став визначальним у діяльності УНР. Міжнародна ситуація складалася не на користь української держави та її провідників. Політика країн Антанти була не сприятливою для вирішення українського питання у контексті повоєнного облаштування Європи і світу. 11 серпня 1921 року О. Шульгин писав до С. Петлюри, підсумовуючи політику Франції: “Добре те, що принаймні тепер нам ясно як дивиться на нас сучасний Уряд в особі МЗС ... Коротко резюмую так: а) старих «грівів» України з Берестейським миром вони і досі не забули; б) Наш уряд (без огляду на «персональні достоїнства самого Петлюри», чи його «агента Шульгина») вони не визнають урядом, а одною з груп борючихся між собою емігрантів; в) Через це німецькі фонди вони не вважають можливим передати нам; г) До самої України відношення не є абсолютно негативне. Україна й українці визнаються як факт і можливість незалежності України допускається, хоч дотепер нарід ще своєї волі остаточно не виявив...”⁵⁸. Найбільше хвилювало О. Шульгина те, що за браком коштів змушений був призначити “на 10 августа” ліквідацію місії. Хоча всі його попередні листи й звернення до уряду УНР були сповнені надії і впевненості у необхідності продовжувати всілякими способами діяльність. Так ще 4 травня 1921 р. він писав А. Ніковському: “Треба продовжувати за всяку ціну наше існування. Ваше в Польщі, на Україні або де инде, моє в Парижі, щоб використовувати відповідальний мент в наших інтересах. Треба існувати за всяку ціну. А віра у нас у всіх в Українську Народню Республіку, вільну і незалежну, – повинна бути непереможною. Ця віра тільки і підтримує мене в моєму незвичайно тяжкому моральному становищі”⁵⁹. І не тільки віра, а й переконаність у своїй правоті, підштовхували й спонукували самого О. Шульгина до проведення активної політичної лінії УНР і після ліквідації української місії в Парижі. 26 серпня 1921 р. він зазначає в листі до товариша міністра Закордонних справ О. Ейхельмана: “На кінець я залишив дуже цікаву розмову з міністром

⁵⁷ ЦДАВО України. – Ф. 3696. – Оп. 2. – Спр. 178. – Арк. 41.

⁵⁸ Там само. – Ф. 3696. – Оп. 2. – Спр. 30. – Арк. 61–62.

⁵⁹ Там само. – Арк. 57.

В. Піскун, Олександр Шульгин “*Fatum istorii*”...

Закордонних справ Румунії Таке Іонеску. У 1919 р. Іонеску в Україну не вірив... тепер же здається, наш переконаний прихильник, сказав: «мені неприємно говорити Вам, пане Шульгин, погані речі, але Ваше лихо ще не скінчилося. Ваші страждання ще не дійшли до краю. Ви мусите зрозуміти, що тепер Європа втомилася від творчості. У 1918 р. Україну можна було будувати з-за кордону, тепер треба рахувати на свої власні сили»⁶⁰. Погоджуємося з думкою Я. Попенка про те, що “незважаючи на відсутність реальних результатів, варто відзначити, що діяльність місії у Парижі на чолі з О. Шульгиним була позитивним внеском в «українське питання» на європейській політичній арені»⁶¹. Водночас позитивність вбачаємо в самій присутності такої місії, проте зусилля, що їх докладав О. Шульгин, були надто обмеженими у своїх можливостях впливу на тогочасну європейську політику. Перебуваючи у Франції у 1919–1922 роках, О. Шульгин встановив контакти з політичними та громадськими діячами, науковцями. Як історик, упродовж свого перебування в еміграції він не припиняв історичних досліджень. Працював у наукових бібліотеках Праги, Парижа і цікавився новинками в гуманітаристиці. Ще у 1919 році він познайомився з відомим французьким поетом Фернаном Мазадом⁶², який на довгі роки став другом Шульгина, і про якого останній писав: “для нас, українців, Фернанд Мазад – перш за все вірний приятель. Він переклав кілька поезій Шевченка на французьку мову. Його постать бачили всі на українських святах. Це всім відомо, але мало хто знає, як багато допоміг нам Мазад особливо на початку нашої тут дипломатичної діяльності. Він був тим, що увів зокрема мене в кола французьких політиків та письменників. Як ніхто, він знав Париж і парижан. Його оповідання, його характеристики в ту першу добу моєї праці тут були для мене безконечно цінними. Своім пером виправив він не мало нот, мемуарів, цілі їх книжки. І кожне речення, і кожне слово часом гаряче обмірковували ми разом. Сам Мазад, його перша дружина, дочка це

⁶⁰ ЦДАВО України. – Ф. 3696. – Оп. 2. – Спр. 30. – Арк. 70–71.

⁶¹ Попенко Ярослав. “Українське питання” в політиці Французької республіки впродовж 1917–1921 рр. (За українською джерельною базою) // Режим доступу: <http://historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/1035-yaroslav-popenko-ukrayinske-pytannya-v-politytsi-frantsuzkoyi-respubliki-vprodovzh-1917-1921-rr-za-ukrayinskoiu-dzherelnoiu-bazoiu>

⁶² Фернан Мазад (1863–1939), французький поет, критик, журналіст і вчений. Співзасновник французького Товариства Українознавства. Перекладач віршів Т. Шевченка (1920), М. Рильського.

Олександр Шульгин в українському державотворенні...

була перша французька родина, яка широко і гостинно одчинила передо мною і перед цілою низкою наших людей свої двері. Бував у його гостині і сам М. С. Грушевській, що дуже тішився розмовами з Мазадом, бо співбесідником він був знаменитим...⁶³. Саме Мазад допоміг О. Шульгину зрозуміти французів і їхню культуру.

Одним із відповідальних завдань, яке покладав Уряд УНР в еміграції на О. Шульгіна, було відрядження на Генуезьку конференцію (проходила з 10 квітня по 19 травня 1922 року). Варто зазначити, що і на цій конференції делегація УНР не була повноправним учасником переговорного процесу, а лише через особисті зв'язки її представники намагалися впливати на хід переговорів. Напередодні конференції О. Шульгин звернувся до Р. Пуанкаре (на той час прем'єр-міністра Франції) з нотою протесту проти визнання радянської влади в Україні, охарактеризувавши її як окупаційну владу Великої Росії. А також протестував проти того, щоб Україну на конференції представляв Х. Раковський⁶⁴. Попри намагання, делегації УНР не вдалося добитися підтримки від європейських лідерів, а підписання угоди між делегацією більшовицької Росії і Німеччиною в Рапалло звело нанівець всі зусилля представників УНР. Уже після завершення конференції Олександр Шульгин писав у листі до Євгена Чикаленка 14/VII 1922 р.:

“Теза, яку я весь час одстоював, – чим дужча акція У.Н.Р., тим більше охоти у большевиків говорити про Сов[єтську] Укр[аїну] і робити вигляд, що вона є незалежна і навпаки. Коли б же дійшло до повного припинення акції У.Н.Р. – знищена буде і Сов[єтська] Україна”⁶⁵.

У другій половині 1922 р. О. Шульгин з родиною залишив Париж. Недовгий час перебував у Німеччині. 17 серпня 1922 р. О. Шульгин писав до Лідії Михайлівни та Івана Дмитровича Шишманових із Вісбадена: “Про наші справи краще і не казати: застої і вичікування... Тим часом весь південь України голодує і весь край руйнується і грабується нападниками. На еміграції теж не краще: в Польщі наші бідують страшенно. – Акцію нашу закордонну ми продовжуємо до остан-

⁶³ Шульгин О. Пам'яті Фернанда Мазادا. – С. 15–16.

⁶⁴ Писkun Валентина. Політичний вибір української еміграції (20-ті роки ХХ століття): Монографія. – К.: “МП Леся”, 2006. – С. 102.

⁶⁵ Лист О. Шульгіна // Чикаленко Євген. Щоденник (1922). Упорядкування, передмова та коментарі І. Старовойтенко. – К.: Темпора, 2015. – С. 157.

В. Піскун, Олександр Шульгин “*Fatum istorii*”...

ньої можливості, хоч і для цього нам бракує... грошей. Працював я в Парижі дуже багато, їздив до Генуї як голова нашої делегації. Відповідь одна – підождіть. Ми і ждемо і духом не падаємо, вірючи, що все їдно наш час прийде. Але, звичайно, тяжко. – 3 іюня я виїхав з Лідією Васильовною (дружина – В. П.) і Ростіком (син – В. П.) до Wiesbaden’a, щоб дешевше жити. Сам побував в Польщі, а тепер повернувся сюди (і буду наїздити до Парижу). Тут добре, але це курортне місто і довгий час не хотілося б тут залишатися. Маємо на думці взяти в якомусь маленькому університетському місті Німеччини квартиру, щоб, оскільки буде час, попрацювати”⁶⁶. За порадою подружжя Шишманових Шульгини деякий час перебували у Фрайбурзі, а потім переїхали до Чехословаччини. За його відсутності справами паризької місії керував її секретар Леонід Галяфре. За даними французької поліції місія припинила існування у 1924 р. після визнання Францією радянського уряду⁶⁷.

Чехословацький період життєдіяльності О. Шульгина охоплює 1922–1927 роки. У цей час він найбільше уваги приділяв викладацькій роботі та продовжував діяльність в українських організаціях. Однією із них було Братство Української Державности (БУД). Іван Фещенко-Чопівський (Голова Ради Республіки з 8 січня по серпень 1921 р.) згадував: “як наслідок об’єднання київського Державного Центру з українським громадянством після українсько-польського походу на Київ в 1920 р., почав діяти таємний український політичний осередок п. н. Братство української Державности, в скороченні БУД. Члени БУД’у об’єдналися навколо особи Симона Петлюри, старалися бути його надійним штабом, помічниками й дорадниками. Діяв БУД і серед емігрантів у Польщі, пропагуючи ідею політичного об’єднання, діяв і на Україні, де його очолив Сергій Єфремов”⁶⁸. “Із щотижневого зведення секретного відділу ДПУ УСРР № 43/157 21–25 жовтня” дізнаємося про те, що під час процесу СВУ С. Єфремов зазначав про зв’язки із закордоном, що там діяла відповідна група, яка організувала українську роботу. “До складу цієї групи входили найбільш відомі представники української еміграції – Прокопович, Дорошенко, Шуль-

⁶⁶ Якімова А. М. Листування Олександра Шульгина з родиною Шишмановых... – С. 49.

⁶⁷ Archives de la préfecture de Paris (Paris, France). – Carton, 77 W1455, Sulgin Alexandre, № 16.284.

⁶⁸ Фещенко-Чопівський Іван. Хроніка мого життя // Іван Фещенко-Чопівський. Життєписно-бібліографічний нарис. Наукове товариство ім. Шевченка. Визначні діячі НТШ. – Ч. 8. – Львів, 2000. – С. 163.

Олександр Шульгин в українському державотворенні...

гин, Лотоцький, Чикаленко»⁶⁹. Шульгин був активним діячем БУДУ, брав участь у з'їздах як делегат. Про один із таких з'їздів занотував у своєму Щоденнику за 26 квітня 1926 р. Є. Чикаленко, який був делегатом від подебрадської групи на конференції та з'їзді БУДУ. «Від двох пражських груп делегатами були: О. Шульгин, М. Славінський, А. Яковлев, З. Мірна, О. Лотоцький, О. Бочковський, І. Кабачків та мій Левко; А. Ливицький від Варшави та В. Прокопович з Парижу... До «Генеральної Ради» БУДУ вибрано: на голову В. Прокоповича, на заступника О. Шульгина та на членів: М. Славінського, А. Яковлева, Б. Іваницького та на заступників членів: А. Левицького та К. Мацієвича»⁷⁰. Головним завданням, що його ставило перед собою братство, було – «відстоювання ідеї самостійності Української держави, стоячи на концепції УНР»⁷¹.

Олександр Шульгин не лише поділяв ідею існування самостійної Української держави як демократичної, а й був активно-дієвою людиною у процесі державотворення. Однією з важливих його складових О. Шульгин вважав освітню підготовку молодого покоління українців. Упродовж усіх років еміграції підтримував українське студентство. У 1923–27 займався викладацькою діяльністю, був професором Українського вільного університету і Українського Високого Педагогічного інституту ім. М. Драгоманова в Празі. У Празі О. Шульгин також розпочав свої наукові пошуки в галузі всесвітньої історії. У 1925 р. вийшов друком його підручник «Нариси з нової історії Європи» (Прага. – 219 с.). У передмові до видання автор відповідально наголошував, що ця праця є однією «з перших спроб, з одного боку, встановити українську історію в рамки всесвітньої, – так, щоб Україна займала там відповідне їй місце, – з другого ж боку, дати коротке, але по можливості наукове освітлення тих подій і явищ європейської історії, які з погляду загальнолюдського і нашого національного повинні цікавити українського читача»⁷². Цей підручник викликав цікавість у

⁶⁹ Із щотижневого зведення секретного відділу ДПУ УСРР № 43/157 21–25 жовтня // Українська інтелігенція і влада: Зведення секретного відділу ДПУ УСРР 1927–1929 рр. / Упоряд.: В. М. Даниленко. – К.: Темпора, 2012. – С. 606.

⁷⁰ Чикаленко Є. Щоденник (1925–1929) / Упорядкування, передмова та коментарі І. Старовойтенко. – К.: Темпора, 2016. – С. 155.

⁷¹ Там само.

⁷² Шульгин О. Нариси з нової історії Європи: перехід від середніх віків до нових часів: релігійна боротьба в XVI–XVII вв.: розвиток європейських держав: міжнародні відносини в XVIII в. – Прага: Український громадський видавничий фонд, 1925. – С. 3.

В. Піскун, Олександр Шульгин “*Fatum istorii*”...

різних поколінь студентів, які навчалися у європейських університетах у міжвоєнний період. В. Янів, досліджуючи наукову спадщину О. Шульгина, високо цінував це видання, зазначав, що “підручники історії повинні бути не компендієм фактів, які часто затемнюють розвиткові тенденції, але живою книгою проблем, які саме ті тенденції,

Олександр Шульгин (1950-і роки)

на перший плян висувають... Підручник проф. Шульгина є підручником проблем *par excellence*”. Наголошував також, що “його треба б порадити прочитати кожній думаючій людині для поглиблення власного розуміння історії; це справді підручник, який може викликати бажання займатися історичними студіями”⁷³.

Одним із важливих проєктів української політичної еміграції було створення у 1925 р. Академічного комітету. 7 травня 1925 року в листі до Валентина Садовського Симон Петлюра писав: “Цікавить мене справа наукового з’їзду наших учених, який ніби проєктується на осінь. Цій справі я надаю

певне значіння, крім чисто наукового і громадське. Академічний національний Науковий Комітет, що заклався в Празі, має цю справу перепровадити, як довести до здійснення і вступ українських учених до “Акції Кооперації інтелектуальної праці Ліги Націй”⁷⁴. Головою Академічного Комітету було обрано професора О. Колесу, секретарем – О. Шульгина. Влітку 1926 р. на черговій сесії Комісії Інтелектуальної Співпраці при Лізі Націй, складеної з 14 найвидатніших

⁷³ Янев В. О. Я. Шульгин – як історик // Збірник на пошану Олександра Шульгина (1889–1960)... – С. 46.

⁷⁴ Симон Петлюра. Невідомі листи з Парижа як політичний заповіт борцям за самостійну Україну. – К.: Українська Видавнича Спілка, 2001. – С. 36.

Олександр Шульгин в українському державотворенні...

учених світу, Академічний комітет прийнято до складу національних комісій⁷⁵. Про важливість цієї події справедливо наголошував А. Жуковський: “Те, що нам не вдалося здобути на політичному полі, було здобуто на культурно-науковому. А це – один з помітніших успіхів проф. О. Шульгина на міжнародному відтинку. Український Академічний Комітет проіснував до 1939 р., але не завжди використовував свої права в Комісії Інтелектуальної Співпраці”⁷⁶. Сам Олександр Якович неодноразово на сторінках видань коментував актуальні події в академічному житті. У 1926 р. він помістив статтю в “Тризубі” “Міжнародна інтелектуальна співпраця та Україна”, де зазначав: “До найбільш цікавих і цінних заходів Ліги Націй треба віднести інтернаціональний Інститут Праці, що відіграв вже велику роль в регулюванні умов труду майже на всьому світі, з другого боку треба згадати Інтернаціональну Комісію Інтелектуальної кооперації. Ця комісія розпочала свою працю ще в 1921 р. як один із офіційних органів Ліги Націй. Складена із 14 визначних вчених, на чолі філософ з Франції Бергсон⁷⁷, а нині знаменитого голандського фізика Лоренца. Виконавчим органом став Інститут Інтелектуальної Співпраці (відкрився в 1926 р. у Франції). На чолі Інституту директор Люшер. Національні комісії з інтелектуальної кооперації існують уже в 40 державах. Створено Український Академічний комітет, на чолі ректор УВУ О. Колесса... 21 червня 1926 р. Інститут призначив конгрес національних комісій у Варшаві (від України О. Шульгин, О. Колесса, Голова Комітету Академічного)”⁷⁸. Слід наголосити, що О. Шульгин брав участь у наукових конгресах, а під час поїздок у різні країни виступав з доповідями на актуальні теми. І, наприклад, якщо орган націоналістів “Розбудова нації” критикував Уряд УНР за відірваність від мас, то стосовно діяльності О. Шульгина підкреслювали: “Виняток становить лише п. Шульгин, що часами відвідує ті осередки, де

⁷⁵ О. Шульгин, як безпосередній учасник подій, описав деталі входження в своїй праці. Див.: *Шульгин О. Без території...* – С. 59–60.

⁷⁶ *Жуковський А.* Політична і громадська діяльність Олександра Шульгина // Збірник на пошану Олександра Шульгина (1889–1960)... – С. 32.

⁷⁷ Анрі Бергсон (1859–1941), французький філософ, перший президент (з 1922) Комісії Ліги Націй з інтелектуального співробітництва.

⁷⁸ *Шульгин О.* Міжнародна інтелектуальна співпраця та Україна // Тризуб. – 1926. – № 39. – С. 11–12.

В. Піскун, Олександр Шульгин “*Fatum istorii*”...

переважає «благонадійний» елемент”⁷⁹. Поза сумнівом 1925 рік став переломним у житті О. Шульгина на еміграції. Сам він у листі до родини Шишманових 2.VII.1926 р. зазначав: “останній рік моє особисте життя якимось одходить навіть для мене на другий плян. Досить сказати, що від осені 1925 р. я побував двічі у Львові, раз у Варшаві, тричі в Парижі і за тиждень знов туди їду. – В Празі маю вічно всякі засідання: політичні, партійні, факультетські, академічні... Зараз трохи тішуся невеликим успіхом в одній справі: довідавшись 1 ½ року назад від С. В. Петлюри і В. К. Прокоповича (коли вони були в Женеві) про структуру «Комісії інтелектуальної кооперації при Лізі Націй», ми взялися за організацію свого «Українського Академічного Комітету» для співпраці з Комісією Ліги Націй. До нашого Комітету вдалось залучити всі наші установи в Ч.С.Р. і Наукові товариства у Львові. Зімою я їздив до Парижу і нав’язав зносини з Інститутом Інтернаціональної Кооперації”⁸⁰.

В умовах звуження легальної діяльності урядом УНР ще у червні 1922 року було ухвалено закон Про Експозитуру Уряду УНР за кордоном. Експозитура представляла Уряд УНР за кордоном і складалася з Міністра фінансів, Міністра закордонних справ, Військового міністра. Головою визначався один із міністрів і затверджувався Головою Директорії. Головна мета створення Експозитури – продовження політичного існування УНР як урядової структури в умовах, продиктованих станом еміграції і стосунками з польським урядом. Своєрідна конспірація політичної діяльності. Окрім того, міністри могли перебувати в різних країнах і виконувати свої обов’язки. Олександр Шульгин у 1926–1936 рр., 1939–1940 і 1945–46 рр. очолював Міністерство закордонних справ.

На початку 1926 року Симон Петлюра вперше призначив Олександра Шульгина міністром закордонних справ УНР в еміграції. У той час як значна частина українських політичних діячів не володіли іноземними мовами, Шульгин мав переваги у знанні французької мови – мови дипломатії, про що особливо підкреслювала навіть французька поліція: “Він походить з багатой і досить відомої родини з Києва”⁸¹. Отримав французьке виховання... Його знання французької мови дуже

⁷⁹ Українська еміграція у Франції, Бельгії та Люксембурзі // Розбудова нації. – 1929. – Ч. 8–9 (20–21). – С. 298.

⁸⁰ Якімова А. М. Листування Олександра Шульгина з родиною Шишмановых... – С. 56.

⁸¹ Тут і далі переклад з французької мови Ольги Чаус.

Олександр Шульгин в українському державотворенні...

цінувалося, коли він обіймав декілька місяців посаду міністра закордонних справ першої демократичної республіки України, в уряді Симона Петлюри⁸². Окрім того, і сам О. Шульгин представлявся у всіх колах як міністр українського уряду.

Після переїзду С. Петлюри до Парижа у 1924 р., окрім польського, там фактично утворився ще один центр діяльності УНР. На той час у Парижі перебували: В. Прокопович, Я. Токаржевський-Карашевич, який мав зв'язки у Міністерстві закордонних справ Франції та в інших політичних колах, М. Шульгин, М. Шумицький, І. Косенко, О. Удовиченко, М. Кривецький, Л. Галяфре та ін. Найважливішим проектом для уряду УНР стало видання часопису “Тризуб”, що з часу свого заснування у 1925 р. і до 1940 р. – був своєрідною інформаційною трибуною для українців. Польський дослідник Я. Я. Брузький підкреслює, що в цей час можемо констатувати виразну мобілізацію в середовищі петлюрівських комбатантів. Одним із проявів було також оживлення контактів між головними осередками української еміграції в Європі, можливо деякі через польські субсидії. Велике значення мало прибуття до Парижа в січні 1926 року Олександра Шульгина, який до того мешкав у Празі. Завданням Шульгина було реанімувати нечинну певний час українську дипломатію і встановлення регулярних зв'язків між паризьким і празьким осередками⁸³.

Подолавши розгубленість після вбивства Симона Петлюри й проведення судового процесу, українські політичні емігранти розпочали процес об'єднання розрізнених організацій у різних країнах світу в потужну структуру з метою захисту своїх інтересів та продовження боротьби за незалежну державу. У 1929 р. в Празі було проведено першу емігрантську конференцію, під час якої створено Головну Еміграційну Раду. О. Шульгин очолював її у 1929–1939 рр. Як відзначав Олександр Якович, “і на першому конгресі і, особливо на другому, в 1932 р. яскраво проявилася тенденція – більшість, майже вся організована еміграція, йде за своїм національним центром, за урядом У.Н.Р. Такий же настрої домінував і на III-й конференції 1934 року”⁸⁴. Проте,

⁸² Archives de la préfecture de Paris (Paris, France). – Carton, 77 W1455, Sulgin Alexandre, № 16284; 42.133 Sulgin. Chuolguine Alexandre. Chuolguine Rostislaw.

⁸³ *Jan Jacek Bruski. Między prometeizmem a Realpolitik. II Rzeczpospolita wobec Ukrainy Sowieckiej 1921–1926 / Towarzystwo Wydawnicze “Historia Iagellonica”.* – Kraków, 2010. – S. 329–330.

⁸⁴ *Шульгин О. Без території...* – С. 31.

В. Піскун, Олександр Шульгин “*Fatum istorii*”...

українським політичним емігрантам у міжвоєнний період так і не вдалося провести загальнонаціональний з'їзд, про що неодноразово ними проговорювалося.

Про помітну активізацію роботи на міжнародній арені з середини 1920-х років засвідчують і такі факти. У 1925 році українці увійшли до складу комітету Франс-Оріян (Франція-Схід) у Парижі. Членами його стали: Я. Токаржевський-Карашевич, О. Шульгин, М. Шульгин, М. Шумицький, І. Косенко. Це була суто французька організація, яка займалася пропагандою на Близькому сході та в Центральній Європі. “На чолі її стоїть був. депутат, великий інвалід війни п. Ле-Най, а душою є бувший французький консул в Туреччині п. Абдон-Буасон”⁸⁵, – писав у 1934 р. О. Шульгин. Основними формами роботи комітету були: проведення зустрічей політичних діячів, доповіді на різні теми, проведення вечорів, концертів тощо. Наприклад, 6 грудня 1932 р. в Парижі українською секцією згадуваного комітету було проведено україно-кавказький день, під час якого було окреслено самобутність культури народів України і Кавказу⁸⁶. Окрім того, комітет видавав інформаційні бюлетені, а від 1925 до 1929 р. виходили ще й додатки, спеціально присвячені Україні, частину з них друкував О. Шульгин⁸⁷.

У міжнародній діяльності О. Шульгин надавав важливого значення зміцненню зв'язків з народами Кавказу, Азербайджану і Туркестану та ін. Про налагодження співробітництва згадував Алі Мардан-бек Топчибаши – голова дипломатичної місії Азербайджану на Паризькій мирній конференції. Познайомився він із Олександром Яковичем ще у 1918 році, а тіснішими стосунки стали під час перебування в Парижі й діяльності в прометеївському русі. Уже на початку 1925 року розпочалися консультативні зустрічі представників Кавказу й України, були оприлюднені перші спільні заяви, проводилися вечори тощо. 26 липня в Парижі А. М. Топчибаши, А. Чхенкелі, Г. Бамматом і О. Шульгиним було підписано декларацію про зміцнення і розвиток кавказько-

⁸⁵ Шульгин О. Без території... – С. 64.

⁸⁶ Див.: Піскун Валентина, Мамулія Георгій. Документ по истории кавказско-украинских взаимоотношений в период создания движения “Прометей” // NOVY PROMETEUSZ. – 2014. – № 6. – С. 135–148.

⁸⁷ Див.: Shulgin A. Un crime mystérieux. Suplément au Bulletin Officiel du Comité “France-Orient”, Section ethnique – France-Ukraine. Decembre 1926 – Janvier 1927, p. 17–19.

Олександр Шульгин в українському державотворенні...

українських зв'язків⁸⁸. А 17 червня 1927 року ці ж діячі від імені Республік Азербайджану, Грузії, Північного Кавказу й України надіслали спільний меморандум А. Бріану, міністру закордонних справ Франції, а також низці акредитованих у Парижі посольств західних держав. У меморандумі повідомлялося про трагедію народів Кавказу й України, що перебували під гнітом червоної Москви, а також про рішучість урядів у вигнанні, згаданих держав, продовжувати боротьбу за звільнення своїх народів, об'єднавши свої зусилля⁸⁹.

Як відомо, після складних переговорів, що проводилися під тиском Польщі, 15 липня 1926 р. у Стамбулі було створено об'єднану центральну організацію Комітет Незалежності Кавказу. Тоді ж розпочалися переговори про співпрацю між усіма поневоленими Московією народами. У 1926 році в Парижі за сприянням польського уряду засновано організацію “Прометей” (“Prometeusz”), до складу якої увійшли представники емігрантських урядів, діячі Азербайджану, Донських козаків, Грузії, Ідель-Уралу, Інгрії, Карелії, Комі, Криму, Кубані, Північного Кавказу, Туркестану та України. У Польщі були створені спеціальні структури, до функцій яких входила співпраця по лінії спецслужб з національними організаціями неросійських народів, що входили до прометеївського руху. У 1926 р. відділення У другого відділу Генерального штабу Польської армії було реорганізоване в експозитуру-2, керівником якої призначено майора Едмунда Харашкевіча. Секція “Схід” зазначеної експозитури займалася виключно прометеївським рухом, звідти ж здійснювалося фінансування різних проєктів та заходів. Тоді ж, представниками руху було започатковано видання франкомовного часопису “Promethee” (1926–1938), що виходив один раз на місяць. Редакцію журналу очолив грузинський націонал-демократ Георгій Гвазава. Олександр Шульгин обіймав посаду редактора-радника⁹⁰. Відомо, що “в місячнику був спеціальний український

⁸⁸ Див.: Кавказская Конфедерация в официальных декларациях, тайной переписке и секретных документах движения “Прометей”. Сборник документов / Составление, предисловие, перевод и примечания Мамулия Г. – Москва, 2012. – С. 55–56.

⁸⁹ О. Шульгин зазначає, що цей меморандум, поданий у 1927 р. восьмій Асамблеї Ліги Націй, був першим спільним документом уряду УНР і Кавказьких республік, пізніше подавалися й інші ноти. У праці наведені лише його уривки. Див.: *Шульгин О.* Без території... – С. 233–234.

⁹⁰ Публікації в журналі, а також редакційну політику охарактеризував грузинський дослідник Георгій Мамулія у статті: Краткий очерк журнала “Прометей” // Историко-

В. Піскун, Олександр Шульгин “*Fatum istorii*”...

відділ, який початково редагував брат О. Ш. – Микола Якович Шульгин, – аж до своєї передчасної смерті (28.XII.1931), а згодом І. Косенко⁹¹. Із 137 виданих номерів, О. Шульгин опублікувався у 22.

Активізація українсько-кавказьких взаємин стурбувала органи радянської влади в СРСР. Так, резидент закавказького ОДПУ в радянському повпредстві в Парижі С. Пірумов писав з приводу українсько-кавказького співробітництва: “Цей кавказько-український блок, навіть заручився своїм друкованим органом французькою мовою, що видається за покровительства полковника Шевальє. Із надісланого примірника ви переконаєтесь, що в ньому співпрацюють всі відтінки кавказько-української контрреволюції, окрім вірмен.

Основним завданням всієї цієї комбінації є влаштування збройного повстання на Україні та Кавказі, припасувавши його до військового виступу Польщі, або, можливо, випередивши виступ Польщі для створення відповідного морального становища.

Мета поставлена досить твердо і тому зараз вся діяльність буде спрямована в бік підготовки матеріальної бази на наших кордонах і моральної – в Європі”⁹². Слід наголосити, що саме в цей час йшли переговори про ймовірне вторгнення в межі СРСР з метою визволення Кавказу між колишніми юридичними власниками нафтопромислів Кавказу: Альфредом Нобелем, Генрі Детердінгом (власником нафтового концерну “Ройал Датч Шел”), Чермоєвим і Топчибаши⁹³. ОДПУ СРСР розпочало потужну розкладову роботу в середовищі кавказької і української еміграції, а в межах республік терор щодо місцевих опозиціонерів, чи просто підозрілих, на думку влади, осіб. Першою жертвою радянських спецслужб став один із найнебезпечніших опозиціонерів більшовицького радянського режиму, лідер УНР Симон Петлюра, якого вбили 25 травня 1926 р.

Співпраця між урядом УНР в еміграції та представниками народів Кавказу особливо активізувалася на початку 1930-х років. 3 липня 1934 року за ініціативою колишніх міністрів закордонних справ Грузії Євгенія Гегечкорі та Української Народної Республіки Олександра Шульгина створено Комітет дружби народів Кавказу, Туркестану й

культурологический журнал “Prometheus”. – № 8 // Режим доступу: <http://ru.scribd.com/doc/46082075/PROMETHEUS-8-1>.

⁹¹ Збірник на пошану О. Шульгина... – С. 333.

⁹² Цит. за: Мамулія Г. Зазнач. праця. – С. 177.

⁹³ Див.: Мамулія Г. Зазнач. праця. – С. 181–189.

України. Головою Комітету обрано Олександра Шульгина, заступником – Мустафу Чокая, секретарем – Аббаса Атама Алібекова. Членами Комітету стали: Мір Якуб Мехтєв і Аббас Атам Алібеков від Азербайджану, Акакій Чхенкелі від Грузії, Ібрагім Чулік від Північного Кавказу, Мустафа Чокай від Туркестану, Олександр Шульгин та Іларіон Косенко від України. У префектурі поліції Парижа 12 липня 1934 р. під №2.030 зареєстровано Статут товариства, підписаний О. Шульгиним⁹⁴. Статутна діяльність передбачала: читання лекцій, проведення вечорів та іншу культурно-просвітницьку діяльність, а також захист інтересів зазначених народів перед міжнародними організаціями. Склад бюро повинен був оновлюватися кожні два роки.

У 1937–1938 рр. Комітетом у Парижі було організовано і проведено низку конференцій, присвячених національному питанню в СРСР та засобам його розв'язання. Тексти доповідей видавалися окремими брошурами. Однією із найвідоміших стала доповідь колишнього посла УНР у Чехословаччині Максима Славінського, виголошена 17 травня 1937 року (згодом видана окремою брошурою). Як зазначає М. Лівницький, “Часом до Женеви приїздили також представники названих східних урядів і тоді відбувалися також спільні демарші в делегаціях різних держав при Лізі Націй”⁹⁵. Одним із найгучніших був спільний протест проти прийняття СРСР до Ліги Націй.

У середовищі прометеївського руху відбувалися дискусії та переговори між представниками УНР і кримських татар про статус Криму та про взаємини між Кримом та Україною. Значну роль у татарсько-українському діалозі відіграла Польща. Так, 29 жовтня 1929 р. відбулися переговори між представниками уряду УНР і Криму у Варшаві, про що засвідчує “Протокол з засідання у проф. Романа Смаль-Стоцького у справі врегулювання стосунків між Україною та Кримом”. На зустрічі були присутні: віце-прем'єр Уряду УНР проф. Лотоцький, військовий міністр – ген. Сальський і повноважний міністр проф. Смаль-Стоцький, також Ян Гавронський, радник МЗС Польщі. На порядку денному – справа урегулювання стосунків між Україною та Кримом і шлях до підготовки можливої декларації зі сторони Президента Лівницького від імені України і Джафара Сайдамета від імені Криму в

⁹⁴ Archives de la préfecture de Paris (Paris, France). – Carton ASS 2066. Comite d'Amitié des Peuples du “Caucase, du Turkestan et de l'Ukraine”.

⁹⁵ Лівницький М. ДЦ УНР в Екзилі між 1920 і 1940 роками. – Мюнхен; Філядельфія: Вид-во Українське інформаційне бюро, 1984. – С. 37.

В. Піскун, Олександр Шульгин “*Fatum історії*”...

формі двох передмов до видаваної турецькою мовою книжки Мурського про Україну⁹⁶. Розпрацьовувалися й умови для подальших переговорів між Міністром закордонних справ УНР О. Шульгиним та представником Криму Д. Сайдаметом. Обидві сторони визнавали права кожного народу на незалежність. Наголошувалося також, що Крим через своє географічне положення буде ключем для захисту українського вибору, і завжди буде предметом зацікавлення з боку будь-якого українського уряду. А щодо вступної статті до книжки Мурського, то зібрання висловило побажання, щоб Міністр закордонних справ УНР Шульгин або віце-прем'єр Лотоцький написали передмову, в якій би підкреслили зацікавленість України і Туреччини в розв'язанні кримського питання в майбутньому на засадах універсалу Центральної Ради з 1917 р.⁹⁷ 24 січня 1930 р. Д. Сайдамет писав полковнику Т. Шатцелю про домовленості між ним і О. Шульгиним у справі Криму: “Здолавши складнощі, ми прийшли до порозуміння з п. Шульгиним на наступних засадах:

1. Цілковите визнання незалежності Криму і взаємна допомога проти російських елементів в Криму.

2. Взаємостосунки між обома краями будуть урегульовані в майбутньому згідно тракту, що матиме значення міжнародного”⁹⁸. Також підкреслював, що жодного документа з Шульгиним не підписали, що викликало певне занепокоєння. Концепція упорядкування простору СРСР у О. Шульгина залишалася незмінною, і передбачала лише ті утворення, які були оформлені раніше та мали певні національні традиції. А такі одиниці, як Крим, на думку Олександра Яковича, повинні бути в політичному, економічному і стратегічному зв'язку з Україною. Як влучно зазначає В. Комар: “політичні стосунки між українцями і кримськими татарами в міжвоєнний період були неоднозначними. Партнерство і спільні дії українців і кримських татар закінчувалися там, де вони розпочинали говорити про створення правового статусу Криму”⁹⁹.

⁹⁶ З 1921 по 1935 рік Василь Мурський був представником Уряду УНР в еміграції в Туреччині. У 1930 р. за його авторством вийшла книжка “Ukrayna ve istiklâl mücahedeler” (Україна і боротьба за незалежність).

⁹⁷ Див.: П Rzeczpospolita wobec Ruchu Prometejskiego. – Tom 4. – S. 154–155.

⁹⁸ Ibid. – S. 159.

⁹⁹ Див.: *Włodimir Komar. Stosunki polityczne Ukraińców i Tatarów krymskich w okresie międzywojennym* // NOWY PROMETEUSZ. – 2012. – № 2. – S. 193.

Зміни, які відбувалися в країнах Європи в 1930-х рр., впливали і на ставлення Польщі до прометеївського руху. За наполяганням Польщі у 1938 р. було змінено редколегію журналу “Прометей”. Головним редактором став О. Шульгин¹⁰⁰. Упродовж 1938–1940 років прометеївцями видавався франкомовний двомісячник “La Revue de Promethee” (consacrée aux problèmes nationalitaires de l’Est Européen, de l’Asie Centrale et Septentrionale). Всього вийшло 9 номерів (два із них спарені). За неповні два роки виходу часопису Олександр Якович опублікував там 35 матеріалів на різну тематику. Це були статті на потребу дня, інформації-рецензії про видані праці та ін. Підписувався він не лише своїм прізвищем, а й псевдонімами (A. Ch., Andros, Bourdon)¹⁰¹. Співробітниками журналу були кращі французькі спеціалісти, які вивчали Східну Європу, а також представники поневолених Московією народів. 25 жовтня 1938 р. в Префектуру поліції Парижа було подано інформацію¹⁰² про діяльність О. Шульгина такого змісту: “Серед найбільш активних агентів Гітлерівської пропаганди у Франції можна виділити Олександра Шульгина, котрий був на посаді Міністра закордонних справ у першому українському уряді Петлюри.

Під час свого перебування минулого літа в Берліні, цей колишній дипломат мав отримати наказ від пана М. Розенберга¹⁰³ провести кампанію на підтримку 3-го Рейху серед аложенців (так називали вихідців з колишньої Росії – В. П.). Для цього було виділено річну суму, в

¹⁰⁰ Підтримую думку Г. Мамулія про те, що призначення О. Шульгина було обумовлено актуалізацією українського питання в європейській політиці. Див.: *Георгій Мамулія*. Краткий очерк журнала “Прометей” // Историко-культурологический журнал “Prometheus”. – № 8. Режим доступа: <http://ru.scribd.com/doc/46082075/PROMETHEUS-8-1>.

¹⁰¹ Збірник на пошану О. Шульгина... – С. 334–336.

¹⁰² Дві сторінки тексту надруковані друкарською машинкою на тонкому папері, найімовірніше це є копія документа. Зверху ближче до правого краю синім олівцем позначено “42.133”.

¹⁰³ У тексті зазначено “М. Розенберга”, що є явною помилкою, оскільки мова йде про Альфреда Розенберга, який народився в 1893 р. в Талліні, освіту отримав у Москві. Став одним із ідеологів німецького нацизму, активний діяч НСРПН. З 1933 р. очолював відділ зовнішньої політики нацистської партії. У цей час він побував у різних європейських країнах: Італії, Великій Британії та ін. Виступав за незалежність України в тісному зв’язку з Німеччиною. Окрім того, уже в середині 1933 р. паризька газета “Le Temps” повідомляла про те, що Розенберг “проголошував навіть одверто, що найголовнішим ключем до розрешення сучасної європейської ситуації є питання відокремлення України від Росії”. Див.: *З преси // Тризуб*. – 1933. – Ч. 26–27. – С. 38.

В. Піскун, Олександр Шульгин “*Fatum istorii*”...

якості подарунка, 120.000 франків¹⁰⁴. Потрібно додати, що навіть німці, передбачаючи врешті решт падіння франка, субсидують відповідний інтерес.

Шульгин приступив до роботи: він почав випускати франкомовний журнал “Прометей”, котрий не мав жодного зв’язку з колишньою брошурою з такою ж назвою.

Перший випуск журналу присвячено національним проблемам східно-європейців, а також Центральної і Східної Азії, і його метою є захист інтересів народів, пригноблених Москвою, як то українці, грузини, кавказці, козаки, татари.

За підписом М. Якуб, можна прочитати есе з Азербайджанської літератури, спогади Мустафи Чокая, сепаратиста і германофіла з Туркестану, проживаючого в Парижі.

П. Бріке, швейцарський журналіст, який комутує між Женевою і Парижем, піднімає проблему України і під назвою “Україна і Захід”, і зокрема пише:

“Українці можуть намагатися, за відсутністю інших засобів, вислужуватися Рейху, щоб позбутися Радянського. Не можна звинуватити українців у тому, що вони в першу чергу думають про Україну”.

Сам Шульгин підпише “документ” стосовно “філософського обґрунтування Прометеевського руху”, будучи явно натхненим доктринами Рейху.

Деякі уродженці Грузії, ті, що проживають у Парижі, схвилювані нещодавніми заходами з виселення їхніх співгромадян, зауважували Шульгину, що служби політичної поліції могли б, з огляду на тенденції і джерело коштів журналу, заборонити його публікацію в інтересах Франції. Шульгин заспокоював їх запевняючи, що “він не боїться нічого, тому що Франція знаходиться у повному хаосі і все могло забутиися”¹⁰⁵. Такі контакти з представниками німецької влади були вповні логічними, хоча О. Шульгин у цей час не перебував на офіцій-

¹⁰⁴ Інформацію про отримання О. Шульгиним грошей від Розенберга не вдалося підтвердити іншими джерелами. Проте відомо, що гроші на видання журналу виділяли представники кавказької еміграції з власних пожертв, а також відоме звернення редакції “Тризуба” з закликом надавати фінансову підтримку виданню.

¹⁰⁵ Archives de la préfecture de Paris (Paris, France). – Carton, 77 W1455, № 42.133 Sulgin. Chuolguine Alexandre. Chuolguine Rostislaw.

Олександр Шульгин в українському державотворенні...

ній посаді в уряді ДЦ УНР¹⁰⁶. Російські автори В. К. Былинин, А. А. Зданович, В. И. Коротаев, досліджуючи діяльність прометейського руху, зазначають, що гітлерівська агентура всередині “прометейської” організації намагалася відсторонитися від впливу на ті емігрантські угруповання, які з різних причин не співпрацювали з німцями (наприклад, грузинські соціал-демократи і петлюрівці). А витрати на видання щомісячника складали близько 8500 фр. франків (3000) злотих. Фінансувався він із фондів Експозитури-2 Відділу ГШ чи МЗС¹⁰⁷.

Олександр Шульгин був переконаним прибічником УНР як незалежної держави і вважав територію України окупованою більшовиками, а, отже, намагався донести це до європейських політиків тими способами, які для нього були доступні, а участь у роботі різних громадських організацій розширювала можливості впливати на політичні процеси.

Діяльність О. Шульгина в Лізі Націй

У 1920-х роках українські політичні емігранти заклали традицію роботи в міжнародних громадських організаціях¹⁰⁸. Уряд УНР доклав чимало зусиль для того, аби Україна стала повноправним членом Ліги Націй. Саме О. Шульгин восени 1920 р. очолював делегацію УНР на першій Асамблеї Ліги Націй в Женеві (секретарем був О. Коваленко, як юрисконсульт приїздив А. Марголін). На засіданнях Асамблеї дискутувалося питання про прийняття України до складу Ліги Націй. Більшовики ретельно відстежували всі кроки української делегації, а також збирали дані про те, як преса різних країн пише про них та узагальнювали цю інформацію на рівні наркомату зовнішніх справ (Зав. інформ. відділом був Любченко). Так Бюлетень за 3.01.1921 – 30.01.1921 містить реферування газет. Зокрема зазначається, що газета “Время” від 20 грудня 1920 р. повідомляє про дії української делегації на засіданнях Ліги Націй. (Переклад з рос. мови – В. П.):

¹⁰⁶ Детальніше про німецько-українські стосунки у міжвоєнний період Див.: *Frank Golczewski. Deutsche und Ukrainer 1914–1939.* – Paderborn; München; Wien; Zürich: Ferdinand Schöningh, 2010.

¹⁰⁷ Див.: *Былинин В.К., Зданович А.А., Коротаев В.И.* Знач. праця. – С. 410–414.

¹⁰⁸ *Піскун В.* Діяльність українських політичних емігрантів у міжнародних громадських організаціях // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Українознавство. – 2004. – № 8. – С. 40–42.

“За наявними в нас даними можна підсумувати цю діяльність. Потрібно підкреслити, що представники України при Лізі Націй Шульгин і Марголін та їхні помічники в Женеві М. Ге і Коваленко проявили в цій справі значну енергію, що навіть деякі обставини не завадили делегації виконати кінцеве завдання – ніколи не було зроблено так багато для популяризації української національної ідеї в світових політичних колах за такий короткий термін. Шульгин мав у Женеві цілу низку нарад. Він зустрічався з головою Румунської делегації Таке Іонеску, з чеським міністром закордонних справ Бенешем, з головою шведської місії Брантінгом, з головою політичної секції Шанцером, польським – Аскеназі і нарешті з членами Ліги з питань прав держав, які виникли на території колишньої Росії професорами Пітаром і Клапардом. Два останніх після нарад з Шульгиним відправили спеціальні ноти в Бюро Ліги Націй: – Пітар про необхідність прийняття в Лігу Націй всіх новоутворених держав, Клапард – про необхідність прийняття зокрема України. Ноти були передані Фрітгофу Нансену, голові п’ятої комісії, а потім представлені на розгляд Ліги. Окрім цього, слід відмітити важливу доповідь Шульгина в підкомісії Ліги 25 листопада. Українська преса відзначає, що це було перше міжнародне зібрання, на якому як правочинний член виступав український представник.

Марголін був разом із Шульгиним у президента п’ятої комісії чилійця Гунеуса. Мав наради з членами делегації Індії та ін.”¹⁰⁹.

Проте делегації не вдалося переконати світову спільноту у легітимності Уряду УНР не лише через те, що на кінець листопада він не перебував на території держави, а й через зраду союзників поляків, які під час розгляду питання не підтвердили про існування міждержавної угоди (саме в той час розпочалися переговори Польщі з більшовицьким урядом Росії). Україна так і не була прийнята до цієї міжнародної організації. Слід наголосити, що Ліга Націй мала складну структуру різних організацій та спеціальних установ. Однією із них була Міжнародна унія товариств Ліги Націй, створена в 1919 р. на Паризькій мирній конференції. Вона об’єднувала представників народів, а не держав. Центром діяльності товариства була Женева. Сесії Головної ради Унії проходили в різних європейських містах: Будапешті (1922 р.), конгрес у Відні (1923 р.), Ліоні (1924 р.) та ін. Українці Наддніпрянщини і Галичини хоча і не мали спільних під-

¹⁰⁹ ЦДАГО України. – Ф. І. – Оп. 20. – Спр. 621. – Арк. 19.

ходів до вироблення стратегії участі у діяльності різних комітетів Ліги Націй, проте активно долучилися до створення товариств: Українського товариства Ліги Націй (вихідцями з Наддніпрянщини) та Західноукраїнського Товариства Ліги Націй, обидва з осідком у Відні. Існування двох окремих товариств мало деякі переваги. Від кожної території на загальні збори посилалося по 5 делегатів¹¹⁰. УТЛН мало свої філії у Бухаресті, Празі й Парижі. До Празької філії входила 21 особа; голова – професор К. Лоський, товариші голови: О. Лотоцький і О. Шульгин, член ради М. Славинський, скарбник С. Тимошенко¹¹¹. Товариство розгорнуло широку інформаційно-пропагандивну діяльність, організувало роботу з надання допомоги українським емігрантам. 5 травня 1923 р. Празька філія товариства повідомляла до Головної управи УТЛН, “що вона з відома Міністерства закордонних справ Чесько-Словацької республіки прийняла пропозицію Надзвичайної Дипломатичної місії УНР в Чехії про перейняття від неї консульських обов’язків щодо громадян УНР і що приступилася вже до виконання своїх обов’язків”¹¹².

Як відомо, ще у 1921 р. при Лізі Націй було зорганізовано комісаріат у справі біженців, очолюваний Ф. Нансеном. При комісаріаті було створено дорадчий комітет, до складу якого входили представники біженських організацій та міжнародних добродійних товариств. Головними питаннями, що ними опікувався комісаріат, були: розміщення біженців, надання їм фінансової допомоги та видача документів (так звані “паспорти Нансена”). Як зазначає О. Шульгин, практично лише у 1928 р. уряд послав його до Женеви, щоб налагодити контакти з комісаріатом¹¹³. “Маючи мандати репрезентувати кілька українських біженських організацій, українському представникові пощастило провести до складу дорадчого комітету, зпершу Центральний Комітет у Польщі та Громадський Комітет у Румунії, а рік пізніше Генеральну Раду у Франції та Спілку Інвалідів. ...У всіх цих справах,

¹¹⁰ ЦДАВО України. – Ф. 4465. – Оп. 1. – Спр. 706. – Арк. 3–4.

¹¹¹ Там само. – Спр. 9. – Арк. 70.

¹¹² Там само.

¹¹³ Про свою діяльність у Лізі Націй О. Шульгин регулярно звітував на сторінках “Тризуба”, починаючи з 1928 року. Див.: А. Я. Конгрес товариств Ліги Націй // Тризуб. – 1928. – Ч. 28–29 (134–135). – С. 15–18; *Женець*. Ліга Націй та справа Української еміграції (од нашого женецького кореспондента). – Ч. 22–23 (128–129). – С. 26–28; *Женець*. Українські виступи на міжнародному терені // Тризуб. – 1930. – С. Ч. 26 (234). – С. 9–15 та ін.

В. Піскун, Олександр Шульгин “*Fatum istorii*”...

Відділ опікування при Місії У.Н.Р. в Парижі, Генеральна Рада і, пізніше Головна Рада були посередниками української еміграції, ініціаторами ріжної допомогової акції і захисниками наших людей. Головна Рада призначила в Женеві своїх сталих представників для цих справ, а саме зпершу, пані Ганну Келлер-Чикаленко, нині пана Миколу Лівницького¹¹⁴.

Значну роботу О. Шульгин проводив у Лізі Націй з приводу зазначення у видаваних міжнародних (нансеновських) паспортах для українських емігрантів їх етнічну приналежність. Так, у Ноті, поданий ним до Голови Ради Ліги Націй пана Міністра Прокопе 30 серпня 1928 р., наголошувалося: “Міжнародне право не може ігнорувати факту існування української держави. Ми абсолютно переконані в тому, що сама Ліга Націй з огляду на свою безсторонність повинна в своїх постановках відносно українських емігрантів рахуватися з фактом існування цієї держави”¹¹⁵. У 1929 р. О. Шульгин написав листа до Ф. Нансена, в якому критикував негативне ставлення комісара до українських біженців. Цей лист М. Славінський вважав одним з найкращих актів української дипломатії¹¹⁶. У дорадчому комітеті й самому Комісаріаті, а після смерті Ф. Нансена в Офісі, йшла боротьба головно між російськими, вірменськими й українськими біженцями за розподіл коштів, за вплив на прийняття політичних рішень. Всередині української еміграції протиріччя відбувалося між представниками Уряду УНР та впливовими особами із середовища есерів, зокрема, Микитою Шаповалом, представниками Організації Українських Націоналістів.

Організація Українських Націоналістів (постала у 1929 р.) з приводу представлення О. Шульгина в дорадчому комітеті Ліги Націй опублікувала свій коментар, де зазначалося:

“Ми не кажемо, що проф. Шульгин не може бути заступником української еміграції, але підкреслюємо, що він не сміє зловживати малою поінформованістю значної кількості українських емігрантів. Справа заступництва перед Союзом Народів є ділом цілої україн-

¹¹⁴ Шульгин О. Без території... С. 57–58.

¹¹⁵ Нота уповноваженого української еміграції О. Шульгина до Ліги Націй з проханням зазначати в міжнародних паспортах українських емігрантів їх етнічну приналежність. – Українська політична еміграція 1919–1945: Документи і матеріали. – К.: Парламентське вид-во, 2008. – С. 325.

¹¹⁶ Жуковський А. Політична і громадська діяльність О. Шульгина. – С. 32.

ської еміграції через громадські організації. Цього не сміють забувати організатори українських заходів у Женеві.

Вони не сміють також забувати й того, що серед української еміграції є певний відсоток українських емігрантів з інших земель України під Польщею й Румунією. Промовчання цього факту цілком розкриває карти.

А тому, коли справу й надалі провадитиметься під кутом інтересів групи з цілком виразною орієнтацією різні організації українських емігрантів змушені будуть піднести свій протест перед ширшим, може навіть міжнароднім форумом.

Щоби це не сталося, проф. Шульгин повинен, не гаючи часу, порозумітися з усіма організаціями українських емігрантів для скликання міжорганізаційної конференції. Лише така конференція матиме право уповноважити ту чи іншу особу заступати українців перед Союзом Народів¹¹⁷.

Акція О. Шульгина в Женеві, де він діяв від імені Уряду УНР та створених ним громадських організацій, викликала цілу полеміку на шпальтах “Розбудови нації” та “Тризуба”. Найрізкішою була стаття М. Сціборського “До акції О. Шульгина в Женеві”. У ній автор називає О. Шульгина виключно “представником групи Лівіцького”, звинувачує в тому, що не представляє всю українську еміграцію, а лише одну групу. Пише, що

“У своїй акції перед Союзом Народів п. Шульгин намагався подібним способом закріпити становище групи А. Лівіцького на зовнішнім форумі та виказатися єдиним представником еміграції... Від підтримки акції п. Шульгина стриматися, з огляду на її однобічний та тенденційно-політичний характер... Маємо відомості від авторитетних чинників, які брали участь у нарадах в Женеві, що п. Шульгин, як і треба було сподіватися, неофіційно репрезентувався як міністер Української Народньої Республіки. Власне, що в значній мірі змусило п. Нансена до заяви, що він не хоче ставити на порядок денний Секретаріату політичних справ. У відповідь на сумніви, виявлені представниками наради щодо правності п. Шульгина представляти еміграцію, останній відповів, що представляє 90% еміграції. У цілому становище п. Шульгина на нарадах Секретаріату було нетверде та хитке”¹¹⁸.

¹¹⁷ Українці й Союз Народів // Розбудова нації. – 1929. – Ч. 3–4 (15–16). – С. 130–131.

¹¹⁸ Сціборський М. До акції О. Шульгина в Женеві // Розбудова нації. – 1929. – Ч. 5(17). – С. 248.

Деякі уточнення щодо позиції ОУН і її критики Шульгина знаходимо в листуванні Є. Коновальця з Д. Андрієвським. 26 квітня 1930 р. Є. Коновалець писав до Д. Андрієвського (вочевидь у відповідь на критику Д. Андрієвським позиції ОУН у цій справі):

“1. ОУН як така ніколи ані безпосередньо ані посередньо не виступала проти самої акції в справі признання української національності в так званій Нансенівській Комісії.

2. Натомість ОУН виступала тільки проти методів цієї акції, які приміювалися Шульгином і взагалі групою Ливицького. Вона обстоювала, щоби цю акцію оформити як загально громадську акцію, яку мали би змогу підперти всі українці без огляду на їх приналежність групову чи партійну... А що дійсно акція Шульгина була шкідливою підтверджують вістки, які ми після цього одержали, я від німців а Сціборський від чехів. Так німці як чехи заявили, що не були би противилися признанню української національності, коли б ця справа була ведена як загальна громадська а не в політичній площині через одну тільки українську групу до того ще підпирану одною чужою державою”¹¹⁹.

Провал акції на засіданнях Комісії Нансена Є. Коновалець обумовлював тим, що група Ливицького не має впливу в Німеччині та ЧСР, які голосували проти. Але разом з тим Є. Коновалець не хоче визнавати того факту, що саме звернення до Ліги Націй контрольованих нею груп еміграції призвели до такого стану. Коновалець наголошує:

“я ніяк не можу погодитись з Вашим твердженням, мов би то ми готові були валити цю акцію тільки для того, що її започаткувала ворожа нам група, як теж з другим Вашим твердженням, що тільки незручність противника дала нам змогу вийти з цілої справи сяк-так з честю.

Коли ми знов не виступили як ОУН в справі цієї акції з відповідним меморіалом до Ліги Націй а тільки меморіал підписала Українська Громада в ЧСР, то принаймні ще поскільки о мене ходить, я свідомо згідний був з цього рода тактикою”¹²⁰.

Така критика з боку новоствореної української організації негативно сприймалася О. Шульгиним, оскільки він вважав важливою політичною акцією збереження ідентитету українців та виходець з

¹¹⁹ Документи і матеріали з історії організації Українських Націоналістів. – С. 115.

¹²⁰ Там само. – С. 15.

УНР, на чому наполягав у записах паспортів Нансена. Головна Еміграційна Рада, яку він очолював, у 1930-х роках намагалася декілька разів скликати загальний з'їзд представників українських організацій в еміграції, проте цього так і не вдалося зробити, в тому числі і через розлам у роботі в різних середовищах українських емігрантів. Бо в їхній єдності не були зацікавлені ні СРСР, ні Польща, ні ЧСР, ні Німеччина. Непорозуміння з цього приводу з різними політичними групами мали затяжний характер, про деякі з них дізнаємося з листування. Так, в одному з листів Н. Григорійів писав до М. Шаповала про участь О. Шульгина у роботі Ліги Націй. 13-15/IX 1930 р. Прага.

“Українців там три: від Варшавського Центрального Комітету – Шульгин, від Генеральної Ради у Франції – Шумицький, від Громадського Комітету в Румунії – пані Келер-Чикаленко. Всі марковані «петлюрівці». Москалі, армяни й жида йдуть в цих справах спільно, а французи й англійці прислухаються до цього блоку, не бажаючи вступати в конфлікт з москалями. Ще минулого року Гессе говорив, що проходженню українських справ «трагічно перешкоджає одіозна постать Шульгина, на якого всі дивляться як на політичного агента Польщі, що хоче під виглядом пасово-емігрантської справи побічно пропхати Лігою Націй самостійності української держави, а тому поборюють всі його внесення». Тепер мені це саме заявив Брушвіт з таким додатком: ми нічого не маємо проти того, щоб українці в пасах записувалися українцями з походження, але не можемо ми голосувати за таку редакцію цього рішення, в якій побічно стверджується визнання самостійності Української держави. Отже, ваші представники мусіли б скласти таку формулу рішення, яка не зачіпає державних питань”¹²¹.

У 1930-х роках основним полем міжнародної діяльності О. Шульгина був Форум Міжнародної Унії для Ліги Націй, до того ж у 1933–1938 рр. він був постійним головою Унії. Це давало можливості для налагодження зв'язків української дипломатії та постійно актуалізувати українське питання. На початку 1930-х років значно загострилося українське питання у Польщі й Уряд УНР в еміграції, незважаючи на політичну й фінансову співпрацю з поляками, висловив своє негативне ставлення до польської урядової політики щодо українського населення в межах цієї держави. О. Шульгин на одному із

¹²¹ ЦДАВО України. – Ф. 3563. – Оп. 1. – Спр. 157. – Арк. 135.

В. Піскун, Олександр Шульгин “*Fatum istorii*”...

засідань Унії в жовтні 1930 року підтвердив відомості про терор проти українського населення в Польщі. А на з'їзді Унії у Брюсселі (лютий 1931 р.) та у Перуджі (жовтень 1931 р.) виголосив промови на захист прав українців у Галичині.

Лідери УНР в еміграції, в тому числі й О. Шульгин, не лише дискутували з представниками ОУН, а й співрацювали, якщо в цей процес не втручалися інші сили. Особливо це стосувалося бачення майбутнього України як незалежної держави та польської політики на західноукраїнських землях у 1930-х роках, пропагандистської діяльності в боротьбі з більшовиками. Про один із виступів О. Шульгина в Женеві один із провідних діячів Організації Українських Націоналістів (ОУН) Дмитро Андрієвський писав до Євгена Коновальця: “Дуже нервово, але в чемних навіть лагідних тонах потвердив страхіття і їх безглуздість, згадавши, що він є наддніпрянець і не є управнений йти на порозуміння, однак як українець настоюючи на нім. Вимагав навіть від поляків першого кроку. Промова справила не зле вражіння, хоч нам, українцям, яким кипіло в грудях, видалась замяркою. ... Дуже гратулювали Шульгіна за здержливий тон. Мусить ся признати, що в тій атмосфері теплярні тон Шульгіна з огляду на його прикмети був може найбільш вказаний. Загальна опінія вповні за нами, поляки вийшли з того всего приниженими”¹²². Важливо підкреслити той факт, що, дискутуючи з лідерами ДЦ УНР, Д. Андрієвський визнавав важливість і вагомість їхньої роботи, констатував:

“Але більше того, гадаю, що УНР відтепер старатиметься впливати на нашу політику на Зах[ідних] Землях. Признавався, що і раніш поляки хотіли втягувати їх в краєві справи. Не є виключеним, але майже певним, що УНР дбатиме довести до порозуміння на краєвому ґрунті. Навряд, щоб Шульгін міг вплинути на поляків, більше небезпеки, що він вплине на Олесницьких. Я заповів нашу гостру опозицію, яку він ніби зрозумів і мало не оправдав.

На останку помітив, що моє промовчування під час його нервових філіпик та вихвалювання себе він прийняв за мовчазну згоду і коли я зауважив прощаючись, що я не вірю в їх концепцію, то він мало не образивсь. Умовились, що нічого з наших розмов не попаде в пресу”¹²³.

¹²² Лист Д. Андрієвського до Є. Коновальця від 18 лютого 1931 р. // Документи і матеріали з історії Організації українських націоналістів. – С. 208.

¹²³ Там само. – С. 209.

Олександр Шульгин в українському державотворенні...

Слід наголосити, що з початку постанови ОУН її лідери намагалися конкурувати з ДЦ УНР в еміграції за впливи на українських емігрантів у європейських країнах, серед державних чинників країн перебування емігрантів і у міжнародних організаціях. А, оскільки, О. Шульгин представляв Уряд УНР, то значна частина критики з боку націоналістів перепадала саме йому.

Нині однією з визначальних подій європейської історії вважають виступ міністра закордонних справ Франції А. Бріана на 10 сесії Ліги Націй у вересні 1929 р., де він вперше наголосив на можливості існування європейського союзу народів. У цих дискусіях про майбутнє країн Європи О. Шульгин брав активну участь. Він доводить нерозривний економічний, політичний та історичний зв'язок України з європейськими країнами і те, що вона має всі законні підстави, щоб у майбутньому стати членом Європейського Союзу. В той же час заперечував вступ Росії до ЄС¹²⁴.

Долучився О. Шульгин до поширення інформації та практичної допомоги українцям під час Голодомору 1932–1933 рр. Як зазначає український дослідник Роман Ключко:

“Вже 17 серпня 1933 р. голова Головної Еміграційної Ради в Парижі О. Шульгин сповістив комітет про контакти з Міжнародним комітетом Червоного Хреста в Женеві, де пообіцяли зробити все можливе, аби допомогти українцям, однак висловили сумнів, що радянський уряд захоче цю допомогу прийняти... Вересень 1933 р. приніс перші успіхи і невдачі. З одного боку, комітет уже мав низку осередків у містах Галичини та Волині, до складу яких входили представники різних громадських організацій. З іншого – перші спроби винести питання про надання допомоги голодуючим на міжнародний рівень зазнали невдачі. 19 вересня О. Шульгин повідомив голові комітету В. Мудрому, що керівництво Міжнародного Червоного Хреста відмовилося звернутися до радянської влади через те, що керівництво СРСР не визнавало факту голоду, і побоялося звинувачень в антирадянській пропаганді. Єдине, на що погодилися в організації, – на посередництво у наданні допомоги окремим особам і за кошти, зібрані українцями, а також, за умови надання адрес і за рахунок організації”¹²⁵.

¹²⁴ Шульгин О. Без території... – С. 154–159.

¹²⁵ Ключко Роман. Про Голод // Режим доступу: <http://webcache.googleusercontent.com/>

Все ж українським емігрантам вдалося досягти певних успіхів і в Лізі Націй, і в різних країнах. Звернення Головної Еміграційної Ради до французької громадськості знайшло дієву підтримку – було створено Міжнародний комітет допомоги Україні. В інформації “Тризуба” читаємо:

“В наслідок заходів українського греко-католицького єпископату та численних українських громадських організацій з Головною Еміграційною Радою та чернівецьким і львівським Комітетом рятунку України на чолі, з ініціативи кількох членів Французького Товариства українознавства засновано було в Парижі 24 серпня с. р. «Комітет по організації допомоги голодним на Україні»”¹²⁶.

Майже в кожному номері “Тризуба” за 1933 рік маємо інформацію про різні заходи щодо висвітлення Голоду в Україні, опубліковано статтю В. Прокоповича проти пропагандистської поїздки Ерію до СРСР, і заперечення ним Голоду. Окрім цього, Головній Еміграційній Раді вдалося опублікувати матеріали про голод у французьких газетах.

У 1936 р. через непорозуміння з соратниками по боротьбі О. Шульгин подав у відставку з посади Міністра закордонних справ Уряду УНР. Це були болісні переживання як його самого, так і соратників. Про ймовірність причин відставки знаходимо свідчення у листі Голови уряду УНР В. Прокоповича до І. Косенка від 18 грудня 1936 р.

“Цілком розумію Ваші почування, викликані відходом О. Я. Вельми жалію і я, що він одійшов од активної праці на удаванім становищі. Але занадто глибокі розходження між ним і всіма іншими товаришами, разом із браком довір’я з його боку, витворили психологічну атмосферу, яка зробила неможливим насьогодні наше співробітництво. Шкода, але що робити. Як буде далі, покаже час. Але я глибоко певен, що все ж справа наша, яка зазнала не одну важну втрату в людях, вища понад усіх нас і вона переможе”¹²⁷.

Однією зі сторінок міжнародної діяльності О. Шульгина є його ініціатива з підтримки фінського народу в боротьбі із радянською агре-

/search?q=cache:YeHeNlzyaoMJ:gazeta.dt.ua/history/bitva-z-golodom-.html+&cd=1&hl=%20uk&ct%20=clnk&gl=ua

¹²⁶ Комітет по організації допомоги голодним на Україні в Парижі // Тризуб. – 1933. – Ч. 41. – С. 16.

¹²⁷ Бібліотека ім. С. Петлюри в Парижі. Архів І. Косенка. Лист В. Прокоповича до І. Косенка від 18 грудня 1936 р.

сією. Радянсько-фінська війна продовжувалася з 30 листопада 1939 року до 13 березня 1940 року. Уже 7 грудня 1939 року Український Комітет у Парижі ухвалив резолюцію, в якій засуджувалося вторгнення радянських військ у межі Фінляндії¹²⁸, також направлено лист-протест з цього приводу голові XXI Асамблеї Ліги Націй у Женеві панові Гамбро¹²⁹. А Прем'єр міністр УНР В. Прокопович від імені уряду УНР подав лист послу Фінляндії у Франції, в якому також засуджувалася радянська військова агресія, висловлювалася солідарність з боротьбою за незалежність фінського народу¹³⁰. Син О. Шульгина, Ростислав став кореспондентом у Фінляндії. Як згадує Євген Врецьона¹³¹:

“Взимку 1940 р. під час фінсько-советської війни, президент О. Шульгин дістав офіційне запрошення приїхати у Гельсінки, для обговорення українсько-фінської співдії у війні проти Росії. О. Шульгин полетів до фінської столиці, де був зустрінутий на літовищі, як представник суверенного уряду. Але при обговоренні практичних можливостей участі України у війні по боці Фінляндії, виявилися відразу чималі труднощі. Фінляндці не мали досить зброї для своїх вояків, і вони розраховували на те, що українці не такі цілком безмогутніших союзників”¹³².

Як засвідчують радянські джерела, Олександр Якович під час свого перебування агітував радянських військовополонених у в'язницях Фінляндії залишитися в цій країні. “Полонений Андрій Колинюк свідчив: «кожного дня агітували залишитися у Фінляндії. Особливо українців. Казали нам, що однаково вас розстріляють». Хільченко Іван: «Українців агітували залишитися в білогвардійському загоні Французької армії (...). Востаннє приїздив полковник і перед строєм українських червоноармійців вимагав вступити в загін». Військовополонені Дуговий, Лоушників, Мазура, Снегурів свідчили, що до них «в камеру заходив одягнутий в цивільне похилого віку чоловік і рекомендував себе колишнім міністром в Росії проф. Шульгиним, розмовляв з полоненими і пропонував воювати проти СРСР». Подібні свід-

¹²⁸ Тризуб. – 1939. – Ч. 38–39 (688–89). – 10 грудня. – С. 12.

¹²⁹ Тризуб. – 1939. – Ч. 40–41 (690–91). – 31 грудня. – С. 18–19.

¹³⁰ Фінляндія і Україна // Тризуб. – 1939. – Ч. 38–39 (688–89). – С. 11.

¹³¹ Євген Врецьона (1905, Винники, Львів – 1975, Базель, Швейцарія) – провідний діяч УВО і ОУН, член УГВР.

¹³² Врецьона Є. Спогад про Олександра Шульгина // Збірник на пошану Олександра Шульгина (1889–1960) ... – С. 86–87.

В. Піскун, Олександр Шульгин “*Fatum istorii*”...

чення дав і колишній військовополонений Ходаковський І.С.: «Колишній український капіталіст Шульгин агітував військово-полонених їхати до Франції і готуватися до боротьби за Україну...»¹³³. Проте, агітація не вдалася.

Після початку Другої світової війни уже 20 вересня 1939 року В. Прокопович від імені уряду УНР зробив заяву про те, що боротьба за незалежність України продовжується і закликав об'єднатися навколо Голови держави Андрія Лівичького¹³⁴. У цьому ж номері “Тризуба” розміщена редакційна стаття, в якій наголошувалося: “Такий союз Німеччини з Москвою, по-перше, відновив і посилив загрозу московського імперіалізму у світі, а по-друге, поставив Європу знову перед безпосередньою загрозою розповсюдження комунізму”¹³⁵.

19 листопада 1939 р. в “Тризубі” опубліковано відоzву “До українського громадянства”, в якій зазначалося: “За ініціативою уряду УНР в Парижі створено Український Комітет, як автономну установу, що має завданням одстоювати українську національну ідею, практично переводячи в життя біжучі наші завдання, сприяючи створенню українських окремих частин, у Франції чи союзних їй країнах, збільшуючи коло прихильних до нас чужинців, прагнучи до порозуміння між усіма українськими угрупованнями, як в Європі та Азії, так і в американських державах”¹³⁶. Відоzву підписали: Голова О. Шульгин, заступник – генерал О. Удовиченко, члени: Іван Рудичів, Григорій Довженко, Микола Ковальський, генеральний секретар Іларіон Косенко. Комітет регулярно проводив засідання, а окремі його представники вели переговори про співпрацю з українцями Америки та Канади, представниками ОУН. На початку жовтня 1939 р. до складу Комітету увійшов член Українського Національно Демократичного Об'єднання (УНДО), найбільшої української політичної партії в Галичині, Володимир Соловій. Поповнення Комітету іншими членами ускладнювалося через технічні причини (переїзди, відсутність комунікації)¹³⁷. У той же час серед деякої частини еміграції виникло незадоволення з приводу

¹³³ Советско-финский плен. 1939–1944 гг. По обе стороны колючей проволоки. – С. 381.

¹³⁴ Урядове повідомлення // Тризуб. – 1939. – Ч. 33 (683). – 28 вересня. – С. 15–16.

¹³⁵ Там само. – С. 2.

¹³⁶ До українського громадянства // Тризуб. – 1939. – Ч. 36 (686). – 19 листопада. – С. 15–16.

¹³⁷ Доповнення до складу Комітету // Тризуб. – 1939. – Ч. 38–39 (688–89). – 10 грудня. – С. 27.

створення Комітету. Так Голова Головної Еміграційної Ради Микола Шумицький у листі до Володимира Кедровського в США писав 8 березня 1940 р.:

“Ми абсолютно проти змішення урядових і громадських функцій. Ми цілком на ґрунті необхідності широкого об’єднання всіх громадських організацій, крім звичайно Комуністичних; ми рахуємо, що такий Комітет мусив би повстати у наслідок відповідних нарад поміж цих організацій, а не в спосіб призначення головою уряду УНР, як то було. Такий сумний приклад недоцільності усього з «Головною Еміграційною Радою», коли Шульгин, будучи і Міністром З. С., Делегатом до Ліги Націй, Головою товариства прихильників Ліги Націй, Професором університету в Празі, намагався керувати і об’єднанням еміграції. Наслідком усього було зникнення ГЕР і майже повна бездіяльність п. Міністра. Кожна людина може робити помилки і ми нічого б не мали проти притягнення до праці Шульгина, як щоб він ці помилки визнавав. Наша позиція до Уряду залишається лояльною”¹³⁸.

Варто зазначити, що непорозуміння між О. Шульгиним і М. Шумицьким розпочалися ще раніше. Про них генерал О. Удовиченко зазначав ще 6 квітня 1936 р. у листі до генерала В. Сальського¹³⁹. У чому мав рацію М. Шумицький, так це в тому, що суміщення О. Шульгиним декількох посад було не на користь справі, оскільки він не встигав своєчасно і належним чином реагувати на події.

У 1939–1940 рр. у “Тризубі” О. Шульгин опублікував низку публіцистичних статей, що стосувалися моменту – початку війни в Європі. 10 грудня 1939 р. вийшла стаття “Війна і ми”. Лейтмотивом її було те, що європейці потурали Москві і Гітлеру. Наголошував, що “нічого дивного не має, що УНР від самого початку війни задекларував свої симпатії по боці Франції та Англії. Те саме зробив і Український Комітет, покликаний до життя урядом саме з метою одстоювати в час війни українську справу перед Францією та її союзниками, сприяти їх

¹³⁸ Бібліотека імені Симона Петлюри в Парижі. Архів Іларіона Косенка. Лист Миколи Шумицького до В. Кедровського. 8 березня 1940 р.

¹³⁹ Лист О. Удовиченка В. Сальському про розбрат у середовищі української еміграції у Франції та участь у ньому О. Шульгина та Я. Токаржевського-Карашевича // Українська політична еміграція 1919–1945. Документи і матеріали. – К., 2008. – С. 541–545.

В. Піскун, Олександр Шульгин “*Fatum istorii*”...

перемозі, прагнути до об'єднання можливо ширших кол українського громадянства”¹⁴⁰.

Головним завданням поточного моменту він вважав боротьбу з Москвою, а з цього випливала необхідність визначити слабкі місця ворога і якими методами з ним боротися. Актуальною й донині є його думка про те, що

“Україна – це один із поважних чинників майбутньої європейської рівноваги і без нас миру в Європі не буде. ... Ми мусимо ясно розуміти, що перемога Сталіна – Гітлера, це кінець всім ще нині вільним та незалежним державам, це зміцнення тих кайданів, у які заковано наш нарід. Навпаки перемога великих західних демократій дає нам величезні перспективи, відчиняє перед нами нові можливості і для досягнення нашої незалежності. Лишатись нині нейтральним – це значить програти справу. а) мусимо за всяку ціну досягнути внутрішнього міжукраїнського порозуміння, б) мусимо знайти собі спілників не тільки у загальній боротьбі проти державнаильників, а й в одстоюванні своїх прав перед тими, що покликані будуть рішати долю світу”¹⁴¹.

А у статті “Під одним прапором. 1. Підстава порозуміння” О. Шульгин констатує, що “не можна, звичайно, перебільшувати нашого роз'єднання, як це роблять де-які чужинці: в де-яких питаннях ми безперечно солідарні і перш за все в основному нашому прагненню до самостійности, до відновлення нашої незалежности”¹⁴².

Сам же Шульгин завжди шукав шляхи до порозуміння. А Головна Еміграційна Рада через свої чисельні організації, розкидані по світу, об'єднувала 80 відсотків еміграції з Великої України. Шульгин також неодноразово підкреслював про взаєморозуміння і необхідність об'єднання. Підкреслював, що нині постає більш складне завдання – взаєморозуміння і об'єднання всіх українських організацій.

Незважаючи на розбіжності, що були у Шульгина з керівництвом УНР, він у складний час знову повертається на відповідальну державну посаду. Оскільки, після окупації Польщі А. Лівіцький не міг виконувати свої обов'язки, В. Прокопович на підставі параграфа 4 “Закону

¹⁴⁰ Шульгин О. Війна і ми // Тризуб. – 1939. – Ч. 38–39 (688–89). – 10 грудня. – С. 7.

¹⁴¹ Там само. – С. 8.

¹⁴² Шульгин О. Під одним прапором. 1. Підстава порозуміння // Тризуб. – 1939. – Ч. 40–41 (690–91). – 31 грудня. – С. 4.

Олександр Шульгин в українському державотворенні...

про Тимчасове Верховне Управління і порядок законодавства УНР” від 12 листопада 1920 р., виданого на українській землі, взяв на себе обов’язок Голови Держави. У той же день 16 грудня 1939 р. він призначив професора О. Шульгина Головою Ради Міністрів та Міністром закордонних справ¹⁴³. Олександр Якович обіймав посаду фактично до червня 1940 р.

Після вторгнення Німеччини до СРСР змінилося ставлення українських емігрантів з приводу співпраці з німцями. Як писав Микола Шумицький Івану Рудичіву 9 липня 1941 року:

“Проголошення Німеччиною війни Совітам викликало у нас велике задоволення, всі рвуться додому, і прагнуть до боротьби.

Чекаємо з нетерпінням відповідної декларації Німеччини щодо України...

Як Вам відомо Франція також розірвала дипломатичні стосунки з Совітами і нині уже формується в Парижі Французький легіон”¹⁴⁴.

Повідомляв М. Шумицький і про те, що у Франції розпочалися арешти емігрантів як росіян, так і українців¹⁴⁵. Співробітництво з німцями було викликане не лише політичними мотивами, а й особистісними. Надзвичайно палке бажання повернутися через роки в Україну спонукувало до спроб встановити контакт із німецькими владними колами. Проте як показав час, надії були марними.

Після захоплення нацистською Німеччиною Франції (14 червня 1940 р. німці захопили Париж), діяльність українських громадських організацій, видання часопису “Тризуб” (останній номер 13–14 (704–705) вийшов 15 травня 1940 р.) призупинилася. Як зазначено в довідці французької поліції від 11 жовтня 1940 р. “Із наближенням німецьких військ, він евакуюється у Лош на машині, наданій у його розпорядження польською владою у Франції. Він повернувся до Парижа 16 липня, де відновив свою попередню діяльність.

¹⁴³ Повідомлення Українського пресового бюро // Тризуб. – 1939. – Ч. 40–41 (690–91). – 31 грудня. – С. 24–26.

¹⁴⁴ Лист діяча української громади у Франції М. Шумицького директору Української бібліотеки ім. С. Петлюри І. Рудичіву про становище у Франції після початку німецько-радянської війни та підтримку нацистського нападу на СРСР // Українська політична еміграція 1919–1945. – Документи і матеріали. – К., 2008. – С. 673.

¹⁴⁵ Про становище українців у Франції в період німецької окупації детальніше див.: Les Ukrainiens en France sous l’occupation allemande par Wolodymyr Kosyuk, Режим доступа: <http://ukraine.perso.libertysurf.fr/occupati.htm>

В. Піскун, Олександр Шульгин “*Fatum історії*”...

В будь-якому випадку, Шульгина, котрий керувався більше інтересом, ніж переконаннями, можна вважати достатньо франкофілом. Він не числиться у картотеці правопорушень¹⁴⁶. Проте, як прибічника Франції і Англії Олександра Шульгина та його сина Ростислава було заарештовано німцями і вони майже 7 місяців (з 29 вересня 1940 р. по 18 квітня 1941 р.) перебували у в'язниці. А пізніше йому також неодноразово загрожував арешт. У листі до міністра закордонних справ Франції М. Шумана він писав з цього приводу: “У моїй довгій політичній кар’єрі я завжди поєднував інтереси моєї країни з інтересами Франції, і з цієї причини я був увязнений гестапо в 1940 і 1941 рр.”¹⁴⁷.

Після закінчення другої світової війни Шульгин знову був призначений президентом УНР Андрієм Ливицьким на посаду міністра закордонних справ УНР на чужині, але протириччя, що розгорнулися з приводу предствавництва на міжнародну конференцію в Парижі в середовищі української еміграції, стали причиною його остаточного відходу від активної політичної діяльності¹⁴⁸. Проте, продовжував роботу у міжнародних організаціях. Важливою складовою його життя стала праця у французькій секції Міжнародної організації біженців (Organisation Internationale pour les Réfugiés), де О. Шульгин був технічним радником із українських питань (1948–1952 рр.). Із липня 1952 р. і до 1960 р. продовжував працювати у французькій установі опіки над біженцями і апатридами (Office Français de Protection des Réfugiés et Apatridés) (OFPRA), де отримував заробітну плату в розмірі 80000 франків. Французька установа із захисту біженців і апатридів була створена законом №52-893 від 25 липня 1952 р., про що оголошено в офіційному журналі (№ 150 С. 7642 і 7643), ратифікована після позитивного голосування Національною Асамблеєю на засіданні в липні 1952 р. Французький офіс із захисту біженців і апатридів (OFPRA) офіційно відкрився 22 вересня 1952 р., штаб квартира була на вул. Коперника, 7 у готелі, який орендувала. OFPRA підпорядковувалася міністерству закордонних справ Франції, співпрацювала з високим комісаром ООН у справах біженців. Головною її функцією був юридичний і адміністративний захист біженців і апатридів¹⁴⁹. Як представник фран-

¹⁴⁶ Archives de la préfecture de Paris (Paris, France). – Carton, 77 W1455, Sulgin Alexandre, № 16284.

¹⁴⁷ *Перрен Олів’є*. Останні дні Олександра Шульгина у Франції. – С. 195.

¹⁴⁸ Див.: *Жуковський А.* Політична і громадська діяльність О. Шульгина. – С. 35.

¹⁴⁹ Archives de la préfecture de Paris (Paris, France). – Carton 77 W1455. – Alexandre Choulgune, № 16284.

цузького уряду, який мав повноваження і довір'я органів влади, Шульгин ухвалював рішення про можливість біженців проживати у Франції, і важливості тієї чи іншої особи для французького суспільства.

Олександр Шульгин на захисті лідера УНР Симона Петлюри

Олександр Шульгин був одним із найпошлідовніших прибічників концепції УНР і її лідера Симона Петлюри. Слушно намагався виконувати всі покладені на нього обов'язки. З оптимізмом зустрів пропозицію Симона Васильовича увійти на початку 1926 року знову до складу уряду й розгорнути роботу за відновлення Української держави на міжнародній арені, застосовуючи інші засоби, які б відповідали поточному моменту. Після вбивства Головного Отамана О. Шульгин очолював Комітет пам'яті С. Петлюри, до складу якого увійшли 103 організації. У червні 1926 р. загальні збори Празького міжорганізаційного комітету прийняли постанову про видання збірника та затвердили обрану Управою Редакційну комісію. О. Шульгин співпрацював у ній до свого виїзду з ЧСР у 1929 р., і написав до збірника невеликий за обсягом матеріал “С. Петлюра та українська закордонна політика”. Автор змістовно й коротко виклав її суть. “Закордонна політика Симона Петлюри, його заповіт в цім відношенні є синтез політики 1919 і 1920 років: ведучи боротьбу за самостійну Україну; шукати зближення з нашими західними сусідами, і через них, ідучи далі, знайти для України надійну базу в світовій міжнародній opinіi”¹⁵⁰. Після вбивства Симона Петлюри у травні 1926 року він захищав добре ім'я українського державного діяча перед французьким судом. До початку судового процесу над С. Шварцбардом О. Шульгин опублікував працю “L'Ukraine et le Cauchemar Rouge”¹⁵¹, де він наголошував:

“Треба визнати, що саме на Симона Петлюру було зведено найбільше наклепів. Якщо ми додамо до цього, що Петлюра, захищаючи Україну, боровся, головним чином, із советською Росією, зрозуміло, що для більшовиків його ім'я було найбільш огидним. Великі майстри в мистецтві найбрутальнішої і найбрехливішої про-

¹⁵⁰ Шульгин О. С. Петлюра та українська закордонна політика // Збірник пам'яті Симона Петлюри (1879–1926). – Прага: Накладом Міжорганізаційного комітету для вшанування пам'яті Симона Петлюри в Празі, 1930. – С. 176.

¹⁵¹ *Alexandre Choulguine. L'Ukraine et le cauchemar rouge. Les massacres en Ukraine.* – 222 pp.; Український переклад: *Олександр Шульгин. Україна і червоний жах. Погроми в Україні.* – 104 с.

В. Піскун, Олександр Шульгин “*Fatum istorii*”...

паганди, вони взялися збезчестити Отамана та осміяти його. Таким чином, людина, яка пробуджувала прекрасні почуття самовіданости та любові, викликала в той же час найгірші вибухи ненависти та нищости”¹⁵².

На процесі С. Шварцбарда, який розпочався 18 жовтня 1927 року в Паризькому суді, О. Шульгин виступав як свідок на четвертий день його роботи. У викладі росіян, які у 1928 р. видали “Процесс Шварцбарда в Парижском суде” (тираж 30 000 примірників), Шульгина представлено в такий спосіб: “украинский реакционер, бывш. министр иностранных дел Украины и профессор украинского университета в Праге”. У своєму виступі Шульгин наголошував, що Шварцбард “посланець Москви” і “агент ЧК” і що справа не в єврейських погромах в Україні, а в розгромі всієї країни більшовиками¹⁵³. Проте, зусилля українських свідків (35 осіб) були недостатньо аргументовані й самі вони, переважно не володіючи французькою мовою, виявилися неготовими до ведення процесу в такий спосіб.

Реалізуючи ідею про створення в Парижі Бібліотеки ім. С. Петлюри, Олександр Якович став одним із п’яти членів її ради, співавтором проекту Статуту товариства, і залишався у складі ради до окупації Франції німцями. Бібліотека ім. С. Петлюри в Парижі стала невід’ємною складовою усєї політики Уряду УНР, своєрідним культурним центром українців у Франції. За ініціативою О. Шульгина в бібліотеці були зорганізовані публічні лекції з різномірної тематики. Окрім того, він був постійним меценатом бібліотеки. Про що знаходимо, наприклад, повідомлення в “Тризубі” під рубрикою “З життя Укр. Бібліотеки імени С. Петлюри в Парижі”. Щоразові пожертви були незначними (так, наприклад, у грудні 1939 р. О. Шульгин пожертвував 20 франків¹⁵⁴), проте, акумуляція їх давала можливість утримувати приміщення бібліотеки та поповнювати її фонди новими виданнями.

У квітні 1941 року гестапо вивезло фонди бібліотеки в Берлін (після закінчення Другої світової війни її фонди виявилися в різних архівах Москви). Враховуючи важливість діяльності бібліотеки, українські емігранти ухвалили рішення не лише порушити питання про компенсацію за втрату бібліотеки перед німецьким урядом, але й про

¹⁵² Олександр Шульгин. Україна і червоний жах... – С. 14.

¹⁵³ Процес Шварцбарда в Парижском суде. – Ленинград: Издательство “Красная газета”, 1928. – С. 7.

¹⁵⁴ З життя Укр. Бібліотеки імени С. Петлюри в Парижі // Тризуб. – 1939. – Ч. 40–41 (690–91). – С. 27.

відновлення її роботи. Було відновлено Товариство бібліотеки ім. Симона Петлюри та обрано раду Бібліотеки. Олександр Шульгин став секретарем Ради Бібліотеки. Разом із іншими діячами він сприяв поповненню фонду бібліотеки, налагодженню стосунків з органами місцевої влади, а також підготував свідчення про втрачені матеріали з Бібліотеки¹⁵⁵.

Відповідаючи на поширену на телебаченні і в пресі Франції викривлену інформацію про “Процес Шварцбарда”, українські емігранти створили в 1958 році Комітет Захисту пам’яті Симона Петлюри, на чолі з П. Плевако. За дорученням Комітету було підготовлено брошуру французькою мовою “En notre âme et conscience. La vérité sur Simon Petlura, Comité pour la défense de la mémoire de Simon Petlura” (1958). Одним із її авторів був і О. Шульгин. Для видання брошури були об’єднані зусилля українців різних політичних поглядів і не лише із Франції, а із США і Канади. Це викликало значний резонанс як серед українців, так і серед представників інших націй і держав. Це була остання публічна акція на захист імені Симона Петлюри, в якій брав участь Олександр Шульгин.

Публіцистична і наукова діяльність як спосіб боротьби за державність

Як український історик О. Шульгин намагався, щоб Україна і українці були знані у світі. З цієї метою він не лише сам став автором історичних досліджень, в яких висвітлено боротьбу за незалежність УНР, а й постійно відгукувався яскравими публіцистичними статтями на потребу дня у різних виданнях, про що свідчить оприлюднена бібліографія його праць.

У міжвоєнний період О. Шульгин друкувався в різних виданнях, проте найбільше його статей було оприлюднено в часописі “Тризуб”. Загалом на сторінках “Тризуба” за 15 років його існування (1925–1940 рр.) О. Шульгин опублікував 84 матеріали, як за своїм підписом (як повним прізвищем, ім’ям, так і в скороченому варіанті “А. Я.”, “О. Я.”, “О. Ш.”), так і під псевдонімами “Чміль”, “Женеvecь”. У публіцистичних працях він осмислює досвід Української революції, її відмінність від революції російської, участь українців у міжнародному житті, висвітлює актуальні питання часу.

¹⁵⁵ *Михальчук Василь*. Українська Бібліотека ім. Симона Петлюри в Парижі. Заснування, розвиток, діяльність (1926–1998). – К., 1999. – С. 107–109.

В. Піскун, Олександр Шульгин “*Fatum історії*”...

Одним із найважливіших питань у його публіцистиці стала проблема осмислення вибору українців, їхньої боротьби за самостійну державу і сутнісний зміст Української революції. У статті “Російська революція та Україна” О. Шульгин не лише переказує свої особисті враження від подій десятирічної давнини, а й уконцептуалізовує смисл революції як такої. По-перше, вважає “правдиву” революцію неминучим явищем, але разом з тим “воно являється завжди великим нещастям, руїною нормального людського життя, виснаженням країни і веде воно, принаймні часово, до занепаду морального й матеріального”. Такою руїною була для українців російська революція, проте разом з тим вона “відкрила для України велику й славу сторінку історії, що розпочала добу її державного відродження”; “вона скаженим темпом привела народ український до самосвідомости”. І як своєрідне попередження для нащадків Шульгиним було написано:

“Ми були безсилі: ми були звязані з Росією. Ми десятками, вже сотками літ мусіли жити її життям, переживати всі хвороби, якими вона хворіє: то над нами панував безудержний обскурантний деспотизм, то така ж безудержна большевицька стихія. І доки не поставимо ми мура, що зветься державним кордоном, доки не закріпимо ми нашого національного життя своїм власним державним тілом, доти ми завжди будемо іграшками серед тих стихій, які будуть колихати східню Європу і половину Азії”¹⁵⁶.

Дискутуючи з росіянами про українську справу він писав:

“На своїх викладах про Україну проф. Мякотин доводив, що буцім-то Україна тому програла справу, що стала на історично невідповідний їй ґрунт самостійности. Не будемо ми тут дискутувати питання, чому саме Україна «програла», бо не так ясно і те, чи справді ми «програли», може де в чому й виграли. Самого п. Мякотина ми запитаємо про інше: чи не доводить упертість російська щодо українських змагань кожного разу до краху і до руїни самої Росії?»¹⁵⁷.

¹⁵⁶ Шульгин Олександр. Російська революція та Україна // Тризуб. – 1927. – Ч. 16 (74). – С. 13–16.

¹⁵⁷ Шульгин Олександр. Дві тези (до російської дискусії в українській справі) // Тризуб. – 1927. – Ч. 10 (68). – С. 5.

І дуже важливе зауваження О. Шульгина щодо істинності чи фальшивості ідей:

“Говорити дійсно можна, що захочеш, але вмірати за вигадану ідею не можливо. І коли не бачать вони цих всіх яскравих фактів, коли до їх свідомості ще не дійшло, що Україна це є великий вулкан того почуття національної гідності і любови, яке, коли воно перетворюється в ненависть, робиться грізним для ворогів”¹⁵⁸.

Попри широку палітру тем домінантною у його публіцистиці була тема України, її державного устрою та її визначних діячів. Упродовж усього життя О. Шульгин відстоював ідеї демократії і республіканського устрою. Так, наприклад, у статті “Реакція чи демократія?” він наголошував:

“віки людського життя привели до витворення певних норм як соціальних, так і політичних. В цьому відношенню найбільше багатство виявляє з себе історія XIX в. За цей час для кожної об’єктивної людини ясно, які форми стали не тільки найбільше розповсюдженими, але й найбільш еластичними, найбільш привабливими. Ці форми – є форми демократичного, парламентського правління. ... Ці форми, як і все в життю людства, мають і свої хиби, але вони найбільш підходять для сучасного життя, для психіки сучасної людини”¹⁵⁹.

Він також вважав, що для України найбільш підходящим ідеалом державного будівництва мають стати “демократія, парламентаризм, республіка”¹⁶⁰.

Важливою складовою його публіцистики стали дискусії на сторінках “Тризубу” на різні теми і з багатьма авторами. Так він вступив у дискусію з невідомим автором (підпис *Л. І.*) львівської газети “Діло” з приводу негативної рецензії на книжку депутата Парижа, бывшего голови муніципальної ради столиці Франції, адвоката п. Евена “Проблема незалежності України і Франція”, вступне слово написав Едуард Сулье, депутат Парижа, заступник голови закордонної комісії палати.

¹⁵⁸ Шульгин Олександр. Дві тези (до російської дискусії в українській справі). – С. 6–7.

¹⁵⁹ Шульгин Олександр. Реакція чи демократія? // Тризуб. – 1928. – Ч. 4–5 (110–111). – С. 14.

¹⁶⁰ Там само. – С. 15.

В. Піскун, Олександр Шульгин “*Fatum istorii*”...

Критикуючи автора “Діла” за негативну рецензію, О. Шульгин підкреслює дві важливі речі, на які той не звернув увагу.

“Ніколи ще ні один чужинець, з таким переконанням, з такою сміливістю не зважувався поставити проблему незалежності України, як це зробив пан Евен... Автор зовсім не претендує на те, щоб його твір розглядався, як наукова дисертація. Це твір політика, людини зайнятої безліччю справ, який все ж знайшов час познайомитися досконало з основними фактами минулого і сучасного України”¹⁶¹.

Шульгин також зазначає, що книжка викликала значний резонанс і мала успіх. А причину негативного відгуку вбачає в тому, що п. Евен нічого не написав у своїй книжці “про справи Східньої Галичини”. А відтак – наголошує:

“Не раз ми говорили на цьому місці, що, борючися за нашу самостійність, вбачаючи у відновленні державности нашої на Великій Україні – основне завдання нашого покоління, ми разом з тим ніколи не забуваємо про долю тих частин нашого народу, що опинилися під трьома західними державами, складаючи в них так звані національні меншості. Тим більше не спускаємо ми з ока важливу проблему національної єдності, або висловлюючися в більш модерний спосіб, соборности нації”¹⁶².

Ще одна тема, яку О. Шульгин досліджував як історик, – це тема нації в теоретичному та практичному вимірах; національного патріотизму. У статті “«Нація» і «національність»” він аналізує сутність цих термінів як таких та їх змістовне навантаження, порівнює здобутки в цій сфері своїх попередників. Констативно зауважує:

“Ясно, що ми, говорячи про націю та національність, маємо на увазі щось зовсім інше. Як ми вже казали, основною прикметою нації є її спільна воля. Не кожна національність у всі часи свого існування може мати цю прикмету. Леопольд фон Ранке, який теж не розрізняв розумінь «нації» й «національности», твердив, що нація – це щось органічне, з чим ми родимося й чого позбутися не можемо.

¹⁶¹ Шульгин Олександр. Непорозуміння чи безпринципність (З приводу одної кореспонденції). Стаття в “Діло” Ч. 64–65 за підписом Л. І. // Тризуб. – 1932. – Ч. 18–19 (326–7). – С. 16.

¹⁶² Там само. – С. 19.

Отже, ми не відкидаємо, що це органічне може посідати й нація, але цей органічний бік цього розуміння ми й звемо «національність»¹⁶³.

І хоча стаття написана дещо схематично, вона дає уявлення про те, які існуючі на той час в науці ідеї з цієї теми були узагальнені Шульгиним і про його власні теоретичні розмисли.

Окрім того, він створив своєрідну галерею портретів своїх сучасників. Тільки в газеті “Тризуб” ним були надруковані статті-посвяти сучасникам: пам’яті Олександра Лотоцького¹⁶⁴, Симона Петлюри¹⁶⁵, Володимира Леонтовича¹⁶⁶, Алі Мардан-бея Топчибаши¹⁶⁷, Томаша Масарика¹⁶⁸, Джузеппе Мотта¹⁶⁹, на смерть Яна Братіану¹⁷⁰, Івана Шишманова¹⁷¹ та ін. Друкувався Шульгин також у львівській газеті “Діло”, “Українській літературній газеті”, писав статті до різних наукових збірників¹⁷², до “Енциклопедії українознавства”.

У своїй науковій діяльності О. Шульгин намагався осмислити розвиток історичного процесу, дослідити історію Європи і розглянути українську історію в контексті загальноєвропейської. А відтак, сприяти популяризації історичних знань про Україну за кордоном. Починаючи з перших публікацій, практично всі роботи О. Шульгина писалися “на злобу дня”, тобто на потреби часу, в якому він жив. Як своєрідна відповідь на ті виклики, які йому посилала доля. Окрім того, як чіль-

¹⁶³ Шульгин О. “Нація” і “національність” // Науковий збірник Українського Вільного Університету. Ювілейне видання. Т. VI. – Мюнхен, 1956. – С. 290.

¹⁶⁴ Шульгин О. Лицареві праці (Пам’яті О. Г. Лотоцького) // Тризуб. – 1939. – Ч. 37 (687). – 26 листопада. – С. 4–7.

¹⁶⁵ Шульгин О. Перша річниця смерті С. В. Петлюри // Тризуб. – 1927. – Ч. 24 (82). – 5 червня. – С. 4–6.

¹⁶⁶ Шульгин О. Пам’яті В. М. Леонтовича // Тризуб. – 1935. – Ч. 15 (469). – С. 2–7.

¹⁶⁷ Шульгин О. На могилу Алі Мардан-бея Топчибаши // Тризуб. – 1934. – Ч. 43 (449). – С. 4–7.

¹⁶⁸ Шульгин О. Вождь милостію Божою // Тризуб. – 1937. – Ч. 37 (587). – С. 10–14.

¹⁶⁹ Шульгин О. Джузеппе Мотта (некролог) // Тризуб. – 1940. – Ч. 1–2 (692–693). – С. 16–17.

¹⁷⁰ Шульгин О. Сторінки спогадів (на смерть Яна Братіану) // Тризуб. – 1927. – Ч. 46 (104). – С. 6–10.

¹⁷¹ Шульгин О. Світлий пам’яті І. Д. Шишманова (23 червня 1928 року) // Тризуб. – 1928. – Ч. 26 (132). – С. 2–6.

¹⁷² Наприклад: L’Ukraine dans le cadre de l’Est Européen – I. Mirtchouk, J. Leclercq, A. Chouguine, R. Yakemtchouk, P. de Visscher, I. Leskovytch, I. Dupriez, M. Wasyliv, F. Gregoire, A. Koultychyskiy. Livre de 1957, édité par les Editions Nauwelaerts / Béatrice-Nauwelaerts, Recueil de l’Université Ukrainienne Libre de Munich, 205 ps.

В. Піскун, Олександр Шульгин “*Fatum istorii*”...

ний посадовець УНР він виконував завдання з пропаганди ідеї УНР за кордоном, контрпропаганди в протиборстві з більшовицькою Росією, і висловлював власне концептуальне бачення розвитку історичного процесу як такого. Першими працями такого плану були: “Політика (Державне будівництво України і міжнародні справи). Статті, документи, промови)” (1918), підготовлена спільно з П. Стебницьким книжка “Україна”, видана в Болгарії у 1919 р., брошура “Les problèmes de l’Ukraine” (1919).

У 1931 році як відповідь на політичні дискусії, що розгорнулися довкола вибору шляхів подальшої боротьби за незалежність України О. Шульгин написав працю “Державність чи гайдамащина? (Збірник статей та документів)”, що вийшла у Парижі у видавництві “Меч”¹⁷³. Невелика за обсягом вона складається зі вступу “Захід чи схід? (Замість передмови)”; розділів: “Державність чи гайдамащина? (Наші чергові завдання)”, “Прокляті питання”, “Передзвони” і низки додатків. Змістовно ж праця має декілька концептуальних узагальнень з досвіду українського політичного життя й державотворення. О. Шульгин, звертаючись до своїх політичних опонентів, наголошує:

“...і в нашому найгіршому емігрантському становищі можна мати гідні відносини з представниками чужих держав та народів та зберігати свою цілковиту політичну незалежність; що працюючи чи то з французами, чи то з англійцями, чи з румунами, чи з поляками, чи з чехами можна незмінно зоставатись тим самим: у к р а ї н ц е м”¹⁷⁴.

Дискутуючи із представниками націоналістичного табору з приводу розуміння соборності і боротьби за цілісну соборну Україну, Олександр Якович наголошує: “Що цінніше – «соборність в рабстві», чи самостійність і державність принаймні 30 мільйонів українців. – Ми даємо відповідь і тут, і далі цілком певну; самостійність і державність є для нас цінніше над усе”¹⁷⁵. Відкидаючи звинувачення в тому, що уряд УНР, підписавши договір з Польщею, зрадив українців Галичини, Шульгин дає чітку відповідь, що виправдалася в часі.

“Мати проти себе в ту рішучу хвилю, що вже наближається, і Схід, і Захід, і Москву, і Польщу, – це значить опинитися в тій

¹⁷³ Шульгин О. Державність чи гайдамащина? (Збірник статей та документів). – Париж: Вид-во “Меч”, 1931. – 48 с.

¹⁷⁴ Там само. – С. 2.

¹⁷⁵ Там само. – С. 8.

ситуації, в якій ми вже були в 1919 році, це значить бути знову переможеними”¹⁷⁶.

У 1934 г. видрукувана праця “Без території. Ідеологія та чин Уряду УНР на чужині”. У цій роботі він виклав історію боротьби УНР за утвердження власної держави, чітко відповів стосовно векторів української геополітики: “Історія поставила перед українськими лідерами запитання: Захід чи Схід? – Петлюра обрав Захід і його вибір був раціональним”¹⁷⁷. Важливо з плину часу підкреслити і те, що його вибір виявився перспективним для українців і майже через сто років – у ХХІ столітті.

Прогностичним виявився ще один висновок двох визначних діячів УНР С. Петлюри і О. Шульгина про те, що на шляху до здобуття повної незалежності Україна неминуче зіткнеться з Москвою, як з недемократично сформованим центром і способом гніту народів, і саме Україна очолить боротьбу поневолених народів”¹⁷⁸.

З-поміж наукових праць французькою мовою особливе місце в творчості О. Шульгина посідає його монографічне дослідження “Les Origines de l’esprit national moderne et Jean-Jacques Rousseau” (Genève: Annales de la Société Jean-Jacques Rousseau, 1938, 278 p.) (“Походження модерної національної думки і Жан Жак Руссо”). У 1939 р. Паризька Академія Моральних і Політичних наук відзначила премією імені Лімантур цю працю”¹⁷⁹.

Шульгин О. Без території. Ідеологія та чин уряду УНР на чужині. – ПАРИЖ: Видавництво “Меч”, 1934. – 251 с.

¹⁷⁶ Шульгин О. Державність чи гайдамачина? (Збірник статей та документів). – С. 23.

¹⁷⁷ Шульгин О. Без території... – С. 23.

¹⁷⁸ Див.: L’Ukraine contre Moscou: 1917 / Alexandre Choulguine / Vendôme. – Paris: Impr. des Presses universitaires de France, 1935. – 220 p.

¹⁷⁹ Одзначення українського вченого // Тризуб. – 1939. – Ч. 27–28 (677–78). – 16 липня. – С. 31.

В. Піскун, Олександр Шульгин “*Fatum istorii*”...

Останніми його науковими роботами стали “L’histoire et la vie. Les lois, le hasard, la volonté humaine” (1957) (“Історія і життя. Закономірності. Випадок. Воля людини”), “Michel Hrouchevskuj et sa conception de l’Est Européen” (1959) (“Михайло Грушевський і його концепція Східної Європи”).

Особисте і громадське в житті О. Шульгина на схилі віку

Українське громадське життя у Франції дещо активізувалося з прибуттям туди в 1947–1948 рр. нової хвилі емігрантів. За ініціативою О. Шульгина у 1946 р. було створено Українське Академічне Товариство. Одним зі своїх завдань воно вбачало матеріальну підтримку українського студентства у Франції, а також культурну діяльність. В аналітичній записці Паризької поліції зазначається, що товариство не має політичного характеру і займається філантропічною діяльністю. Місцезнаходження його: 13 rue Paine Paris (12 e)¹⁸⁰. Шульгин очолював товариство до своєї смерті 4 березня 1960 року.

Ще одна сторінка багатогранної діяльності О. Шульгина пов’язана з діяльністю добровільної організації – Комісії допомоги українським студентам (КоДус). Олександр Якович у 1946–1951 рр. був Головою КоДус у Франції. 1 червня 1951 р. Президія КоДус переїхала із Німеччини до Франції і “кооптувала в управу проф. Шульгина як референта французьких іноземних стипендій”, а з 1952 р. він став заступником Голови. Олександр Якович шукав можливостей надання підтримки французькими освітніми закладами і урядом українському студентству. Він брав активну участь у засіданнях Комісії тощо. Наприклад, у Звіті про діяльність Комісії за період з 1 жовтня 1949 р. і до 30 червня 1952 р. констатується, що “однією з форм допомоги українським студентам була видача проф. Шульгиним, уповноваженим до цього французьким міністерством закордонних справ, посвідок про іспити зрілості студентам, котрі втратили документи під час війни. Такі посвідки давали можливість багатьом студентам вступити до французьких вузів”¹⁸¹.

12 травня 1957 р. в Парижі було створено Комітет будівництва Української Православної автокефальної церкви. Комітет був створений, щоб продовжити, розпочату ще у 1939 р. справу зі створення

¹⁸⁰ Archives de la préfecture de Paris (Paris, France). – Carton 77 W1455. – Alexandre Choulgune, № 16284.

¹⁸¹ Там само.

Олександр Шульгин в українському державотворенні...

церкви замість каплички на вул. Гаснер, 5. Президентом обрали Петра Плевако, а віце-президентами Олександра Удовиченка та Олександра Шульгина, секретар Микола Гмиря, член Аркадій Жуковський. Практично всі заходи, що відбувалися у Парижі в повоєнні роки, проводилися не без участі О. Шульгина.

Останні відвідини матері. На фото (зліва направо): Надія Яківна, її чоловік Роман Августинович Іщук, їхня дочка Маруся, Любов Миколаївна, Наталка, дочка Іщуків, Олександр Якович (1938, м. Рівне).

Варто підкреслити, що для О. Шульгина родина була завжди важливим життєвим опертям. Опинившись на еміграції, він був відірваний від звичного домашнього спілкування і дуже радів, коли у 1923 р. його родина поселилася у Рівному. З цього приводу він писав до Шишманових 22.XI. 1923: “Між иньшим моя мама, сестра з дитиною і зять переїхали до Галичини і тепер я з ними вільніше листуюся, скоро хочу поїхати”¹⁸². Зустрічі з рідними були не часто і тому дуже цінувалися. Відомо, що останній раз Шульгин зустрічався з ними на

¹⁸² *Якімова А. М.* Листування Олександра Шульгина з родиною Шишманових... – С. 54.

В. Піскун, Олександр Шульгин “Fatum історії”...

Україні в Рівному у 1938 р., а після початку Другої світової війни вони так само опинилися в еміграції.

Лідія Василівна Шульгина, дружина
О. Шульгина, уроджена Бублик

Вірною супутницею життя О. Шульгина була його дружина Лідія Василівна Бублик, яка народилася 17 листопада 1888 р. в Києві. Вона закінчила Медичний інститут у С. Петербурзі, під час першої світової війни добровільно вступила в діючу армію, працювала у фронтовому госпіталі до 1918 р. В еміграції розділяла складнощі життя і радісні його хвилини зі своїм чоловіком та сином Ростиславом. Вона сама доктор медицини, студіювала в одному університеті у Франції, досконало знала французьку мову. Сучасники відзначали її високий культурний рівень і людяність. Працювала в дитячій клініці та мала приватну практику¹⁸³. Час від часу родина їздила на відпочинок.

Багатоманітний і складний життєвий шлях одного із відданих синів України – Олександра Шульгина. Навіть в умовах еміграції він не втратив оптимізму, віри в те, що українська держава відродиться й утвердиться в світовому просторі. І саме: “здобуття державности це основне завдання нашого (та й чи тільки нашого?!) покоління”¹⁸⁴ стало політичним кредо і своєрідним “*Fatumom історії*” Олександра Шульгина й цілого його покоління, яке Ю. Шевельов у свій час назвав “петлюрівським поколінням”.

¹⁸³ Катерина Антонович. З моїх споминів. – Частина 5. – Вінніпег: Накладом Української Академії наук, 1973. – С. 239.

¹⁸⁴ Шульгин О. Державність чи гайдамащина?... – С. 4.

ДВА ПОРТРЕТИ З РОДИННОЇ ГАЛЕРЕЇ ШУЛЬГІНІВ

“Вона жила Україною і для України”, – так коротко й вичерпно охарактеризував життя своєї матері Олександр Шульгин.

Любов Миколаївна Шульгина, уроджена Устимович, на жаль, ще мало відома в новітній Україні культурно-громадська діячка, народна вчителька, яка стояла біля джерел українського шкільництва, була людиною палкої душі і відданого серця.

Народилася вона 1 березня (за старим стилем) 1865 року в селі Бурбині Хорольського повіту на Полтавщині. Дитячі роки минули в маєтку Сохвиному поблизу Хорола. Зростала серед широких ланів

Любов Миколаївна Устимович,
курсистка Вищих жіночих курсів
у Києві

Полтавщини, спілкувалася з сільською молоддю, придивлялася до життя селян, переймалася їхніми турботами, й поступово виникло в неї непереможне бажання змінити щось в усталеному плині стосунків.

Початкову освіту Любочка здобула вдома. Наймали вчителів, а крім того, були бони (виховательки дітей дошкільного віку) – німкеня і французенка. Тому Любов Миколаївна чудово володіла і німецькою, і французькою мовами. Навчалася вона у приватній московській гімназії Арсенієвої, що вважалася чи не найкращою в Росії, тужила за Україною, яка ввижалася їй здалеку чарівною мрією. На початку 1880-х років продовжила студії на історико-філологічному факультеті Вищих

жіночих курсів у Києві, які дорівнювали вищій освіті. Та по двох роках їх закрили через революційні настрої курсисток. Може, саме там захопилась молода дівчина народницькими ідеями, які ще живили суспільство. Відтак повернулася додому, в село Сохвине. За свідченнями Надії Ішук, доньки Любові Шульгиної: “Мама – вроджений

О. Леонтович, Два портрети з родинної галереї...

педагог – дуже любила вчити. Як приїздила на вакації, то все займалася з селянськими дітьми”¹. Школи на той час в їхньому селі не було. Поділилася молода навчителька своїм задумом з батьком, людиною надзвичайно демократичною, якого просто обожнювала. Той радо її підтримав і віддав під школу колишній панський будинок (згодом вже мати, Єфросинія Іллівна, збудувала нове приміщення школи). І Любочка (саме так ласкаво звали її на селі) з ентузіазмом береться за роботу. Вранці навчає селянських діточок, читає, ходить із ними до лісу і на луки, проводить, так би мовити, уроки на природі. Потім займається з підлітками, які вже закінчили шкільну програму, а ввечері – з дорослими (прообраз вечірньої школи). Працювала разом з учителем Федором Палевичем, якого запросили. Оце й був зародок української школи. “Хоч офіційно школа була російською, – напише згодом Надія Ішук, – але мама і ті вчителі вчили дітей українською мовою. Підручники були російські, але як тільки можна було якусь українську книжку дістати, то Мама купувала її та часто читала дітям і дорослим вголос, а читала вона чудово”². “Внаслідок рідко яке село, – підкреслює Олександр Шульгин, – мало стільки інтелігентних та національно свідомих селян, як там”³. А була Любов Шульгина вчителькою з Божої ласки.

У середині 1880-х років у редакції часопису “Киевская старина”, куди зайшов разом з дочкою Микола Адріанович, який систематично передплачував це видання, відбулося знайомство Любові Устимович з Яковом Шульгиним. Щире, міцне почуття пов’язало їх, 1887 року вони поєднали свої долі. В юні роки Любов Миколаївна була перейнята, писала дочка Надія, хоч і дуже сильною, але стихійною українською свідомістю. Вже по заміжжю з Яковом Миколайовичем вона познайомилася і теоретично з українським рухом.

Із народженням дітей Любов Миколаївна вже не могла проводити заняття, але постійно добирала здібних хлопців і дівчат із села, готувала їх до екзаменів на здобуття професії вчителя. І всі вони під її крилом ставали ідейними вчителями. Приїжджаючи влітку до Сохвиного вже з дітьми, Любов Миколаївна все своє дозвілля віддавала школі.

¹ Ішук Н. Спогади (машинопис). – С. 1.

² Там само. – С. 219.

³ Шульгин О. Уривки із спогадів Олександра Шульгина // Збірник на пошану Олександра Шульгина. – Париж; Мюнхен, 1969. – С. 250.

Коли в середині 1890-х років родина опинилася у Єлисаветграді, Любов Миколаївна дуже потерпала від браку громадської діяльності, яка для неї, свідомої українки з палкою активною вдачею, була конче необхідною. Отож, коли в родині виникла думка публічно привітати українських акторів трупи П. Саксаганського, аби всі побачили, що і мають і вміють кого шанувати, Любов Миколаївна цілком захопилася цією справою. Разом з молодшою сестрою Марією (моєю бабусею. – *О. Л.*) вони зібрали гроші й купили подарунки, а на бенефісі одного з акторів вручили Іванові Карпенку-Карому як письменникові каламар на мармуровій дошці з двома срібними ведмедиками, Панасові Саксаганському – великий срібний келих, Любові Ліницькій, видатній ліричній актрисі, – кошик квітів. “Ставили, здається, «Безталанну», – зазначає *О. Шульгин*. – І сама гра великих артистів, і ці подарунки поліпшили настрої цього ніби байдужого натовпу. Театр, український театр, робив своє виховне діло, а мої батьки, чим могли, прагнули піднести престиж наших незабутніх корифеїв”⁴.

Брати Тобілевичі були в оселі Шульгинів жаданими гостями. Не раз Карпенко-Карий посвячував Любов Миколаївну у свої творчі задуми. “А вона незвично уважно слухала, вставляла зауваження чи висловлювала своє захоплення”⁵, – пригадував *О. Шульгин*.

Любов Миколаївна мала великий вплив на молодь міста, гімназистів і студентів. Вона, природна пропагандистка, прагнула розбудити в них національне почуття. Та й сам лад життя цієї української родини справляв велике враження на оточення. Виховання в сім’ї Шульгинів було суто національне, в ній, за ініціативою Любові Миколаївни, звучала українська мова. Вона спілкувалася з дітьми рідною мовою та ходила в народних строях і у місті. Вдома діти змалку чули уривки з Біблії, твори українських письменників. Вона читала Котляревського, Глібова. А найдужче любила Шевченка, декламувала виразно, без зайвої афектації і “Гамалію”, і “Наймичку”, і “Сліпого”, і “Івана Підкову”, і “Катерину”.

Слухали ті вірші і мешканці її рідного села. А якось Любов Миколаївна приїхала з дітьми і сестрою Марією до Лубень на лекції для народних вчителів відомого педагога Вахтерова. Але хотіла тіснішого спілкування з ними. Тож дістала “чарівний ліхтар” та ілюстрації Опа-

⁴ *Шульгин О.* Зазнач. праця. – С. 251–252.

⁵ Там само. – С. 251.

О. Леонтович, Два портрети з родинної галереї...

наса Сластіона до “Гайдамаків”, покликала слухачів курсів і вголос прочитала цей твір. О. Шульгин писав, що велике враження справило це читання на заляканих начальством вчителів, у яких національна свідомість тільки прокидалася.

Любов Миколаївна Шульгина з найстаршими дітьми – Надійкою і Сашком (близько 1897 р., Київ).

безмірна любов до неї була такою великою, що не спало на думку вчинити справді щось таке, щоб мама могла осудити. Однак виховання та вплив мами не були б дієвими, якби не були обігріті надзвичайною любов'ю до людини, до дитини, навіть чужої, що була мамі при-таманна”⁷.

Коли Шульгини повернулися до Києва, Любов Миколаївна поринула в громадську роботу. Вона стала одним з організаторів і, безперечно, активною членкинею клубу “Родина”, центру українського життя в місті поміж двох революцій, а також першої Жіночої громади, утвореної 1901 року.

Любов Миколаївна дбала про розвиток національної сутності, всебічну освіченість, високу культуру своїх дітей. Жила їхніми інтересами, пильно стежила за зростанням, утверджувала моральні й релігійні засади в їхніх душах. Сама готувала їх до 3–4 класів гімназії. “...Працювати з мамою, – згадував її син, – завжди було весело, а головне – все було зрозуміло, все ставало цікавим, навіть граматичні правила”⁶. Любов Миколаївна вміла так влучно пояснювати, що навчання для її дітей ставало справжньою насолодою.

Мала вона і талант вихователя. Ніколи не карала дітей. Та й карати не було потреби. “...її авторитет стояв так високо, – наголошує О. Шульгин, – наша дитяча

⁶ Шульгин О. Зазнач. праця. – С. 219.

⁷ Там само. – С. 219, 220.

Олександр Шульгин в українському державотворенні...

У Києві раювала душа Любові Миколаївни у щирих розмовах з близькою подругою Людмилою Старицькою-Черняхівською, з родиною Миколи Лисенка, синові якого, Тарасу, була хрещеною мамою.

Була в приятні з Косачами. Недарма ж молодша сестра Лесі Українки Ізидора – подруга на все життя її дочки Надії, яка мала щастя чути саму Лесю, дослухатись до її гри на фортеп'яно (правда, під вікном кімнати або з-за дверей, бо Леся Українка не любила, щоб хтось, коли вона грає, був присутній у кімнаті).

У 1914 році, коли привезли з Галичини заручників, Любов Миколаївна кинулася їх визволяти. Разом із Людмилою Старицькою-Черняхівською створила Комітет для визволення із в'язниць галичан, доклала до цієї справи неймовірних зусиль, ходила по державних установах, домовлялася, щоб відпустили під заставу. Зібрала гроші, які треба було внести, додавши і свою чималу частку. Один із тих закладників, Петро Грицак, писав у 1930-ті роки, що добродійка Шульгина робила дива, оббігала всюди, щоб їх звільнити. А Митрополит Андрей Шептицький, повертаючись із заслання в Росії, зупинився в Києві і завітав до Любові Миколаївни на Монастирську, 9, аби особисто подякувати “за порятування наших людей”.

1915 року Любов Шульгина знову разом з Людмилою Старицькою-Черняхівською ініціювала відкриття двох дитячих притулків (для дівчат і хлопців). Там не тільки зігріли дітей, а й зорганізували на свій страх і ризик нелегальну, першу в Україні школу, де навчали дітей української мови, читали українські книжки. Проіснувала та школа, за свідченням Надії Іщук-Шульгиної, не менше чотирьох років.

Домоглися подруги створення при клубі “Родина” шпиталю для вояків-українців, у якому під час лікування навчали української грамоти, читали твори українських письменників, найбільше Тараса Шевченка, Бориса Грінченка, Івана Франка. І це в той час, коли українська мова була під час війни знову заборонена. Часто навідувалася до шпиталю актриса Наталя Дорошенко, дружина Дмитра Дорошенка, студенти Олександр Попович і Володимир Шульгин, середульший син Любові Миколаївни, які звершили свій героїчний чин під Крутами.

А в березні 1917 року запрацювала Перша українська гімназія імені Тараса Шевченка. Директором її став відомий український педагог Володимир Дурдуківський. Любов Шульгина вела там підготовчий клас. Згодом вона завідувала сиротинцем. І моя мати, Олена Леонтович-Войтовецька, яка прожила в ньому кілька років, розповідала, як

О. Леонтович, Два портрети з родинної галереї...

влітку на колишню дачу поета Олександра Олеся, що містилася на Сирці (тоді околиці міста) і де жили діти, приїжджала до них «стара» (на погляд 13-річної дівчини) пані. То була Людмила Старицька-Черняхівська.

Любов Шульгину називають великою матір'ю. Чотирьох дітей виростила вона з чоловіком. Про Любов Шульгину казали, що вона здатна виховати українських братів Гракхів. Троє синів – Олександр, Володимир і Микола – своєю відданістю Україні не поступилися у патріотизмі стародавнім римлянам.

Любов Шульгіна із дружиною Володимира, Лідією Шульгиною, після звістки про його загибель у березні 1918 р.

У 1918 році вона благословила сина Володимира на захист Батьківщини, віддавши найдорожче на вітар волі, 1931 року пережила смерть наймолодшого Миколи.

У першій половині 1920-х років Любов Миколаївна разом із сім'єю дочки виїхала за межі совєтської України. Вони оселилися у Рівному і зажили такої доброї слави, яка й через багато років не потьмяніла в душах рівенчан. Про це повідала мені в середині 1990-х років пані Галина Гуць, відома шістдесятниця, талановита науковець, регент хору церкви Миколи Притиска у Києві.

Любов Миколаївна опікувалася вихованням і освітою онучок – Наталі й Марусі, дбала, щоб вони вивчали іноземні мови і так само, як колись власних дітей, готувала їх до школи, заохочувала до вдумливого читання, плекала в їхніх ду-

шах вірність українським традиціям. Як і раніше, гуртувала навколо себе юнь, допомагала учням української гімназії, з любов'ю передавала знання малим і дорослим, заслужено користуючись повагою оточуючих.

Олександр Шульгин в українському державотворенні...

На схилі життя Любові Миколаївні довелося покинути Батьківщину, перебувати під артилерійськими обстрілами, долати пішки багатокілометрові відстані, зазнавати смертельної небезпеки, побувати у таборах переміщених осіб. Та за всіх життєвих обставин вона не втрачала сили духу, підтримувала ближніх, цікавилася всіма подіями.

9 травня 1945 року Любові Шульгиної, славної дочки українського народу, не стало.

Поховали її у німецькому місті Хартмансдорф. На чужині.

Ростислав Шульгин – син Олександра Яковича Шульгина, онук Любові Миколаївни Шульгиної, людина, “яка, – як написав Орест Павлів по його смерті, – протягом усього свого життя гідно та достойно сповняла свої нелегкі обов’язки політичного вигнанника України в різних країнах вільного світу”⁸. Народився він 27 жовтня 1914 року в Києві. Зростав у сім’ї, в якій усе підпорядковувалося українській справі. Тож змалку органічно всотав почуття патріотизму, яке визначило його світогляд та ідейне спрямування. На його очах проходила вся багатоманітна діяльність батька, до якого ставився не тільки з глибокою шаную, а й зі справжньою побожністю. Приклад батька завжди був для Ростислава світлим дороговказом.

У неповні п’ять років довелося Ростіку, як його звали в родині, піти з батьками у вигнання й спізнати гірку долю українського емігранта. З 1923 року жив у Празі, потім – у Парижі. Після закінчення ліцею Анрі Четвертого Ростислав навчався в університеті в Екс-ан-Провансі, де здобув звання кандидата юридичних і гуманітарних наук, а також диплом у галузі політичних наук. Вже в студентські

Ростислав Шульгин – син
Олександра Шульгина (1963)

⁸ Павлів Орест. Ростислав Шульгин не живе // Свобода (США). – 1974. – Ч. 86.

О. Леонтович, Два портрети з родинної галереї...

роки почав займатися журналістикою, друкувався у французьких, швейцарських, українських часописах і не припиняв цієї діяльності упродовж майже всього життя. Ще студентом разом з майбутнім президентом УНР в екзилі, Миколою Ливицьким, працював у дипломатичній місії Української Народної Республіки в Женеві, яка під очільництвом професора Романа Смаль-Стоцького захищала перед Лігою Націй українські інтереси.

Друга світова війна застала Ростислава у Варшаві та, на щастя, йому поталанило вирватися звідти.

У Парижі деякий час був членом бюро преси прем'єр-міністра Франції Едварда Деладьє. Коли почалася советсько-фінська війна, став кореспондентом у Фінляндії, де виконував і обов'язки секретаря голови уряду УНР, тоді Олександра Шульгина. 1940 року гестапо заарештувало Ростислава разом з батьком. Після звільнення через рік він долучився до руху Опору, що діяв тоді в Провансі. Був одночасно зв'язковим між французькими макі, італійською королівською армією і союзниками. Використовуючи особисті знайомства, рятував співвітчизників, допомагав українським установам. З 1943 року мешкав у Швейцарії як інтернований з правом перебування на волі.

Після війни Ростислав Шульгин працював у відділі преси американської дипломатичної місії у Швейцарії, а також спеціальним радником амбасади Польщі у Берні. У 1946 році, за свідченням Євгена Стахіва, він разом із М. Ливицьким брав участь в організації зустрічі УНР–УГВР на швейцарсько-австрійському кордоні, для чого двічі перетинав його, одного разу – по глибоких снігах над прірвою.

1948 року він одружився з Лідією Метюк, батько якої був едмонтонським архієпископом Української греко-католицької церкви. Наступного року подружжя переїхало до Канади в місто Монреаль, де Ростислав деякий час видавав разом з доктором Олександром Рудницьким український ілюстрований журнал “Око Світу”, одночасно працюючи консультантом у французькій книгозбірні. З літа 1952 року після відкриття українського відділу Канадського міжнародного радіомовлення Р. Шульгин став одним із перших працівників редакції. Та вже 1955 року завдяки досконалому знанню французької мови обійняв посаду головного редактора франкомовного відділу новин.

1964 року родина Шульгинів переїхала до Оттави, де Ростислав Олександрович отримав посаду головного редактора журналу “Сірк'юї Ферме”, внутрішнього органу працівників Радіо-Канада, що видавався

Олександр Шульгин в українському державотворенні...

французькою мовою, а також був членом мовного комітету Радіо-Канада. Він – співавтор меморандуму Канадської радіомовної корпорації, який було подано на розгляд урядової комісії про статус французької мови у провінції Квебек. За дорученням Комітету Українців Канади, Українського Національного Об'єднання Ростислав Шульгин кілька разів успішно виступав під час слухань Канадської королівської Комісії з питань двох державних мов. Дивовижне було, крім глибокого

Лідія Шульгіна, дружина Ростислава Шульгіна, і посол України п. Микола Маймескул під час візиту. На стіні портрет Олександра Шульгіна роботи художниці Ірини Левицької

знання французької культури і літератури, особливо тонке відчуття французької мови. Тому він редагував літературні й мистецькі видання, перекладав літературні твори з української мови на французьку і навпаки. Дирекція Канадської радіомовної компанії 1971 року призначила його керівником курсів із удосконалення знання французької мови для членів керівництва і адміністративного апарату Радіо-Канада. Він також підготував підручник сучасної ділової французької мови.

О. Леонтович, Два портрети з родинної галереї...

Окрім успішної професійної діяльності, Ростислав Олександрович займався громадськими справами. Шануючи країни, де доводилося йому жити, завжди залишався великим українським патріотом. Він підготував велику монографію про українську княжну, королеву Франції, Анну Ярославну. Відома його розлога й ґрунтовна доповідь на Монреальській Шевченківській академії 12 березня 1961 року, в якій представив великого Кобзаря як ідеолога українського націоналізму, як вічного провідника українського народу, і передостанніми в ній були слова: “Велич Шевченка як політика полягає теж і в тому, що він ніколи на жадні компроміси не йшов, і що ніколи не послабив ні одного заклик за волю якоюсь неправдою. Шевченко був лицарем Свободи і Правди”⁹.

Ростислав Шульгин був сповнений творчих задумів, коли сталася автомобільна пригода, яка спричинила тяжку хворобу і передчасну смерть 6 квітня 1974 року.

Ніби відчуваючи наближення відходу, він здійснив разом з дружиною подорож до Італії та Франції, де знайомив її з мистецькими скарбницями, які добре знав ще замолоду, й прощався з місцями, де торував шляхи в юних літах. Саме в Екс-ан-Провансі перестало битися серце сина Олександра Шульгина, гідного свого батька.

Четверо дітей, Наталія, Костянтин, Олександра, Ігор (відійшов у засвіті), їхня мати, пані Лідія, свято зберігають пам’ять про батька, шанують ідейні настанови роду. Нащадки Олександра Шульгина з повагою ставляться до української мови.

Наостанок хочу додати, що онука Олександра під час перебування у Києві 2010 року згадувала приїзд Олександра Яковича у Монреаль 1959 року, поблизу якого вони жили у селі, розповіла, як одного разу вирушили з дідом на пікнік у луки, співали з ним українські пісні, як він навчав їх бути співчутливими, людяними і казав, що ці місця нагадують йому Полтавщину. Пані Лідія додала, що Олександр Якович був надзвичайно доброю людиною, любив свою сім’ю, і ці риси передалися синові Ростиславу. “Хоч би про що говорили, – зазначає вона, – розмова так чи так заходила про Україну. Олександр Шульгин жив спогадами про неї і був переконаний, що рано чи пізно прийде час, коли вона стане незалежною”.

⁹ Шульгин Ростислав. Доповідь на Монреальській Шевченківській Академії 12.3.1961. – С. 7. – Машинопис.

**ВЗАЄМИНИ ОЛЕКСАНДРА
ШУЛЬГИНА З РОДИНОЮ ЧИКАЛЕНКІВ
(за мемуарними та епістолярними джерелами)**

Через усе життя Олександра Шульгіна пролягли спілкування та приятельські взаємини з відомою українською родиною Чикаленків, яка мешкала у Києві на вул. Маріїнсько-Благовіщенській, 56, та у маєтках на Херсонщині (у с. Перешори) та Полтавщині (у с. Кононівка). О. Шульгін добре знав старшого Чикаленка, Євгена Харлампійовича, якого високо цінував як щирого українця та громадського діяча, неодноразово відзначав його особистий вплив і на своє громадське формування та становлення. Зокрема, відзначав у спогадах: “[Він] відіграв у нашому національному русі першорядну роль і найбільше вплинув на мене самого, давши мені віру в нашу справу. Хоч Євген Харлампович не був мені родичем, родини Чикаленків і Шульгінних так тісно роками були зв’язані між собою, що почували себе родичами”¹.

На нашу думку, знайомство Шульгінних та Чикаленків пов’язано з переїздом у 1900 р. родини Чикаленків до Києва та вступом Євгена Харлампійовича до Старої Київської Громади. Саме на зібраннях останньої він вперше зустрів та познайомився з батьком О. Шульгіна – Яковом Миколайовичем. Про останнього згадував як про активного члена Старої Громади, що регулярно відвідував її засідання. У своїх “Спогадах” Є. Чикаленко характеризував Я. Шульгіна як “дуже симпатичну і милу людину” та автора “Історії Коліївщини”². Ще Є. Чикаленко зазначив і такий важливий факт щодо національного виховання у родині Шульгінних: мати Любов Миколаївна Устимович-Шульгіна розмовляла з дітьми виключно українською мовою, говорити в родині українською пробував і Я. Шульгін.

Найтісніші зв’язки О. Шульгіна із Чикаленками склалися через його багаторічне й тісне приятельство та спільні наукові інтереси зі старшим сином Чикаленків – Левком, який був майже його ровесником: 1888 року народження. В уривках зі спогадів О. Шульгін згадував про свою нерозривну дружбу з Левком, яка заповнила його дитячі

¹ Уривки із спогадів Олександра Яковича Шульгіна // Збірник на пошану Олександра Шульгіна (1889–1960) / За ред. В. Янева. – Париж; Мюнхен, 1961. – С. 305.

² *Чикаленко Євген*. Спогади (1861–1907). – К.: Темпора, 2003. – С. 213–214.

І. Старовойтенко, *Взасмани Олександра Шульгина...*

та юнацькі роки³. Життєві стежки хлопців перетинались у найяскравіші періоди життя. Приятелювання закладається ще у роки шкільного навчання у Києві. Вже тоді хлопці спілкуються, ходять один до одного в гості, знайомляться із родинами. О. Шульгин згадував, як ще гімназистами вони організували поміж друзів аматорський драматичний гурток та ставили українські вистави у них вдома, зазначаючи й ролі Левка Чикаленка.

Олександр Шульгин (внизу ліворуч) у гостях у Чикаленків,
поч. 1900-х рр.

Із ранніх років життя хлопців з патріотичних українських родин вабила політика, українська ідея. Так, Олександр ще зі шкільної лави учня Першої Київської гімназії у 1906 р. подав директорові гімназії прохання ввести у навчальну програму їхнього закладу вивчення української мови, “мови тієї країни, в якій ми народилися і живемо”. З гімназійних років життя до українського соціал-демократичного руху долучився і Левко Чикаленко та довгі роки перебував у лавах УСДРП. Олександр згадував, що його нерозлучний друг Левко познайомив і його з марксистською та соціал-демократичною ідеологіями. Але зазначав і такий важливий факт: попри знайомства їх обох з ідейними течіями, модними серед петербурзького студентства, у світоглядах

³ Уривки із спогадів Олександра Яковича Шульгина. – С. 265.

Олександр Шульгин в українському державотворенні...

хлопців домінуючою залишалась національна ідея. О. Шульгин писав з цього приводу: “Те, що ми українці, що треба дбати за Україну – це було так би мовити аксіомою, це було у нас в крові, ці ідеї добре були прищеплені нам нашими батьками, всім нашим сімейним побутом. Тільки ж таких родин, що жили національним життям, як наша, а може ще в більшій родині Чикаленків, було обмаль”⁴.

Наступним періодом активного спілкування Олександра та Левка вважаємо петербурзький, коли обидва юнаки навчалися у Петербурзькому університеті та пройшли у столиці період громадського формування. О. Шульгин провів у Петербурзі 9, а Левко – близько 8 років. Спочатку Олександр навчався на природничому факультеті, а потім перевівся на історико-філологічний факультет, який його більше приваблював. У 1915 р. Олександр отримав університетський диплом й талановитого випускника залишили при університеті, для підготовки до професорського звання. Олександр Якович у Петербурзі робить перші кроки на столичній педагогічній ниві: викладає курс історії у школах та гімназіях.

У 1909 р. на природничий факультет Петербурзького університету, після тривалих клопотань, перевівся зі Швейцарії і Левко Чикаленко. Його не затримав престижний Лозаннський університет (в якому хлопець вивчав геологію), бо Левка цікавили громадська праця та середовище ідейних однодумців. Переїзду хлопця до Петербурга сприяло і знайомство з відомим українським вченим, професором Петербурзького університету Ф. Вовком, який влітку 1909 р. гостював у родині Чикаленків та остаточно переконав Левка у потребі перевестись до Петербурга, аби там взятись за антропологічні та археологічні студії під його керівництвом. Є. Чикаленко писав П. Стебницькому, що по приїзді до російської столиці, Левко мав зупинитися у свого товариша О. Шульгина⁵.

З Петербургом пов’язані яскраві періоди студентського життя та громадської праці Олександра та Левка. Обидва стають активними членами тамтешньої молоді й потужної української громади ТУП, входять до управи відомого Благодійного товариства видання загальнокорисних і дешевих книг для народу, здійснюють реорганізацію у товаристві, відсторонюють від нього старих та консервативних членів,

⁴ Уривки із спогадів Олександра Яковича Шульгина. – С. 287.

⁵ Євген Чикаленко. Петро Стебницький. Листування. 1901–1922 роки / упор. Н. Миронець, І. Старовойтенко, О. Степченко. – К.: Темпора, 2008. – С. 150.

І. Старовойтенко, *Взаємини Олександра Шульгина...*

ставлять українську видавничу справу в Петербурзі на продуктивну хвилю.

Талановиті студенти захоплюються у Петербурзі й науковими археологічними та антропологічними студіями під керівництвом Ф. Вовка. Хлопці беруть участь у незабутніх антропологічних експедиціях на Єлисаветградщину, Полтавщину, Херсонщину, археологічній експедиції до відомої Мізинської стоянки, що на Чернігівщині біля Новгород-Сіверського, та ін.

Проте в Петербурзі приятелям довелось пережити і прикрі життєві епізоди. Так, взимку 1911 р. був заарештований Левко Чикаленко. Йому інкримінували участь у вуличних заворушеннях, підозрювали у революційній діяльності та погрожували виключенням з університету. Становище хлопця було настільки критичним, що зумовило приїзд до Петербурга батька, Є. Чикаленка. Останній кілька тижнів оббивав чиновницькі пороги російської столиці, аби визволити сина з в'язниці, або, як він сам писав, “із Вавилонського полону”. Із “Щоденника” Є. Чикаленка за 1911 р. стає відомо, що у ті тривожні дні поруч з ним постійно перебували Олександр Шульгин та його мати Любов Миколаївна. Ще до приїзду Євгена Харлампійовича до Петербурга Олександр здобув від професорів Петербурзького університету – Ф. Вовка, Е. Вольтера та О. Шахматова посвідчення про те, що Левко не був учасником заворушень, які йому інкримінували.

Є. Чикаленко відзначив і такий факт: він був зворушений ставленням матері Шульгина, Любові Миколаївни до Левка, яка щиро клопоталась його визволенням та студентською долею і ставилась як до рідного сина. Жінка ходила з візитом до впливового родича їхньої родини – І. Лентовича, члена Державної ради, аби той допоміг визволити Левка. Незважаючи на клопотання близьких людей та заходи батька, у 1911 р. Левка таки виключили з університету та вислали на батьківщину. Два роки він перебував під гласним наглядом поліції у с. Кононівці (тоді – Полтавської губернії, Пирятинського повіту). Хлопець повернувся до Петербурга та відновив навчання лише в 1913 р. Незважаючи на попередні репресії, Левко і в другий період свого життя у Петербурзі не відходить від громадської роботи. З поверненням до столиці він входить до української університетської громади, стає членом відомого у Петербурзі гуртка українознавства.

У спогадах-посвяті П. Феденка “Дмитро Чижевський (4 квітня 1888 – 18 квітня 1977 р.). Спомин про життя і наукову діяльність” зуст-

Олександр Шульгин в українському державотворенні...

річається згадка цього сучасника і приятеля Левка та Олександра про антропологічну експедицію хлопців у 1912 р. до Олександрії на Єлисаветградщині. Того літа вони досліджували фізичну будову українців, робили їхні антропологічні заміри та фотографували. П. Феденко згадував курйозні моменти, які спіткали Олександра та Левка того спекотного літа. Так, в одному селі їх ледь не побили, запідозривши, що у фотоапараті молодих дослідників “сидить нечиста сила”. Автор згадав ще цікавий епізод, що трапився з Олександром та Левком: в Олександрії вони зустріли старезного діда, якому виповнилось 112 років. Хлопці фотографували його, робили заміри та цікавились секретами його довголіття. Той дуже розсмішив їх своєю відповіддю: “Та, правду кажучи, до 70 років був з мене гіркий п’яниця. А потім перестав”. Розповідаючи про зустріч із українським довгожителем друзям, приятелі глузували: “Значить можна спокійно пити 70 років, а потім перестати і жити сто років”.

Олександрові та Левкові випала доля стати й учасниками історичних грудневих подій 1905 р. у Києві, коли у ході вуличних протистоянь Левко отримав вогнестрільне поранення руки. Є. Чикаленко, згадуючи ті тривожні дні у “Спогадах”, зазначав, що тоді Левко із Сашою Шульгиним фотографували вуличні події.

Олександр та Левко повернулися до Києва після березневих подій 1917 р. у Петербурзі та взяли активну участь в українському державотворенні. Обидва стали членами Української Центральної Ради. О. Шульгин був делегований до неї Українською Національною радою Петрограда як член Української радикально-демократичної партії. Він залишив місто свого студентського життя 23 березня 1917 р. Левко був делегований до УЦР українською громадою Петрограда як член Української соціал-демократичної партії. В обох молодих політиків відкрились нові періоди активного життя та важливої праці на ниві українського державотворення. Левко Чикаленко працював секретарем Центральної Ради, був членом комісій із розроблення проекту статуту автономії України. Політичну діяльність Левко чергував із викладацькою та науковою працею: працював у Першій київській гімназії та Українському народному університеті.

Після 1917 р. Олександр Шульгин увійшов у велику українську політику, зайнявши високі державні посади: з липня 1917 р. до 18 (31) січня 1918 р. його призначили генеральним секретарем міжнаціональних (пізніше міжнародних) справ. Він стає співавтором Статуту Ви-

І. Старовойтенко, *Взаємини Олександра Шульгина...*

щого Управління України, співорганізатором З'їзду народів Росії, що проходив у Києві у вересні 1917 р. За його керівництва секретаріатом міжнаціональних справ дві європейські держави – Франція й Англія – визнали de facto УНР й Україна почала мирові переговори із Союзом Центральних Держав у Бересті.

За Української Держави П. Скоропадського О. Шульгин продовжує дипломатичну діяльність: він стає співробітником міністерства закордонних справ Української Держави, з липня 1918 р. – представником Української держави у Болгарії (до кінця 1918 р.). У 1919 р. призначений Директорією УНР членом української делегації на Мирову Конференцію в Парижі, у 1920 р. – був головою української делегації на першій Асамблеї Ліги Націй у Женеві. З 1921 р. очолював Надзвичайну дипломатичну місію УНР у Парижі. На всіх високих дипломатичних постах О. Шульгин відстоював українські інтереси та домагався визнання України європейськими державами та міжнародними організаціями.

У роки українського державотворення та свого професійного зростання Шульгин продовжує спілкуватися з родиною Чикаленків. Підтвердження цьому знаходимо у “Щоденнику” Є. Чикаленка за 1918 р. Так, стає відомо, що Олександр приносив у київський будинок Чикаленків на вул. Маріїнсько-Благовіщенську, 56 найсвіжіші політичні новини. Є. Чикаленко записав, що вже на другий день після обрання гетьманом П. Скоропадського до них прибігав схвильований Саша Шульгин та приніс звістку про те, що вже два українці – М. Василенко та В. Леонтович погодилися увійти до гетьманського уряду, який бойкотували провідники української політики, що не підтримали переворот 29 квітня 1918 р. О. Шульгин тримав Є. Чикаленка і в курсі своїх дипломатичних справ. Наприклад, розповідав, що до нього неодноразово приїздив посол Австрії і говорив про симпатії його країни до ідеї самостійної України та про бажання Німеччини відновити монархічну Росію. Зустрічався Є. Чикаленко з Шульгиним і після протигетьманського перевороту восени 1918 р. та приходу до влади Директорії. Тоді Олександр повернувся з Болгарії та привіз запізнілу звістку: країни Антанти нарешті погодилися визнати самостійність України з гетьманом на чолі. Але ця інформація вже запізнилась і розвиток українського державотворення пішов іншим шляхом та під проводом інших політиків.

Олександр Шульгин в українському державотворенні...

Життєві стежки Чикаленків та О. Шульгина перетинаються і в інший період їхнього життя – еміграційний, у різних місцях та життєвих обставинах. В основі тих тривалих взаємин лежали симпатії, теплі спогади про минуле та довір'я. Так, об'єктивний в особистих оцінках Є. Чикаленко жодного разу не засумнівався у порядності, чесності та моральній чистоті українського дипломата О. Шульгина. Він не вірив чуткам, які доходили до нього в еміграції щодо політичних

Олександр Шульгин та Сергій Єфремов у Кононівському маєтку Чикаленків (Пирятинський повіт Полтавської губернії), поч. 1900-х рр.

акцій Олександра. Так, Євген Харлампійович одразу засумнівався в інформаціях галичан Є. Петрушевича та К. Левицького про те, що ніби О. Шульгин запевняв провідних політиків Франції в тому, що Наддніпрянська Україна домагається державної самостійності без Галичини, яка, за його словами, цілком задоволена польським пануванням і не бажала відокремитись від Польщі. Є. Чикаленко відповів галичанам, що не може повірити у правдивість їхніх здогадок у те, що О. Шульгин міг говорити щось подібне, бо знав його ще з малих літ.

О. Шульгин на початку еміграції кілька разів зустрічався з Є. Чикаленком, листувався з ним на початку 1920-х рр. Так, у фонді Є. Чи-

І. Старовойтенко, *Взаємини Олександра Шульгіна...*

каленка (86) Української вільної академії наук у США виявлено кілька листів О. Шульгіна до Є. Чикаленка*. Перший його лист датований 13 липнем 1920 р. Тоді О. Шульгін повернувся із відомої поїздки до Києва і подав Є. Чикаленкові необхідні відомості про його родину, сповістив про синів – Петруся та Івана, які залишились в Україні та мешкали у Кононівці. У листі повідомляв і про зустріч у Жмеринці зі старшим сином Левком. Останній розповів приятелеві про своє життя у Києві у 1918–1919 рр. З відомостей О. Шульгіна стає відомо, що за більшовицької влади Левко працював у Всеукраїнській академії наук, за української влади був членом міської управи. За Директорії, яка евакуювалась у Жмеринку, Л. Чикаленко дав згоду О. Саліковському бути радником при міністерстві внутрішніх справ. Політик виїхав із Києва несподівано, з надією швидкого повернення, а тому не взяв із собою навіть необхідних речей. При зустрічі у Жмеринці із Левком своїм одягом з ним поділився Олександр. Зі Жмеринки хлопці разом з урядом УНР виїхали до Проскурова. Звідти О. Шульгін поїхав на Старокостянтинів–Рівне, а потім до Варшави. Левко ж провів приятеля на залізничний вокзал у Проскурові, де хлопці й попрощались.

О. Шульгін повідомляв, що повернувся з України у бадьорому настрої, бо відчув там помітне зростання національної свідомості населення, позитивні зміни на селі, пожвавлення й там національних настроїв. Писав, що планував переїхати до Праги та влаштуватись бібліотечним працівником.

Є. Чикаленко звернув увагу та включив до свого “Щоденника” і яскравий за змістом відкритий лист О. Шульгіна “Мої думки і вражіння від подорожі на Україну”, що друкувався віденським тижневиком “Воля”. Його Є. Чикаленкові переслала дочка Ганна, набравши текст на машинці та внісши у нього рукописні правки. У зазначеному публіцистичному творі, названому автором відкритим листом, О. Шульгін виклав свої погляди на більшовизм в Україні. Вони сформувались у нього під впливом побаченого та почутого на батьківщині. О. Шульгін вочевидь зрозумів, що уявлення про більшовицькі порядки в еміграції були спотворені більшовицькими агентами, бо між побаченим в Україні та почутим в еміграції Олександр побачив виразні контрасти. У першу чергу він заперечував чутки про більшовизм як про позитивне явище, яке спромоглося навести лад у Росії, та допомогло

* Ці листи подаються у додатку до статті.

Олександр Шульгин в українському державотворенні...

еволюціонувати йому в бік європейських форм. Подібну інформацію О. Шульгин назвав звичайною ідилією. Спростував він і чулки в емігрантській пресі про толерантне ставлення більшовиків до українського національного руху, їх автор листа називав звичайними брехнями. О. Шульгин констатував факт пробудження національної свідомості в Україні за роки революції, появу нових форм національного життя. Але ці нові позитивні явища він називав не заслугою більшовицького режиму, а закономірним результатом тих суспільних процесів, які пережила Україна у 1917–1920 рр. і які виплекали нове покоління українців.

О. Шульгин наводив факти більшовицьких репресій проти українців, зазначаючи те, що у Києві, очевидно, не було жодного українця, який би раз чи двічі не побував у більшовицьких в'язницях та не пережив фізичні тортури вже на початку 1920 р. Поширеними були у червоних окупантів й розстріли без судів та слідств. Свої думки О. Шульгин підтверджував реальними прикладами, про які йому розповідали очевидці подій. О. Шульгин змалював атмосферу життя в умовах більшовицької окупації: на початку 1920 р. в Україні панував режим постійного страху та стресу, який утримував у своїх холодних обіймах не лише політиків, чи так званих колишніх буржуїв, а й простих людей, бо в жодного мешканця більшовицької країни не було певності у реальності завтрашнього дня. Люди щоденно перебували в очікуванні прикрих несподіванок та стресових ситуацій. За словами О. Шульгина, більшовики могли просто на вулицях влаштувати облаву на жінок та примусити їх мити більшовицькі казарми чи постой. Більшовицька країна переживала й економічне банкрутство, оскільки її лідери не навчилися чогось виробляти, а жили споживацькими пріоритетами. Виходячи із зазначених фактів, О. Шульгин прогнозував швидкий кінець більшовизму. Після побаченого та почутого в Україні, Олександр повернувся в еміграцію з потужним бажанням працювати для майбутньої української державності, бо писав: “Успішна організація війська, солідний, діловий склад уряду, величезний зріст національної свідомості і люта ненависть селян до большевиків – все це дає ґрунт коли не для оптимізму, то принаймні для енергійної і напруженої акції всіх живих сил”⁶.

⁶ Чикаленко Євген. Щоденник. (1919–1920) / Упор., вступ, коментарі І. Старовойтенко. – К.: Темпора, 2011. – С. 434.

І. Старовойтенко, *Взаємини Олександра Шульгина...*

У цьому ж публіцистичному творі О. Шульгин сформулював оцінку й Варшавського договору 1920 р. Він назвав цей суперечливий дипломатичний документ наслідком реальної ситуації, що склалася в Україні, бо писав: “В даний момент жадного іншого виходу не було, і тому наше громадянство і уряд пішли на цей новий союз і на ті жертви, які з ним пов’язані”, та продовжував: “Коли тільки ціною договору з Польщею ствердиться наша державність, всі жертви себе окуплять”⁷.

Є. Чикаленко отримав лист від О. Шульгина і за 3 серпня 1920 р. з тарнівського центру української еміграції. Він був відповіддю на його лист. У ньому автор писав про ситуацію у світі, про українське питання на конференції у бельгійському місті Спа (16–20 липня 1920 р.). О. Шульгин констатував, що на тій міжнародній конференції прозвучала чітка позиція Великобританії щодо України. Ця європейська держава не бачила перспектив української державності у найближчому часі, бо не бажала воювати з Росією та не вірила у державницькі здібності українців, їхнє бажання бути самостійними⁸.

У “Щоденнику” періоду еміграції Є. Чикаленко зафіксував свої зустрічі із О. Шульгиним. Так, стає відомо, що їхні життєві маршрути перетинались на початку 1921 р. (кінець січня – початок лютого) при переїзді Євгена Харлампійовича з Чехії до Австрії (із Карсбада до Бадена). Із листа О. Скорописа-Йолтуховського від 18 січня 1921 р.⁹ до Є. Чикаленка стає відомо, що саме О. Шульгин допоміг Чикаленкам отримати офіційні дозволи на переїзд із Чехії до Австрії. Від Шульгина Скорописи-Йолтуховські й дізналися про переїзд батька до Австрії.

Тоді на кілька днів Чикаленко зупинився у Празі, де зустрівся та поспілкувався з багатьма відомими українцями, у тому числі і з О. Шульгиним. Останній передав йому дозволи на переїзд. Із приводу тих зустрічей Є. Чикаленко записав: “Бачився і з Сашою Шульгиним багато разів, бо ми обідали в одному ресторані «Беранек», раз цілий вечір просидів у нього, думав його розпитатися про Левка, бо він недавно приїхав з Тарнова, де був майже нерозлучний з Левком, але Сашко, своїм звичаєм, оповідав тільки за себе, за свою минулу діяльність в Парижі, в Женеві під час Конгресу Ліги народів та про свою

⁷ Чикаленко Євген. Щоденник. (1919–1920). – С. 433.

⁸ Там само. – С. 473.

⁹ Чикаленко Є. Щоденник. 1921 рік. – К.: Темпора, 2015. – С. 53.

будущу діяльність в Парижі, куди його назначено головою місії; але не відомо, коли він туди поїде, бо уряд не має грошей, а їх треба немало, бо урядовцям місії в Парижі не плачено вже за скільки місяців”¹⁰.

Виявлений і лист О. Шульгина до Є. Чикаленка за 14 липня 1922 р., написаний у Варшаві. У ньому автор розмірковував про українське питання, його перспективи в еміграції, про ставлення більшовиків до України, про український радянський уряд, про значення міжнародної конференції у Гаазі, передбачав світову війну проти більшовизму, виводив із ситуації, яка склалась, окремі закономірності. Зокрема писав таке: “Принаймні зараз наша акція трохи затихає і на Україні і за кордоном. Кажуть, що большевики це зараз же намітили і тепер вживають заходів, щоб ще більше прибрати до рук Україну. З цілком певних джерел знаю, що в Москві засновано вже «український департамент»!, що Раковського навмисне не пустили до Гаги, хоч він вже й в Генуї тримає себе як дійсний російський делегат і тільки титул мав український.

Теза яку я весь час одстоював, чим дужча акція У.Н.Р., тим більше охоти у большевиків говорити про Сов[єтську] Укр[аїну] і робити вигляд, що вона є незалежна і навпаки. Коли б же дійшло до повного припинення акції У.Н.Р. – знищена буде і Сов[єтська] Україна”¹¹.

У цьому ж листі відбилась і кілька зізнань О. Шульгина щодо значення Є. Чикалена в його особистому громадському становленні. Зокрема, він писав: “Був колись час, років 10 назад, коли я говорив Левкові, що як би не було Євг[ена] Харл[амповича], я б не вірив в нашу справу. Остільки мені Ваш реальний життєвий підхід до справи імponував...

Останні часи я трохи розходився з Вами з огляду на Ваш тяжкий песімізм. Ви знаєте, що і я не мав та й не маю дуже рожевих надій, але все ж стараюся не доходити до тої стадії песімізму, коли вже руки падають і працювати не має сили”¹².

Із записів Є. Чикаленка у “Щоденнику” за 1924 р. стає відомим і факт безпосередньої причетності О. Шульгина до переїзду С. Петлюри до Франції у 1924 р. Є. Чикаленко із певних джерел довідався, що саме

¹⁰ Чикаленко Є. Щоденник. 1921 рік. – С. 51–52.

¹¹ Лист О. Шульгина до Є. Чикаленка // УВАН. – Ф. 86 (Є. Чикаленка). – Папка “Шульгин О.”.

¹² Там само.

І. Старовойтенко, *Взаємини Олександра Шульгина...*

О. Шульгин супроводжував С. Петлюру до Парижа, клопотався його облаштуванням та матеріальним становищем, маючи добрі зв'язки у високих колах та користуючись повагою у президента Франції Р. Пуанкаре.

У “Щоденнику” за 1925 р. О. Шульгин згадується Є. Чикаленком як діяльний член відомої політичної організації “Братства української державності”, яка нелегально існувала в Україні та мала мережу роз-

Олександр Шульгин (у кашкеті) гостює у Чикаленків, поч. 1900-х рр.

галужень в еміграції. Стає відомо, що Олександр мав тісні зв'язки з організацією, був делегатом з'їзду БУД у квітні 1926 р. від його празької групи. На тому з'їзді О. Шульгин був обраний заступником голови генеральної ради братства.

У 1926 р. у записках Є. Чикаленко зафіксував важливий історичний факт: повернення О. Шульгина до Праги зі звітом про похорон С. Петлюри у Парижі. Зокрема автор писав: “Вчора О. Я. Шульгин, що був в останні часи начеб-то міністром закордонних справ при Петлюрі і який їздив до Парижу на похорон Петлюри, як делегат від української еміграції в чехах, зробив перед повнісінькою найбільшою аудиторією відчит про свою подорож до Парижу. Він оповів в подробицях про похорон Петлюри, про будучий процес судовий, на якому большевики думають очернити Петлюру і тим убити «Петлюрівщину»

Олександр Шульгин в українському державотворенні...

і заключив словами: «Але смерть Петлюри не уб'є самостійницького руху, на чолі якого стояв Петлюра, а навпаки підогріє його і таким чином ім'я мертвого Петлюри стане страшнішим для них, як ім'я живого і вони не досягнуть тих результатів, які думали досягти, організовуючи убийство Петлюри, а навпаки поглиблять, підсилять укр[аїнський] рух державницький»¹³.

У роки еміграції зберігаються приятельські взаємини і між О. Шульгиним та Л. Чикаленком: вони активно листуються, неодноразово зустрічаються у Варшаві та Празі для тривалих спілкувань, обмінів враженнями, взаємних порад, бо цілком довіряють один одному. Про це свідчать листи О. Шульгина до Л. Чикаленка, що збереглися в особовому фонді останнього в Українській вільній академії наук (США). Усі вони мають форму автографів та охоплюють період з 1926 до 1939 р. Їх можна охарактеризувати як приятельські, щирі, іноді дуже особисті, відверті та пронизані глибокими переживаннями і рефлексіями автора, викликаними складнощами дипломатичної й політичної діяльності. Окремі листи, як зізнався автор, він написав у найскладніший період свого життя. Наприклад, коли у 1936 р. розійшовся із Варшавським центром української еміграції та був усунутий з посади міністра закордонних справ УНР. Ця подія, як свідчать листи, дуже болісно переживалась О. Шульгиним.

Перший лист О. Шульгина до Л. Чикаленка датований 26 лютого 1926 р. Він написаний після тривалої перерви, тому що автор у ньому зазначав, що тривалий час не орієнтувався у місці проживання Левка і постійно запитував про нього у спільних знайомих, але знав про важливі життєві події приятеля (наприклад, про знайомство та одруження з Ганною Макарівною Чуйко). Тоді Олександр мешкав у Празі, працював професором Українського вільного університету та Українського Високого Педагогічного Інституту ім. М. Драгоманова, викладав загальну історію Західної Європи, філософію історії та читав лекції з національного питання. Вже у кінці 1926 р. О. Шульгин збирався переїздити до Парижа, де його С. Петлюра призначив міністром закордонних справ уряду УНР в екзилі. О. Шульгин писав, що його переїзд відкладався із середини жовтня на початок грудня через викладацьку працю та брак в університеті професорів, яких було лише 12. Адміністрація навчального закладу просила Олександра Яковича залиши-

¹³ Чикаленко Є. Щоденник. 1926 рік // УВАН. – Ф. 86 (Є. Чикаленка).

І. Старовойтенко, *Взаємини Олександра Шульгина...*

тись у Празі хоча б до листопада. У Празі політика тримали й інші справи. Так, восени було заплановано проведення державної наради УНР (засідання ради міністрів), на якій Шульгин мав обов'язково бути. Автор повідомляв і про партійне протистояння у Празі поміж українцями. Особливо непримиренним воно було з М. Шаповалом та його прихильниками і відбивалось на сторінках журналу “Нова Україна”. О. Шульгин повідомляв про їхній намір у Празі створити політичне об'єднання для ідеологічного протистояння шаповалівцям.

У 1926 р. Олександр клопотався працевлаштуванням Левка в Українському вільному університеті Праги, пропонував приятелеві подати й документи на стипендію Інституту інтелектуальної кооперації у Парижі для молодих професорів та докторів та викладав умови її конкурсу. Зазначав, що кандидатура Левка обговорювалась на засіданні академічного комітету у Празі і була визнана відповідною конкурсіві, в якому брали участь представники 14-ти націй.

Із листів за 1920-ті рр. стає відомо про належність Л. Чикаленка до варшавського осередку міжнародного прометеївського руху, яким цікавився і О. Шульгин, бо просив у листах повідомити про дипломатичні та літературні відомості, які Левко отримував на засіданнях клубу “Прометей” у Варшаві. Вони потрібні йому були як міністріві закордонних справ УНР. У листі за 20 жовтня 1926 р. Шульгин повідомляв про приїзд з України до Праги його дружини Любові Васи́лівни, яка привезла чимало новин та вражень про радянську країну.

Із листів довідуємось, що приятелі час від часу зустрічались у Варшаві, де Левко мешкав у другій половині 1930-х рр., та інтенсивно спілкувались. Про свої приїзди О. Шульгин, як правило, повідомляв Левка листівками, в яких зазначав місця своїх зупинок. Майже кожного разу зізнавався, що щиро бажав досхочу поспілкуватись із приятелем. Іноді Олександр і зупинявся у Левка на час свого перебування у Варшаві.

Через часті приятельські зустрічі у листуванні Олександра та Левка не було регулярності. Після тривалих перерв в епістолярному спілкуванні, О. Шульгин писав Левкові розлогі листи на 8–10 аркушів. У них детально розповідав про свої справи, передавав внутрішній стан, викладав тривоги, викликані політичними невдачами. Так, у листі, надісланому після тривалої перерви, влітку 1936 р. О. Шульгин писав: “Любий Левку. Безкінечно вдячний тобі за твого листа. Кажуть росіяне: «старий друг лучше нових двух» [...]. Ми один одного не видамо, ми

один одного, милий Левочку, не зрадімо. Тай нікого нашого не зрадімо, бо маємо таку натуру, бо маємо таке виховання”¹⁴. Складний психологічний стан Шульгин переживав після своєї демісії з посади міністра закордонних справ УНР, яку він займав 10 років, але змушений був піти з неї через плітки та інсинуації, які виникли навколо його імені в середовищі української еміграції. Їх політик вважав несправедливими щодо нього та глибоко переживав непорядність опонентів. О. Шульгину боліло те, що результати його 20-тирічної діяльності на дипломатичній ниві виявились даремними. Політик розумів, що нікому не знадобився його тривалий дипломатичний досвід, наполегливі пошуки в Європі міжнародних симпатій до України. О. Шульгин критикував українців за руйнування результатів своєї попередньої праці і у руслі своїх переживань неодноразово згадував слова Є. Чикаленка про “невдячну націю”. Реалії ж життя української еміграції 1930-х рр. він називав сумними й безперспективними.

У той складний період розчарувань та недооцінювання О. Шульгин зізнавався, що відчував особливу потребу у спілкуванні з Левком, шукав у нього розради й підтримки. Та отримував її, бо у листі за 7 січня 1937 р. дякував приятелю за тепле слово. Як стає відомо, тоді О. Шульгин виношував задум переїхати з Франції до Польщі. Він просив Левка через Ю. Стемповського знайти йому посаду у Польщі (у банківській сфері). У листі за 15 січня 1937 р. критично оцінював діяльність МЗС УНР за кордоном, не вірив у реальну діяльність на цій посаді його наступника В. Прокоповича.

Але згодом дипломат знайшов порятунком від моральних переживань у науковій праці. Він почав працювати над книгою про французького просвітителя Ж.-Ж. Руссо. Саме вона допомогла йому згодом залікувати душевні рани. Працею О. Шульгина зацікавились історики Франції та вийшли з ним на контакт. У червні 1937 р. О. Шульгина запросили у міжнародний інститут історії Французької революції у Парижі виступити із доповіддю. Голова товариства Ж. Руссо у Женеві пообіцяв видати працю О. Шульгина в “Анналах” за 1938 р., у тому разі, коли б автор не знайшов для неї видавця. У 1938 р. О. Шульгина запросили й до Женеві прочитати доповідь на річних зборах товариства Ж.-Ж. Руссо. Олександр Якович був задоволений запрошеннями, бо вони відкривали йому перспективи спілкування з міжнарод-

¹⁴ Лист О. Шульгина до Л. Чикаленка // УВАН. – Фонд 204 (Л. Чикаленка).

І. Старовойтенко, *Взаємини Олександра Шульгина...*

ними науковими колами. У листі до Левка Шульгин зізнавався, що праця над книжковим проектом та нові знайомства істотно змінили його життя, відсторонила від політики і трохи заспокоїла збентеження та переживання, пов'язані з відходом від дипломатичної діяльності.

Стає відомо, що навесні 1937 р. О. Шульгину запропонували редагувати журнал “Прометей”. Олександр Якович прийняв пропозицію, бо писав Левкові: “Мене він цікавить. Це мене відділяє від

Олександр Шульгин (ліворуч у кашкеті) у гостях у Чикаленків,
поч. 1900-х рр.

внутрішніх питань, але вони мені дуже болять. Хоч я трохи інакше до них підхожу, як ти, але цілком розумію всі твої настрої. Про це все поговоримо ми завжди докладно і довго”. У зв'язку із зазначеною пропозицією Олександр їздив до Варшави, де зустрічався і з Левком, з яким обговорював і майбутні редакційні перспективи.

Серед кореспонденції О. Шульгина до Левка увагу привертає й липнева листівка 1939 р., написана автором, очевидно, після тривалої перерви у приятельському спілкуванні. У ній Олександр цікавився враженнями Левка від журналу “Прометей” за його редакцією, та пропонував подати у часопис й власні статті з археології, антропології, тримаючись науково-популярного стилю у викладі матеріалів.

Олександр Шульгин в українському державотворенні...

Як свідчать джерела, приятельсько-ділові взаємини з О. Шульгиним в еміграції підтримувала й ще одна представниця роду Чикаленків – Ганна Чикаленко-Келлер, яка з 1919 р. працювала секретарем українського посольства у Берліні, після ліквідації посольства мешкала у Кілі, а згодом переїхала до Женеви, де включилась у громадську діяльність на ниві міжнародного жіночого руху. Із листів Ганни до батька стає відомо, що у 1920 р. вона мешкала разом із Шульгиними у Берліні, дещо сповіщала й про дипломатичні заходи Олександра Яковича. Наприклад, у листопаді 1920 р. Ганна повідомляла, що отримала лист від О. Шульгина із Женеви, в якому політик повідомляв про позитивне ставлення до України у Лізі Націй та можливе прийняття до неї й представника від України.

В особовому фонді Ганни, що теж зберігається в Українській вільній академії наук у США, виявлено її взаємне листування з О. Шульгиним. Воно включає 9 листів Олександра Яковича (9 автографів, написаних на звичайних аркушах із зошита та на бланках дипломатичної місії УНР у Парижі) та 6 машинописних копій листів Ганни Євгенівни, набраних нею самою. Листування охоплює 1929 та 1930 рр., має переважно діловий та громадський зміст. Про особисте адресати повідомляли коротко й лаконічно, про минуле майже не згадували.

Їх цікавив переважно плин сучасних їм громадських справ, яким вони самовіддано служили. Кожен мав свою царину діяльності: Ганна вже мешкала в Женеві і заявила про себе як учасниця міжнародного жіночого руху, делегатка світових конференцій та конгресів, на яких лобювала й українське питання, як авторка статей в еміграційній та галицькій періодиці. О. Шульгин мешкав у Парижі, очолював міністерство закордонних справ УНР. Короткий епістолярний діалог між Ганною та Олександром викликали важливі українські громадські справи, необхідність об'єднати зусилля у боротьбі проти більшовицького терору в Україні, який розгортався в масштабах, небачених раніше.

Автори у листах обмінювались інформацією про українські заходи, узгоджували спільні акції, робили пропозиції. Так, О. Шульгина найбільше хвилювала ситуація в радянській Україні, запуск репресивної більшовицької машини, у горнило якої першими потрапили представники української інтелігенції та церковні діячі. О. Шульгин вважав, що в таких умовах українська еміграція не повинна була мовчати, а організувати широкі міжнародні протести, знайомити світову спільноту з більшовицькими порядками та людськими долями,

І. Старовойтенко, *Взаємини Олександра Шульгина...*

зламаними новою владою. Політик використовував для цього усі свої зв'язки та знайомства з українськими громадами інших країн. Так, у 1929 р. він звертається до Г. Чикаленко-Келлер із пропозицією організувати у Женеві протести від громадських організацій та української громади проти арештів та релігійних переслідувань в Україні. Пропонував звернутись до Ліги прав людини, професорських кіл, жіночих організацій, донести їм тривожну інформацію про трагічну ситуацію в Україні та попросити їх скласти громадські протести. У 1929 р. О. Шульгин просив схилити до протестів і професійні товариства Женеви та опублікувати їх у пресі. Пропонував Ганні використати і її зв'язки з чоловіком З. Келлером, який мешкав у Німеччині, щоб надрукувати протести громадськості, наукових академічних кіл у німецькій пресі. Видно, що Г. Чикаленко-Келлер відреагувала на пропозиції О. Шульгина, бо повідомляла, що надрукувала в одному із женевських видань такий протест. До того ж український клуб та студентська громада у Женеві подали свої протести у французько-швейцарській пресі. Ганна повідомляла, що вони написали біля 15 листів-протестів до організацій різних європейських країн.

О. Шульгин клопотався і матеріальною та продовольчою допомогою Україні. Просив Ганну вийти на міжнародні благодійні організації та через них надати допомогу дітям з України, хворим емігрантам. Також політик пропонував організувати протести міжнародних благодійних організацій проти терору в СРСР та процесу СВУ, сфабрикованого окупаційною владою України, під який потрапив цвіт української інтелігенції. Радив постійно схилити до протестів у пресі й громадські організації Женеви.

У листах відбилися і хвилювання О. Шульгина за спільних знайомих, які проходили у рамках трагічного процесу СВУ. Олександр Якович не міг повірити у реальність того, що відбувалось в Україні. Він вважав, що згодом цей безглуздий процес припиниться, його визнають сфабрикованим і реабілітують усіх звинувачених. Шульгин не вірив й у перші винесені смертні вироки, у можливість їхнього виконання.

У листах О. Шульгина та Ганни узгоджувались і дати проведення окремих громадських заходів у Женеві. Так, детально обговорюється Драгоманівське свято у Женеві, організоване місцевим Українським клубом. Чимало зусиль до його організації доклала й Ганна Євгенівна. Стає відомо, що його учасником був і О. Шульгин та надрукував про

нього цікаву інформаційну статтю у “Тризубі”. Ганна повідомляла й про інші засідання Українського клубу в Женеві, про лекції та лекторів, що читали у ньому, запрошувала до заходів і О. Шульгина, обговорювала з ним окремі фінансові питання. Зокрема, щодо українських внесків у фонд Слов’янського інституту у Берліні, бо у 1930 р. членство українців в академічному комітеті інституту опинилось під загрозою за несвоєчасне подання грошових внесків. У листах відображені заходи О. Шульгина, аби поправити цю ситуацію та не позбавити українців членства у популярному інституті.

Ганна повідомляла й про цікавих лекторів-українців, які виступали у Слов’янському інституті. Зокрема, з її листа стає відомо, що змістовні лекції час від часу читав Д. Дорошенко. Ганна запрошувала й О. Шульгина прочитати лекцію про М. Драгоманова.

Отже, виявлені мемуарні та епістолярні джерела зі спадщини Чикаленків та О. Шульгина дають достатньо інформації, аби відтворити взаємини українського політика та державника з відомою українською родиною. Вони свідчать про їхню приязнь, щирість та тривалість. Тримались ті взаємини на українських інтересах, симпатіях та любові до національної ідеї, яка стала пріоритетною як для Шульгиних, так і Чикаленків.

О. Шульгин з дитячих років життя знав Є. Чикаленка, поважав його думку та жертвну громадську діяльність, але у молоді роки не розділяв Чикаленківського песимізму щодо українських перспектив, вважаючи його погляди занадто поступовими. В одному з листів зізнався, що через той песимізм вони і розійшлися політично. Але у 1920-ті рр., пройшовши тривалий шлях громадської й державної праці, О. Шульгин з деякими думками Є. Чикаленка таки погодився і зізнався, що він зіграв важливу роль у його громадському становленні та вклав віру в українську справу.

Олександр Якович дав своєму старшому сучасникові високі оцінки, вважав його “найбільш активною, видатною і оригінальною постаттю” в українській громаді до 1917 р., називав його “душею” Товариства українських поступовців та українського національного відродження, ставив його ім’я поруч з іменами М. Грушевського, І. Шрага. Імпонували Олександрові й такі людські якості Євгена Харлампійовича, як щирість, відвертість, прямотинійність, готовність допомогти ближньому, знайти підхід до кожної людини. Найвиразніше ставлення О. Шульгина до Є. Чикаленка відображено в його короткому спогаді

І. Старовойтенко, *Взаємини Олександра Шульгина...*

“Є. Х. Чикаленко, як громадський діяч”, який друкувався у “Тризубі” за 1929 р., у числі, присвяченому пам’яті Євгена Харлампійовича¹⁵. У ньому автор відзначив особисті якості Є. Чикаленка, його жертвовність. Зачепив і таке актуальне питання: чому Є. Чикаленко у роки українського державотворення відмовлявся від державних посад, які йому пропонували. О. Шульгин пояснив це його реалістичною вдачею, обізнаністю з українською ситуацією. Поважний українець розумів, що у 1917 р. Україна ще не мала фундаменту під власну державність, а тому її боротьба й виявилась приреченою.

Таким чином, попри окремі розходження у поглядах на українське питання, між О. Шульгиним та Є. Чикаленком збереглися позитивні взаємини протягом усього життя. Вони відродились і в еміграції. Як свідчать джерела, ці відомі українці неодноразово зустрічались, листувались, обмінювались родинними інформаціями. О. Шульгин допомагав Євгенові Харлампійовичу в отриманні окремих документів, доносив йому новини з батьківщини, які привіз у 1920 р. із Києва та які йому передали дружина, спільні знайомі, які пізніше приїздили з України.

Найтісніші взаємини О. Шульгин підтримував зі старшим сином Є. Чикаленка – Левком, з яким приятелював з дитячих років та пліч-опліч пройшов майже усе життя: навчання та громадську діяльність у Петербурзі, спільну участь у наукових експедиціях містами та селами України, в українській революції та державотворенні, теплі зустрічі та відверте спілкування в еміграції, яке підтримувало, а часом було й справжнім порятунком у різноманітних життєвих колізіях. О. Шульгин цінував дружбу з Левком, до якого часто звертався за порадою, зізнавався у потребі спілкування. Стає відомо, що у другій половині 1920-х рр. О. Шульгин постійно зустрічався з Левком у Варшаві. О. Шульгин довіряв давньому приятелю таємниці, плани, ділився наболілим.

Зі старшою дочкою Чикаленків – Ганною в О. Шульгина також склались теплі ділові взаємини у період їхнього еміграційного життя. Вони опинились разом у Берліні на початку еміграції, потім їхні життєві маршрути розійшлись, проте взаємини не переривались, а підтримувались листуванням. Обоє пов’язували громадські інтереси, спільні проекти та боротьба проти більшовицького терору в радянській Україні.

¹⁵ Шульгин О. Є. Х. Чикаленко, як громадський діяч // Тризуб. – Париж, 1929. – Ч. 29–30. – 14 липня. – С. 23–29.

Далі у додатку подаються три листи О. Шульгина до Є. Чикаленка за 1920-ті рр. Тексти відтворені за автографами, при їх передачі авторські особливості збережені, лише внесені окремі синтаксичні правки.

Листи О. Шульгина до Є. Чикаленка

№ 1

19 13/VII. 20

Високоповажний та дорогий Євгенію Харламповичу!

Повернувся з Праги, куди їздив на день, і дістав Вашу картку. Рівно місяць тому назад приїхав я до Жмеринки, де вже був уряд, і там же зустрівся я на свою превелику радість з Левком¹⁶. З ним ми дуже багато говорили і на цей раз зовсім не сварились. Може, через те, що Левко став правішим від мене (а мій сусіда по кімнаті (!!)) М. С. Грушевський вважає його навіть першим реакціонером...). Він найбільш яскраво намалював мені картину київського життя і взагалі вияснив, що є реально большевизм. Головною його тезою була абсолютна нікчемність большевизму з усією своєю бюрократією.

Як і всі кияни, Левко був настроєний зовсім безпартійно, вірив в те, що большевизм мусить розсіпатись і що ми з поляками можемо розбити цю азіатчину...

В Києві за большевиків Левко працював при Академії наук і одержував добрі гроші: 50 000 карб. місячно!! Звичайно, цього тільки

¹⁶ **Чикаленко Левко Євгенович** (1888–1965) – український громадсько-політичний діяч, археолог, публіцист. Старший син Є. Чикаленка. У 1907 р. закінчив у Києві приватну гімназію, у 1907–1908 рр. студіював природничі науки в Лозанському університеті. 1909 р. вступив до Петербурзького університету, де студіював антропологічні науки під керівництвом професора Ф. Вовка. 1911 р. за політичну діяльність був відрахований з університету і поновлений 1913 р., там навчався до 1917 р., склав півкурсів іспити по географічній групі фізико-математичного відділу. Офіційну науку закінчив у Празі у 1924 р., склавши іспити на доктора філософських наук при Українському Вільному Університеті. 1917 р. почав видавати газету “Наше життя”. Член УРСДП, секретар Центральної і Малої Рад. Співпрацював у газеті “Слово”. З 1917 р. займався педагогічною роботою: учителював у першій українській гімназії, викладав природознавство та географію, в 1918 р. читав лекції на учительських курсах у Києві, Бердичеві, Кролевіці. З 1920 р. – в еміграції, спочатку проживав у Тарнові, потім у Празі, читав лекції з антропології, етнології та археології в Українському педагогічному інституті ім. М. Драгоманова. Один з організаторів студентського часопису “Українська рілля”, друкувався в “Українській трибуні”. 1931 р. Під його редакцією вийшла книга документів “Соловецька каторга” – збірка листів від втікачів із каторги.

І. Старовойтенко, *Взаємини Олександра Шульгина...*

досить, щоб не вмерти. Коли прийшли українські війська і влада, він став членом городської управи, чимсь подібним до товариша голови. В Жмеринці чи ще в Вінниці він дав згоду Саліковському¹⁷ бути радником при міністерстві внутр[ішніх] справ. Тут у його широкі плани... Для характеристики його настроїв цікаво: хоче організувати щось подібне до тайної поліції з метою мати добрі інформації про все те, що діється в провінції, щоб взагалі більше зв'язати уряд з землею. Усе це добре, але уявіть собі, що Левко хоче виловлювати злочинний елемент! Раніше він би сказав (і казав), що це діло “буржуазії”, напр[иклад,] С. Єфремова¹⁸, [А.] Ніковського¹⁹ і пр... Я про ці його плани пишу тільки Вам.

¹⁷ **Саліковський Олександр Хомич** (1866–1925) – український журналіст і публіцист, редактор, український громадсько-політичний і державний діяч. Член УРДП, ТУП. Освіту здобував у Шаргородській духовній школі та Кам'янець-Подільській духовній семінарії. У 1906–1907 рр. видавав газету “Киевский голос”. Співробітник, потім редактор російського щоденника “Киевские отклики” (1904–1909). У 1910 р. переїхав до Москви, де в 1912 р. разом із С. Петлюрою редагував журнал “Украинская жизнь”, заснований місцевою українською громадою. Редактор щоденника “Приазовский край” у Ростові (1913–1915). У 1916 р. перебував на службі у відділі історіографії Всеросійського земського союзу. Спілкувався з М. Грушевським під час перебування останнього в московському засланні, разом започаткували видання журналу “Промінь” (листопад 1916–1917). У лютому 1917 р. – голова Української Ради у Москві. Один із засновників і лідерів Української партії соціалістів-федералістів, член Центральної Ради; київський губернський комісар. За часів Гетьманату обраний членом Всеукраїнської земської управи, входив до складу Українського національного союзу. У 1918–1919 рр. – редактор щоденника “Трибуна”. Посол УНР у Ризи, 20 травня – 15 жовтня 1920 р. – міністр внутрішніх справ УНР у кабінеті В. Прокоповича. 14 жовтня 1920 р. призначений заступником голови Ради Міністрів УНР. 3 11 лютого 1921 р. – член Вищої військової ради. У 1921–1922 рр. – редактор щоденника “Українська трибуна” у Варшаві, місячника – “Трибуна України” (1922–1923) та тижневика “Українська справа”, співробітничав у галицькій газеті “Діло”. Автор спогадів “На порозі Гетьманщини” (1924). Працював лектором у таборах для інтернованих українських вояків УНР у Польщі. Помер у Варшаві.

¹⁸ **Єфремов Сергій Олександрович** (1876–1939) – український громадсько-політичний діяч, літературознавець, публіцист, співробітник “Ради” та інших українських видань. Співзасновник разом з Б. Грінченком Української радикальної партії (1905), член УРДП, активний діяч ТУП. У 1917 р. – голова ЦК Союзу автономістів-федералістів, голова УПСФ. Один із засновників Центральної Ради, заступник голови, член Малої Ради. У червні–серпні – генеральний секретар міжнаціональних справ. Один із фундаторів та організаторів газети “Нова рада”. Після ліквідації Центральної ради відійшов від активної політичної діяльності. За радянської влади – академік та віце-президент ВУАН. 1930 р. засуджений у справі СВУ, помер на засланні.

Вийшов Левко, як і багато інших киян, з тим, щоб повернутись зараз же до Києва – навіть переміни білля не взяв, так що у мене позичив (хоч у його номер сорочки за 40, а у мене все ще 38...).

Київ в той час був уже в руках у большевиків. Левко не збирався вертатися до Києва і думав залишитися при уряді. Ми з ним і з урядом доїхали разом до Проскурова, а звідти я поїхав на Старокостянтинів–Рівно до Варшави. Левко аж до мого потяга провадив мене.

В Шепетівці мені сказали, що там є потяг з Києва з останніми біженцями і що там є С. О. Єфремов. Я кинувся шукати цей потяг, аж виявилось, що Єфремов десь зліз по дорозі, і я боюся, що він так і залишився десь в районі окупації, хоч і не в Києві.

В цьому потязі я зустрів Ол[ександра] Мер[куровича] Пилькевича з жінкою²⁰. Вони мене перелякано допитали, де Левко, бо якийсь

¹⁹ **Ніковський Андрій Васильович** (1885–1942) – український громадсько-політичний діяч, редактор, публіцист. Шлях у журналістику почав з “Ради”, потім ЛНВ. Редагував “Раду” (1912, 1913–1914), журнал “Основа” (1915) та “Нову Раду” (1917–1919). Автор публіцистичних статей, критичних нарисів, передмов до творів Лесі Українки, І. Нечуя-Левицького, Г. Квітки-Основ’яненка, упорядник “Українсько-російського словника” та ін. Належав до провідників визвольних змагань 1917–1921 рр. Член Української Центральної Ради (товариш голови) та Малої Ради. У 1918 р. очолював Український національно-державний союз, опозиційний до гетьманської влади, член його президії. Перший президент Української Національної Ради (1918), міністр закордонних справ УНР у кабінеті В. Прокоповича. Емігрував до Польщі, потім до Німеччини. В Україну повернувся у жовтні 1924 р. і працював в історико-філологічному відділі ВУАН, очолював Правовисно-термінологічну комісію. Засуджений за сфальсифікованою справою СВУ до 10 років позбавлення волі, які відбув на Соловках. Помер у блокадному Ленінграді.

²⁰ **Пилькевич Олександр Меркурійович** (1877–1922) – український громадський і військовий діяч. Працював учителем у с. Перешорах. Військову службу проходив у Києві, де був членом українських громадських організацій. Учасник Першої світової війни, командир інженерного батальйону, полковник. У 1917 р. – один із організаторів Українського військового клубу ім. гетьмана Полуботка, член Українського генерального військового комітету та Української Центральної Ради. З кінця 1920 р. перебував у таборах інтернованих українських військових, де й помер.

Пилькевич Серафима Іванівна – українська громадська діячка у таборах інтернованих українських вояків у Ланцуті, Стрілково, дружина О. Пилькевича. У 1921 р. з її ініціативи у таборі Ланцута був організований “Союз українок” у складі 25 осіб. Він підтримував зв’язки з американською організацією УМСА та допомагав українським родинам на чужині, організував у таборі фребелівський дитячий садок, школу на 70 дітей (переважно сиріт), проводив лекції, читання рефератів, вечорів “Літературна чашка чаю”, “Шевченківські дні”. Після смерті чоловіка мешкала у Варшаві, потім

І. Старовойтенко, *Взаємини Олександра Шульгина...*

дурень пустив чутку, що Левко з Вінниці поїхав не з урядом, а до Києва і попався по дорозі до большевиків. Але я їх міг заспокоїти, що 20 годин назад я попрощався з Левком у Проскуріві...

Про Івашка і Петруся²¹ від Левка чув, що вони живі і здорові. Івашко знаходився дійсно в Кононівці. Т[етяна] С[ергіївна]²² – в Борисполі, в усякому разі Левко не дуже турбувався за своїх. Про Петруся ще чув від Ол[ександра] Мер[куровича], що він дійсно залишився в Києві, але для якої мети, не знаю. Оце й все, що я можу Вам одповісти, дорогий Євгене Харламповичу, на Ваші запитання.

Повернувся я з України, як Вам, певно, переказували, в досить бадьорому настрої, але погляди мої мало чим змінилися від того часу, коли ми з Вами говорили. Бадьорість же моя пояснялась тим, що я безпосередне відчув, як ми вирости національно і навіть державно. Про селян мені говорили люди (найбільш цікаво – Прокопович²³), а

переїхала до Праги. Дійсна членкиня кураторії Українського Соціологічного інституту у Празі, Українського Громадського видавничого фонду та його ради, Української жіночої національної ради.

²¹ **Чикаленко Іван Євгенович** (1902–1974) – молодший син Є. Чикаленка. У 1918 р. закінчив Київське реальне училище. Із встановленням більшовицької влади залишився в Україні, тричі вступав до Київського політехнічного інституту, але відруховувався “як чужий советській власті елемент”. 1929 р. був заарештований і ув’язнений на 5 років. Після звільнення залишився на Далекому Сході, працював вільнонайманим робітником, начальником будівельної дільниці Байкало-Амурської магістралі. У 1946 р. повернувся до Києва.

Чикаленко Петро Євгенович (1892–1928) – син Є. Чикаленка. У роки Першої світової війни – учасник бойових дій. Потрапивши в полон, співпрацював з О. Скорописом-Йолтуховським в українських таборах у Німеччині (читав лекції). Разом із Є. Бачинським редагував орган Союзу визволення України “La Revue Ukrainienne”, що виходив у Лозанні французькою мовою, там же заснував українську книгарню. Під час української революції – секретар голови Генерального Секретаріату В. Винниченка. У 1918 р. призначений начальником міліції до Канева. Активно співпрацював з Винниченком у др. пол. 1919 р., коли той жив під Віднем. Перший секретар посольства України в Туреччині. У роки більшовицького панування залишився з родиною в Україні, працював у державних видавництвах, неодноразово (у 1921 та 1925 р.) за різними підозрами його арештовували. 1928 р. інкримінували закордонні зв’язки з гетьманцями й вислали на Соловки, але в дорозі на каторгу в Курській пересильній тюрмі він помер від зараження крові.

²² **Стахевич Тетяна Сергіївна** – дружина Л. Чикаленка, небога російської революціонерки-народниці В. Фігнер

²³ **Прокопович В’ячеслав Костянтинович** (1881–1942) – український громадсько-політичний і державний діяч, педагог, вчений-історик, публіцист. Випускник Київ-

Олександр Шульгин в українському державотворенні...

сам я бачив і говорив тільки з людьми, що оточують уряд: всі вони виростили за цей час, якось загартувалися в нещастях... На їх більш можна покластися, ніж два роки назад.

Що мене найбільше вразило – це опис життя під большевиками. Наші та большевики закордонні написали чимало, щоб довести, начебто большевики змінилися, еволюціонували, тримаються прихильно до нас і т. д. Цьому всьому я, звичайно, не вірив, а все ж думав, що до всього чоловік при звичаюється, при звичаїлися наші, мов, і до большевиків... Але тепер ми з Вами знаємо досить про київське пекло... Це все переконало мене, що тим часом треба триматися лінії, яку взяв уряд, хоч віри в наших друзів у мене не прибавилося, а останній час набагато убавилося... Ситуація дуже тяжка... Якби ці друзі протрималися хоч три місяці, встигли б і до себе симпатії в Європі привернуть, і нам би дали можливість попрацювати і в Європі, і над організацією армії (яка є дійсно добра і досягає по останнім відомостям до 60 тисяч)! Але раптовість подій, коли вони чудом знов не зміняться, руйнує всі пляни. Руйнуються і мої особисті пляни. Мене кликали переїхати хоч на весну до Кам'янця, і я вже почав до цього зовсім схилитися, а тепер не знаю нічого.

Тим часом хочу шукати хоч якийсь помешкання в Празі, щоб працювати в тамшній бібліотеці. Але і помешкання майже неможливо знайти, і грошей все меншає і меншає. Коли не допоможе якийсь видавництво, скоро докочусь до повного кризи.

ського університету. Учений бібліотекар Київського міського музею. Викладач історії у київських гімназіях, редактор педагогічного журналу “Світло”, співпрацював з газетою “Рада”, “Боротьба”. Член УРДП, ТУП, УПСФ. Один із засновників Центральної Ради, гласний Київської губернської земської управи, член Київського губернського виконавчого комітету Ради об'єднаних громадських організацій, член Тимчасового ЦК Союзу автономістів-федералістів, постійного ЦК УПСФ. Учасник Всеукраїнського національного конгресу. У січні-квітні 1918 р. – міністр народної освіти УНР в уряді В. Голубовича. У травні-жовтні 1918 р. – член політичної комісії української мирної делегації на переговорах із більшовицькою Росією. Міністр освіти УНР у кабінеті А. Лівичького. З 1921 р. перебував у таборах для інтернованих у Польщі. У 1924 р. переїхав до Парижа, один із близьких співробітників С. Петлюри. Обіймав провідні посади в уряді УНР в екзилі: 1924–1939 – голова Ради Міністрів УНР, 1939–1940 – заступник голови Директорії та Головного Отамана УНР. У 1925–1939 рр. – редактор часопису “Тризуб”. Автор наукових досліджень з історії Києва та сфрагістики – “Сфрагістичні анекдоти” (1938), “Під золотою хороговою” (1943), “Заповіт Орлика” (1939), “Печать Малороссийская” та ін.

І. Старовойтенко, *Взаємини Олександра Шульгина...*

Поки що широко Вас і Юл[ію] Мик[олаївну]²⁴ вітаю. Коли б не гроші, приїхав би сам до Вас, щоб поговорити про все.

З Г[анною] Є[вгенівною]²⁵ знаходимося в постійній переписці*.

Ваш Сашко Шульгин.

№ 2

3. VIII.1920

Lazne Sedmi horny u Tarnova

A. Choulgnine

Дорогий Євгене Харламповичу!

Вибачте, що не відразу одписую, але весь чає працюю і листа одкладаю все на далі.

Ваші думки, такі невеселі, справили на мене тим більше вражіння, що я сам поділяю їх майже цілком. Більше того, у мене часом з'являється турбота за долю всесвітньої культури: насувається щось чорне і страшне. Коли воно переможе, що тоді всі наші справи, наш національний розвиток і т. и. Інша річ, коли західні народи знайдуть в собі досить сили, щоб перемогти розвал і реакцію (в формі російського большевизму). Тоді і наша справа рано чи пізно вирішиться.

Сьогодні одержав багато цікавого про нашу справу в Спаа і взагалі в світі. Марголін²⁶ є близький до цілковитого одчаю, так що я

²⁴ **Садик Юлія Миколаївна** (1888–1928) – дружина Є. Чикаленка (з 1909 р., у громадянському шлюбі), після революції викладала німецьку мову у Київській гімназії, а 1920 р. емігрувала за кордон.

²⁵ **Чикаленко-Келлер Ганна Євгенівна** (1885–1964) – українська громадська діячка, науковець, перекладач, дочка Є. Чикаленка. Навчалася у Львові, природничі науки студіювала в Лозанні та Женеві, з 1909 р. навчалася в Англії. В Единбурзі (Шотландія) 1914 р. закінчила історично-мовознавчий факультет. Публікувала в “Раді”, ЛНВ свої переклади. Після революції працювала педагогом, у 1918 р. виїхала з дипломатичною місією до Швейцарії і працювала в посольстві у Берні. Перекладала іноземною мовою видання посольства. Одна із ініціаторів заснування у 1920 р. у Кам’янці-Подільському Української Жіночої Національної ради та у 1925 р. у США “Союзу Українок”, учасниця багатьох міжнародних конгресів. У 1930-і рр. співробітничала з ЛНВ. Там опублікувала спогади про батька “Матеріали до біографії Євгена Чикаленка”, переклади художніх творів відомих авторів, також публікувалася у “Жіночій долі”, “Жінці”, “Новій хаті”, була зарубіжним кореспондентом цих видань. У 1931–1949 рр. працювала в університетській бібліотеці у Тюбінгені (Німеччина), де знайшла один з двох відомих першодруків Ю. Дрогобича, також викладала в університеті.

* Речення дописано вгорі на останньому аркуші листа.

²⁶ **Марголін Арнольд Давидович** (1877–1956) – український політичний і громадський діяч, адвокат із Києва, оборонець на багатьох політичних процесах. З 1918 р. член

мусив його заспокоювати, а Василько²⁷, хоч і спокійніше ставиться до справ, все ж пише невтішні речі: Англія (себто Ллойд Джордж²⁸) за всяку ціну хоче миру з Росією або принаймні хоче показати своїм робітникам, що справді думає миритись з Росією. Через це ставити зараз українську справу, про яку большевики і чути не хочуть, для Англії неможливо. Інша річ, коли, не дивлячись на всі заходи Англії, прийдеться таки воювати з Сов[ітською] Росією. Тоді Ллойд Джордж може стати і українофілом, хоч взагалі англійці не вірять в наші державні здібности і в щире бажання народу стати самостійним.

Очевидно, що нам ще прийдеться немало мучитись і пережити ще кілька нових етапів політичних, раніше ніж ми дійдемо до чогось доброго. Саме досадне те, що навіть такого вигідного (в очах, напр[иклад], Франції) моменту, як згода з Польщею, наступ на Київ нашою дипломатією зовсім не було використувано. Тишкевич²⁹ як не мав, так і не придбав аніякісеньких зв'язків з урядом...

УПСФ, член Генерального суду УНР, товариш міністра закордонних справ у кабінеті В. Чехівського. Член української місії на переговорах із французьким командуванням в Одесі, член дипломатичної місії УНР на мировій конференції у Парижі, згодом посол УНР у Лондоні. З 1922 р. проживав у США, обстоював права українців на самостійну державу. Член-кореспондент УВАН, професор Українського Технічного інституту у Нью-Йорку, співредактор тижневика "Народна воля".

²⁷ **Василько Микола Миколайович** (1868–1924) – громадсько-політичний діяч, дипломат. У 1918–1920 рр. – дипломатичний представник ЗУНР в Австрії, у 1920–1924 рр. – посол УНР у Швейцарії та Німеччині. Після проголошення ЗУНР був її першим дипломатичним представником у Відні.

²⁸ **Ллойд Джордж Девід** (1863–1945) – британський політичний діяч, останній прем'єр-міністр Великобританії від Ліберальної партії (1916–1922). З 1905 р. – член уряду. Очолював британську делегацію на переговорах з Німеччиною, підписав Версальський мир. У 1921 р. – учасник переговорів, що привели до створення незалежної ірландської держави.

²⁹ **Тишкевич Михайло Станіславович** (1857–1930) – український дипломат, публіцист, меценат, граф. Після навчання в Академії мистецтв у Петербурзі повернувся до рідного маєтку і присвятив себе господарству та громадській діяльності. У 1888 р. заснував Михайлову премію для "Просвіти" у Львові за найкращий літературний твір з минулого України, допомагав українським і польським митцям. У 1914 р. передав 20 тис. крб. на потреби УНТ у Києві. До Першої світової війни заснував кілька товариств, у яких підтримував українські традиції, обороняв українські вимоги в польських і російських газетах. У 1917 р. – голова Союзу українців-католиків у Києві. У лютому 1919 р. призначений урядом УНР головою дипломатичної місії при Ватикані, у 1919–1920 рр. очолював українську делегацію на Мировій конференції в Парижі і надзвичайну дипломатичну місію УНР у Франції. Автор численних публікацій з історії України, українського письменства, українських пам'яток за кордоном.

І. Старовойтенко, *Взаємини Олександра Шульгина...*

Можливо, що цими днями поїду до Варшави, коли вона теж не впаде до того часу! Кличуть Прокопович і Ніковський. Думаю, у всякому разі скоро повернутись і продовжувати свою працю.

Між іншим, одержав повідомлення, що Кам'янецький унів[ерситет] обрав мене прив[ат]-доц[ентом] на кафедру всесв[ітньої] іст[орії] в званні свого прив[ат]-доц[ента]. Як ви знаєте, це мені не дуже подобається, бо я хотів би спершу напрацювати, але, може, це саме мені і полегшить написати відповідні роботи з того. Де то Левко! Може, маєте які відомости. З свого боку, коли буду в Варшаві, розпитаю, що зможу. Щиро Вас вітаю. Ваш Сашко.

[Р. С.]. Для Матюшенок³⁰: коштує тут життя для двох чоловік денно коло ста корон, але годують тепер досить зле; місцевість сировата, щодня туман.

№ 3

Варшава 14/VII 1922 р.
(Wiesbaden, 24. Gartenstrasse)

Високоповажний та дорогий Євгене Харламповичу.

Дуже і дуже радію, що Ви нарешті видужали і тяжка операція залилася позад Вас. Ще більше я радію тій звістці яку передав до Берліну Дмит[ро] Іван[ович]³¹, що тепер припиняться і Ваші звичайні

³⁰ **Матюшенко Борис Павлович** (1883–1944) – український громадсько-політичний і державний діяч, лікар. Член РУП, згодом УСДРП. Під час революції – організатор служби охорони здоров'я в Україні. Очолював медико-санітарну управу Генерального Секретаріату, департамент Міністерства народного здоров'я Української Держави, міністр здоров'я і опікування УНР в уряді В. Чехівського. Член української делегації на Паризькій мирній конференції. На еміграції в Чехословаччині займався педагогічною діяльністю, викладав в УГА соціальну гігієну.

Матюшенко Марія Григорівна (дів. прізвище Гоженко, 1866–?) – громадсько-політична діячка, член РУП у Києві. З 1920 р. проживала на еміграції, делегатка II конгресу Міжнародного Інтернаціоналу.

³¹ **Дорошенко Дмитро Іванович** (псевд. Жученко М., 1882–1951) – український учений-історик, громадсько-політичний і державний діяч, журналіст. Був секретарем київської і заступником голови катеринославської “Просвіти”, редактором катеринославського часопису “Дніпрові хвилі” (1910–1914), член ТУП, УРДП, з червня 1917 р. – УПСФ. Один із засновників Української Центральної Ради. У 1917 р. – крайовий комісар (з правами генерал-губернатора) Тимчасового уряду в Галичині і Буковині, згодом – губернський комісар УЦР на Чернігівщині. Після гетьманського перевороту – міністр закордонних справ Української Держави. З 1919 р. – в еміграції. Професор українських

болі в шлунку і Ви зможете нарешті взяти більш активну участь в роботі, що я вважав би незвичайно цінним і корисним.

Був колись час, років 10 назад, коли я говорив Левкові, що як би не було Євг[ена] Харл[амповича], я б не вірив в нашу справу. Остільки мені Ваш реальний життєвий підход до справи імponував...

Останні часи я трохи розходився з Вами з огляду на Ваш тяжкий песімізм. Ви знаєте, що і я не мав та й не маю дуже рожевих надій, але все ж стараюся не доходити до тої стадії песімізму, коли вже руки падають і працювати не має сили.

По Вашій теорії песімізм і оптiмізм залежать від шлунку... От же може тепер і у Вас бадьоріший настрій. Хоч саме зараз об'єктивних даних для веселих настроїв не багато. Принаймні зараз наша акція троше затихає і на Україні і за кордоном. Кажуть, що большевики це зараз же намітили і тепер вживають заходів, щоб ще більше прибрать до рук Україну. З цілком певних джерел знаю, що в Москві засновано вже "український департамент"³¹, що Раковського³² навмисне не пустили до Гаги³³, хоч він вже й в Генуї тримав себе як дійсний російський делегат і тільки титул мав український.

вищих шкіл у ЧСР, Німеччині, Австрії і Польщі, автор близько 1 тис. праць з історії України, української культури й літератури.

³² **Раковський Християн Георгійович** (1873–1941) – болгарський державний і політичний діяч (більшовик). З 1889 р. – учасник соціал-демократичного руху в Болгарії, Швейцарії, Німеччині, Франції, Румунії. З листопада 1917 р. – член РСДРП (б). Емісар уряду РСФСР на півдні України – Одесі, Севастополі. Очоловав радянську делегацію, що вела переговори у 1918 р. з УНР та урядом П. Скоропадського, учасник переговорів РСФСР з Німеччиною у Брест-Литовську. У 1918 р. – один з керівників Надзвичайної комісії в Україні, голова Верховної колегії у боротьбі з контрреволюцією, голова Тимчасового робітничо-селянського уряду України. У січні 1919 р. призначений головою Раднаркому і наркомом зовнішніх справ УССР, займав посаду до 1923 р. З 1920 р. змінив погляди на українське питання. Критикував Й. Сталіна за втручання у наркомат національностей РСФСР, внутрішні та зовнішні справи УРСР, шовінізм і централізм. При створенні СРСР відстоював конфедерацію, із залишенням за республіками прав на дипломатичні зв'язки та зовнішню торгівлю.

³³ Автор мав на увазі міжнародну фінансово-економічну конференцію, що проходила 15–29 липня 1922 р. в Гаазі за участю делегацій 28 країн (без Німеччини), тих самих, що на Генузькій конференції, і яка була скликана за її рішенням. Остання на засіданні 17 травня 1922 р. прийняла резолюцію про необхідність призначення комісії, яка мала ще раз розглянути розбіжності, що існували між радянським російським урядом та іншими урядами. У резолюції йшлося про те, що розгляду комісії підлягають питання про борги, приватну власність і кредити, і що члени комісії повинні з'явитися в Гаагу до 26 червня 1922 р. Ця резолюція була прийнята підкомісією політичної комісії в

І. Старовойтенко, *Взаємини Олександра Шульгина...*

Теза, яку я весь час одстоював, чим дужча акція У.Н.Р., тим більше охоти у большевиків говорити про Сов[єтську] Укр[аїну] і робити вигляд, що вона є незалежна і навпаки. Коли б же дійшло до повного припинення акції У.Н.Р. – знищена буде і Сов[єтська] Україна.

З дуже компетентних сектантських кол знаю, що вже давно передбачено на успіх Гаги. Тепер вона провалилася. Сподіваються, що візьме верх Троцький³⁴ і війна не виключена, і війна світова проти більшовиків. Чи справді прийде до цієї надії? І коли прийде чи не перенесуться і вони через наші голови, як перенеслися німці справі Антанті побити большевиків? Генуя ж залежить і від нас, але чи стане сили?! Ще раз сердечно вітаю.

Ваш О. Шульгин.

Зараз виїзду до Тарнова, потім повернуся через Варшаву до Берліну, а звідти на місяць до Вісбадена³⁵. Далі сподіваюся до Парижу.

складі італійської, британської, японської, польської, румунської, шведської, швейцарської і радянської делегацій та затверджена пленумом конференції на засіданні 19 травня. Ініціатива доручити особливій комісії подальшу розробку невирішених Генуезькою конференцією питань належала радянській делегації. Комісія зібралася в Гаазі 15 червня 1922 року й засідала без участі радянської делегації до 26 червня 1922 р. Засідання були секретними. Протягом одинадцяти днів комісія займалася відновленням єдиного фронту щодо питання про приватну власність іноземців.

³⁴ **Троцький (Бронштейн) Лев Давидович** (1879–1940) – російський політичний і державний діяч. Член РСДРП. З вересня 1917 р. – голова Петроградської ради робітничих депутатів, співорганізатор більшовицького перевороту у Петрограді. Один із творців Червоної армії, голова Реввійськради. У 1927 р. висланий з СРСР. Убитий з наказу Й. Сталіна у Мексиці.

³⁵ **Вісбаден** – місто в Німеччині, столиця федеральної землі Гессен. Назва міста означає “Лугові ванни”, воно є одним з найстаріших курортів Європи. У Вісбадені знаходиться 26 гарячих і декілька холодних термальних джерел.

ДОКУМЕНТИ ПРО О. Я. ШУЛЬГИНА У ФОНДАХ ЦДАГО УКРАЇНИ: ВИДИ, ХРОНОЛОГІЯ, ІНФОРМАЦІЙНЕ НАПОВНЕННЯ

У пам'яті пересічного українця ім'я Олександра Яковича Шульгина – першого міністра закордонних справ Української Народної Республіки, дипломата, вченого, могло б згадуватися поряд з такими видатними діячами періоду Української революції 1917–1923 років, як М. Грушевський, В. Винниченко, С. Петлюра. Проте тривалий час дослідження постаті О. Шульгина не здійснювалися, тому він залишався маловідомим широким колам української громадськості. Сьогодні ми маємо можливість, на основі беззаперечних свідків – архівних документів, відкрити нові непрочитані сторінки із життя цієї надзвичайної людини.

Значний масив документів, що висвітлюють особистість та пріоритетні напрямки діяльності Олександра Яковича, зберігаються в Центральному державному архіві громадських об'єднань України (ЦДАГО України) у двох фондах: № 269 “Колекція документів «Український музей в Празі» (1925–1948)” та № 338 “Комісія допомоги українському студентству (КоДУС), м. Мюнхен (1945–2012)”.

Незважаючи на те, що документи “Музею визвольної боротьби України”, які містяться у справах фонду № 269, мають фрагментарний характер і є дотичними до фондів чи колекцій, що зберігаються в інших архівах України або за її межами, все ж, вони дають змогу відтворити образ О. Шульгина. Незначна кількість документів “Празького українського архіву”, що стосуються Олександра Яковича, а саме – листування самого міністра або його сучасників, в яких містяться оцінки діяльності О. Шульгина, були опубліковані¹. У даному джерелознавчому огляді акцентовано увагу на маловідомих матеріалах і акумульовано інформацію про основні види, хронологічні межі та інформаційне наповнення документів стосовно персоналії О. Шульгина.

Документи фонду № 269 дають змогу дослідити різні іпостасі О. Шульгина, як міністра закордонних справ, громадського діяча, вченого, викладача. Серед основних видів документів – протоколи, звіти, статті, листи, а також матеріали (нота, петиції, інструкція для їх запов-

¹ Українська політична еміграція 1919–1945: Документи і матеріали. – К.: Парламентське вид-во, 2008. – 928., 16 с. іл.

Л. Васьук, Документи про О. Я. Шульгина...

нення, доповідь), що мають надзвичайно важливе зовнішньополітичне значення для вирішення українського питання, і були створені з метою оприлюднення перед світовим співтовариством. Ці документи виконані машинописним способом, а їх тексти написані українською та французькою мовами.

В умовах емігрантського життя пріоритетним напрямком діяльності О. Шульгина був захист інтересів численної української спільноти на європейському континенті. У кінці 20-х років ХХ ст. становище українських емігрантів в Європі значно погіршилося, оскільки під загрозою постало не тільки питання визнання української державності, а їх національної самоідентифікації. 30 серпня 1928 р. О. Шульгин звернувся з нотою до Голови Ради Ліги Націй з проханням видати українцям так звані нансенівські паспорти, які на той час отримували росіяни та вірмени, пояснюючи, що “кожний український емігрант буває змушений відмовлятися від своєї справжньої української національності і робитися «gusse», якщо тільки не має особистої протекції”². Таке явище міністр вважав неприпустимим, оскільки “для українських патріотів не може бути нічого більш образливого, як бути примушеними носити ім’я тих, кого вони вважають своїми насильниками”³. Одночасно були розроблені бланки петицій на підтримку згаданої ноти українською та французькою мовами, а також інструкція для заповнення цієї петиції⁴.

Активна діяльність міністра викликала резонанс серед політичних опонентів. Свідченням цього є “Меморандум Російських організацій, Членів Консультативного Комітету при Високому Комісарі в справах біженців при Лізі Націй” від 12 квітня 1929 р., який зберігається в архіві українською та французькою мовами. У цьому документі різко засуджується діяльність О. Шульгина. Аргументується ця критика тим, що: “Пропозиція п. Шульгина, інспірована політичними міркуваннями українського максималізму, який стремить до розшматування колишньої Росії, позбавлена правного ґрунту, як рівно ж практичних підстав. Вона є протилежна інтересам біженців та тяжко ображає почуття численних емігрантів з південної Росії, що рахують себе без різниці раси

² ЦДАГО України. – Ф. 269. – Оп.1. – Спр. 289. – Арк. 47.

³ Там само.

⁴ Там само. – Арк. 48–50.

на визнання, не дивлячись на зміни в їх долі, виключно російськими біженцями, колишніми та майбутніми громадянами Росії⁵.

Зауважимо, що представляти інтереси української еміграції перед Лігою Націй О. Шульгина уповноважували, як уряд, так і сама емігрантська спільнота. Про це свідчать два листи. У 1927 р. Український центральний комітет у Польщі ініціював призначення О. Шульгина уповноваженим “у справах опіки над правним, економічним, фізичним та культурно-освітнім становищем української політичної еміграції” на черговій сесії Ради Ліги Націй⁶. Ця ж пропозиція дублюється у листі Комітету від 2 грудня 1927 р.⁷ Хоча в документі не зазначено адресата, але можна припустити, що він надсилався представникам Ліги Націй, оскільки текст написаний французькою мовою.

Особливої уваги дослідників заслуговує текст доповіді О. Шульгина, як представника уряду УНР, на Конференції в Монтрьо (Швейцарія) 22 червня – 21 липня 1936 р., де розглядалося питання статусу Чорноморських проток⁸. Документ, що займає три аркуші, зберігається у справі з листуванням до ректора Українського вільного університету в Празі Д. Антоновича, де викладав Олександр Якович. Хоча не збереглися ні конверт, ні супровідний лист, але очевидно, що він був надісланий ректору УВУ листом, про що свідчать аркуші документа. По них чітко видно, що вони були згорнуті вчетверо (у форматі стандартного конверту). До того ж у інших листах до Д. Антоновича викладач повідомляє про участь у конференціях на випадок, якщо стане “потрібно для університетського відсоту про участь професорів в різних конгресах”⁹. Тому цілком вірогідно, що О. Шульгин міг надіслати текст своєї доповіді для ознайомлення.

Документ не підписаний безпосередньо О. Шульгиним, проте в правому верхньому куті міститься маргіналія – напис українською мовою простим олівцем: “Матеріал, поданий м-ром О. Шульгиним Конференц. в Montreux 1936 р.”. Слід зазначити, що подібні підписи дуже часто читаються на листах та конвертах і, очевидно, були зроблені упорядниками архіву в еміграції. Оскільки конверт, в якому надсилався документ, не залишили на зберігання, то зробили напис на само-

⁵ ЦДАГО України. – Ф. 269. – Оп.1. – Спр. 293. – Арк. 51.

⁶ Там само. – Оп. 2. – Спр. 96. – Арк. 20.

⁷ Там само. – Оп. 1. – Спр. 208. – Арк. 19.

⁸ Там само. – Оп. 2. – Спр. 19. – Арк. 38–40.

⁹ Там само. – Спр. 16. – Арк. 105 зв.

Л. Ващук, Документи про О. Я. Шульгина...

му листі. Текст доповіді написаний французькою мовою, але не містить складних лексичних конструкцій, що є цілком логічно, адже писався не носієм мови.

Учасниками цієї конференції були Велика Британія, Франція, Туреччина, СРСР, Болгарія, Румунія, Греція, Югославія, Австралія та Японія. Хоча О. Шульгин не був офіційним представником української держави, оскільки “делегат Радянського Союзу мав намір представляти всі радянські республіки”, проте йому, все ж, вдалося висловити офіційну думку уряду УНР. У підготовленій доповіді гостро постало питання як української державності, так і прагнення Москви розглядати Чорне море “як російське море, закрите, наскільки це можливо, від решти світу”¹⁰. Зрозуміло, що в умовах дипломатичної ізоляції уряду УНР, О. Шульгину було важко добитися бажаного результату.

Левову частину документів із фонду № 269, що мають інформацію про О. Шульгина, становить листування з українськими державними, громадськими та військовими діячами в еміграції: Д. Антоновичем, К. Мацієвичем, В. Садовським, О. Удовиченком, редакцією тижневика “Тризуб”, а також Міжнародним Червоним Хрестом. У більшості документи написані від руки українською мовою, хоча є незначна кількість листів французькою мовою, створених машинописним способом.

Частим кореспондентом О. Шульгина був Д. Антонович. Основна тематика цих листів – громадська робота та організація наукового життя (написання книг, статей, виступів на конференціях, зміни графіку навчального процесу тощо). Питання наукової діяльності знайшли відображення в листах О. Шульгина до ректора від 5 листопада 1929 р., 20 лютого 1930 р., 5 червня 1936 р., 31 грудня 1937 р., 4 серпня 1938 р.¹¹ У листі від 26 вересня 1931 р. професор повідомляє про його участь у з’їзді антропологів та преісториків, зазначаючи, що матеріали заходу будуть опубліковані¹². У той же час, на сторінках листів, поставали гострі політичні проблеми, пов’язані з українським питанням. Так, у листі від 16 жовтня 1931 р., О. Шульгин інформує, що в жовтні 1931 р., готуючись до участі в черговій сесії Ради Ліги

¹⁰ ЦДАГО України. – Ф. 269. – Оп. 2. – Спр. 19. – Арк. 40.

¹¹ Там само. – Оп. 2. – Спр. 15. – Арк. 136–137 зв.; Спр. 16. – Арк. 3–4 зв.; Спр. 19. – Арк. 16–17 зв., 95–96 зв., 106–107.

¹² Там само. – Спр. 16. – Арк. 105–105 зв.

Олександр Шульгин в українському державотворенні...

Націй, порушував проблеми “політичних в’язнів на Україні і в Соловках, а також справи демпінгу”¹³. 20–29 жовтня того ж року на сесії Міжнародної дипломатичної академії він зробив доповідь про “Правні підстави української державності”¹⁴. У листі від 15 червня 1934 р. О. Шульгин розповідав про написання ним відомої книги “Без території”¹⁵.

Питання української державності, становища та діяльності Уряду УНР в екзилі постає в листі О. Шульгина від 28 травня 1929 р. до українського державного і громадського діяча К. Мацієвича. Міністр відзначає: “Ми не є «організацією під назвою «У.Н.Р», а легальним Урядом, що опинився, правда довший час, на чужині. Звичайно, в розмовах приходиться пояснити, що ми цілком здаємо собі справу про всю ненормальність нашого положення. Але з певних причин а) наша легальність, в) значіння для України того факту, що це є еманція від неї самої, а не емігрантський витвір; с) значіння факту неперерваного існування, активної праці Уряду навіть і для чужеземних держав, яким не може не імпонувати ця перманентність”¹⁶. У цьому ж листі він інформує про спроби налагодити співпрацю з Міжнародним Червоним Хрестом¹⁷.

Олександр Якович неодноразово привертав увагу європейської спільноти до питання здобуття Україною незалежності, а згодом голодування населення і політичних репресій. 4 грудня 1928 р. у Парижі був створений Комітет допомоги голодуючим в Україні, головою якого обрано О. Шульгина. У листі до Міжнародного Червоного Хреста, написаного французькою мовою, члени Комітету вказували на перманентні голодування жителів більшої частини України, згадуючи при цьому долю українців, що померли в 1921–1922 рр.¹⁸ Крім цього, у листі до В. Садовського від 24 вересня 1930 р., з метою досягнення максимальної концентрації уваги провідних держав на проблемах радянської України, О. Шульгин відзначав негативні наслідки для європейської економіки політики Радянського Союзу в цій сфері, а саме демпінгу – “перебільшеність вивозу хліба, лісу і міді, які пускаються в

¹³ ЦДАГО України. – Ф. 269. – Оп. 2. – Спр. 16. – Арк. 105 зв.

¹⁴ Там само. – Арк. 106.

¹⁵ Там само. – Спр. 18. – Арк. 72.

¹⁶ Там само. – Спр. 103. – Арк. 74.

¹⁷ Там само. – Арк. 75.

¹⁸ Там само. – Арк. 53–54.

продаж з явною метою посилити економічну кризу Західної Європи”, який прирікав на бідкування власне населення¹⁹. Апелюючи до членів Ліги Націй, він наголошував, що боротьба з демпінгом є “як в інтересах населення Східної України та інших республік, так і в інтересах Західної Європи”²⁰.

Листування О. Шульгина відображає непрості взаємостосунки в середині української політичної еміграції. Прикладом може слугувати його лист від 6 лютого 1936 р. до заступника військового міністра у Франції, генерал-хорунжого О. Удовиченка²¹. У відповідях О. Удовиченка О. Шульгину та іншим українським емігрантам звучить критика міністра, як активного учасника політичних конфронтацій.

Збереглося також листування О. Шульгина з редакцією тижневика “Тризуб”. Деякі листи мають виключно робочий характер, інші – матеріали, надіслані для публікації. Наприклад, стаття “Захід і схід (листи на Україну)” за 1926 р., з попередньою перекресленою назвою “Європейська цивілізація і своя стара культура”²². У 1928 р. Олександр Якович на продовження теми написав статтю “Пожовкле листя (Лист II на Україну)”²³.

Окрім листування, у фонді № 269 зберігаються документи про участь О. Шульгина у засіданнях Українського історико-філологічного товариства. Наприклад, порядок денний засідання 20 лютого 1934 р. та список членів і запрошених. Підпис О. Шульгина стоїть поряд із підписами інших учасників засідання: Д. Антоновича, О. Кандиби, С. Смаль-Стоцького²⁴.

Про громадську діяльність О. Шульгина в 1951–1959 рр. свідчать документи фонду № 338, Комісії допомоги українському студентству, благодійної організації, яка протягом більше 60-ти років надавала матеріальну допомогу студентам українського походження в еміграції. Вони були передані до ЦДАГО України останнім Головою КоДУС Осипом Барецьким у 2011–2012 рр. У цих же роках архівом було здійснено їх науково-технічне опрацювання, за підсумками якого сформовано 295 справ за 1945–2012 рр. Документи цього фонду надзвичайно

¹⁹ ЦДАГО України. – Ф. 269. – Оп. 2. – Спр. 195. – Арк. 65.

²⁰ Там само. – Арк. 66.

²¹ Там само. – Оп. 1. – Спр. 362. – Арк. 22–23 зв.

²² Там само. – Спр. 116. – Арк. 56, 56 зв., 83–106.

²³ Там само. – Оп. 2. – Спр. 304. – Арк. 5–38.

²⁴ Там само. – Оп. 1. – Спр. 411. – Арк. 48–49.

цінні для вивчення персоналії О. Шульгина, адже висвітлюють останній десяток років його життя, що не можливо дослідити за документами Празького архіву. Олександр Якович протягом 1946–1951 рр. був Головою КоДУС у Франції, а з 1951 р. і до смерті – заступником Голови та членом Управи організації²⁵. Документи французької філії КоДУС не надійшли на державне зберігання, тому в розпорядженні дослідників комплекс документів керівних органів КоДУС-у.

Перш ніж перейти до аналізу документів фонду № 338, слід зазначити, що дослідженням історії КоДУСУ на основі матеріалів поточного архіву комісії займався професор Київського національного університету імені Тараса Шевченка В. Сергійчук. Результатом опрацювання всього масиву документів, у тому числі й тих, які вже зберігаються в різних архівах України, став збірник “В ім’я майбутнього нації: документи і матеріали про організацію допомоги українською діаспорою студентам-емігрантам у 1920–2000 роках”²⁶. Проте до збірника увійшло лише чотири документи теперішнього фонду № 338, що стосуються О. Шульгина, – протокол сьомих Загальних зборів комісії 21 червня 1958 р., витяг з протоколу засідання КоДУС 5 червня 1952 р., звіт про діяльність організації за 1954–1955 рр. та звернення представників КоДУС, у тому числі й О. Шульгина, до громадськості з проханням підтримувати українське студентство (1951 р.). Значна ж кількість документів фонду ще не введена в науковий обіг і не залучена до дослідження особистості Олександра Яковича.

Серед основних видів документів фонду № 338, що дають інформацію про діяльність О. Шульгина в КоДУС, – це протоколи Загальних зборів і Президії КоДУС, звіти (“звідомлення”) про діяльність організації, що зазвичай є додатками до протоколів. Усі документи написані українською мовою та виконані переважно машинописним способом.

Як відомо, в останній період життя О. Шульгин займався в основному науковою та громадською роботою як член керівних органів Комісії допомоги українському студентству, чим продовжував служити Україні та її нації. Переїхавши 1 червня 1951 р. з Німеччини до Франції Президія КоДУС “кооптувала до управи проф. О. Шульгина як референта французьких чужинецьких стипендій” із колишнього паризь-

²⁵ Там само. – Ф. 338. – Оп. 1. – Спр. 89. – Арк. 3.

²⁶ В ім’я майбутнього нації: документи і матеріали про організацію допомоги українською діаспорою студентам-емігрантам у 1920–2000 роках. – К.: [б. в.], 2005. – 920 с.

Л. Ващук, Документи про О. Я. Шульгина...

кого КоДУС, що включився до Централі²⁷. Відтоді Олександр Якович, як людина впливова і знана не лише в емігрантських колах, працював над здобуттям підтримки французьких освітніх закладів та уряду Франції задля підвищення освітнього рівня серед українських студентів за кордоном.

Активізація діяльності О. Шульгина в Комісії значною мірою була спричинена смертю її Голови – Зенона Кузеля. Для вшанування пам'яті та оцінки його діяльності 31 травня 1952 р. відбулося спільне засідання членів Наукового товариства ім. Т. Шевченка, Делегатури Українського Вільного Університету на Францію, членів Президії КоДУС та членів Сарсельської громади. Серед присутніх у протоколі засідання вказаний і проф. д-р О. Шульгин як представник від Європейського Відділу НТШ, Делегатури УВУ і КоДУС²⁸.

На звичайних Загальних зборах, що відбулися 17 вересня 1952 р. в м. Сарселі, Олександра Яковича обрано заступником нового Голови організації, О. Кульчицького, про що йдеться мова в протоколі ч. 5 зборів. Окрім того, професор О. Шульгин за пропозицією О. Кульчицького був назначений вести Загальні збори КоДУС²⁹. Як головуючий О. Шульгин не лише узагальнював думки виступаючих з приводу подальшого розвитку Комісії, а й висловлював власні, інколи протилежні тим, що озвучувалися. Наприклад, Олександр Якович резюмував: “Підтримувати слід не тільки студентів, але і науковців, 2. фаворизувати гуманістів, 3. намагатися зарадити бракові студентів, 4. посилити акцію звернення стипендій”. При цьому, головуючий не погодився з думкою, що не потрібно видавати стипендій початківцям природничих наук, бо “вони, як початківці не мають шанс дістати стипендії з чужинних джерел”³⁰.

Інформативним щодо діяльності О. Шульгина є також протокол ч. 6 звичайних Загальних зборів, які відбулися 2 червня 1955 р. в м. Парижі, де він також представляв Лігу Українських Політв'язнів. На зборах професор О. Шульгин “інформує про допомогу студентам у Франції у виєднанні стипендій з Антред Юніверсітер та порушує

²⁷ ЦДАГО України. – Ф. 338. – Оп. 1. – Спр. 42. – Арк. 30.

²⁸ Там само. – Спр. 44, арк. 1, 4.

²⁹ Там само. – Спр. 42, арк. 1, 5.

³⁰ Там само. – Спр. 42, арк. 5.

справу студентського dorostu”³¹. Тоді ж його переобрали членом управи КоДУС³².

На наступних звичайних Загальних зборах, що пройшли знову в Парижі 21 червня 1958 р., О. Шульгина призначено головою, хоча діючий Голова КоДУС О. Кульчицький також був на засіданні. Це свідчить про глибоку повагу до Олександра Яковича та його авторитет. У протоколі ч. 7 він значиться у списку присутніх як містголова КоДУС, а також представник Українського Академічного Товариства в Парижі³³. Під час засідання Шульгин брав активну участь в обговореннях різних питань та знову був обраний членом управи Комісії³⁴.

Значний масив документів про О. Шульгина становлять протоколи Президії КоДУС-у. Слід зауважити, що в основному ці засідання відбувалися у Сарселі, а Олександр Якович проживав у Парижі. У зв’язку з цим він не завжди був присутнім на засіданнях. У деяких протоколах (ч. 395 від 5 червня 1952 р., ч. 404 від 2 вересня 1952 р., ч. 9/413 від 4 лютого 1953 р.) значиться фраза, що О. Шульгин “виправдав свою відсутність”³⁵. Також була практика, що у випадку важливості прийняття рішень заступник голови залишав заяву із його думкою. Наприклад, будучи відсутнім на засіданні, він передав свою заяву із погодженням виплати стипендії студенту у вигляді зворотної позики (протокол ч. 18/422 від 1 серпня 1953 р.), або ж під час розгляду 30 липня 1954 р. проекту конкурсу на стипендію із Стипендіального Фонду ім. проф. З. Кузелі, “неприсутній проф. О. Шульгин заявив свою згоду на умови конкурсу голові перед засіданням [підкреслено в документі – Л. В.]”³⁶.

Також навіть при відсутності О. Шульгина на певних засіданнях є цілком очевидний його внесок у справу підтримки українського студента. Так, у протоколі ч. 388 засідання КоДУС-у 4 лютого 1952 р. зазначається, що проф. Шульгин займався через міністерство освіти легалізацією шкільних свідоцтв. У протоколі ч. 399 від 28 липня 1952 р. зазначається, що “проф. Шульгин, виправдовуючи свою дотеперішню відсутність на засіданнях, заявив про готовність співпраці, зокрема в

³¹ ЦДАГО України. – Ф. 338. – Оп. 1. – Спр. 61. – Арк. 2.

³² Там само. – Арк. 2–3.

³³ Там само. – Спр. 78. – Арк. 1.

³⁴ Там само. – Арк. 3–4.

³⁵ Там само. – Спр. 43. – Арк. 11, 32; Спр. 51. – Арк. 3.

³⁶ Там само. – Спр. 51. – Арк., 27; Спр. 56. – Арк. 48.

Л. Ващук, Документи про О. Я. Шульгина...

справах французьких стипендій та поінформував про такі стипендійні можливості в ентред юнівезітер³⁷.

Починаючи з 1954 року більшість засідань КоДУС-у проходили не в Сарселі, а в Парижі, тому О. Шульгин став частим їх учасником. Так, присутністю заступника голови відзначилися засідання Широкої Президії 24 березня 1954 р. (протокол ч. 28/432), 20 травня 1954 р. (протокол ч. 29/433), 3 червня 1954 р. (протокол ч. 30/434), 24 вересня 1954 р. (протокол ч. 32/436), 29 листопада 1954 р. (протокол ч. 1/437), 17 грудня 1954 р. (протокол ч. 2/438), 23 травня 1955 р. (протокол ч. 4/440), 18 листопада 1955 р. (протокол ч. 3/443)³⁸.

Не менш активною була діяльність Олександра Яковича і в наступні роки. На засіданні Широкої Президії КоДУС-у 11 червня 1956 р. “на пропозицію проф. Шульгина розглядано можливість створення Товариства кол[ишніх] лювенських і мадрідських стипендіатів з метою нав’язання товариських кореспонденційних зв’язків та виміни гадок поміж кол[ишніми] студентами для посилення громадської діяльності його членів³⁹. О. Шульгин у подальшому був учасником засідань Широкої Президії, що відбувалися в Парижі, 29 травня 1956 р. (протокол ч. 5/445), 16 жовтня 1956 р. (протокол ч. 9/449), 23 жовтня 1956 р. (протокол ч. 10/450), 30 жовтня 1956 р. (протокол ч. 11/451), 28 листопада 1956 р. (ч. 12/452), 12 червня 1957 р. (протокол ч. 13/453), 26 листопада 1957 р. (протокол ч. 14/454), 4 червня 1958 р. (протокол ч. 15/455), 28 листопада 1958 р. (протокол ч. 16/456), 26 травня 1959 р. (протокол ч. 17/457), 4 листопада 1959 р. (протокол ч. 18/458), 3 грудня 1959 р. (протокол ч. 19/459)⁴⁰.

Крім цього, певні аспекти діяльності О. Шульгина висвітлюють звіти про діяльність КоДУСУ-у. Так, у звіті про діяльність Комісії за період з 1 жовтня 1949 р. по 30 червня 1952 р. вказується, що однією “формою допомоги українським студентам у Франції була видача проф. О. Шульгином, уповноваженим до цього Французьким Міністерством Закордонних Справ, посвідок про іспити зрілості тим студентам, що через воєнні дії втратили документи. Такі посвідки дали змогу бага-

³⁷ ЦДАГО України. – Ф. 338. – Оп. 1. – Спр. 43. – Арк. 5, 25.

³⁸ Там само. – Спр. 56. – Арк. 19, 42, 44, 53, 63, 65; Спр. 62. – Арк. 6, 12.

³⁹ Там само. – Спр. 68. – Арк. 8, 9.

⁴⁰ Там само. – Спр. 68. – Арк. 1, 14, 15, 17, 21; Спр. 73. – Арк. 1, 3; Спр. 79. – Арк. 1, 4; Спр. 84. – Арк. 1, 3, 7.

Олександр Шульгин в українському державотворенні...

тьом студентам вступити до франц[узських] високих шкіл»⁴¹. Також у звітах за період 1951–1953 рр. у підрозділі щодо участі у з'їздах, конференціях і зборах зазначається, що О. Шульгин разом із О. Кульчицьким 13 грудня 1952 р. з метою налагодження співпраці зі студентськими організаціями брали участь у роботі Загальних зборів Української стрілецької громади (УСГ) в Парижі⁴².

Після смерті Олександра Яковича, що сталося 4 березня 1960 р., в документах КоДУС неодноразово згадувалося ім'я О. Шульгина. На засіданні Президії КоДУС 2 червня 1960 р., а згодом на восьмих Загальних зборах 11 червня 1960 р. відбулося вшанування пам'яті палкого патріота та незламного борця за незалежність України⁴³.

Таким чином, архівні документи, що зберігаються в ЦДАГО України, дають можливість дослідити весь еміграційний період життя О. Шульгина. Комплекс документів, представлений протоколами, звітами, нотами, петиціями та листуванням, висвітлює дипломатичну, громадську і наукову площини діяльності О. Шульгина, вимальовуючи яскравий портрет представника нової генерації української національної еліти початку ХХ століття.

⁴¹ ЦДАГО України. – Ф. 338. – Оп. 1. – Спр. 42. – Арк. 37 зв.

⁴² Там само. – Спр. 51. – Арк. 11 зв.; Спр. 56. – Арк. 24.

⁴³ Там само. – Спр. 89. – Арк. 3; Спр. 90. – Арк. 1.

ДОКУМЕНТИ

CURRICULUM VITAE

4/І 1921

Члена Ради Міністра
Справ Закордонних
Шульгина Олександра

Народився на Полтавщині (Хорол) 17-го липня 1889 року. Середню освіту здобув в першій Київській російській класичній гімназії, закінчив 1908 року. Почавши з 1908 року спеціально штудіював протягом 2-х років на Природничому Відділі Фізико-математичного факультету Петербурзького університету антропологию під керівництвом проф. Федора Вовка етнографію України. Року 1910 перейшов на історико-філологічний факультет того ж університету; університет кінчив 1915 року. Тоді ж був залишений при кафедрі Всесвітньої історії з спеціальним завданням під керівництвом проф. М. Карєєва та Е. Грімма підготувитись до професури.

Тоді було написано праці про економічний стан Франції XVIII віку. Частина праці публікувалось в “Русском богатстве” за 1917 рік. Одночасно провадив діяльність яко педагог в Тенішевській школі, в Першому кадетському корпусі та Українському Народньому університеті “Наша школа”. 1917 року було обрано членом “Великої” і “Малої” Української Центральної Ради, а з червнем того ж року призначено товаришем Генерального секретаря справ міжнаціональних.

15 липня того ж року дістав призначення Генерального секретаря справ міжнаціональних, з часу проголошення Української республіки був переіменований в Міністерство Справ Закордонних і на цій посаді числився до 14 січня 1918 року* після чого деякий час урядової служби не мав, але виступав яко активний член ЦР по організації С.Ф.

Після квітневого (1918) перевороту і припинення діяльності Центральної Ради при Міністрі Справ Закордонних Д. Дорошенкові був іменований членом Ради Міністра та разом носив обов'язки Голови Політичної комісії при Мировій Делегації Української Держави в переговорах з Радянською Росією.

Року 1918 25 червня наказом гетьмана Скоропадського призначено Уповноваженим Міністром і Надзвичайним послом Уряду України

* Дата 14 січня вжита О. Шульгиним за старим стилем. Відставка Уряду була прийнята УЦР 18 січня 1918 року.

Олександр Шульгин в українському державотворенні...

до Правительства Болгарії; на цій посаді був аж до оголошення Гетьманом Маніфесту про федерацію, після чого подався до демісії та, передавши справи Посольства радникові п. Шульзі, і, повідомивши Місію Закордонних Справ Болгарії та Болгарського царя Бориса, що з причин хоростин мусить відіхати, вирушив до Франції.

Після довгої подорожі і тяжких формальних перешкод прибув до Парижу. (Подорож тривала з 2 січня 1919 року аж до 20 березня того ж року).

Тим часом наказом Високої Директорії було призначено членом делегації У.Н.Р. на Конференцію миру в Парижі, але вже 15 вересня 1919 року згідно з проханням його звільнено від виконання обов'язків даної Делегації, далі лишався за кордоном цілком приватно.

В червні 1920 року нарадою Послів У.Н.Р. у Відні було командировано до уряду для вияснення політичної провідної лінії. Того ж року в жовтні з 30-го призначений членом Ради Міністра Закордонних Справ і Представником У.Н.Р. при Союзі Народів, яко повноважний Міністр; на цій посаді пробув до нині.

Зібрання професорів Кам'янець-Подільського університету обра-ло на катедру Всесвітньої історії приват доцентом.

Крім фахової наукової праці співробітничав як публіцист в "Новій Раді", "Українській Житні", "Русском богатстве". Окремо видав в українській мові брошуру "Політика" в 1918 р., котру було перекладено і видано в Берні в французькій мові "L'Ukraine du Russia et les Puissances de l'Entents", Vern, 1918. В Болгарії випустив брошуру в болгарській мові за власним підписом про український рух. В Парижу видав французькою мовою "Les problèmes de l'Ukraine", котру було перекладено і видано в мовах: англійській, голяндській, угорській, нині друкується в чеській. Випустив без підпису "Chronologie des evenoments un Ukraine".

Публікується вперше за автографом (ЦДАВО України. – Ф. 3696. – Оп. 2. – Спр. 178. – Арк. 27–29).

Підготувала до друку Валентина Піскун

ДОКУМЕНТИ ПРО ДИПЛОМАТИЧНУ ДІЯЛЬНІСТЬ ОЛЕКСАНДРА ШУЛЬГИНА. ЛИСТУВАННЯ

№ 1

Доповідна записка Олександра Шульгіна про його діяльність у складі Делегації УНР на Мирній Конференції в Парижі

[Париж, вересень 1919 року]

До Директорії Української Народної Республіки
Відчит про діяльність в Парижі О. Шульгіна

Частина I.

Проблема визнання Української Народної Республіки і загальна ситуація

Визнання Української Республіки – це та проблема, яка найбільш обнімає всі питання, які стосуються до діяльності делегації в Парижі і моєї зокрема.

Всі ми добивалися його визнання, але досі не досягнули. Необхідно з'ясувати, які саме перешкоди і яке відношення до справи зустріли ми в Парижі.

Незнання Української справи

Перш за все сама справа була майже зовсім невідома в Парижі серед усіх делегацій і громадянства. В той час, як кожна нація вела роками свою агітацію, в той час, коли чехи, поляки, румуни, югослави, греки мали силу літератури, сипали грішми, щоб мати за собою пресу, ми нічого не робили, і Паризька Делегація мусіла одночасно і давати самі елементарні відомості про справу і займатися дійсно дипломатичною роботою. До того ж в нашому розпорядженні майже зовсім не було літератури на французькій мові. З відповідними науковими і статистичними даними. Тільки з часом Делегація могла випустити кілька праць “Chronologie des Principaux Événements en Ukraine...” – написану мною, брошуру Лозинського “La Galicie Orientale”, мою брошуру “Les problèmes de l’Ukraine”, офіційний “Mémoire sur l’indépendance de l’Ukraine...”, головним редактором і співробітником якого довелося бути мені, дві інші брошури п. Лозинського з документами про Галицько-Польські стосунки і про Галицьку справу перед Конференцією, на решті журнал спільний з іншими народами колишньої Росії і бюлетень що виходить вже кілька місяців. Тепер можна сконстатувати, що Українську справу знають значно краще, але ще багато треба працювати.

Недовір'я до України за колишні відношення до Німеччини

Крім незнання нашої справи нам дуже шкодять колишні стосунки з німцями. Ні Берестейського миру, ні справи з Скоропадським представники Антанти забути не можуть. Більшість дипломатів знає, як ми пояснюємо ці стосунки, які події були прикінці Скоропадського, як народилась Директорія, але все ж недовір'я залишається. Берестейського миру вони забути не можуть. А при страшенній лютості що до німців з боку всіх трьох великих держав Антанти і особливо Франції, це нам дуже шкодить. Але все ж потроху нові надії і постійні заяви президента Директорії отамана Петлюри про нашу антантиську лінію примушують потроху змінити цей погляд.

Бажання утворити велику силу на Сході Європи – ця сила Росія

Справі визнання України ще дуже заважає ідея сильної Росії, якої і досі не відкинули держави Антанти, а саме Англія і особливо Франція. Німеччина з своїм 70 мільйонним, трудолюбивим населенням навіть тепер, побита і знесилена, не дає спокою Франції а навіть і Англії. Щоб компенсувати силу Німеччини багато дипломатів і політиків цих країн рахують і досі на Росію. При цьому відділенню України від Росії вони вважають як ослаблення останньої і ставлення до незалежності негативно. До того росіяни скрізь, не дивлячись на нашу контракцію, впевняють, що Росія без України жити не може. Звичайно проти ідеї сильної Росії ми боремося весь час і головна наша зброя се приклад недавнього минулого: Росія в критичний момент розвалилася. Треба сказати, що скептицизм до Росії є досить широкий, але все ж надії на псів покладають.

Страх перед майбутньою Росією коли вона дійсно відновиться

Але ще більшим нашим ворогом є страх перед Росією, коли вона відновиться. Настрій людей, преси і дипломатів, міняється в справі відношення до Росії в зв'язку з успіхами і невдачами Денікіна і Колчака. Але все ж більшість переконана цілком в тому, що большевики упадуть і відновиться Росія. Відновиться новий колос, якого в зарані всі бояться. Про це завжди говорять французи, про це мені сказав один видний представник Америки: “всі ми боїмося Росії і Ви самі розумієте чому”. “Росії, себто Колчаку і Денікіну, дають допомогу, хоч вона і не така велика, як Антанта могла б дати. Почасти, щоб відновити сильну Росію на Сході Європи, але ще далеко більше для того, щоб запобігти ласки у росіян на будуче. І одна з найголовніших причин, чому України не визнають, це страх перед майбутньою Росією”.

Документи про дипломатичну діяльність...

Як боротись з цим “страхом”. Нам допомагають самі росіяни. По-троху вони починають схилитись до німецької орієнтації. Росіяне гадали, що за їх вірність Антанті навіть під час большевиму французи, англічани та інші дадуть і військо і зброю і гроші, але та допомога яку вони мають їх зовсім не задовольняє. Антанта вже знає, що серед росіян починається поворот, але поки що це є для їх стимул, щоб не більше боятися Росії і їй угоджати. Тільки коли росіяни підуть виразніше в бік німців, відношення до Росії круто зміниться. Тоді Росію почнуть ослабляти і підтримуватимуть наш “сепаратизм”.

І от для того, щоб нам виграти на цей випадок, необхідно і далі не дивлячись на всю неприязнь до нас з боку Англії та Франції, стояти на антантофільській лінії. Те що в цьому напрямку пан голова Директорії Головний Отамана Петлюра робить нам вказівки, справляє як найкраще вражіння. Все ж треба пам’ятати, що страх перед Росією домінує над усім. І проти волі Росії Антанта іти не зважається. Коли дійсно відновлення Росії піде разом з Німеччиною, Франції кінець, Англії теж ця перспектива не дуже приємна.

Не годність влади на Україні

Далі, визнанню України заважає стан внутрішній і військовий, який досить добре відомий є представникам Антанти. Раз у раз докажуємо ми їм, що коли Україна мусить одступити свої землі большевикам, ми мали військовий неуспіх, то це є результатом їх невдалої політики: одеської та галицької. Багато французів і інші самі це розуміють, але факт остається фактом: на Україні ще немає певного ладу, анархія панує, з цього погляду величезну шкоду роблять нам єврейські погроми. Про це вже відомо скрізь і я прикладаю навіть протест, який підписаний був дуже визначними людьми Франції. Я глибоко переконаний, що уряд наш робить все що можливо, щоб не допустити цих погромів надалі, але чим яскравіші будуть повідомлення про боротьбу з цим тяжким явищем, тим краще вражіння буде в Європі. Дуже часто також робили нам закиди дипломати, що у нас українців уряд занадто лівий, що ми часом наближаємося до большевизму. На це ми категорично відповідаємо, що наш уряд є демократичний, але поміркований. Ми не бажаємо бути месіями Європи, як росіяни. Ми хочемо утворити державу на тих самих підставах, на яких до цього часу існували інші європейські держави. Цілком не з погляду внутрішніх наших відношень, а з погляду міжнародного я вважаю, що нам дійсно потрібне коаліційне демократичне правительтво. Взагалі ж досі в Європі не

Олександр Шульгин в українському державотворенні...

певні в тому, що ми здібні до державного життя. Коли ми доводимо, що ми вже показали свої сили, нам кажуть, що сього не досить і треба працювати на далі, коли ми хочемо самостійності або навіть будь-якого забезпечення наших прав. В усякім разі коли хоч половина України не буде в наших руках, поки не заведемо ми певного ладу, ніхто, й ніякі делегації не доб'ються того, щоб Україну визнали держави Антанти. При таких умовах як зараз, а особливо при тих, які були два-три місяці назад, нас може визнати тільки держава, яка кров'ю зацікавлена в нашому існуванні. На жаль поки що серед держав Антанти ніхто, крім може Румунії, такого кровного інтересу в нашому існуванні не має.

Загальне резюме настроїв

Підводячи ітоги тому, які настрої панують серед урядових кол антантських держав, можна сказати так: не одкидаючи, що в майбутнім обставини складуться так що Україна буде визнаною, вони заявляють: ми проти розділу Росії, а нам радять федерацію з цією останньою.

Частина II.

Як ми доводили, що Україну необхідно визнати. Суверенітет українського народу

Як же при таких умовах переконували Антанту, що Україну треба визнати, які аргументи мала наша делегація, перш за все найтвердіше приходилось стояти на тому, що наш народ, як і всі інші народи має право на свій суверенітет. Докази етнічні історичні, економічні політичні – приводилися нами як найширше, мною в цій справі написана вже згадана брошура – “Les problèmes de l'Ukraine”, де я хочу обов'язково довести, що воля нашого народу, віковична воля його ясна – він хоче творити саме своє життя, хоче бути державним і незалежним. Але загальних уваг не досить, необхідно спиратися на певні докази, які б здавалися найбільш переконувочими і зацікавили б представників Антанти. Таких головних доказів можу сконстатувати чотири:

Воля народу.

1) Ми українці розвалили Росію. Коли Росія знов штучно відновиться, ми знов її розвалимо. Воля українського народу існувати самостійно і перечити цій волі ніхто не може. Поки Україна не буде визнаною – спокою на сході Європи не буде. Це аргумент, який найбільше вживався п. Сидоренком, але якого і я теж не ігнорував, за винятком першої фрази, бо гадаю що Росія розвалилася сама, в усяко-

Документи про дипломатичну діяльність...

му разі розвал Росії в Парижі рахують криміналом і така заява справляє тільки негативне вражіння.

Економічні і фінансовий аргументи.

2) Другий доказ спирався на момент економічний і фінансовий. Україна заплатить свою частину боргу (щось коло 30 % російського боргу). Крім того нам на Україні потрібні капітали. Ми будемо тільки радіти, коли західні капітали прийдуть до нас, бо наша буржуазія національно нам чужа, і ми волиємо мати краще чужоземний капітал. Говорилося, що, коли Україна буде визнаною, можливі різні економічні порозуміння вигідні для держав Антанти. Особливо ми звертали увагу Франції, але також і Англії. Цю точку обороняли в різних формах здається всі делегати і вони справляли певне вражіння.

Необхідність визнати Україну навіть виходячи з ідеї Антанти про федерацію.

3) Третій доказ виходив з психіки антантських держав, і страху перед Росією, і бажання утворити федерацію Російську.

Ми, говорилося їм, стоїмо на ґрунті незалежності Республіки і суверенності нашого народу. Ви хочете федерації. Але питаємо, як Ви її утворите. Росія не існує, Росія розпалася... ніякої федерації зверху ніхто утворити не може. Для того, щоб утворилась ця федерація необхідно зпершу щоб організувалися ті держави, які Ви хочете федерувати. Ці держави необхідно консолідувати, а для того необхідно допомога Антанти. Антанта перш за все мусить визнати всі держави, які утворилися на території бувшої Росії і перш за все Україну. Тільки визнані, консолідовані держави в силі заключити різні договори, і меж іншим і договори про федерацію і конфедерацію. Ви кажете, що стоїте на ґрунті самовизначення націй і наш нарід вже не раз висловив свою волю до державного життя і коли хочете, він скаже ще своє слово, коли прийде час установчих Українських Зборів.

Таким чином, чи стоїте ви на ґрунті незалежності, чи федерації – Ви мусите визнати Українську Республіку. Так приблизно я формулюю цей аргумент в “Les problèmes de l’Ukraine”. Але найбільш енергійно розвиває його п. Марголін в своєму листі до Selby, шефа російських справ при англійському міністерстві. Цей аргумент настільки сам з собою нав’язується в розмові з іноземцями, що його фактично більш або менш вживали і інші члени делегації.

Необхідно визнати Україну для успіху боротьби з більшовиками.

4) Четвертий важний аргумент будується на ідеї боротьби з анархією і більшовизмом. Єдиний засіб, казали ми представникам Антанти, завести лад, – побити більшовиків – це спертись і допомогти національним державам, що повстали вколов СРСР. Ця думка сформульована мною в моєму останньому інтерв'ю в газеті “Temps”, надрукованому “Humanite”.

Le seul moyen de réaliser l'ordre dans l'est européen en menant une lutte efficace contre le bolchevisme, est de soutenir les Etats nationaux qui se sont formes autour de la Russie Sovietiste. Or jusqu'ici ces Etats et notamment l'Ukraine, n'out pas ete aides par l'Entente qui a prete son appui aux Generaux Russes. Mais tandis que malgre cette aide, Koltchak pecule dans les plaines Siberiennes et que Denikine a du son avanc sur tout a l'action parralele de Petlioura nons voyons tout au contraire le General Petlioura, foit seulement de la conscience de son peuple et de son bon droit delivrer la terra natale et notre capitale Kieff. Le conclusion est claire: if faut que la France, il faut que l'Entente reconnaissent la Republique Ukrainienne en lui donnant l'appui necessaire.

Цей аргумент мені здавався особливо конкретним і здається, він примушував дипломатів конференції найбільш звертати на себе увагу, бо для боротьби з більшовизмом вони могли піти досить далеко. От ті головні точки, на яких крім загальних історичних, економічних та етнографічних уваг базировали ми наші докази про необхідність визнати Україну.

Частина III.

Резюмована

Резюмуючи, мушу сказати, що коли на початку вересня 1919 року я побував в делегаціях, мені сказали, що хоч вони і не признають зараз Україну, але вони не зрікаються що в майбутньому Україна буде признаною. Це буде залежати в перш за все від нас самих. “Треба дати факти, які показують що Українці здібні організувати державу”, – говорив англієць. “Організуйте державу, в яку можна було б післати своїх людей без ризику і спевнитися що в Вас є лад”, – говорив француз.

Існування небольшевицької Росії і самостійної України до певної міри виключать одно друге. Германофільська Росія – визнання України.

Далі, як це видно з попереднього викладу, визнання України Антантою і саме її існування залежить від двох міжнародного характеру

Документи про дипломатичну діяльність...

причин: 1) чи буде існувати Росія, чи ні. Коли стан анархії продовжиться в Росії, тоді прийдеться прийти до ідеї Берестейського миру і визнати Україну. 2) на випадок коли Росія існуватиме – справу рішить питання чи буде Росія з німцями, чи з Антантою. Коли з німцями, а се дуже можливо, тоді Англія і Франція почнуть ослаблювати Росію і першу чергу визнають Україну.

Необхідно і надалі домагатись визнання Української Республіки.

Все це показує, що і надалі необхідно домагатись визнання Української Республіки, що в майбутньому може і здійснитись.

Можливе великих держав в східноєвропейських справах.

Питання тільки в тому, що буде коли дійсно повстане Росія, коли вона все ж не кинеться в обійми Німців і не матиме проти себе Антанти. Що буде коли великі держави, як Англія та Франція, заклопотані своїми внутрішніми справами, не зможуть мішатись в наші східні справи. Треба сказати, що французькі справи настільки тяжкі, що мені в міністерстві вже тепер було висловлено майже повне désintéressement незацікавленість і неможливість втручатись в наші справи. Ясно, що тоді нам сам на сам прийдеться одстоювати свою незалежність від північного сусіда і тоді вже на місці прийдеться судити чи маємо ми на те сили, чи ні, і на яких умовах ми можемо помиритися. В усякому разі не дивлячись на те, що ідеалом міждержавних відносин я вважаю федерацію, я так як всі українські політики гадаю, що Росія це найгірший контрагент федерації. Російський імперіалізм для нас найопасніший. Через це ідею федерації з Росією я вважаю можливим допускати тільки на дуже поганий кінець, котрий ми повинні все ж передбачати. Ні з большевизмом, ні з реакцією ми порозумітись не можемо. Іншої ж сили поки що на півночі і не видно. В усякому разі ми повинні в нашій дипломатичній праці скрізь і з усією енергією продовжувати добиватись визнання з боку великих держав Антанти і з боку всіх інших сусідів в тому числі і від росіян, хоч вони звичайно були останніми (але обставини і їх можуть привести до того).

Кінчаючи огляд загальної ситуації, я повинен сказати, що цілком поділяю політику зближення з Румунією. Румунія нас не врятує цілком, не збудує нам держави, але підтримає нас в цей критичний момент.

Щодо Польщі, то я хоч і бажаю зближення з нею, але на підставі порозуміння хоч якого будь в справі Галичини.

Олександр Шульгин в українському державотворенні...

Гадаю, що треба одняти од Поляків всяку можливість казати, що ми хоч часово зрікаємось Галичини. Галичину я вважаю, певно як і весь уряд, абсолютно необхідним каменем при будівництві держави. Не так нам потрібно з'єднати відразу наші всі етнографічні землі. Це може прийти з часом, коли ми існуватимемо, але без Галичини я не уявляю собі України.

Публікується вперше, оригінал, машинопис, зберігається у ЦДАВО України: Ф. 3603. – Оп. 1. – Спр. 10. – Арк. 21–29.

№ 2

Лист Олександра Шульгина до Андрія Ніковського

Прага, 4 листопада 1920 року

Дорогий Андрію Васильовичу!

Вчора тільки одержав Вашу телеграму з Тарнова про моє призначення репрезентантом УНР перед Союзом Народів. Сьогодні Вам дав телеграму (срочно) з якої Ви бачите, що я приймаю призначення і чекаю повноваження та інструкцій.

Призначення це для мене сталося зовсім несподіваним, до того ж я думав що як офісію п. Василько буде в Женеві репрезентувати Україну. В усякому ж разі можу сказати, що мене ця справа дуже цікавить, і я живу всіх заходів, щоб виконати з честю свою місію.

Раді Міністрів прошу висловити мою подяку за довір'я. Рожевих надій, на жаль, я не маю: справа визнання України і прийняття її до Союзу Народів фактично залежать від окремих урядів, від Франції, Англії і т. д. Але все ж в Союзі Народів скупчені дуже видатні представники всіх держав. До того ж це не професійні дипломати, а бувші прем'єри і міністри, парламентарні діячі. З ними говорить і їх інформувати, ще більше, їх мати на своєму боці – було б дуже важним, і через це я з усією енергією буду працювати.

Коли секретаріат про який Вам писав 3 жовтня 1920 р. п. Василько є організований (секретарем мав бути д-р. Варкатин), то я матиму і той апарат, який мені буде потрібним. До того ж я зможу користуватися вказівками проф. Ерліха, маю друга М. М. Ге та різних моїх женецьких знайомих і приятелів.

Документи про дипломатичну діяльність...

Що до грошової справи, то в Вашій телеграмі неясна сума, яку Ви визначаєте [...] 15 000? Коли це так, то мушу зауважити, що по теперішньому курсу 15 000 нім. марки = 1150 шв. фр.¹. На ці гроші я в ролі навіть самого скромного представника в Женеві більше двох тижнів прожити не зможу (не кажучи вже про те, що у мене для утримання сім'ї в Чехії не зостанеться коштів). Крім того не зазначені кошти на дорогу і взагалі на роз'їзди. Поки що я поїду і на ці гроші і продержусь там скільки зможу, а там побачимо. Можливо також що взагалі моя постійна присутність в Женеві не буде потрібна, хоч може я і помиляюсь. Тиждень тому назад п. Василько через Славинського передав мені 50 000 пол. м. начебто по Вашому розпорядженню. Досі не знаю, на якій підставі ці гроші видані і для якої мети. В усякім разі за ці гроші я дуже вдячний і коли не дасте пояснень, буду вважати їх екіпірочними (які мені з огляду на те, що я вже рік не служу і нічого собі не купував те ж потрібні). Але на жаль і ці великі гроші мало чим могли б допомогти мені в Швейцарії, бо 50 000 пол. м = 850–900 шв. фр. Біда з цими валютами.

Тепер ще кілька слів про Париж: Ваше мовчання протягом двох місяців я зрозумів так, що мої передбачення справдилися і моя кандидатура прийшла не до речі і не до вподоби. В усякому разі мені було б дуже цікаво довідатись, як же полагоджена була паризька справа... неже ж все зостанеться по старому.

Сподіваюся, що ми з Вами скоро побачимося, позаяк всі говорять, що Ви нарешті маєте приїхати закордон. Коли я своєчасно одержу гроші і повноваження, то я конче муситиму бути в Женеві принаймні від 14 до 25, або й до 1го грудня. В усякому разі ще раз нагадаю, що 15/XI починається в Женеві з'їзд і що саме в цей час мушу бути там. Боюся як би повноваження не загубились на пошті. Чекаю також інформацій (всі останні Ваші ноти і т. і.) і останніх конкретних інсинуацій і дезидерат. Поки що щиро вітаю!!! Як бути з тою справою, про яку ми говорили у Відню!!! Що сталося з Вяч[еславом] Кост[янтиневичем]?!

Щиро Ваш О. Шульгин

Публікується вперше, оригінал, машинопис, зберігається у ЦДАВО України: Ф. 3696. – Оп. 2. – Спр. 380. – Арк. 90–91.

¹ п. Лукасевич одержував 15 000 місячно шв. фр. Потім 12 000, потім 9 000 шв. фр. Все це дуже перебільшені суми. Мені було б досить 2 500 або 3 000 шв. фр.

Лист Олександра Шульгина до Андрія Ніковського

Прага, 8 листопада 1920 року

Пане міністре,

За кілька день, коли тільки одержу гроші, я маю виїхати до Женеви щоб поспіти на з'їзд Ліги Націй, який має розпочатися 15 ц. м. поки що чекаю повновластей, але вони не надходять. Через це я вирішив в порозумінню з п. Славинським та з п. Василько взяти посвідчення від нашої чеської місії, яка має бути підтвердженим швейцарською, що я є призначений представником України перед Лігою Націй. Це посвідчення часово може замінити справжні папери.

З розмов з послом Васильком при його переїзді через Прагу я вияснив, що я далеко не буду мати потрібних мені технічних засобів для виконання дуже відповідальної моєї місії. Я сподівався, що секретаріат, який проектував п. міністр Василько в своєму листі від 3/X 1920, вже є зорганізований. Але на жаль виявилось, що міністерство залишило цей лист без відповіді і секретаріату ніякого немає. Між тим після скорочення в Бернській Місії навряд чи знайдеться досить людей, щоб мені допомогти. До того ж місія знаходиться в Берні, а Ліга Націй в Женеві і для урядовців переїзд до Женеви є річ занадто коштовна і при зменшеній платні майже виключена річ. Таким чином, в той час коли на мирову конференцію в 1919 році наш уряд вислав 70 чоловік, тепер мене висилають одного. Все це до неможливості ускладнює мою майбутню працю і звичайно мусить відбитися на її результатах... У мене не буде ні одного чоловіка, який розуміє по англійському (я сам не розумію теж), між тим ця мова буде відігравати чи не більшу роль як французька. Треба пам'ятати, що з'їзд не може бути довгим і що під цей час праця мусить бути дуже напружена і енергійна. Треба приїхати вже з готовими матеріялами і докладом, на що теж потрібен час. На щастя дякуючи енергії п. Василька деякий дуже цінний матеріял все ж знайшовся і його я використаю в своїй праці.

Перед своїм виїздом з Праги я вирішив побачитися з чеськими делегатами до Ліги Націй (Міністр Зақ[ордонних] Спр[ав] Edvard Beneš, посол в Парижі Štefan Osuský та швейцарський посол Cyril Dušek). Для цього я вирішив звернутися до президента Masaryk Tomáš з проханням

Документи про дипломатичну діяльність...

прийняти мене цілком приватно, на підставі наших давніх київських відношень. Сьогодні президент мене прийняв. Зустріч була персонально дуже тепла, але виянилось також, наскільки п. президент відбиває активну політику, що відношення до України знов не є зле. Головне ж п. президент розуміє сучасне становище на Україні. В справі большевиків він думає, що для нас порозуміння з ними є неможливе, що на Україні большевизм є явище чужеродне і що самий режим на Україні через це є гірший ніж у самій Росії. Що ж до останньої то його дуже цікавить справа про коаліцію большевиків з другими групами. Він в це і досі вірить. Настроений проти інтервенції, проти політики підтримування “авантюриків” як Денікін, Колчак і Врангель. Я почав свою розмову саме з характеристики большевистського режиму на Україні і підкреслив, що єдиним позитивним фактом є те, що український народ ясно зрозумів хто є його ворог, що національна свідомість, самодіяльність високо піднялись вгору і що в цьому ми бачимо залог нашого майбутнього. Щодо большевиків то я вияснював, що ми ніколи не збиралися іти на Москву нищити совіти і т. д., а що вся війна завжди носила характер оборонний. Цілком в унісон мені п. Masaryk додав: “вони приходять за хлібом і тому Україна для їх так потрібна”. Далі я характеризував большевизм, як організовану анархію, організоване грабіжництво і свавільство, що знищення цього “ладу” буде великим щастям і для нас і для самої Росії. “Але тоді почнеться страшенний хаос, я не бачу сили, яка могла б замінити в Росії большевицьку владу”, – сказав п. Masaryk. На це я відповів, що такої сили дійсно і я не бачу, але хаосу я не боюся, бо це буде анархія неорганізована, а з нею люди знайдуть засоби боротись. Серед хаосу легше виявляться здорові сили, ніж при пануванні дикої большевицької сили. Про чисто російську справу, про можливість коаліції я не хотів багато говорити, але сказав все ж що я в це зовсім не вірю і вважаю таку коаліцію неможливою. Masaryk послався на промову Леніна, де він кличе до коаліції, “я не дуже співчуваю большевикам, але з такою заявою можна погодитися”. На це я погадав, що у большевиків є завжди добрі слова “для людей” і інші для практичного вжитку, при цьому послався на слова Винниченка, про якого взагалі була мова. Далі я сказав, що ми безперечно здобудемо свою державність, але нам потрібна допомога Заходу. Цієї допомоги ми досі не знаходимо. На це п. Masaryk сказав, що йому здається, начебто справа починає мінятися, в Англії і у Франції і при тому на нашу користь. На кінець я торкнувся

Олександр Шульгин в українському державотворенні...

боючої для чесько-українських відношень справи: польсько-українського союзу. Я вияснив чому саме цей союз був необхідним і неминучим. Опозиції я не зустрів, навпаки п. Масарик сказав, що “ми також хочемо поладити відношення з поляками”.

Деяких цікавих моментів на жаль все ж передати в листі трудно. Наприкінці я сказав, що хотів би бачитися з міністром Венеґ і п. Масарук обіцяв мені допомогти в цьому.

Вертаючи до Ліги Націй, мушу сказати, що крім нот і переписки, яку мав Марголін по моїм відношенням, др. А[рте]м] Галіп також мав розмову з Bourgeois, делегатом Франції і головою Ліги Націй. Кажуть, що сам він має робити реферат в українській справі, наскільки це так, маю перевірити на місці.

Ще кілька слів про матеріальну справу: коли я одержу дійсно тільки 15 000 нім. м. себто 1150 шв. ф. на дорогу і на перебування, то я навряд чи зможу зробити, навряд чи зможу залишитись більше десяти день, а то і тижня. Через це я дуже прошу подумати про це і надіслати мені принаймні 3000 шв. ф. – на ці гроші я знайду все ті мінімальні технічні засоби і зможу навіть оплатити деяких співробітників.

Прийміть, Пане Міністре, запевнення, в цілковитій пошані і відданості.

О. Шульгин

Публікується вперше, оригінал, машинопис, зберігається у ЦДАВО України: Ф. 3696. – Оп. 2. – Спр. 380. – Арк. 92–94.

№ 4

Лист Олександра Шульгина до Андрія Ніковського

Прага, 12 листопада 1920 року

До пана міністра закордонних справ УНР

Вчора я був на аудієнції у Венеґа, міністра закордонних справ Чехословаччини. Про це побачення я, звичайно, мав розмову з п. головою місії М[аксимом] А[натоновичем] Славинським, і він заявив мені, що цілком годиться на те, але не вважає з тактичних причин потрібним іти зі мною. Як я вже зазначив в попередньому листі, п. Масарук обіцяв перебалакати з п. Венеґ з приводу мого бажання бачитись з останнім. Венеґ перед своїм виїздом до Женеви був дуже зайнятий і

Документи про дипломатичну діяльність...

заявив, що нікого приймати не буде, але все ж призначив мені побачення. Розмова була досить короткою (хвилин 20) позаяк як ми зараз же домовилися, що матимем ґрунтовну розмову вже в Женеві. Я коротко розказав про ноти п. Марголіна до Союзу Народів, про те, що ми добиваємося, щоб нас прийнято було в Союзі Народів і т. д. Венеґ поставив мені тільки три питання: 1) як ставляться до нас Великі держави тепер і чи говоримо ми з ними, 2) яке наше відношення до східньогалицького питання, 3) яке відношення до Польщі. На перше питання я йому відповів, що відношення здається стало кращим і що про це постійно ведуться балачки, в Парижі – граф Тишкевич, в Лондоні – Марголін. На друге питання я одповів, що в усякому разі п. Петлюра, ні його уряд ніколи не віддавали Галичини в руки поляків. Галицьке питання є загальноєвропейська справа, і вона має бути вирішеною тільки міжнароднім шляхом. В цій справі в даний момент є тільки дві сторони: Галицький Уряд і Польща. Уряд УНР не може зараз мішатися в цю справу з огляду на свої союзні відношення до Польщі, з якою силою обставин він примушений був заключити цей союз. Говорячи про Галичину і про польсько-українські відношення я мав весь час на увазі те, що Венеґ є дуже ворожий до того, щоби Галичина відійшла до Польщі і що через наш союз з Польщею Венеґ, як і взагалі чехи стали цілком вороже ставитися до нас. Тепер, як це видно з розмови з Masaryk'ом із усього тону розмови Венеґ, що відношення це знов починає змінятися на краще. На кінці розмови Венеґ знов сказав, що його всі заторкнуті мною справи дуже цікавлять, і що в Женеві ми маємо з ним ґрунтовано, протягом довшого часу все перебалакати.

Сьогодні я був у польського *chargé d'affaires* Malczewski. Він саме приїхав з Варшави і привіз добрі відомості з нашого фронту, що мене дуже втішило. Скільки міг старався розвідати у нього про сучасні відношення Польщі і України, про Ризькі переговори і т. д. На жаль, M[alczewski] не був досить поінформований. Запитував його про польських представників в Женеві і т. д.

У вечері бачився з представником Кубані п. І[ваном] Макаренком, який висловив побажання, щоби коли Україну приймуть до Союзу Народів, ми дали б в складі нашої делегації одне місце кубанцям. Говорили також про помилки в кубанській та українській політиці, що українські політики в більшості не розуміли, що Кубань не може бути звичайною провінцією України, що Кубань в той же час могла б дуже скоро з'єднатися з Україною, коли остання буде поважати їх автоном-

ність і не буде приєднувати кубанців, а дасть їм змогу самим приєднатися.

13 листопада 1920 р.

Тепер переходжу до самого болючого питання: сьогодні вже 13, після завтра початок першої асамблеї Союзу Народів, а я сиджу все ще в Празі і не знаю коли виберусь... Повноваження не дійшло і досі, але я поїхав би і без нього (М[аксим] А[нтонович] Славинський мені б його дослав), головне – немає грошей. Вже послав дві телеграми до Берліну і п. Василько коли переїздив туди обіцяв подбати за це. Сьогодні буду говорити з Берліном по телефону.

Я настоюю на тому, що моя задержка з від'їздом загрожує цілковитим провалом справи. Мало є надій, що на цій асамблеї Союзу Народів ми будемо прийняті до Союзу, але все ж це трохи що не перше міжнародне зібрання, яке серйозно хоче розглядати українське питання. Це ясно слідує з листів генерального секретаря, який відіграє роль, як би прем'єр-міністрів Союзу, до Марголіна і до нашого Прем'єр-Міністра. І в той час, коли ми досі посилали на всі майже міжнародні конференції своїх представників, в той же час коли в Спа було чотири наші делегати (між тим, як звісно, в Спа українська справа не мала бути розглянутою спеціально) в Женеву посилають мене одного (ще й без технічного апарату), але і мені одному не дають змоги в свій час з'явитися до місця праці і по совісті виконати свою відповідальну місію.

Поки що післяв до Генерального Секретаря Союзу Народів телеграму про своє призначення і про своє бажання після приїзду до Женеві з ним бачитися. Готую також на всякий випадок меморандум, нової ноти, про визнання і прийом до Союзу Народів, навряд чи прийдеться подавати, бо це вже на щастя зроблено п. Марголіном. Моїм завданням в Женеві буде спираючись на польську, румунську, а тепер і чеську делегації працювати найбільш серед французів і англійців, а також інших делегацій великих держав. По суті ж треба говорити з усіма делегаціями (яких має бути 40), бо прийом до Союзу Народів залежить і від їх. Треба також вести спільну акцію з новими республіками балтійськими і іншими. І все це може треба буде зробити протягом двох тижнів. Де я знайду часу, щоб одному без помічників і апарату все це зробити. Коли ж додати до цього, що у мене кілька днів ще пропаде, бо вже ясно, що я запізнюся, то справа робиться ще трагічнішою. Дозволь собі на випадок цілковитої неможливості виконання одному свою працю просити приїхати до Женеві п. Василька, яко посла в Швейцарії та п. Марголіна, як юрисконсульта.

Документи про дипломатичну діяльність...

Далі прошу дуже телеграфічно дати мені знати, чи була Вами пане Міністре, чи паном Прем'єром дана відповідь на лист Генерального секретаря Союзу Народів п. Drummond'a. Цей лист як документ має величезну вагу. І коли відповідь на цей лист була дана, то яка саме.

З щирою повагою і відданістю

О. Шульгин

Р. S. Дякуючи М[аксиму] А[нтоновичу] Славинському, який всім мені допомагає, я все ж можу в Празі підготувати деякий матеріал, зібрати документи, переписати і переслати їх. О. Ш

Р. S. II 13/XI одержано телеграму від п. Василька, що я в Берні маю одержати 1 500 ф[ранків] ш[вейцарських]. Їду першим потягом. Одержано також листа, що п. Марголін є в Берліні і сам має намір їхати до Женеві, щоб розказати мені все, що потрібно, і допомогти. Надсилаю йому телеграму, щоб конче їхав.

О. Ш.

Публікується вперше, копія завірена дипломатичною місією УНР в Чехословаччині, машинопис, зберігається у ЦДАВО України: Ф. 3696. – Оп. 2. – Спр. 380. – Арк. 95–98.

№ 5

Лист Олександра Шульгина до Арнольда Марголіна

Женева, 15 листопада 1920 року

Дорогий Арнольде Давидовичу,

Вчорашній, перший день мого перебування в Женеві вже з'ясував мені більш менш характер тої праці, яка мене тут чекає. Крім наради з своїми людьми (себто з Чижевським, Ге, Коваленко) я замовив собі через мого секретаря Коваленка кілька побачень і вчора я бачився з одним польським делегатом (швейца[рським] Послом Wielowiesky'им) з Eugène Pittard'ом професором антропології в Женеві, моїм вже давнім приятелем і горячим прихильником України. Він має можливість, як впливовий женеvecь, бачитись скрізь з делегатами і обіцяв говорити про мене і про справу України з французькими, італійськими, англійськими та іншими делегатами. Я не кажу вже про те, що польський

194

делегат обіцяв також де можна нас підтримувати. У вечері мав конференцію з грузинами (три делегати: Гегечкорі², міністр закорд[онних] справ, проф. Авалов, князь Сумбатов), які вияснили мені багато технічних справ. Умовились, що всі ми присутні тут “allogène” будемо мати в найближчі дні спільну нараду і може спільну акцію. Я в цьому дуже настоюю. Через годину вже маю побачення з естонцями.

З усіх цих розмов і від своїх і від чужих я ясно побачив, як я помилився, коли в першому листі до А[ндрія] В[асильовича] Ніковського* говорив, що в Женеві все буде залежати від Англії та Франції. Виявилося, що менші народи демонстративно хочуть показати свою незалежність в різних рішеннях. Через це, не тільки не можна ігнорувати прим[іром] південноамериканські республіки, а треба звернути на їх якнайбільшу увагу, бо їм найлегше подати свій голос за Україну: це їх ні до чого не обов'язує, а все ж вони таким чином покажуть незалежність своєї думки перед великими державами. Як Ви знаєте, щоб бути прийнятим, треба зібрати 2/3 голосів. Таким чином ясно, що треба перебалакати з усіма 41 делегаціями, з котрих в кожній є три чоловіка, треба бачитися з багатьма членами секретаріату, по загальному обрахунку коло 100 чоловік. І це все протягом тижня – двох і при умові, що делегати заняті по засіданням і призначаються всі приблизно один і той же час перерви... Все це ясно показує, що навіть коли М[икола] Г[ригорович] Левицький буде наїздить сюди, навіть не дивлячись на працю Ге, фізично для мене немає можливості все це зробити і т. д.

Ваш О. Шульгин

Публікується вперше, копія, машинопис, зберігається у ЦДАВО України: Ф. 3696. – Оп. 2. – Спр. 345. – Арк. 89–90.

² Між іншим останній був в Англії і говорив з лордом George Curzon. Останній сам заговорив про Україну і дуже прихильно.

* Див. лист № 3.

Лист Олександра Шульгина до Андрія Ніковського

Женева, 18 листопада 1920 року
Панові міністру закордонних справ УНР

Високоповажний пане міністре

Як Ви знаєте з моєї телеграми, я приїхав до Берну 15-го увечері. 16-го перебував у Берні, де мусів полагодити у місії різні справи і умовитися в справі дальшого співробітництва. 16-го увечері я приїхав до Женеві. Таким чином тільки 17-го і 18-го я міг орієнтуватися в тутешніх справах. Крім внутрішніх нарад з п. Ге та з п. Коваленком, з яких перший згодився бути радником-експертом, а п. Коваленко моїм секретарем, я мав вже ряд побачень. Про свої висновки від учорашнього дня я вже писав у листі до Марголіна* і щоби не витратити подвійного часу, котрого у мене дуже мало, прикладаю при цьому копію мого листа до Марголіна. Сьогодні крім годинної розмови в естонській делегації і кількох візитів був у міністра закордонних справ Чехії, Венеї, у польській делегації і на засіданню місцевої групи професорів. Венеї, з котрим я бачився ще у Празі і умовився зустрітися знов в Женеві, дуже добре прийняв і розмова в дуже дружніх і стисло ділових тонах велася протягом 45 хвилин. Після того, як я виклав всю історію наших відносин до Союзу Народів, себто ноти, переписку Марголіна і ті документи, які ми прикладаємо, я запитав у міністра, як він дивиться на справу і як ставляться до нас в Женеві (себто в Союзі Народів). Венеї сказав, що на його думку дуже мало знайдеться Делегацій, які виловляться проти прийняття України до Союзу Народів. Решта Делегацій поділяється на дві частини: одні будуть стояти за наше прийняття, як цілком незалежної держави, сюди на думку міністра належить Англія з колоніями (котрі як відомо мають окремі голоси) і північноєвропейські держави. Ці держави хочуть розчленення Росії, другі теж будуть за прийняття України, але під певними умовами. Справа і полягає на його думку в тому, щоб ці умови формувати так, щоб і для нас, і для Союзу Народів були вони відповідними. Головні труднощі є такі: 1) по § 10 "Pacte de la Société des Nations" держави обов'язуються обороняти кожного з своїх членів, коли на нього зроблено напад і т. д. Таким чином приймаючи нас до Союзу Народів тим

* Див. лист № 5.

самим держави мусять взяти на себе відповідальність за нашу війну, а між тим для військової боротьби вони зараз не готові. На це я дав цілий ряд антиаргументів, вказавши, між іншим, і на те, що “Pacte de la Société des Nations” все ж дає право державам ухилитись від чисто військових акцій, що не всі держави, але дужчі з них дійсно могли би нам допомогти, і що це було б кориснішим, ніж роздача зброї Денікіну та Врангелю і т. д. 2) Дуже турбує держави відношення наше і інших allogènes’ів до Росії, держави бояться того, що скаже колишня Росія, коли ми, себто Союз Народів, приймемо, як належну державу, Україну. Далі він прямо поставив питання про можливість федерації. На це я сказав, що рішуче і категорично ми стоїмо за незалежність. Така є воля народу, котру він виявив не тільки своїми вотумами, але своєю кров’ю. Далі я запитав Beneš’a чи вважає він можливим повернення “Єдиної Росії”. Beneš теж категорично сказав, що це річ виключена: можливий або остаточний розпад, або конфедерація. В такому разі, одповів я, коли держави навіть гадають, що allogènes будуть конфедеруватися, то все ж не заважає їм прийняти українців в Союз Народів, бо англійські домініони входять в склад Союзу Народів, хоч вони не є самостійні держави і своє верховенство Англія над ними все ж реально здійснює. Тоді, як ми вже три роки дійсно є самостійні і той “суверен”, про який думають держави, ніякої влади над нами не здійснює, бо не існує (большевиків звичайно не рахують). Невже ж через те, що в майбутньому “суверен” може звідкись з’явитись Українська Народна Республіка не може бути прийнятою до Союзу. Цю аргументацію я розвив подробно, і Beneš радив написати її в меморандумі, як дуже влучну. (Але спірним є оскільки можна приміняти цей аргумент: один професор-юрист, наш прихильник говорив мені, що деякі держави косо дивляться на участь англійських колоній в Союзі і що їй ця аналогія не дуже сподобається, але принаймні для деяких мій аргумент очевидно є добрим). Загалом, очевидно, що повідомлення Beneš все ж носять оптимістичний характер, бо хоч би нас прийняли до Союзу Народів, навіть з умовами, я вважав би на це величезним здобутком, бо це рівнялося б міжнародному визнанню України всіма державами. Beneš казав, що справа буде полягати в відшукуванні відповідної форми для прийняття України.

Після цієї розмови я прямо пішов до поляків, де з Askenazy і з Wielowiesky (Paderewski виїхав) мав двохгодинну конференцію. Перш за все я мусів докладно поінформувати про те, що ми зробили для нашого прийняття до Союзу Націй. Проф. Askenazy дуже добивався,

Документи про дипломатичну діяльність...

чи дало правительство відповідь на лист сера Eric'a Drummond'a, генерального секретаря Союзу Народів від 25-го серпня. Вражіння було таке, що п. Askenazy боїться, що уряд писав там щось проти Польщі. Цей тон недовір'я поруч з ширим запевненням в тому, що без України сама Польща існувати не може і т. д. був для мене все ж трохи несподіваним. Далі п. Askenazy дуже багато говорив про Галичину, питав у мене про Петрушевича, котрий очевидно сюди приїхав (але ж про це знаю тільки від Askenazy). І знов вражіння було таке, начебто він боїться, що я в стосунках з галичанами. Я знов рішуче заявив, що про справу галицьку я ніде говорити не буду, а що галичани до нас ставляться майже не менш вороже ніж до поляків, і пригадав останню вигадку про те, начебто генерал Павленко робить якийсь переворот, і інші інсинуації. Але і цього було начебто мало. Пан Askenazy хотів, щоб я прийняв таку формулу: Україна без Польщі існувати не може, Польща – без Галичини, значить я мушу переконувати тут людей, що Галичина мусить належати Польщі і т. д. Я мусів сказати досить ясно, що я не торкаюся галицької справи і переконувати людей, що Галичина не мусить належати Польщі, я у всякому разі не можу, і не маю таких препоручень. Щодо нашої справи прийняття до Союзу Народів, то польські делегати говорять, що вони нам будуть скрізь допомагати і вже багато про Україну говорили. Але Askenazy настроєний песимістично, особливо з огляду на наші справи на фронті. Ви розумієте, як я цього боюся, бо це загрожує і безпосередньо Польщі, але правді треба прямо в очі дивитись: становище дуже небезпечне.

Переходячи до загальної характеристики справи, мушу зауважити, що здається те, що говорив Венеж, є більш оптимістичне, ніж воно є в дійсності. Найбільше псують нам звістки про неудачі на фронті, про взяття Кам'янця. Це, на жаль, може страшенно погсувати тут справу.

19 листопада 1920 року

Сьогодні ранком був у полковника Borden-Turner'a секретаря лорда Cecil'a, до якого мені радив піти пан Марголін. Цей полковник сказав, що нам дійсно потрібно виступити перед цілою асамблеєю, бо це нам допоможе вийти до Союзу Народів, коли асамблея збереться удруге. Тепер же ми не можемо бути прийнятими. Я його запитав, чи це також думка самого Cecil'a. Звичайно він ухилився від прямої відповіді. Головне, що, на його погляд, заважає нам (і це і інші мені зауважували) це відсутність міжнародного акту про наші кордони на сході, а потім той же самий “§ 10” і наша війна. Звичайно, я йому дуже

докладно вивчав справу. Але з розмови вияснилося також і те, що поскільки секретар Сесіл одбиває думки свого шефа, справа не зовсім так стоїть, як думає Венеф, себто очевидно, що Англія не так вже стоятиме за нас, як чеський міністр думає. Але звичайно це видно буде після розмов з самим делегатами. Полк. Borden-Turner обіцяв аранжувати моє побачення з Robert Cecil в найближчі дні. Зараз замовляю собі цілий ряд побачень нових і вже маю піти до Thoma Ionescu (румунського делегата, брата міністра) і до Tittoni, італійського делегата і одного з найбільш впливових членів Асамблеї. Остання, між іншим, зовсім не подібна до дипломатичних нарад і дійсно уявляє собою щось подібне до всесвітнього парламенту, де визначні постаті відіграють значну роль, не зважаючи на те, звідки вони прислані. До таких постацій належать: Cecil, Motta (Швейцарія), Bourgeois (маю вже замовлене побачення), Viviani, Branting (Швеція) (з ним трохи знайомий по Парижу, себто мав досить довгу бесіду), Tittoni і ще дехто другий. Крім того при голосуванні як я вже вивчав менші не рахуються з бажанням більших.

Сьогодні я одіслав телеграму до Вас, пане міністре, в якій рішуче настоюю, що присутність пп. Василька і Марголіна є необхідна.

З моїх відчитів Ви і самі бачите, що справа може далеко більш важлива є, ніж Ви і я сам собі уявляли спершу. Залишать мене тут в такий гарячий час одного, це значить або непотрібно переоцінювати духовні і чисто фізичні сили, або страшенно недооцінювати значіння взагалі, і для нас зокрема цієї Асамблеї. Польські делегати і грузини, і всі інші друзі дивуються, як можна вислати мене одного. Мушу зазначити ще раз на незрівняну допомогу пп. Ге і Коваленка, без яких я просто нічого подіяти не міг. Щастя України, що в Женеві знайшлися такі безкорисні люди (яких все ж таки конче треба оплатити, бо їм же треба якимось жити), але мені конче потрібна ще секретарка (котру мені знайти не тяжко, коли б було в моєму розпорядженню 400–500 франків), бо п. Коваленко цілий день мусить бігати улаштовувати мені побачення і т. д. Бернська Місія на чолі з паном Левицьким робить для мене все можливе, але мені потрібно, щоб мої листи, папери і т. і. хтось міг написати, переслати і т. д., і щоб такий чоловік був коло мене. Пан Ге працює в певному напрямі самостійно і допомагає мені скласти відповідний мемуар для комісії, що розглядає нашу справу.

В телеграмі я настоюю на присилці мені ще 2 000 франків, – нехай під відчит, але на ті гроші, що я маю абсолютно не можна робити

Документи про дипломатичну діяльність...

все, що треба. Приходиться економити, і жити, і працювати зовсім не так, як треба. Ви знаєте, Пане Міністре, що я сам стою за скромність, як найбільшу в дипломатичних витратах, але ж у всьому своя міра і скромності теж...

Приміть запевнення в цілковитій пошані і відданості

О. Шульгин

Публікується вперше, копія завірена дипломатичним відділом департаменту чужоземних зносин МЗС УНР, машинопис, зберігається у ЦДАВО України: Ф. 3696. – Оп. 2. – Спр. 345. – Арк. 21–27.

№ 7

Лист Олександра Шульгина до Андрія Ніковського

Женева, 22 листопада 1920 року

Пане Міністре!

Сьогодні я знов бачився з Askenazy. З усього видно, що зараз до поляків в Англії дуже кепсько ставляться. Askenazy саме сьогодні говорив з лідерами робітничої партії Barnes і делегатом на асамблеї від Англії. Barnes наговорив йому дуже неприємних річей про польський імперіалізм. Askenazy дуже хоче, щоб я говорив з англійцями. Між іншим в листі з Праги* мені трудно було сказати про те, що Masaryk теж говорив мені, що в Англії дуже не люблять поляків, особливо Lloyd George. Askenazy допитувався чи не маю я скаржитися на поляків за їх імперіалізм? Я йому вияснив, що було б нерозумно з нашого боку говорити англійцям, що начебто поляки ведуть у нас імперіалістичну політику, і що ми з'являємося їх жертвою, що ми від їх залежимо і т. д. Це було б перш за все власним самовбивством. Англійцям ми прямо говоримо те що є; були у нас дуже кепські відношення з поляками через різні спірні питання, але нам з боку Росії повстала загроза самому існуванню наших держав, ми мусили одкласти наші суперечки на після, а зараз об'єднатися проти нашого ворога. Далі я заявив, що говорю зовсім приватно і що думаю так. Коли галицьке питання не буде розрішене, наші відношення не будуть щирі до кінця. Askenazy сказав, що він так думає, але це діло будучини. В

* Див. лист № 3.

майбутньому він вважає потрібним переглянути галицьку справу і одпустити частину Галичини Україні. Але зараз без ослаблення Польщі не можна одірвати Галичину. Я сказав, про таку постановку заспокоюючи. При дальших побаченнях я думаю приватно порадити що найкращий спосіб зняти перед англійцями ширму імперіалістів – це сказати про Галичину у голос те, що він мені говорить, і сказати ясно.

Загалом Askenazy говорив, що ми робимо шум, я також мушу їм допомагати особливо перед англійцями...

Дуже зараз важне питання про наші кордони. Це питання, котре стоїть на черзі у підкомісії, про котру Ви самі довідаєтесь з приложеного № “Journal de Genève”. Наші західні кордони цілком ясні, але східні не зафіксовані ніяким міжнародним актом і навіть нашими власними, коли не рахувати Третього Універсалу, до того не зовсім удачного з цього погляду. Мушу брати досить максимальну лінію з певними застереженнями, що остаточно справа мусить бути вирішеною при заключенні україно-російських договорів в майбутньому. В цій справі дайте вказівки навіть телеграфічно. Краще виставляти дві лінії мінімальну і максимальну. Так радить Askenazy і я думаю, що це зробить добре вражіння, але сам я цього робити не можу.

За ці дні найбільш важним було побачення з Thoma Ionescu, головою румунської делегації та з Schanzer'ом, італійським міністром фінансів. Обидва мені обіцяли помагати. Сьогодні був з Марголіним у голови “V” комісії, делегата респуб[ліки] Чилі, і Марголін був у представника індусів. Обидва побачення як і різні інші ясно показують, що колишня антипатія до України, з якою приходилось раз у раз зустрітися в Парижі, зникла. Але всю справу псують, звичайно, страшні вістки з фронту... Всю увагу звертаю тепер на підкомісію під керівництвом Nansen'a, яка має займатися нашою справою. Технічні труднощі через відсутність канцелярії під рукою, через відсутність грошей дуже великі, але дякуючи Марголіну саму ж справу все ж далеко планомірно можна провадити.

Щиро Ваш О. Шульгін

Публікується вперше, оригінал, машинопис, зберігається у ЦДАВО України: Ф. 3696. – Оп. 2. – Спр. 380. – Арк. 153–154.

Лист Олександра Шульгина до Андрія Ніковського

Женева, 25 листопада 1920 року

Пане Міністре,

В листі до Вас* і в листі до п. Марголіна**, копію якого я Вам переслав, я писав, що малі народи мають тенденцію, голосувати незалежно від думки більших, і далі, що Асамблея має характер більше парламентський ніж дипломатичний. Я не маю ще підстави в цілому брати ці слова назад, але в частині принаймні я все ж помилявся.

19/XI я був у Thoma Ionescu, голови румунської делегації, про що я вже коротко згадував в листі***, точної копії якого за браком канцелярських засобів не маю. Ionescu прийняв мене дуже ласкаво, висловлював свою велику прихильність до України, говорив про спільність наших інтересів. Я сказав, що настільки переконаний в останньому, що прямо звертаюсь до нього з проханням допомоги перед французами (Bourgeois) та перед Англією, коли можливо. З англійцями він говорити не брався, але сказав, що охоче перебалакає з Bourgeois. Далі він запитав мене, які у нас відносини з чехами і з сербами, найближчими союзникам Румунії. Я сказав, що з чехами добрі, а серби, не дивлячись на наші симпатії до них, відносяться дуже вороже. Він сказав, що конче переговорить з Спалайковичем. Але лейтмотивом розмови була фраза Ionescu: ми то раді за Вас проголосувати, але мусимо робити так, як скажуть наші Grande Alliés.

Що ж думають les Grands Alliés? Знаючи від Марголіна, що л-рд Сесіл, найвизначніший член делегації, добре до нас ставиться і навіть говорив, що він буде конче добиватися нашого, як і всіх інших нових держав, прийняття до Союзу Народів (коли був у Англії), я звернувся до нього, як я вже писав в листі****, через його секретаря Turner'a. Далі я прислав йому багато різних матеріалів. Через 3 дні, 22/XI, я одержав лист, в якому, через свого секретаря, Сесіл дякує мені і ухилиється від побачення претекстом, що він наш суддя, себто член "V" комісії і тому побачитись зараз незручно. Думаю, що це тільки претекст, в дійсності

* Див. лист № 6.

** Див. лист № 5.

*** Див. лист № 7.

**** Див. лист № 6.

ж він бачить, що справа змінилася, що він своїми обіцянками в Лондоні забагато заангажувався.

Так само звертався я через секретаря О[лександра] М[иколайовича] Коваленка до Bourgeois, приходячи побачення. Секретар Bourgeois від імені свого шефа відповів, що він дуже радий бачити п. Шульгіна, але зараз він є хорий і коли одужає дасть знати, коли він зможе прийти (він досі був хорий, про це писали в газетах). Досі відповіді на нього не було.

Все це загалом має такий вигляд, що і Англія і французи не спішать побачитися з нами...

Далі, всі делегати, яких приходилося за цей час бачити мені і А[рнольду] Д[авидовичу] Марголіну, М[иколі] М[иколайовичу] Ге, – говорять все про ті ж самі труднощі, щодо прийняття України та других “allogènes” до Союзу Народів (найперша це § 10 “Pacte de la Société des Nations” – про необхідність обороняти своїх членів). Ясно, що в кулуарах дуже обмірковуються наші справи.

В усякім разі, коли 18/XI настрої, що до прийняття був ще прихильний (розмова з міністром з[акордонних] с[прав] Чехії, див. мій лист*) в слідуючі дні все стало мінятися. Пояснюю я собі це подіями на нашому фронті. Коли Врангель упав, всі з великою цікавістю стали чекати, а що ж робитиме Україна. “Journal de Genève” підкреслював, що генерали, яких підтримували великі держави зникли, остався один Петлюра, якого не підтримували і т. д. Але страшні вістки про бої на нашому фронті помішали не тільки нам, але і всім другим державам був[шої] Росії, всі побачили, яка величезна небезпека загрожує кожній з цих держав, як тяжко забезпечити їх територіальну недоторканість. Шведський делегат знаменитий Branting 24/XI сказав мені: “Асамблея не мітинг, їй мало прийняти резолюцію, що вона нас приймає. Приймаючи вона повинна взяти на себе і всю відповідальність за нашу цілісність, але цього С[оюз] Н[ародів] зробити не може”. Branting вже здавна відомий, як наш приятель. Правда 22/XI ми з п. Марголіним були у голови “V” комісії Huneus’a, представника Чилі. Він був з нами дуже ласкавий і сказав, що загальний настрої в колегії за те, щоб усіх прийняти, хоч південноамериканський делегат дуже мало розуміється в європейських справах...

Як Ви знаєте з випуску № “Journal de Genève”, який я приклав до попереднього листа, було улаштовано кілька підкомісії при “V” комі-

* Див. лист № 6.

Документи про дипломатичну діяльність...

сії, яка займається справою прийому нових держав. Ми попали в підкомісію “С” під головування норвезького делегата (знаменитого Nansen’a). Комісія була ще сформована в суботу 20/XI. Тоді ж я довідався приватно про її склад. Можна сказати, що склад був як найгіршим: іспанець, китаєць, грек, австралієць, Спалайкович – серб, Ionescu і сам Nansen, який нічого про Україну не знав як і інші члени, крім Спалайковича і Ionescu. Натурально, зараз же ми стали добиватися побачень у всіх цих делегатів. В понеділок вранці я був у директора політичної секції і котрий завідує справою 5-ої комісії (на щастя це був Mantoux, відомий історик-економіст, з яким я зараз знайшов багато спільних наукових інтересів, що мені дуже помагає, і я у нього прохав, щоб в комісію запросили нас для пояснення і т. д.). Разом з цим писали про це і Fridtjof Nansen. На жаль, підкомісія в першу ж голову взяла за нашу справу і 23 увечері мені стало приватно відомо, що підкомісія розглянула нашу справу і віднеслась негативно до нашого питання, так само, правда, як і до прийняття других “allogènes”. Стало мені також відомо, що проти прийняття України висловився Ionescu, на котрого я, власне кажучи, і рахував, маючи на увазі його солодкий тон і обіцянки.

Завтра же пішов до нього 23/XI. Він мене прийняв, хоч примусив трохи почекати. Коли вийшов, я його не спізнав: вся слащавість пропала. Сухим і діловим тоном він сказав думку комісії і повторив приблизно те саме, що по моїм відомостям він говорив в комісії. Тільки видав свої думки за думки комісії: “На Україні немає сталого уряду, неясні кордони, два уряди” і т. д. Звичайно я рішуче на все одповів. Але він говорив, що прийняття до Союзу є неможливим зараз, що взагалі Румунія зацікавлена в тому, щоб далі Україна існувала (це він говорив і в комісії, і що одкладаючи нашу справу підкомісія робить це зовсім не через те, що не симпатизує з Україною, що не хоче її відділення від Росії і т. д.). Далі ще сухіше Ionescu запитав: “А ви в своїй брошурі («Les problèmes de l’Ukraine») вимагаєте Буковини”. Я сказав, що брошура написана в 1919 р. літом, що з того часу Головний Отаман і український уряд вирішили на заявляти свої претензії на Буковину і так само Бессарабію, бажаючи мати мир з Румунією, а також матеріальну і дипломатичну допомогу від румун. Останню думку я навмисне підкреслив. Я все ж сказав кілька замиряючих фраз, висловив надію, що він все ж нас буде підтримувати. Але стало ясним: Ionescu справився, що думка les Grands Alliés і їх думка що до нашого прийняття зараз очевидно є негативна.

Олександр Шульгин в українському державотворенні...

Ранком 24/XI я пішов до проф. Pittard'a і Кліпарда, членів Ліги для оборони прав на незалежність держав був[шої] Росії. Як я писав в листі*, я був на засіданні цієї Ліги 18/XI і зробив там доклад в нашій справі. Тоді ж було ухвалено, що Pittard, дуже впливовий чоловік, дасть загальну ноту про визнання всіх держав "allogènes", а Кліпард спеціально про Україну. 24 ноти були готові, вони мені їх прочитали, і я дуже їх апробував і попросив негайно дати Nansen'у і перебалакати з ним і другими членами підкомісії, що почасти було і зроблено. Разом з тим А[рнольд] Д[авидович] Марголін був у члена підкомісії іспанця Palacios (див. доклад Марголіна), а М[икола] М[иколайович] Ге у Спалайковича (серба), котрий стоїть за "єдину і недиліму".

25/XI ранком запросили в підкомісію дати пояснення.

Про все, що говорилося в комісії, ви довідаєтеся, Пане Міністре, з протоколу, який я Вам пересилаю**. Про загальні вражіння Вам пише п. Марголін. Від себе додам, що комісія все ж поставилась серйозно до нас. Питання ставить дуже добре, голова Nansen давав мені говорити все, що було потрібно. Хоч з початку він сказав, що часу у комісії дуже мало, все ж ми сиділи на засіданню не менше 45 хвилин. Все це полегшало мою справу і дало мені змогу принаймні сказати все те, що на мою думку було до речі.

Оцінюючи значіння того, що нас викликали в комісію і вислухали, я мушу сказати, що все ж це не може допомогти зараз нам попасти в Союз Народів. По моїм відомостям у кулуарах вже більшістю вирішено, щоб нас не приймати зараз. Але все ж це було серйозне обговорення справи української. Це дійсно було перше міжнародне зібрання, яке уважно слухало нашу справу, і без запитань чи існуєте Ви, як народ, чого ви відділяєтесь і т. д. Я порівнюю ті питання, які 20/V 1919 р. ставив в Conseil des Quatre Lloyd George, коли паризька делегація, і я в тому числі були теж викликані для пояснень. В відношенні до нашої справи в Європі все ж помічається великий прогрес.

Я вже згадував в попередньому листі про побачення з італійським делегатом Carlo Schanzer, міністром фінансів, який говорив про те, що в Італії ставляться до України дуже прихильно, і що Італія скільки можливо буде нас підтримувати. Але і п. Schanzer'у було звичайно відомо про події на фронті, і він найбільше про це порозпитував...

* Див. лист № 6.

** Див. лист № 9.

Про останню розмову з Askenazy я теж писав. Принаймні у нього і на цей раз я відчув недовір'я до українського уряду і до нашої політики, але разом з тим обіцянки скрізь допомагати. Відношення Англії до Польщі є очевидно не добре, Англія обвинувачує Польщу в імперіалістичній політиці, і щоб мати кращу публічну опінію Польща приходить шукати допомоги навіть у нас.

З приїздом п. Марголіна ми поділили працю, і я просив п. Марголіна звернути найбільшу увагу на англійські колонії. З справоздання п. Марголіна видно, що він вже це завдання виконав. Взагалі приїзд п. Марголіна був для мене дуже корисним, крім того, що він дуже мені допоміг роботою по делегаціям, тим що переказав мені докладно про попередні відносини з Союзом Народів.

Позавчора я одержав разом з листом генерального секретаря Союзу Народів три примірники видання Генерального Секретаріату для асамблеї № 88. Це дуже цікавий збірник всіх нот, документів і листування нашої місії в Англії з секретаріатом. Коли дістану більше примірників, перешлю Вам поштою, поки що тримаю ці цінні видання при собі.

Загалом за тиждень праці ми все ж ввійшли в персональні стосунки з делегатами 14 держав і ще з 10 через секретарів.

Сьогодні з'явилось моє інтерв'ю в "Journal de Genève" і дуже добра стаття п. Дю-Боше, нашого давнього прихильника. Те, що "Journal de Genève" так співчуває нам є дуже добре, бо це газета, яку читають всі делегати і при тому газета, якій дуже вірять.

По останнім чуткам остаточно вияснюється, що з огляду на останні події наше прийняття до С[оюзу] Н[ародів] робиться неможливим. Результатом же сьогоднішнього запрошення до підкомісії буде те, що відповідь дадуть начебто дуже легку, і нам можуть запропонувати зробити нові заяви на нову асамблею. Це чутка, що буде – побачимо. В усякому разі лейтмотивом моїх балачок є та думка, що армію розбити або примусить одступити можна, але розбити великий народ, що прокинувся до вільного життя не може ніяка сила.

З щирою пошаною і відданістю.

О. Шульгин

Публікується вперше, копія завірена дипломатичним відділом департаменту чужоземних зносин МЗС УНР, машинопис, зберігається у ЦДАВО України: Ф. 3696. – Оп. 2. – Спр. 345. – Арк. 91–95.

**Протокол засідання підкомісії “С”, “V” комісії асамблеї
Союзу Народів під час вислухання української делегації**

Женева, 25 листопада 1920 року

Голова Др. Nansen (Норвегія) просить українську делегацію дати відповідь на запитання про тривалість (stabilite) української держави і її уряду.

п. Шульгин. “Українська Республіка існує третій рік. Нинішній шеф Держави Головний Отаман Петлюра був уже в 1917 р. військовим міністром при Центральній Раді”.

п. Nansen: “Про Центральну Раду комісія вже знає з Ваших нот. Комісію цікавить сучасний стан. Голова також нагадує, що часу є дуже мало у підкомісії”.

п. Шульгин продовжує: “...після короткого періоду німецької інтервенції, коли Петлюра був арештований, він знов вертається до влади, як Голова Директорії і Головний Отаман. З того часу вже повних два роки він стоїть на чолі держави. Директорія і Головний Отаман одержали владу від Трудового Конгресу в январі 1919 р. Зараз, як тільки військові обставини дозволять має бути скликаний парламент. Кращим доказом тривалості держави може служити те, що Українська Республіка без жодної допомоги веде свою дефензивну війну проти большевиків. В той час, як Колчак, Денікін, Юденіч, які одержували величезну допомогу від великих держав, вже не існують, Українська Республіка на чолі з Петлюрою, не одержавши ніякої майже допомоги, б’ється і зараз. Це пояснюється тим, що Українська Республіка спирається на волю всього народу”.

Румунський делегат просить показати, яку частину України тримає зараз український уряд.

п. Шульгин показує на мапі, котра лежить в комісії (Україна намальована в її етнографічних межах, з Кримом, з Кубанню, але без Бессарабії), на Подільську, частину Волинської та Київської губ. Це та територія, яку останні місяці уряд тримав. Порівнюючи до всієї України, ця територія є невелика, але вона є сама по собі більшою за багатьох держав Європи. В даний момент іде наступ большевиків і вказати точно де ідуть бої трудно. По останнім відомостям коло Проскурова.

Документи про дипломатичну діяльність...

п. Nansen питає, що українські делегати можуть сказати про існування на Україні двох урядів.

п. Шульгин: “На Україні існує тільки один уряд, який я зараз представляю. Так звана Республіка Раковського – є фікція. Треба з’ясувати дійсні наміри Раковського. Як болгаро-румун з Добруджі він прагне захопити Україну, встановити там тверду базу і повести свою офензиву на Румунію. Цих намірів Раковський не дуже ховав. Але Україною опанувати йому ніколи не вдалося. Большевики захоплюють залізні дороги, міста, але в селах не зважаються з’являться, бо їх там просто вбивають. Польська армія була сильна, але всі бачили, як тяжко було їй боротися, Врангель теж мав чималу силу... Що ж дивного, коли українським військам, при недостатці зброї, трудно стримати більшовицьку армію. Але в селах починається свавілля і большевики з тим боротись не можуть. Таким чином, плани большевиків і Раковського встановити з України базу для наступу на Захід, особливо на Румунію, зовсім не вдалися. Україна своїм тілом і кров’ю оборонила останню і весь Захід. Друге завдання Раковського, коли проголошено було Світську Республіку на Україні, полягало в тому, щоб обманути український нарід, начебто большевики не збираються його гнітити національно і т. д. Але це не вдалося, бо народ український добре зрозумів, що большевики – це грабіжники. Далі, проголошуючи Світську Республіку на Україні, большевики хотіли обманути опінію західного громадянства, а особливо соціалісти починають прозрівати. В уряді Світської Республіки немає ні одного українця. Всі, навіть найлівіші партії українські, стоять в опозиції і разом з селянами підіймають повстання проти большевиків. Нема чого далі доводити, що цей уряд є тільки *dépendance de Moscou*. З цим навіть згодні і деякі делегати в Женеві, котрі називали Раковського *delegue de Moscou*. Але уряд цей не є також звичайним урядом московським на Україні, як це було за часи царів. Це є окупаційний військовий терористичний режим. Большевики визнали в свій час Україну незалежною і тепер дивляться, як на чужий ворожий край, потрібний їм для грабіжництва.

В Москві большевики завели якийсь лад, поганий чи добрий, інша річ. На Україні у большевиків ніякого ладу немає. Делегат будучи цим літом на Україні, бачивши власними очами, що діяли там большевики, і робив цілу анкету не тільки серед українців, але і серед євреїв, поляків, росіян, і всі говорять про неможливий терор і грабіжництво. З повним розумінням відповідальності цих слів, з яких всі

звертаються до високої комісії, урочисто заявляю, що окупаційний большевицький режим на Україні є гірший, ніж був окупаційний уряд в Бельгії під час війни, є гірший, ніж був окупаційний уряд в Сербії, є гірший, ніж сучасний режим в Арменії. І на доказ цього я дуже прошу прийняти до уваги указ Раковського від 12 вересня 1920 р., уміщений в офіційному большевицькому журналі.

п. Nansen: “Цей документ нас не торкається, ми говоримо тільки про твердість уряду”.

п. Шульгин настоює, щоб на цей документ було звернено увагу, бо він доводить, що на Україні є один уряд, що уряд Раковського є уряд окупаційний.

п. Nansen згоджується і приймає документ,

п. Nansen питає, які держави визнали Україну *de jure* або *de facto*.

п. Шульгин називає Польщу і показує в виданню документів № 88 Польсько-Український договір. “Нас також визнали *de jure* Фінляндія, Латвія. Не говорю вже про визнання України Центральними державами, я зупиняюсь на наших відношеннях з Францією та Англією в 1917 р.”

Румунський делегат: “Це було в часи, коли йшла українізація війська”.

п. Шульгин: “Так, це було в часи, коли робилися спроби українськими силами стримати фронт, розвалений большевиками, це була ідея Петлюри. Далі, п. Шульгин цитує окремі місця з нот Saint-Aulaire і Tabouis. Особливо просить звернути увагу на ногу від 20/2 январа 1918 року, за підписом Tabouis. Там є фраза: “*Depuis cette date la France est entree en relations officielles avec l'Ukraine*”. Зупиняючись на ноті Bagge, п. Шульгин вказує на фразу, де він говорить, що він був призначений представником Англії на Україні “*par la voie télégraphique la seule possible actuellement*”. Тільки ці обставини, таким чином, заважали безпосереднім зносинам урядів.

п. Nansen: “Таким чином, це було визнання *de facto*?”

п. Шульгин передає також документи, які стосуються переговорів з Францією в Одесі (*Chronologie [des Principaux Événements en Ukraine de 1917 a 1919]*).

п. Шульгин: “Нас визнала також Російська Східська Республіка двома актами”. (Вказує на відповідні акти в публікації № 88).

п. Nansen: “А зараз не визнає?”

п. Шульгин: “Зараз іде війна”.

Документи про дипломатичну діяльність...

п. Nansen: “Чи була на Україні Конституанта?”

п. Шульгин: “На це дасть відповідь сенатор Марголін”.

п. Марголін: “Німці не допустили зібратись Конституанті, але вибори все ж були переведені”. Марголін розвиває ті думки, які ним викладені були в ноті 19/X 1920 до Ліги Націй. “Вибори були остільки демократичні, додає Марголін, що навіть жінки були законом допущені до голосування”. (Nansen записує цей факт).

Румунський делегат: “В той час і на Україні, і взагалі в Росії регулярних виборів не було. Центральна Рада складалась з представників Земств і інших організацій”.

п. Шульгин: “п. делегат почасти прав. В Центральну Раду входили представники різних організацій, представники повітів і т. д. Але поруч з тим дійсні нормальні загальні і т. д. вибори мали місце. Так були вибори до Російської Конституанти і до Української (цитуює результати виборів по брошурі) “Les problèmes de l’Ukraine”. (Далі, звертаючись до румунського делегата, п. Шульгин говорить: “По типу Центральної Ради сформований був в Бессарабії Sfatul Țării, на його розумі і базується зараз Румунія, володіючи Бессарабією. Різниця в тому, що Центральна Рада проголосила незалежність України, а Sfatul Țării проголосив приєднання Бессарабії до Румунії. (Румунський делегат задовольняється).

п. Nansen: “Чи був і Петлюра обраний в Українські Установчі Збори”?

п. Шульгин і Марголін пояснюють, що і Петлюра був обраний великою кількістю голосів до Конституанти, що він був також членом Центральної Ради і що його владу, як члена Директорії, затвердив Трудовий Конгрес.

п. Марголін додає, що Петлюра і уряд стоять проти совітської системи і цілком опираються на парламентаризм.

п. Nansen: “Коли були вибори до Установчих Зборів”?

п. Шульгин: “До всеросійських в сентябрі, до українських – в декабрі і январі 1918 р.”

п. Nansen просить вказати кордони України.

п. Шульгин говорить, що західні кордони України приблизно встановлені порозуміннями і договорами з нашими сусідами. Від Чорного моря кордон іде по Дністру, далі по Збручу, далі перерізує західну частину Волині і йде до Прип’яті.

Румунський делегат: “Як встановлені кордони з Польщею і як відноситись український уряд до Галичини”?

п. Шульгин: “Я не уповноважений говорити про Галичину, це зовсім окрема справа, яка має бути вирішена іншими шляхами. Головний Отаман і його уряд, бажаючи мати мир і поміч від західних сусідів, заключив договір з Польщею, який встановив провізоричні кордони з Україною”.

Румунський делегат: “Ви говорите, що визнаєте Дністер своїм кордоном, але це через те, що там стоять наші війська, але Ви вимагаєте Буковину”.

п. Шульгин: “Український уряд не пред’являє своїх прав на Буковину і погоджується на приналежність Бессарабії до Румунії”.

Румунський делегат: “А чи є офіціальні акти про це”.

п. Шульгин: “Коли конференція послів в Парижі постановила про приєднання Бессарабії до Румунії, і Маклаков протестував, український уряд мовчав і тим, очевидно, погоджувався на цей акт. Крім того відомо, що між українським і румунським урядами вже давно існують фактичні відносини. Можливо, що були відповідні листи з нашого боку.

Румунський делегат: “Але офіціальний акт”.

п. Шульгин: “Який же може бути офіціальний акт, коли Румунія *de jure* не визнала України. Нехай Румунія нас визнає офіціально, і тоді можливо, що український уряд з Румунією так само заключить договір, як з Польщею. (Румунський делегат задовольняється).

п. Шульгин говорить про дальші кордони (етнографічні) і показує їх в загальних рисах. Про Кубань говорить, що там існує козацька республіка, з якою ми в союзі. З усього можна бачити, що в майбутньому Україна сфедерується з Кубанню. В Криму населення є мішане, але релятивну більшість мають українці. На півдні є багато татар, Україна вважає, що Крим мусить входити в її склад, але рахуючись з волею населення, Україна завжди погодиться на широку автономію Криму. Україна сама задовго страждала від централізму, щоб тепер самій стати на цей шлях.

Під кінець засідання входить голова румунської делегації Thoma Ionescu і, не дивлячись на попередження свого колеги, ставить п. Шульгину ті самі питання про Бессарабію, Буковину і кордони.

п. Шульгин дає ту саму відповідь.

Документи про дипломатичну діяльність...

В 12 г. 10 хв. українські делегати покидають засідання. Од України присутніми на засіданні були:

Офіційний представник – О. Шульгин;
Юрисконсулт Міністерства Закор[донних] Справ – А. Марголін;
Секретар офіційного представника – О. Коваленко.

Публікується вперше, оригінал, машинопис, зберігається у ЦДАВО України: Ф. 3696. – Оп. 2. – Спр. 345. – Арк. 50–55.

Скорочена версія: Сергійчук В. Неусвідомлення України. Ставлення світу до Української державності: погляд у 1917–1921 роки з аналізом сьогодення. – Видання друге, доповнене. – К.: ПП Сергійчук М. І., 2012. – С. 73–79.

№ 10

Лист Олександра Шульгина до Андрія Ніковського

Женева, 7 грудня 1920 року

Високоповажаний пане міністре,

Справа прийому до Союзу Народів держав, які до цього часу туди не входили, з'являється одною з найбільш пекучих справ, які має розглядати асамблея. Ця справа почасти зустрічається з різними спеціальними інтересами головного ядра Союзу Народів – великих і малих держав Антанти, почасти (особливо в приміненню до нових держав) справа прийому викликає навіть важні принципи питання, які вимагали б перегляду договору про Союз Народів, за який тут тримаються дуже консервативно, але про це далі... Як відомо, Німеччина навіть не порушувала питання про свій вступ до Союзу Народів, бо вона знала, яку б це категорійну опозицію зустріло з боку перш за все Франції. Але були дуже сильні голоси на користь прийому Німеччини, як напр., промова Barnes'а, члена англійської делегації і лідера робітничої партії в Англії. Найлегше пройшла справа з прийомом Австрії, на користь якої найбільш цікаву промову сказав чеський міністр Бенеш, від якого саме і можна було чекати опозиції. Так само не зустрілось суперечки для прийому Фінляндії і невеличкої американської держави Коста-Ріко. Зато проти Болгарії, яку великі держави і нейтральні хочуть прийняти, рішуче виступають румуни, серби і греки. Невідомо ще зараз, чи вона буде прийнятою. Нам же всім новим державам, яким спершу і голова "V" комісії, що займається справами прийому, і всі видатні члени асамблеї говорили, що прийом до Союзу є річ не

виключена і що цього бажають майже всі. Коли пан міністр пригадає мою розмову з п. Beneš, передану мною в листі від 18/XI*, і далі порівняє цей лист до слідуочого від 25/XI**, то вже по цим листам ясно, що справа мінялася на гірше. Але чим більше обмірковували її, тим ясніше ставало, що всім новим державам, сусідкам Сівітської Росії, мають відмовити... Сталося це все дуже раптово. Як Вам відомо, вже 23/XI підкомісія прийшла до негативного рішення в нашій справі, і мій виступ 25/XI в цій підкомісії міг тільки викликати деякі симпатії, роз'яснити деякі питання, але не міг змінити вже пред-рішеної одмови. 1/XII наша справа вже розглядалась в загальній "V" комісії і вирішена була теж негативно. Вчора, 6го, спеціальна комісія розглянула ще раз справи балтійських держав, Грузії та Арменії і теж рішено було їх не приймати.

Перш за все, розкажу в загальних рисах, як все це сталося, і як хто реагував на хід подій. Ще, здається, 27/XI з'явилася в газетах звістка, що перший делегат Аргентини і міністр закордонних справ Pueyrredón, вніс пропозицію, щоб прийняти нові держави на підставі певних обмежень в правах, а саме: щоб § 10 "Раст...", яким члени Союзу гарантують взаємно неприкосновенність своїх територій, навіть оружно, – не розповсюджував своєї сили на нові держави (див. мої попередні листи) і щоб ці держави мали тимчасово тільки дорадчий голос в Союзі. Для мене було ясно з усіх попередніх розмов, що коли б до України, та й до других держав "allogène", мав бути приміненний § 10, то про їх прийом ніхто і слухати б не схотів. Далі я вважав, що зараз нам не так цікаво мати рішаючий голос, що ж до старих держав, то ясно, що приймаючи коло 7 ще не остаточно сконструйованих держав, вони тим самим дали б їм занадто великий вплив на справи всього Союзу, і що цього вони не допустять. Нарешті, я гадав, що саме головне – це як-небудь ввійти в Союз, одержати право говорити з його членами, одстоювати свої права і т. д. Через це я вирішив, що треба вжити всіх заходів, щоб спертися на цю формулу і цілком на ній погодитись. Зараз же я пішов до Pueyrredón'a, але на жаль він виїхав до Парижу. Далі, в чергових своїх побаченнях з делегатами, членами "V" комісії (а саме Prosper Poulet – другому делегату Бельгії, Zoka ed Dowleh – персидський делегат) я заявив, що ця формула

* Див. лист № 6.

** Див. лист № 8.

Документи про дипломатичну діяльність...

часово могла б нас цілком задовольнити. Це ж я сказав і Clinchant'у. Тут я мушу одступити, щоб сказати кілька слів про балтійські і кавказькі держави. Як Ви знаєте, пане міністре, з мого листа від 18/XI* я зараз же, як приїхав до Женеви, мав конференцію і з грузинами, і з естонцями, а потім говорив і з другими "allogène". Я пропонував їм зробити зібрання, щоб разом обміркувати справи, які являються надзвичайно аналогічними і спішними. Всі погоджувались з цим, і грузини взяли на себе ініціативу скликання наради. Але хоч я енергійно на цьому ще кілька разів настоював (це б зробило дуже добре вражіння на членів Союзу Народів) – нічого не вийшло. Пояснюють вони це тим, що, мовляв, вони маленькі народи і їм небезпечно з кимсь їти разом, щоб їх не змішали з кимсь іншим і т. д. В дійсності ж вони думали, що їх становище далеко міцніше, і краще за наше, і не хотіли себе "компрометувати" нашою справою. Зрозумівши це, я їм прямо говорив, що не пропоную спільних виступів, але пропоную принаймні спільне обговорення справ і окрему, але согласовану акцію. Але мені здається, що вони, (особливо балтійці) і цього не хотіли, дуже вірючи в свої сили і розуміючи справу так, наче б то тут іде якась то "конкуренція". В своєму інтерв'ю Meierovics (Латвія) навіть хвалився, що от, мовляв, ми не зачіпаємо большевиків, і вони з нами не б'ються, "як з другими", "ми, мовляв, кращі". "Нас візьміть до гурту". Роблю я це одступлення, щоб сказати, як це пошкодило тому, що вигодна для нас пропозиція Pueytedón не була гаразд розпропагандірована навіть самими заінтересованими. Вони, навпаки, були цею формулою обурені, вважаючи, що їх приймуть на всіх правах... Крім того, що я сказав кільком делегатам, я довідавшись, що Beneš повернувся до Женеви, написав йому цілком приватного листа, нагадував йому його ж пораду підшукати відповідну формулу прийома (лист**) і вказав, що був би дуже вдячний, коли б він, Beneš, підтримав формулу Pueytedón'a, як тимчасово задовольняючу. Це було 30/XI, а 1/XII виянилось вже, що формула Pueytedón може розглядатись тільки в порядку зміни або доповнення договору, і що при прийомі держав її не будуть брати до уваги. З цього вже ставало ясным, що прийаті ми не будемо. Але все ж треба було вживати всіх заходів, щоб принаймні одказ відбувся в пристойній формі. Вияснивши порядок денний, я довідався,

* Див. лист № 6.

** Див. лист № 6.

що наша справа поставлена на 6/XII і рахував до цього часу перебалакати з багатьма делегатами. Але несподівано увечері дехто не прийшов на засідання, порядок денний змінили, Україну поставили на перше місце і одкинули...

Короткий відчит підкомісії “С”, який був прочитаний на цьому засіданню, випадково опинився у мене (його мали право одержати тільки делегати). Цей відчит не можна назвати кепським для нас. Таке вражіння осталося і у делегатів (“відчит був прихильним”). Але все ж підкомісія заявила, що не вважає “по совісті” український уряд Петлюри цілком сталим, хоч Петлюра дійсно один з усіх тих, що билися проти большевиків, утримався і досі (див. протокол 25/XI)*. З приводу Раковського вони переказують тільки, що українські делегати заявили, що Раковський ні в якій мірі не висловив волю народа, але од себе нічого не додали, що вони думають. Далі відчит об’єктивно передає, що Українська Республіка була проголошена Центр[альною] Радою, і не ставить ніяких сумнівів що до того, оскільки це рішення відповідало дійсній волі народа. У делегатів, з якими я говорив, знов таки осталося вражіння, що комісія признала, що “уряд Петлюри спирається на дійсну волю населення”. Але очевидно, головний момент їх сумнівів полягає в тому, що на їх думку, “умови військового стану, які тягнуться вже три роки, виключають всяку можливість для того, щоб дійсно незалежний нарід міг утвердити свою владу на Україні”. Дуже характерно, що заступник пана Paderewski, коли піднялася справа України, не промовив ні одного слова за Україну, не потрудився хоч кого другого підговорити, щоб хтось хоч кілька добрих слів сказав. Мало того, в протоколі сказано було, що Польща визнала нас “de facto”, і він нічого на це не сказав.

Як би то не було, це засідання зробило на мене дуже тяжке вражіння: всі дивляться на події на фронті і всі бояться ангажуватись в “непевну” справу. Немає злоби, яка колись була, немає антипатії, чимало є людей, які дещо знають про нашу справу, але немає нікого, хто б справді нами був зацікавлений. Це приходитьсь сконстатувати і щоб цього не було, треба довго працювати...

Про все це я довідався того ж вечора, і з ранку 2/XII став добиватись цілого ряду побачень для того, щоб вияснити, що робити далі.

* Протокол № 9.

Документи про дипломатичну діяльність...

Рішення комісії є фактично дефінітивне, бо в її склад входять представники майже всіх делегацій, і в Асамблеї їх думка буде та сама, що і в комісії. Отже, я мушу вирішити, чи ставить справу далі, себто чи доводити до того, щоб ще раз її проголосували (і, звичайно, негативно), чи зняти. Далі, я хотів вияснити, як стоятиме справа з другими “allogènes”: коли і їх не приймуть, то одказ носитиме зовсім інший характер (фактично менш прикрий для нас). Нарешті, я хотів спробувати якусь зміну в саму формуліровку одказу. З/ХІІ я мав довге побачення з п. Veneš'ем. Він мені порадив зняти питання, не доводячи його до нового провала, який тепер вже є предрішений. Я сказав, що коли б в асамблеї можна було надіятись на формулу одказу з encouragement, себто, мотивіровка одказу сучасними обставинами з констатуванням визнання нашої держави й можливості прийняття в майбутньому. (Але Veneš категорично сказав, що обставини такі, що і на це не можна рахувати (далі він сказав багато приємного і цікавого, але про це потім). Щодо других “allogènes”, то він вже тоді сказав, що їх не приймуть, хіба допустять до технічних комісій (в дійсності їх і допустили до залізничної, і до Бюра Труда). Що безперечно, якби не обставини на фронті, і нас би туди допустили, бо принципово проти цього ніхто тепер не висловився. Того ж дня я знову був у перса, Zoka ed Dowleh, який висловив свій жаль, що не був присутній на засіданні, коли обмірковувалась наша справа і не міг виступити. Він сказав, що в самій “V” комісії ще не сформульовано остаточного рішення в нашій справі, і що треба спробувати перебалакати з головою “V” комісії Huneeus'ом (Чілі) та з Nansen'ом (голова підкомісії). Далі я пішов до Askenazy, з яким у мене тепер встановилися зовсім добрі відносини. Він теж порадив спробувати змінити формуліровку одказу в самій комісії. Коли ж це не вдасться, то категорично радив зняти справу з порядку денного асамблеї. З свого боку він говорив, що вже підняв справу (це, звичайно, як і все, що я пишу, дискретно) в своїй делегації, чому польський представник в комісії не виступив. Я мусив тільки приєднатись до цього запитання... Далі він говорив, що на його пропозицію в комісії польський представник має таки підтримати формулу encouragement.

На другий день, 4/ХІІ, я був у Huneeus'a, який мене надзвичайно добре прийняв. Це дуже вихований, культурний і розумний чоловік, який схоплює думку відразу і зараз же влучно формулює. Він сказав:

je suis très fâché з приводу резолюції про нас, і сам сказав, що її треба розуміти, як одмову тимчасову, з огляду на сучасні обставини військові, і що цим не виключається, що Україна в майбутню сесію не буде прийнятою. Я просив, щоб він цю справу поставив на комісії, куди він саме їхав (і я з ним: розмова почалася в його салоні, а далі велася в автомобілі, – це характерно для того, оскільки тут кожна хвилина у людей розсчитана. На другий день, 5/XII, я був у Nansen, який персонально є дуже симпатичний і приймав тепло, говорив гаряче про большевизм (він проти інтервенцій) і в цих загальних справах ми цілком в одного могли говорити. В справі комісії він мені сказав, що вчора “моя заява” була поставлена, уже фактично дано роз’яснення, що цей одказ не є принципіальний, що підкомісія (головою) найшла, що тільки при сучасних обставинах Україна не може бути прийнятою, але в майбутньому це цілком можливо. Справа з такими директивами передана спеціальній підкомісії, яка розглядає справи інших “allogène”. Я дуже просив його підтримувати при остаточному формулюванні ті думки, які він висловив. Але мені відомо, на жаль, що Nansen загалом дуже за Росію і проти нас і навіть естонців і латишів. Потім я докладно з других джерел довідався, що Antonio Huneus таки дійсно здержав слово і в суботу 4/XII сам поставив цю справу, але, на жаль, сказав, що це я запитую, чим звичайно наполовину убив вагу свого виступу. Між тим, як я підкреслював, що говорю не офіційно, цілком приватно і т. д.

Ну, та що робить. В понеділок в офіційному журналі, а потім в газеті “La Suisse” і в Парижі в “Le Temps” з’явилася замітка, що з приводу запитання репрезентанта України, чи може Україна знов подати заяву про прийом, голова просив підкомісію скласти резолюцію з вказівкою, що відказ в прийомі України зараз не виключає того, що Україна в майбутньому буде прийнятою до Союзу Народів. Таким чином, коли перша частина (“моє” запитання, якого я не робив) неприємна, то кінець все ж більш менш добрий, і в усякому разі знищує неприємне вражіння голого відказу. Я хотів написати листа в цій справі, але зустрів самого Huneus’а, який дуже мені радив не ускладняти питання. Так само говорили потім і другі (Askenazy, з яким я знов бачився, Pittard і т. д.). Деякі ж (естонці) навіть задоволені, що я і яким чином поставив питання про прийом до слідуючої сесії на чергу і на порядок обговорення.

Документи про дипломатичну діяльність...

Зараз (вчора 6/XII) вияснилось, що всім “allogènes” одмовлено. Що будемо робити, чи залишимо справу іти до асамблеї, чи знімемо, буде видно. В усякому разі тепер ми не самі.

Дуже все ж трудно мені, що я не маю з ким розділити відповідальність. Я телеграфував в цій справі п. Васильку, просячи поради, але одержав відповідь, що він іде на 9 день до Тарнова.

Я думав запитати Вас, пане міністре, по телеграфу, що мені робить, але тільки таким довгим листом можна більш менш роз'яснити свою складну ситуацію. Думаю, що я поставив би Вас своїм запитанням тільки в дуже трудне становище, а Ваша відповідь мене б зв'язала, тоді як обставини щораз міняються, і до їх треба пристосовувати своє рішення. Через це несучу на собі всю відповідальність. Про інші свої враження, про причини відказу нам і всім другим “allogènes” – в слідуєчому листі. Цей і без того довгий.

Закінчу тільки свого невеселого листа словами женецького престолюдина-телеграфіста, який прочитавши мою депешу до Вас, що нас не приймають до Союзу, похитав головою і сказав: “а, monsieur, courage, votre tour viendra”!

Цими днями приїздив сюди М[икола] Г[ригорович] Левицький, з яким я міг порадитись про справи. п. Левицький по моему проханню мав побувати тут у деяких делегаціях, до яких я вже не рахував попасти за браком часу. Але одмова змінила ситуацію і ходити до тих людей вже було неможливо, принаймні поки не виясниться ситуація.

Скоро, за тиждень вся справа скінчиться, і я гадаю мою присутність тут тим часом зайвою, бо делегати теж роз'їздитимуться, і Асамблея закрийється.

Хотів би, заїхавши спершу до Праги, де б я привів в порядок всі папери і приготував би загальний відчит про Асамблею, потім особисто зробити Вам, високоповажаний пане міністре, свій доклад. Чи треба мені на далі сидіти тут постійно, чи ні, це можна вияснити тільки при особистому побаченні. Поки ж далі сидіння тут знов залишило б мене в тяжкому матеріальному стані, з якого мене вирятували надіслані Вами кошти.

Прийміть моє найщиріше запевнення в цілковитій повазі і відданості.

11/XII Одсилаючи цього листа мушу додати, що вирішив небезпечним знімати справу, бо це може бути інтерпретовано як

Олександр Шульгин в українському державотворенні...

непевність свого права. Зараз надсилаю до Голови Асамблеї ноту, в якій даю відповідь на рапорт комісії і довожу, що non admission України є уступлення самого Союзу Народів з своїх позицій і моральна надія большевиків.

О. Шульгин.

Публікується вперше, оригінал, машинопис, зберігається у ЦДАВО України: Ф. 3696. – Оп. 2. – Спр. 345. – Арк. 68–74.

Скорочена версія: Сергійчук В. Неусвідомлення України. Ставлення світу до Української державності: погляд у 1917–1921 роки з аналізом сьогодення. – Видання друге, доповнене. – К.: ІІІ Сергійчук М. І., 2012. – С. 79–86.

№11

Лист Олександра Шульгина до Андрія Ніковського

Прага, 24 грудня 1920 року

Високоповажний Пане Міністре

Надсилаючи Вам свого листа від 7/ХІІ, я приписав на ньому 10/ХІІ (лист затримався в переписці), що остаточно вирішив справи нашої не знімати з порядку денного Асамблеї, бо це викликало вражіння, що ми самі не певні свого права. 5-та комісія ухвалила рекомендувати Асамблеї прийняти п'ять нових держав (Болгарію, Австрію, Люксембург, Фінляндію Коста-Ріка), негативне рішення ця комісія пропонувала відносно 9-ти держав (Естонія, Латвія, Литва, Україна Грузія, Вірменія, Азербайджан, Ліхтенштейн, Албанія). Правда, деякі з цих держав (Балтійським, Грузія та Вірменія) комісія ставила в більш привілейоване становище, пропонуючи допустити їх до технічних органів Союзу Народів (Комісія шляхів і Бюро Праці). Крім того у цих держав ще в Комісії знайшлися і авторитетні прихильники і оборонці, але і їм, як чотирьом іншим державам (Азербайджан, Албанія, Україна, і Ліхтенштейн) на головне їх питання про прийняття давали відповідь негативну. Отже ніхто з цих 9-ти держав не зібрався знімати своєї справи з порядку денного, не дивлячись на те, що була цілковита певність відказу.

Нагадую також (мій лист від 7/ХІІ*) про роз'яснення, яке було зроблено по пропозиції голови “V” комісії, що відказ Україні не перед-

* Див. лист № 10.

Документи про дипломатичну діяльність...

рішає можливості її прийняття до Союзу Народів в слідууючу сесію, як це було сказано в “Journal de la première Assemblée”. В доповнення до цього роз’яснення Генеральний Секретар “V” комісії і Директор Політичної Секції при Секретаріаті Союзу Народів Paul Mantoux написав мені листа 8/XII 1920, в якому доводить до мого відома, що негативне рішення асамблеї не може мати іншого результату як повернення справи в її попередній стан. Себто ми маємо право відновити нашу заяву перед слідууючою Асамблеєю про бажання вступити до Союзу. В цій справі я ще був 8/XII у делегата Бразилії Octavio, Члена “V” комісії і голови 1-ї підкомісії, яка мала переглянути разом справи всіх держав, що одділилися від Росії. Він мене уважно вислухав і теж запевнив, що відказ немає характеру принципового, що це робилося з огляду на наші сучасні обставини. 11/XII я в цій справі був у Mantoux мав з ним довгу розмову і він мене знов запевнив, що нам відказуються тільки з огляду на обставини і показав як доказ резолюцію, підписану Головою Комісії Huneus з приводу України. Там як Ви знаєте з № 180 сказано: “La Commission se declare défavorable ce cette admission, l’Ukraine ne paraissent pas avoir du gouvernement stable étendant sa juridiction sur l’ensemble de son terrotoire”. Ця фраза складена менше ніж це було в відчиті уміщеному в “Journal Officiel” про засідання “V” комісії 1/XII, коли одкинули Україну. В усякому разі тут дійсно вказується як на мент відказу тільки на сучасні обставини. Тут же я вперше познайомився з № 180 видань асамблеї. Переглянувши його я побачив, що це той самий рапорт, котрий зробила підкомісія “С” і про котрий я вже писав в листі*. Тут же я пройшов і ті самі грубі помилки що і раніше. На це вказав Mantoux додавши, що на 1.300.000 кв. кілом. не претендують навіть найбільші наші націоналісти і до тут зроблено помилку принаймні на 400–450 тисяч кв. кілометрів. Все переглядаючи цей помилковий в деталях, а в головному все ж більш менш вірний рапорт, я вирішив остаточно, що здіймати справу з порядку денного асамблеї з огляду на неминучий і одноголосний відказ все ж немає ніякої рації. Все ж гадав я собі на попітрі кожного делегата з’явиться новий документ, офіційно виданий про Україну, все ж слово Україна було сказано з всесвітньої трибуни, а може хтось скаже і слова симпатії.

* Див. лист № 10.

Олександр Шульгин в українському державотворенні...

В ці дні я вирішив написати ноту, в якій дати в найбільш стислих словах відповідь на всі закиди 5-ї Комісії. Нота, на ім'я Голови Асамблеї була заготовлена ще 10/XII. 11 переписана в Берні і з цією датою я сам разом з візитовою карткою заніс її Нуманс'у ранком 12/XII.

Але ще до цієї ноти 9/XII я надіслав до Генерального Секретаря лист, в якому звертав увагу, що в № 17 "Journal Officiel" в відсоті про "V" комісію і в числі 88 видань асамблеї сказано, що Польща нас визнала (де факто) що є помилково і т. д. Копію цього листа разом супровідним листом я переслав одночасно Paderewski. В результаті в № 26 в "Journal Officiel" було уміщено "Erratum", де згадується, що в таких то (вищезгаданих) виданнях було сказано, що Польща визнала Україну "де факто" – з приводу цього генеральний секретаріат від себе говорить: "en réalité du Pologne a reconnu de jure le gouvernement de l'Ukraine par le le fait qu'elle a signe avec lui lu convention conclude a Varsovie le 21 avril". Очевидно мій лист переданий був в юридичний відділ секретаріату і законність моєї заяви була там визнаною. Я подавав цьому спростованню велике значіння, бо зараз ці розуміння визнання "de jure" і "de facto" ще дуже нові і не зовсім сталі. А між тим деякі делегати необхідною умовою прийняття до Союзу Народів ставлять для нової держави те, щоб вони була визнана "де юре" хоч одним членом Союзу.

Таким чином, пишучи ноту до Нуманс'а я вже не потрібував виправляти помилку комісії, що ми визнані тільки Польщею, Фінляндією та Латвією та й то "de facto" (в згаданому листі як Ви бачите з копії я згадував і про визнання нас центральними Державами). Отже я міг прямо приступити до більш менш принципових справ і питання кордонів.

Як відповів на ці питання Ви бачите, пане міністре, з приложеної копії моєї ноти від 11/XII. Третім пунктом моїм було питання про те, яку мету наш Уряд має в боротьбі з большевиками і показати, що С[оюзу] Л[іги] Н[ацій] не приймаючи України тим самим він відступає від своїх власних принципів. Нарешті я хотів ясно вказати, що неприйняття України до Союзу є дуже приємне для большевиків, є їх фактична перемога. Пізніше і Askenazy і другі говорили мені, що ця нота справила серед делегатів дуже добре вражіння своїм зтриманим достойним тоном і ясністю аргументів.

12/XII у вечері я надіслав Нуманс листа, в якому просив призначити мені аудієнцію. Ранком 13/XII я мав відповідь, що Нуманс

Документи про дипломатичну діяльність...

просить мене перебалакати о третій годині з другим Бельгійським делегатом Pouillet. З останнім так само як і з 3-м делегатом (найбільш видатним) Бельгії Lafontaine я вже мав перед тим довгі і цікаві розмови. Pouillet прийняв мене з великою прихильністю і в розмові нагадував сам мої думки з попередньої розмови. Перш за все він вибачався дуже, що Нуманс зараз дуже зайнятий і позаяк я просив екстрено побачення він доручив це йому. Звичайно я мусів йому сказати, що мені це тільки приємно бо він уже в курсі нашої справи і т. д. Перш за все я просив його передати мої привітання Нуманс'у, як Голові Council'я і Асамблеї. Я сказав, що раніше не зробив цього, бо сам Нуманс з кафедри заявив, що обмін карток і так далі є зайве, а по друге бо досі вся наша справа знаходилася в "V" комісії, і я завжди туди звертався, не турбуючи п. голову, але нині комісія вже скінчила свою працю відносно України і я мусів подати п. голові асамблеї свою ноту. Таким чином другою метою мого візиту з'являється бажання підтримати мою ноту від 11/XII. Ознайомивши з нею Pouillet я просив довести її до відома всіх делегатів. Pouillet пообіцяв це зробити і дійсно Генеральний Секретаріат зараз же розіслав всім делегатам мою ноту. Нарешті я сказав, що хочу зробити п. голові Council вербальну заяву в справі України. Наше становище є тяжке, що його не може обминути Council. Україна переживає велике лихо і наша боротьба досягає найвищої своєї точки. Коли Council буде займатися справою Східної Росії (спроби вже робилися), то першою умовою всяких можливих перетрактацій повинна бути вимога, щоб східна армія очистила Україну. Це не тільки було б справедливо з огляду на те, що наш нарід досить показав оскільки йому чужа большевицька ідея і всяке чужоземне господарювання. (Pouillet цілком з тим погодився). Але це є так само і наша вигода, що це не менш потрібно і для самої Європи. Pouillet і з цим годився, але сказав, що навряд чи що зможе зробити Council в справі переговорів з большевиками. Тут могли би дещо зробити хіба Англія та Франція та й то з великими труднощами. Я сказав, що ми вже багато разів зверталися до цих держав в цій справі і тут же передав йому 2 ноти нашої делегації в Спа. Pouillet формулював ще раз все, що я йому говорив і обіцяв в точності передати все Нуманс (з останнім в справі "allogènes" цілий вечір говорив проф. Pittard'ом; крім того в українській справі з ним говорив і Askenuzy). 14/XII я одержав листа від генерального секретаріату, в якому мене як голову делегації офіційно сповіщалося, що справа admission буде роз-

глядатися асамблеєю 15/XII. Саме в цей день одержав телеграму від п. Посла Василька: “unbedingt rate falls plenum keine aussicht auf Majorität für antrag Huneus. Sache nicht im plenarsitzung kommen lassen”. Очевидно п. Василько мав тут на увазі ті роз’яснення Нуманс’а, які не зустріли жодної опозиції з “V” комісії. Через це я так одповів п. Васильку: “Формула Huneus прийнята комісією. Наша справа буде поставлена перед асамблеєю приблизно так само як і справа інших «allogènes»”. Виділення нашої справи може зробити кепське вражіння. Дійсно в той час було ясно, що здіймати українську справу не дивлячись на цілковиту певність її одноголосного провалу (при кількох голосах, які утрималися від голосування) – є річ неможлива. Це мені сказав 15/XII і Beneš, котрий підкреслив, що для України вигодно, що зараз одмовили всім “allogènes”... Так само говорив і Askenazy, який цілком одобрював, як я вже говорив, мою ноту і спосіб акції.

Мушу признатися, що не дивлючись на всі ці міркування, котрі я сотні раз передумав в той час, мені як українцю було дуже тяжко, що наша справа з’являючись вперше на мировій трибуні мусить бути одкинутою. І я гадаю, що Ви, пан міністре, мене зрозумієте, коли я Вам скажу, що дні 15, 16 і 17 грудня 1920 р. були для мене надзвичайно трудним і в цей час найясніше для мене з’ясувалася вся трагічність нашого становища.

В асамблеї почалося обміркування “admission” тільки 15-го у вечері. Зпершу велися загальні балачки, далі голова розбив держави, які подали заяви про бажання вступити до Союзу, на три групи: Перша 5 держав, які мали бути прийнятими, – їх справи він запропонував обміркувати в першу чергу; Друга група держав, яких комісія пропонувала не приймати до Союзу, але допускала в технічні комісії; Третя група була та, відносно якої Комісія просто висловилася щоб їх не приймати. До цієї групи, як відомо належали Албанія, Азербайджан, Україна та Ліхтенштейн. Про зміст деяких промов під час обміркування всіх цих admission, я скажу пізніше, нагадаю тут тільки, що кульмінаційним пунктом дебатів був поєдинок між Motta’ю та Viviani. Перший заторкнув справу необхідності, щоб Німеччина вступила до Союзу. Це викликало незвичайно блискучу промову Rene Viviani, в якій він виклав відому французьку концепцію.

За Естонію, Латвію і Литву говорили деякі делегати, але промови їх навіть прихильні дебільше кінчалися заключенням, що голосувати-

Документи про дипломатичну діяльність...

муть вони проти їх. Яскраво висловились за прийняття Італія (Schanzer, у якого я був), Персія, Португалія і деякі американці. Найбільші симпатії мала Грузія, за яку говорив лорд Robert Cecil і Nansen, але грузини зібрали все ж тільки шість голосів за прийняття.

Звичайно в сей час мене найбільше цікавило питання, чи скаже хто небудь щось прихильне за Україну. Я бачив дуже ясно з усіх попередніх розмов, яке велике вражіння справило на всіх наше відступлення, як змінилися до нас відношення. Я розумію, що всі особливо європейці бояться Світської Росії. Поляки мені прямо говорили, що ніхто не зважиться зараз виступити за нас. Все ж я трохи рахував на Branting і Перса Zoka ed Dowleh. Останнього я просив ще раніше виступити, Branting'у я написав досить докладного листа і матеріали, але дивлячись на свою прихильність, котру він виявляв при нашому побаченню, він не з'явився в асамблею під час, коли поставлена була наша справа:... Але Zoka ed Dowleh дійсно в двох промовах присвячених “allogènes” з великою симпатією говорив про Україну. Висловлюючи свій жаль, що зараз Україна опинилася в такому тяжкому стані він сподівається, що в скорому часі Україна знов скине своє ярмо. В другій промові, говорячи, що, на жаль, зараз з огляду на обставини він мусить утриматися від голосування за Україну, але вірить, що ці обставини зміняться і в слідуочу сесію він з великим задоволенням буде голосувати за прийняття України до Союзу Нації. За ці промови я його щиро дякував при виході з асамблеї, а потім разом з карткою одіслав йому дуже теплого листа, в якому дякував не тільки від себе, а і від уряду і навіть від українського народу, котрого він обороняв в такий скрутний для нього час.

Нарешті дуже добре, блискучу з ораторського боку, промову сказав Paderewski з приводу всіх “allogènes”, перелічивши з всякими епітетами і Україну, і Азербайджан, і всіх інших. Саме на передодні я висловлював, правда, в зовсім приватній формі, свій протест Askenazy, з приводу поведіння в нашій справі відносно мене п. Paderewski. Askenazy говорив, що в цій справі він цілком зі мною згоден і вже писав про це до Варшави. Далі зараз же заніс картку свою і прислав ще двох своїх співробітників, між іншим, радника Перловського, які доводили мені, що поляки спеціально про Україну говорити не можуть.

Можливо, що в зв'язку з цим, а може незалежно від цього сказав свою промову, в якій зазначив, що польська делегація стоїть за прийом всіх “allogènes”, в тім числі і Україну, але... не бажаючи іти проти

великих своїх союзників він мусить утриматись від голосування. Знаючи ситуацію в Польщі на міжнародному полі, можна сказати, що більшого вони в даний мент навряд чи могли зробити (хоч ця заява Paderewsk'ого для самих поляків принижуючою). В усякому разі я написав дуже коротенький лист, в якому одмітив прихильні слова Paderewsk'ого, не бажаючи з огляду на мої попередні протести ще більше обозляти його проти нас.

17/XII уранці нарешті черга дійшла до Азербайджану і України. Спеціальних балачок не було. Нуманс прочитав рішення “V” комісії і перейшов до голосування персонального кожного з двох держав. Проти Азербайджану висловилося 29 делегацій, проти України 23, решта була або випадково відсутніми, або ж навмисно утримувалися від голосування. До останніх належали Персія, Польща, Португалія, здається Італія і декілька позаєвропейських країн, серед їх представник Гаїті Frederic Doret. Він мені пояснював, що ще в комісії він пропонував, щоб нам і другим не одмовляли, а тільки відклали знов робити заяву про своє бажання вступити до Союзу. Він розуміє, зараз є труднощі для прийняття, але з огляду на те, що його пропозиція була одкинута, він не голосував зовсім.

Характерно, що ми і Азербайджан опинилися цілком в однакових умовах в асамблеї, що звичайно пояснюється війною і окупацією з боку большевиків. Навіть Армения не дивлючись на весь гвалт, який коло неї скоївся, зібрала на свою користь щось два чи три голоси.

І все ж на пюпітрі у кожного делегата лежали видання докладу про Україну і все ж вперше в залі лунало це слово “Україна” і 10 хвилин делегати слухали, як запитував їх про Україну Секретар. Нарешті голова об'явив, що Україна до Союзу не прийнята.

Чого не прийняли до Союзу Народів всіх “allogènes”, Україну в їх числі. З моїх попередніх листів вже видно, що причин було багато і що вони досить різnorodні.

Спочатку естонці, латиші, грузини були майже певні, що їх приймуть в Союз. Потім ситуація змінилася. На мій погляд психологічно велику роль тут зіграли наші невдачі. В Женеві побачили, що большевики мають ще велику силу, що сьогодні вони зробили похід на Україну, а завтра ще з більшою легкістю займуть Естонію або Грузію. Beneš 3/XII говорив мені, що Україну не хочать приймати і навіть говорить за неї, бо бояться ангажуватись в непевну справу. Історія краху французької політики з Врангелем налякала всіх. Але цей же аргумент

Документи про дипломатичну діяльність...

безперечно впливав на делегатів і в приміненню до інших “allogènes”, які по всім даним мусили б бути прийняті до союзу. Згідно “§ 1” “Pacte de la Société des Nations”, держава, щоб бути прийнятою до Союзу мусить висловити своє щире бажання додержуватись різних зобов’язань, які покладає на кожного члена Союзу Народів, і мусить управлятися свобідно (librement). Коли “V” комісія могла зробити закиди, що Україна і Азербайджан “при сучасних умовах взагалі не можуть вільно управлятися”, то це вже зовсім не можна примінити прим[іром] до Естонії або Грузії. Але з огляду на небезпеку зі сходу делегати вважали неможливим примінення “§ 10” до всіх цих держав. Спроба обменути цей пункт пропозиція Аргентинії, як Ви знаєте, пане міністре, ні до чого не привели. Прийом нових членів Союзу Народів на інших обмежених умовах потребував зміни “Pacte...”, а це більшість і особливо великі держави вважали недопустимим не тільки з цього приводу, але по більш важним для союзу причинам. Такий консерватизм щодо “Pacte...” пояснюється перш страхом Франції та деяких інших держав, що зміна одної частини версальського трактату може поставити і другі його частини на порядок денний. А по друге делегати розуміли, що вся зміна пакту, себто основи Союзу може повести до його розвалу. Організм ще дуже молодий; і ним дорожать (на цьому особливо настоював Branting). Крім того прийом на обмежених правах, як я вже зазначив в попередньому листі не зустрічав прихильності серед самих зацікавлених. Деякі ж делегати теж гадали, що зараз в Союзі цінно, що принаймні хоч юридично всі держави, члени союзу, є рівні і не слід через це порушувати цієї основи, вводячи нових членів на обмежених правах.

Далі в процесі обміркування делегати стали приходити до того заключення, що прийом до Союзу нових держав навіть з певними обмеженнями дає їм далеко більше прав, ніж визнання їх “de jure” цими державами. Як же можна приймать ці держави, коли вони ще не визнані майже всіма членами союзу, а як і визнані, то тільки “de facto”. Про існування такого аргументу говорив мені Венеж ще 3/ХІІ, а потім під час дебатів в асамблеї, аргумент був яскраво розвинений бельгійським делегатом.

Але рішаюче значіння мала поведінка Сполучених Штатів Америки і американська нота, що приложена до видання Ассамблеї № 88. Бажаючи за всяку ціну мати Північну Америку в осередку Союзу Народів Англія і Франція, які спочатку виявляли прихильність до “allo-

gènes” рішуче стали в опозицію проти їх прийняття. Такі були “order” французького і англійського правительств. В асамблеї найбільш яскравим їх виразником був Viviani, який цілком стояв на позиції Америки що до “allogènes”: “поки Росія не існує як державне тіло, ніякі російські справи порушені бути не можуть. Проти Франції і Англії асамблея піти не могла, бо рівність держав звичайно є тільки фіктивна. До того ж поки що Союз Народів є все ж більше союз правительств, і делегати кінець кінцем своєї думки мати не можуть: вони є представники і “porte-parole” своїх урядів. Найкраще це ілюструється справою прийняття до Союзу Арменії. Підкомісія виявилася за прийняттям, V Комісія теж була готова приєднатися до цієї думки. Але на нараді в Лондоні французький і англійський прем’єри прийшли до протилежної думки. Комісія мусила винести протилежне / негативне рішення.

Менші держави, особливо південної Америки, були дуже незадоволені поведінкою і пресією великих держав. З цього приводу я мав цікаву розмову з одним з делегатів Куби.

* * *

Підводячи загальні підсумки значіння для нас асамблеї – я мушу сконстатувати, що воно було не мале: 1) справа України була вперше поставлена цілком серйозно на порядок денний всесвітньої конференції. Це давало право українській делегації звертатися до всіх делегатів і останні знаходили потрібним говорити з представниками України. За час асамблеї вдалося вступити в безпосередні відносини з більш як 2/3 всіх делегацій. З деякими делегаціями влаштовано було кілька побачень. Загалом за цей час відбулося більше 60 дипломатичних побачень.

2) Розсилка газет і матеріалів нами (одмічу тут, що 15/XII був надісланий всім делегаціям коротенький лист і копії наших нот в Спа, Декларацію Уряду і т. д.), а головне ж, що за цей час генеральним секретаріатом було видрукована в справі України ціла низка видань Documents de l’Assemblée, а саме № 5 (нота Марголіна від 13 квітня) № 88 (меморандум генерального секретаріату) № 180 (доклад “V” Комісії), № 214 (мій лист і приказ Раковського), № 234 (мій лист і моя нота до голови асамблеї). Всі ці документи розіслані були всім делегатам.

3) Нарешті мушу зазначити, що швейцарська преса і в першу чергу “Journal de Genève” надзвичайно влучно використовувала цей момент для агітації в нашій справі. В цьому відношенні мені допомагали деякі мої персональні приятелі з давніх часів, але перше за все

Документи про дипломатичну діяльність...

мушу зазначити чудесний ґрунт, який утворений був швейцарською місією і її пресовим бюро, котре вже протягом двох років подає свої цінні комунікати і інспірує різні органи преси в відповідному напрямку.

Мушу одмітити також, що дух самої Женеви є надзвичайно для нас сприятливий. Так само як редакція “Journal de Genève” так і вища інтелігенція Женеви шукають в політиці дійсної правди і цю правду вони бачать за нами. Ширші знайомства серед женевців, якими я завдячую моєму великому приятелю проф. Pittard, а також моїм старим друзям і співробітниками п. М[иколі] М[иколаєвичу] Ге і О[лександр] М[иколаєвичу] Коваленку, – дали мені змогу бувати на деяких вечірках, де я міг впливати на громадську думку, зустрічати делегатів, журналістів та інших осіб. Кінчаючи своє останнє справоздання про асамблею я мушу одмінити віддану працю О[лександра] М[иколаєвича] Коваленка, велику допомогу, яку дав нам француз по підданости М[икола] М[иколаєвич] Ге. Разом з тим одмічаю, що місія в Берні працювала з цілковитою щирістю, виконуючи всі мої прохання що до безконечної пересилки паперів. (На жаль тільки ця місія була в Берні, а не в Женеві). п. Левицький вдвічі при мені наїздив до Женеви і я мав з ним можливість вияснювати різні загальні біжучі справи. Сам голова місії пан посол Василько допомагав мені в багатьох справах, до того ж позичивши державі свої власні кошти на утримання місії при Союзі Народів. Можу тільки висловити свій жаль, що п. Василько, не дивлючись на всі мої листи і телеграми, а також не дивлючись на роз’яснення п. міністра закордонних справ, все ж не приїхав до Женеви, зайнятий іншими державними справами. Приїзд п. Василька був би цінним не тільки через його опит і енергію, а також і тим, що п. Василько був знайомий з різними послами в Берні, які були одночасно і делегатами в Женеві (прим[іром] згаданий перс Zoka ed Dowleh наш приятель і приятель п. Василька). З великою вдячністю мушу згадати приїзд п. Марголіна, котрий, як це видно з попередніх відчитів, багато зробив за тиждень свого перебування і головню вияснив мені гаразд про свою велику підготовчу працю в Лондоні в справі Союзу Народів і України. Нарешті не можу не одмітити, високоповажний пане міністре, що Ваші кругові і персональні до мене листи давали мені більше певності в моїй акції, показували мені, що наша праця є дійсно централізована і що я виконую тільки невелику частину нашої загальної дипломатичної акції.

Не дивлячись на неприйняття до Союзу Народів і на загальні дуже скрутні обставини, – я не бачу підстав для песимізму, так само

правда як і для великого оптимізму. Треба мати твердість духа, віру в нашу конечну перемогу і провадити довгу уперту працю і боротьбу.

З щирою пошаною і відданістю.

Публікується вперше, оригінал, машинопис, зберігається у ЦДАВО України: Ф. 3696. – Оп. 2. – Спр. 345. – Арк. 119–127.

№ 12

Лист Олександра Шульгина до Андрія Ніковського

Париж, 12 червня 1921 року

Високоповажний і дорогий Андрію Васильовичу,

Останній час вся моя увага звернута на працю репараційної комісії на наші австрійські фонди.

Як я Вам вже писав довший час я не мав відповідних документів і тому я не міг реально розпочати справу. Коли нарешті я документи одержав, то зараз же мусив повести працю. Моєю метою було перш за все добре поінформуватись чого саме одкладено нашу справу у Віденській секції Репараційної Комісії, і далі, і це саме головне, мати французького делегата на своєму боці – це може рішити усе. Отже мій приятель депутат маркиз de Magallon звернувся до свого друга міністра для справ репарації Loucheur за порадою, що робити із проханням допомогти справі. На щастя виявилось, що Loucheur нам симпатизує; вислухавши доклад Magallon'a він сказав, що на його думку Франція мусить піддержати Україну без огляду на те, чи вона буде самостійною, чи злучиться в якийсь спосіб з Росією. Він сам був на Україні і знає нашу країну. Далі, в справі австрійських фондів він порадив піти до Mauclegre'a, заступника голови п. Debois. Mauclegre безпосередньо займається всіма австрійськими справами і головує в репараційній комісії, коли мова йде про Австрію. Loucheur зараз же подзвонив по телефону до Mauclegre, який йому до певної міри підлягає, а до того є його приятель і протезе. Далі він написав на своєму бланку такого листа: “Дорогий друже, прошу Вас перебалакати з депутатом de Magallon'ом в українській справі. Я вважаю, що в інтересах Франції вирішити якнайскорше справу виплати відповідних фондів Україні. Прошу тримати мене в курсі справи. Ваш Loucheur”.

Документи про дипломатичну діяльність...

Цей лист я сам читав перед тим, як мій приятель депутат його заклеював. Коли мати на увазі, що Loucheur після Briand'a найважливіша фігура в кабінеті з огляду на свої здібності і великий вплив, то ця розмова і лист можна розцінювати як дуже приємний факт навіть без огляду на справу фондів. Зараз же мій приятель поїхав в Репараційну комісію. Mauclore був дуже прихильний до Magallon, який знов виклав йому в чому річ. Виявилось, що Mauclore дуже мало знає справу і просив депутата докладно поінформувати його. Далі я був у секретаря репараційної комісії, який замінив тепер віденського докладчика в нашій справі п. Beate. Від його я одержав всі потрібні технічні відомості. Секретар (Герберт) дуже добре також знає доклад Beate як і всю справу. Зараз же я став йому доводити оскільки є помилковий доклад його попередника; подав тут же кілька документів. Але потрібно було підготувати систематичне досьє: ноту, ґрунтовний доклад і по можливості більше документів. Цілий тиждень вся наша невеличка місія інтенсивно цим займалася. Я написав довгий мемуар (одержавши наперед приватно поради В. П. Тимошенка і свого приятеля депутата, який до того ж і адвокат). З цим мемуаром ми і пішли тиждень тому до Mauclore, який дуже добре нас прийняв, переглянув мемуар, похвалив його за ясність, пообіцяв що сам займеться справою і позвонить потім Magallon. Останній одніс копію мемуара і всі документи Loucheur. Завтра або після завтра остаточно в'ясниться, яку позицію займе французький делегат. Коли добре, – що можна передбачити, то всі дальші кроки буду робити за його порадою. Поки що з других членів комісії говорив тільки з польським міністром Zamoyski'им, хоч він сам безпосередньо не бере участі в комісії, з другими хочу бачитися коли вже зможу спиратися на авторитет французького делегата. Італієць певно буде за нас, англієць, або нейтрально, або проти. Греки, чехи, румуни і поляки будуть іти слідом за Францією в цій справі. Дуже може нашкочити серб, який на жаль репрезентує всі чотири держави (вся колегія Репараційної комісії в австрійській справі буде складатися: з француза, англійця, італійця і серба, яко делегата п'яти менших держав; неофіційно бере участь і американець, який буде скоріше проти нас). Мій мемуар збудований на юридично-державних доказах того, що сучасний Уряд є легальний Уряд України, до того ж прямиий спадкоємець всіх фондів залишених Скоропадським. На щастя мені вдалося знайти грамоту його зречення і передачі влади його кабінетом (Гербеля) Директорії. Ці документи дуже переконують. Але я Вам не над-

силаю поки що цього мемуара, боючись, щоб нещасним випадком він не попав в руки агентів наших ворогів.

Моркотун і Галіп зараз нам можуть страшенно поспувати, бо вони мають скрізь агентів, бо у їх, особливо у Моркотуна, є дуже великі порівнюючі кошти. Отже сам факт, що я займаюся цією справою, тримаю в дуже строгому секреті.

Загальна ситуація зостається без переміни: себто, поки у нас не має грошей, на допомогу Франції рахувати не можна. Грошей же тільки можна здобути через звільнення заарештованих німцями мільйонів. В свій черед це можна буде зробити тільки провівши наперед в репараційній комісії австрійську, а далі угорську справу. Це будуть прецеденти втручання Антанти в нашу справу і навіть косвенним визнанням законності нашого уряду а тим самим і самої У. Н. Р.

Знов мушу сказати, що п. Барановський без кінця спсував справу: кількома невинними телеграмами він більше пошкодив мені ніж усі мої попередники... Отже всі повноваження в справі фондів німецьких треба безумовно у його одібрати негайно. Я мушу взяти на себе сміливість заявити, що вважаю рішуче необхідним, щоб тепер всі повноваження в справі цих фондів були передані мені і тільки мені. Це потрібно і для єдності роботи і для успіху справи перед французьким Урядом. Мушу все ж певністю констатувати, що у останнього до мене є більше довір'я, ніж до кого-небудь з українців, з огляду на моє давнє франкофільство.

Для нарад я маю тут такого видатного економіста як В. П. Тимошенко, а далі в моєму розпорядженні мій приятель депутат і може завжди притягнути до справи відомого дуже адвоката – сенатора, нашого приятеля. Для Німеччини і переговорів там краще всього вжити п. Смаль-Стоцького, яко посла. Натурально він буде користуватись цінними порадами п. Василька, але останньому на жаль давати повноваження абсолютно недопустимо, коли хотіти іти через Францію: на опиті австрійської справи бачу, що не дивлячись на теперішнє франкофільство і полонофільство п. Василька всі французи дуже добре пам'ятають його діяльність за час війни і відносяться до нього з великим недовір'ям. Звичайно пізніше це зменшиться, але зараз вважаю що і сам п. Василько зрозуміє, що в інтересах справи йому краще офіційно бути осторонь і тільки давати свої завжди дуже цінні поради. Для переговорів в справі фондів в Німеччині на разі коли питання у Франції

Документи про дипломатичну діяльність...

посунеться добре було б використати А. Д. Марголіна, який вигідний тим, що з ним в разі потреби будуть говорити обидві сторони.

Весь час підтримую зносини з МЗС і з Генеральним Штабом. Хотів іти вже напростоць, себто писати рішучу ноту що вже чекати більше нема чого, що літо пройде буде осінь, але з'явилася нова можливість через близьких людей передати все це, і я відкладаю рішучий виступ, який все одно не матиме зараз реального наслідку, бо грошей ні за що не дадуть, а без грошей ми ніякої операції почати не можемо.

Хочу збільшити на цих днях економічну акцію і використовую весь матеріал, який маю в цих справах. Договір між Грузією, Півн[ічним] Кавказом, Азербайджаном та Вірменією вже підписаний, але нормально вони ще цього не оголосили. Я вже говорив з ними про наші бажання склучити союз з їх спілкою, яка має бути надзвичайно тісною. Здається вони і самі мають на увазі цей союз з нами, але поки ще треба підоджати, поки вони формально оголосять свій договір, або не зроблять якусь декларацію.

З Аргентиною, як Ви знаєте з актів, що Вам надіслані, справа стоїть дуже добре і п. Шумицький формально прийнятий як повірений в справах. Завтра післязавтра ми підемо до аргентинського посла і до бразильського амбасадора, у якого я вже був раніше, бо він є і голова ради Союзу Народів. Мав приємну, але мало цікаву з практичного боку розмову.

Чи не було у Вас торік, або тепер яких-небудь зносин з представниками того Отамана Семеніва, що працює на Далекому Сході? Це тут цікавить одного з моїх приятелів.

Мушу сказати, що я дуже розчарувався в деяких наших друзях, які далеко більше обіцяли зробити ніж роблять насправді, але що з ними робити. Добре і те, що хоч частина їх старанно працює. Коли б хоч трохи грошей можна було б мати для преси (тисяч 5 на місяць), все ж через знайомства я мав би дві значні і кілька дрібних газет. Без грошей і без знайомства помощи нічого не можуть, бо тут треба хоч стоїмість частини друку газети конче оплатити, такий вже звичай.

Сам я вже три тижні як нервуюся в справі грошей, а десять днів зовсім їх не маю, не пишу Вам і не прошу, бо знаю, що і самі не маєте. Зараз вже вирішив за яку будь ціну збути автомобілі, щоб мати гроші. Досі самі кооператори обіцяли продати і я надіявся на сих, але їм самим страшенно не везе. Те, що я без грошей страшенно псує мені

працю. Хоч невеликі обіди я весь час давав, все ж на більші витрати піти не можу, а це неможливо зв'язує, псує мені всю справу.

Загалом я не “обольщаюсь”: праця неможливо делікатна, тяжка і невдячна. Я в десять раз краще волів би бути представником якої будь сталої держави і вести далеко складніші справи: там все ж треба дипломатичний трафарет, тут же в кожному випадкові треба шукати нового виходу з трудного становища. Офіційний представник має не тільки обов'язки, а і величезні права. Ми ж нічого, та ще й грошей для преси і праці бракує абсолютно. До того ж треба взяти на увагу загально недобру політичну ситуацію і страшенно зловредну роботу Моркотуна, з яким з огляду на гроші неможливо в відповідний спосіб боротись. Правда в М. З. С. з ним дуже мало рахуються, бо знають, що це агент, але “Le Temps” в його руках, і це величезна зброя. Ви маєте мої спростування, які я скрізь розсилаю, але “Le Temps” з нахабністю одмовляється друкувати, мотивуючи що я не є офіційно визнаний, щоб боронити Україну і що вони мене особисто не чіпають, а тому не повинні давати і мені місце для спростування.

Галіп більш не з'являється. Де хто каже, що він потихеньку, але ще більше Моркотуна шкодить. Звідкись він одержує кілька сот франків місячно, але невідомо чи від росіян, чи від французів. Я прямо поставив йому питання, чи він з У. Н. Р., чи він є проти. На це він не схотів дати відповіді.

Коли Ви зберете до купи це все, себто моє безгріше (навіть коли я продам автомобілі), Моркотуна, Галіпа, безтактність Барановського, який закрив для нас кілька дверей, нарешті несприятливі політичні обставини, – то Ви побачите, як тяжко мені працювати, як багато треба мати видержки, терпіння і такту. Останній час я дуже переутомився і трохи захворів, але виїхати зараз з Парижу, навіть на тиждень, не вважаю можливим.

Загальна ситуація та сама: сілезьке питання і турецька справа найбільше цікавлять МЗС. Скоро буде конференція (ще невідомо де) і там Найвища рада порішить, або ще більше запутає всі ці питання. В польшевицьку справу поки не вибухнуть якісь нові події на самому сході втручатися оружно (посередньо чи безпосередньо) ніхто не хоче. Отже питання в том, чи большевики впадуть цим літом від внутрішнього розкладу чи ні? Чи будуть вони воювати, чи ні?

Вчора я говорив з графом Zamoyski, який думає, що і війни цей рік не буде і що большевики ще раз перезимують. Це для нас гірший

Документи про дипломатичну діяльність...

кінець. Але на всякий випадок нам самим треба розпочати якусь акцію на Україні з участю самого Головного Отамана. Коли б можна було отбити своїми силами – хоч клаптик землі – все б змінилося в Парижі радикально.

В справі приїзду пп. Стемповського і Дельвіга я тепер міняю думку: хоч до конкретних розмов і досі не дійшло, але їх приїзд на 1 або 2 тижні тахітум мав би для мене певне значіння: перш за все нові делегати ще раз перевірили б мої вражіння і побачили, в яких обставинах приходить ся працювати, по друге це б дало новий привід бувати в МЗС і в Генеральному Штабі, щоб знов від свіжих людей вони почули те саме, що вже чули від мене. Звичайно ця подорож можлива при умові, коли Ви можете асигнувати 8–10 тисяч франків. З грошей же місії я дати нічого не можу, бо треба щоб місія весь час без перерви продовжувала своє скромне існування: це має безперечне значіння і для даного моменту і особливо для будучини.

Одержав від Канцелярії Директорії повідомлення, що справа Кочубея в принципі вирішена. Отже надсилаючи йому папери, дуже прошу не ігнорувати моїх порад: він може бути тільки військовим почесним радником при місії У.Н.Р. в Парижі без жодних повноважень. Цей титул його задовольняє і дає певну підставу говорити в імені УНР. В випадку коли він що зробить доброго, я можу перед французами його трактувати як офіційну персону, але коли він наробить яких дурниць (що цілком не виключено, бо це ж старий аристократ і чудака), то я мушу сказати, що він має почесний титул, але реальних повноважень не має. В такий спосіб тільки і можна використати його зв'язки, про котрі на жаль він більше говорить, ніж витягує з їх практичну користь. Все ж повторю, він зовсім лояльний чоловік і ми з ним в дуже добрих відношеннях.

Поки що кінчаю. Дуже б хотілося мати від Вас особистого листа з Вашими міркуваннями про сучасні справи. Поки що щиро вітаю і застаюся з щирою і правдивою повагою.

О. Шульгин

Публікується вперше, оригінал, машинопис, зберігається у ЦДАВО України: Ф. 3696. – Оп. 2. – Спр. 178. – Арк. 57–64.

Лист Олександра Шульгина до Андрія Ніковського

Париж, 20 червня 1921 року

Високоповажний Пане Міністре!

На жаль справа з репараційною комісією трохи затягнулася, бо виїхав на 10 день до Берліну французький делегат, який саме цікавиться нашою справою і якому я передав ноту, мій мемуар і одинадцять анексів. Мемуар я подав досить довгий і ґрунтовний, так що мій приятель депутат і в Репар[аційній] комісії дуже його апробували. (Не кажу вже про Марголіна та Олесницького, які були тут проїздом з Лондону). Коли б я не звик до наших невдач я б сказав що справа стоїть на доброму шляху. Веате, який писав того знаменитого доклада, вже немає, а його заступником я вже двічі говорив і у мене склалося вражіння, що він переконався у нашій юридичній правоті і в тому, що його колега п. Бефт грубо помилився. Коли до того французький а може і італійський делегат будуть на нашому боці, то ясно, що шанси на успіх справи ми маємо. На жаль, треба завжди боятись різних несподіванок, які можуть утворити наші ж “компатріоти”: Галіп, Моркотун, т. і. Через ж все те, що я Вам тут пишу тримаю в строгому секреті. Досі нам пощастило, що про нашу справу з фондами мало знають і путають, як це зробив Моркотун. Але все ж як це не дивно останній зробив вражіння, що він теж репрезентує якийсь уряд і мене заступник Беата просив написати докладну відповідь йому. Тепер ще і Раковський звернувся з відповідною заявою, але про його я вже досить написав в своєму мемуарі. За нові документи дуже дякую. Прецедент аналогічної видачі нам 25 мільйонів з австро-угорського банку в 1920 р. дуже зацікавив секретаря Комісії.

Загалом же справа ще не здвинулася з місця. В усякому разі зовсім ясно, що грошей нам не дадуть для акції, хиба що зайдуть великі зміни на сході. Зараз же треба добувати наші фонди. Рішення у австрійській справі буде до певної міри прецедентом хоч пасивного втручання Антанті.

У мене зараз дуже тяжке становище з грішми: кооператори, які думали продати свої автомобілі а разом обіцяли долучити і мої, згубили несподівано покупців. Тепер я сам мушу займатися справою і екстрено продавати за яку будь ціну. В результаті я вже третій тиж-

Документи про дипломатичну діяльність...

день сиджу без гроша, що страшенно псує всю справу. Наслідком всіх моїх нервувань у мене з'явилися сердечні припадки і лікарі мені радять хоч на кілька день спочити, але про це і думати нічого і я хотів проїхати хоч на два дні до Женеві, де засідає рада Союзу Народів.

Поки що кінчаю і прошу прийняти запевнення в моїй пошані і відданості

О. Шульгин

22 червня 1921 року

Р. S. Мій лист був написаний 20, а 21 я мав розмову в МЗС з R[oincaré], з якої вияснилося те, що я навіть і не сподівався: наші вороги добились того, що МЗС саме внесло пропозицію до Репар[аційної] Ком[ісії]. Витребувати у німців наші фонди і залишити їх при фондах самої комісії. Справа не розглядалася і я поставлю на карту все, бо я більше нічим не ризикую. Поки що я склав самий різкий протест перед R[oincaré] і сказав, що ми всі однодумно будемо вважати цей вчинок Франції як акт ворожості. Мій приятель депутат сьогодні вживає рішучі міри і я не перед чим не зупинюся, щоб затримати цей нечувано ганебний вчинок. Прошу переслати цього листа до уряду. Коли я не припиню цієї справи, натурально я не затримаюся з проханням про демісію.

З щирою пошаною: О. Шульгин

Публікується вперше, копія завірена дипломатичним відділом департаменту чужоземних зносин МЗС УНР, машинопис, зберігається у ЦДАВО України: Ф. 3603. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 1–2.

№ 14

Меморандум щодо прав України на фонди, zdeпоновані в німецьких і австрійських банках згідно з конвенцією 10/IX – 1918 р.

24 червня 1921 року

По Конвенції, заключеній між Німеччиною і Австро-Угорщиною з одного боку і Україною з другого, ця остання мусіла дати збіжжя і продукти Центральним Державам в обмін на мануфактуру і хліборобські приладдя. Центральні Держави не могли виконати обов'язків об-

236

Олександр Шульгин в українському державотворенні...

міну, а тому Уряд У.Н.Р. дав згоду на купівлю збіжжя на Україні за гроші. Але українське населення відмовилося приймати німецькі і австрійські банкноти, і ось чому була заключена конвенція між Україною і Центральними Державами 10/IX – 1918 року для закупки 1.600 мільонів карбованців, гарантуючи цю суму грішми, що знаходяться в державних банках Берліну, Відня і Будапешту.

Отже, в сучасний мент Україна має в Австро-Угорському Банку 158.400.000 корон, а в Німецькому – 400.000.000 марок.

Коротким експозе історії України з 1918-го року буде легко визнати, що всі ці фонди, які є в Німеччині і в Австрії, згідно з конвенцією 10/IX – 18 року належать УНР і його законному Урядові, на чолі якого стоїть Голова Директорії Головний Отаман Симон Петлюра.

I.

У.Н.Р була об'явлена в 1917 році. З того часу історія цієї Республіки знає три періоди:

Перший період – Центральної Ради (революційний парламент, 8/IV – 1917 р. 18/IV 1918 р.).

Літом 1917 року був сформований перший кабінет міністрів, який прийняв владу за згодою Тимчасового Уряду в Петрограді, на чолі якого стояв Керенський (Повне відділення України від Росії наступило тільки 9-го січня 1918 року). Поміж державними секретарями цього першого кабінету, находились п. Симон Петлюра, зараз Голова Директорії (він був військовим міністром) і той, хто підписав цей меморандум, п. Олександр Шульгин, якому було доручено Міністерство Закордонних Справ. В грудні 1917 року два представники антантських держав, п. ген. Tabouis, представник Франції, і п. консул ген. Bagge, – Великої Британії, були акредитовані їхніми урядами при українському уряді.

II.

Під час другого періоду історії УНР, Центральні Держави визнали Україну і їх війська окупували країну. Великі землевласники, опираючися на військах, об'явили Головою Держави гетьмана Скоропадського. Центральна Рада була розігнана німецькими штиками; багатьох міністрів було заарештовано. Скоропадський лишається при владі з 29/IV по 14/XII – 1918 року і, власне, його представниками була заключена у Києві з центральними державами конвенція 10/IX – 1918 р.

III.

Третій період Історії УНР починається з революції проти гетьмана Скоропадського і німецької окупації. Під час цієї окупації Симон Петлюра був вибраний головою Земств Київщини (загальним голосуванням) і пізніше головою союзу всіх Земств на Україні. Це його положення виявило його як шефа з опозиції проти Скоропадського, і 5/XI – 1918 р. Національний Союз всіх політичних партій об'явив Директорію як Верховну Владу, що мусить зайняти місце Гетьманату. Місяць пізніше 14/XII 1918 р. гетьман Скоропадський відрікся і його Уряд документом з 14-го грудня передав свою повновасть в руки Директорії. Таким чином Директорія і її голова, Головний Отаман Петлюра стали законними наслідниками Гетьмана на права на всі фонди, складені в закордонних банках урядом гетьмана.

В січні 1919 р. Трудовий Конгрес, де знаходилися майже всі члени бувшої Ради, підтвердив владу Директорії.

IV.

Все населення, всі інституції держави зараз же визнали владу Директорії, а за ними і всі закордонні представництва УНР, вислані гетьманом, які продовжували функціонувати правильно до цього часу. Уряд УНР має зараз свої представництва в Парижі, Лондоні, Римі, Брюсселі, Варшаві, Бухаресті, Празі, Берні, Царгороді, Софії, Берліні, Відню і Будапешті.

Україна мала своє представництво на конференції, яке було прийняте в 1919 р. Радою Чотирьох. Ця делегація пред'являла свої претензії в Парижі, в Сан-Ремо і в Спа. Україна хотіла увійти в склад Ліги Націй. Але вона не була прийнята, як і всі держави, що повстали на території бувшої Росії. Усі дипломатичні зносини і важніші політичні акти були складені в окремому меморандумі генеральним секретаріатом Ліги Націй і надруковані ним же між документами Засідання (ч. 88).

V.

В 1919 році президент Петлюра об'явив большевикам війну, яка велася дуже відважно, не дивлячися на різного роду труднощі: з одного боку, – брак зброї і амуніції, з другого, – дипломатичні ускладнення і несподівані військові події.

Переговори з французькою військовою місією в Одесі були перервані завдяки евакуації з цього міста.

Польський наступ ген. Галлера проти Західньої Української Республіки (Галичини) багато пошкодив в боротьбі проти большевиків, відтягуючи від цієї боротьби і польські війська, і галицькі. Одначе президенту Петлюрі вдалося заволодіти Києвом (серпень 1919 р.).

Виникло нове непорозуміння: ген. Денікін зайняв лівий беріг Дніпра і пішов на Київ. В той час, коли Київ був зайнятий українськими військами, Денікін рішучо відмовився порозумітися з Україною і визнати її незалежність; він двинув свої війська проти військ Петлюри, і спалахнула нова війна. Большевики скористували цю трагічну незгоду і знов зайняли Київ. Після страшної боротьби одночасно проти Денікіна і проти большевиків Петлюра вирішив персонально перетракувати з своїми західними союзниками. Доручивши командування військами ген. Павленку, він виїхав до Варшави.

VI.

21/IV 1920 р. у Варшаві була заключена конвенція між Україною і Польщею. Уряд Директорії був визнаний Польщею як законний і правний уряд України. Почалася війна з большевиками. Поляки начали наступ в 1920 році, маючи на правому крилі армію УНР на чолі з Головним Отаманом Петлюрою. Ці армії зайняли Київ. Але контрнаступ болшевиків примусив відступити союзні війська, і большевики показали біля Варшави. Відомо, що патріотизм поляків і рішуче втручання ген. Weugand'a, відкинули большевиків і забезпечили побіду. В той час Головний Отаман Петлюра зайняв великі простори Волині, Поділля і Київщини.

Коли Польща раптом підписала прелімінарій в Ризі, а Врангель був примушений евакуюватися до Царгороду, то большевики, відтягнувши свої війська з цих двох фронтів, змогли всі свої війська сконцентрувати на українському фронті. Головний Отаман Петлюра був примушений в той час здемобілізувати більш як 75.000 своїх козаків з причини браку зброї і амуніції. Отже, армія УНР, зменшена до 45 тисяч, не маючи більше як 100.000 патронів, не дивлячися на хоробрий відпір, не була в стані продовжувати далі боротьбу. Головний Отаман вирішив припиняти боротьбу регулярної армії; він одвів коло 30.000 козаків до Польщі, де вони були роззброєні, а решту лишив на Україні, причому взяв на себе нелегке завдання керувати через них повставшим народом і підтримувати війну партизанів, яка ніколи не була такої сили і могутности, як зараз.

Документи про дипломатичну діяльність...

Повстанці одночасно ведуть боротьбу за визволення України з під чужого ярма і за консолідацію УНР. Вони визнають Головою Республіки – Головного Отамана Петлюру, який є всюди популярний.

VII.

Директорія без перерви з часу відречення гетьмана Скоропадського по сей день тримає свою законну владу. Але деякі зміни відбулися в її складі. Вона мала з початку 5 членів. В 1919 році 2-е з них подалися до демісії. 2-е других, схоронюючи їхні титули Директорів, знаходяться в цей час у відпустці по особистим причинам, і доручили всю владу Симонові Петлюрі, голові Директорії і Головному Отаманові Війську УНР.

Голова Директорії деякий час керував справами Республіки тільки з кабінетом Міністрів, тому, що військові події на Україні не дозволяли зібратися представницькому органу.

Перед більшовицьким наступом в листопаді 1920 року Уряд У.Н.Р. мусів пройти на територію Польщі (у Тарнов, – Західня Галичина) в той час як її війська були роззброєні. Рада Міністрів рішила виробити закон про Раду Республіки (Тимчасовий парламент).

Президент Республіки Симон Петлюра затвердив цей закон, по якому Раді Республіки надано законодавча влада, перед якою Уряд є відповідальний.

Рада склалася з представників усіх партій України, представників усіх організацій і важніших інституцій, як також з представників національних меншостей на Україні.

Рада мусіла працювати до моменту скликання законного Парламенту.

22/II 1921 р. у Тарнові відбулося перше засідання Ради Республіки, яка протягом 3-х місяців регулярно провадила свою роботу і виробила декілька важних законів.

25-го березня 1921 р. було сформовано перший парламентарний кабінет міністрів під головуванням п. Прокоповича, п. Андрій Лівіцький став заступником голови і міністром юстиції, п. Андрій Ніковський отримав портфель міністра закордонних справ, а генерал Павленко – військових.

Рада Республіки дала вотум довір'я цьому кабінету, вислухав декларацію п. Прокоповича.

Внаслідок ситуації, що утворилася після заключення договору між Польщею і Урядом Совітів, Рада рішила перервати свої засідання і на 240

останньому засіданні (квітень 1921 р.), вона прийняла закон що до сформування Малої Ради. Згідно з цим законом Мала Рада, маючи представників усіх українських партій, мала б виконувати обов'язки Ради Республіки.

VIII.

В рапорті з 8/IV 1921 р., адресованого генеральному секретаріатові репараційної комісії, п. Веате, юридичний член цієї комісії, коротко сказавши про період гетьманату, пише без всякого переходу: “Після вищезгаданої епохи політична організація українського того народу потерпіла значні зміни. Після довгої боротьби проти большевицької влади південна Росія знаходиться зараз уся під окупацією червоних військ. Не дивлючися на контрреволюційний рух, який являється в деяких районах, офіціальна влада у Києві, здається, являється частиною совітської організації”.

Так п. Веате обійшов мовчанкою усі події, що ми висловили в розділах III, IV, V, VI і VII.

Крім того, ми мусимо сказати про те, в якій степені Україна є “окупованою” большевиками і вияснити неясну фразу п. Веате: “офіційна влада України, здається, являється частиною совітської організації”.

Добре відомо всім, що, коли большевики захоплюють яку-небудь країну, вони об'являють себе готовими визнати її права і її незалежність. Таким же чином вони визнали *de jure* Україну і примусили других, з ким вони перетракують, визнати її.

Вони, як самі кажуть, домагаються тільки “визволити країну од свого буржуазного уряду”. Позаду своєї армії вони завжди приготують совітський “уряд”.

Так вони формували “уряд” такого роду для Польщі, який, на щастя, не прибав до цієї країни. Так само вони утворили “уряди” для Азербайджану і для Грузії. Так само вони зробили і для України.

Дійсно в Харкові існує т. зв. “уряд народних комісарів” на чолі з п. Раковським – людиною болгаро-румунського походження, інтернаціональним агентом Леніна. Врешті, треба замітити, ні один з цих комісарів не є українець: всі вони прийшли з Москви.

Всі українські партії, включаючи сюди і крайне-ліві, стали в опозицію терористичному режимові, принесеному з півночі. Селяни України рішуче не приймають комуністичних ідей, бо вони є дрібні індивідуалістичні землевласники. З другого боку їхнє національне почуття не

Документи про дипломатичну діяльність...

може винести чужоземного ярма. Треба додати, що большевики, брутально грабуючи Україну, одбираючи збіжжя, – нічого не дають в обмін. Вони установили чи пробували установити у всіх місцевостях України, куди вони дійшли, режим національних і особистих репресій, які абсолютно неможливо винести, і які мали результатом все більше й більше збільшення, вже і так великої популярності законного Уряду УНР і Симона Петлюри.

Ця ненависть до грабіжників пояснює постійність, об'єднаність і силу українських повстань, яким удалося локалізувати большевицьку владу тільки в великих городах і на головних залізницях. Зараз ворог уже не осмілюється іти на село, якщо не має більш менш солідної армії. Тому то і більшість повітів, як і усі села та майже всі середні міста, мають незалежну або майже незалежну від влади окупантів адміністрацію.

Є певним сказати, що “уряд на чолі з п. Раковським не є чим іншим, як генеральним штабом червоних військ окупації на Україні, і не можна вважати висловлений вище режим в місцевостях України, окупованих військами, інакше, як терористичний режим військової окупації.

Всі доклади і звідомлення, що приходять з України, підтверджують цю істину. Проте сам п. Раковський підтвердив її жорстокістю декретів і наказів, які він опублікував на Україні і якими він загрожує населенню за симпатію до повстанчих патріотів, або як він каже “бандитів”.

Ось витяг з одного з цих декретів:

“1. Усякий начальник банди, а також і співучастники – об'явлені поза законом. Всякий бандит, будучи взятим в полон, буде розстріляний на місці як ворог уряду робітників і селян.

2. Близькі родичі бандита будуть заарештовані і як заложники направлені в концентраційні лагери; майно бандитів і їхніх близьких родичів буде конфісковане на користь бідних місцевих селян.

3. Села, що помагатимуть бандитам, постачаючи їм знаряддя чи коней, чи охотників, будуть блоковані і покарані. Кари будуть слідувати:

- а) контрибуція натурою,
- б) контрибуція грішми,
- в) конфіскація майна заможних селян,
- г) бомбардировка сел і

д) цілковите “нищення їх”.

(Документ Засідання Ліги Націй ч. 214, 16/XII – 1921 р., ст. 3.)

IX.

Отже, ми бачимо, що єдиним законним урядом України є Директорія. Ми бачили також, що цей уряд є єдиним спадкоємцем уряду Скоропадського, що торкається його прав на фонди, zdeпоновані останнім в Німецькому і Австро-Угорському банках.

Центральні держави реагували різно що до цього: Австрія і Угорщина в 1919 році поклали в свої банки відповідні суми, на предмет яких були заключені з Урядом У.Н.Р. договори: з Австрією 17/I – 1921 р. і з Угорщиною 23/II – 1921 р., сучасне виконання яких залежить тільки від рішення Репараційної Комісії в Парижі. Однак Німецький Уряд вербальною нотою з 10/IV 1919 року сповістив Посольству У.Н.Р. в Берліні, що:

“Міністерство Закордонних Справ має честь повідомити Посольство У.Н.Р., що Державний Банк отримав інструкцію припинити виплати по рахунку українських сум до остаточного упорядкування зобов’язань, що існують між Німецькою Імперією і Україною”.

З того часу мав місце обмін вербальними нотами між Міністерством Справ Закордонних і Українським Посольством, в яких це останнє настоювало, щоб його було повідомлено про мотиви цього рішення з метою його одміни. Український Посол багато разів інтерв’ював перед Міністерством Закордонних Справ в цій справі.

Це останнє мотивувало згадане рішення слідуючими причинами: а) контрпретензіями Німеччини до України за знищення німецького майна і згубу військового майна під час одступу німецьких військ, б) претензіями Німеччини до Українського Уряду за збитки, понесені німецькими підданими на Україні з причини окупації червоними московськими військами.

Що торкається п. а) – український уряд пропонував багато разів упорядкувати взаємні претензії; Україна могла би згодитися на те, тим паче, що її власні претензії за знищення українського майна під час німецької окупації незрівнянно перевищують т. зв. контрпретензії Німеччини.

Цілком позбавлені всякої підстави мотиви другого п. б), бо ясно, що червона московська армія ввійшла на Україну як окупаційна армія, отже, являється противником; по договору в Гайс відповідальним за

Документи про дипломатичну діяльність...

незаконні вчинки і за збитки, причинені під час окупації другим державам або їхнім національностям, є окупаційний уряд (в даному випадкові совітський уряд Москви), а не держава, території якої окуповані і влада якої не розповсюджується на окуповані території; отже, треба було б, щоби Німеччина направила свої відповідні домагання по адресі совітського уряду Москви, не маючи права обвинувачувати в цьому Український Уряд. Ясно із висловленого, що жадний мотив з висловлених Німеччиною щодо свого відмовлення виплатити українському урядові свій борг 400.000.000 марок нім., не є перевірений міжнародним чи загально визнаним правом. Отже, мусять існувати інші причини для цього насильного і свавільного вчинку. В дійсності вони мають підстави політичного характеру, а саме:

1. Голова сучасної Директорії України Головний Отаман Симон Петлюра був на чолі національної української опозиції проти гетьмана Скоропадського, якого підтримували німці.

2. Симон Петлюра підняв проти останнього революцію і утворив армію, яка примусила Скоропадського відректися після того, як його уряд здав повноважність на руки Директорії.

3. Сучасний Уряд заключив конвенцію 21/IV 1920 р. з Польщею і установив дружественні зносини з Румунією; ці приводи породили у Німеччини велике недовір'я.

Неправдиві заходи німецького уряду на предмет блокади українських грошей мусять вважатися як наслідок несприятливого політичного стану Німеччини. Ці заходи мали на меті позбавити можливість уряд Симона Петлюри піклуватися своєю армією і ввезти необхідну мануфактуру населенню України, це власне дружественна послуга, яку Німеччина оказала московським більшовикам.

24 червня 1921 р., Париж.

Голова Місії У.Н.Р. в Парижі Олександр Шульгин

Сергійчук В. Неусвідомлення України. Ставлення світу до Української державності: погляд у 1917–1921 роки з аналізом сьогодення. – Видання друге, доповнене. – К.: ПП Сергійчук М. І., 2012. – С. 87–95.

Лист Олександра Шульгина до Андрія Ніковського

Париж, 23 червня 1921 року

Високоповажний і дорогий Андрію Васильовичу

Ви не можете нарікати на мене, що я тишив Вас фальшивими приємними відомостями, як це мимоволі робило багато з наших земляків. Правда мого апрільського докладу буда страшна. Але мені давали надію і я Вам давав надії. Чи це було моя помилка, чи ні, нащо мене вводили в блуд в цьому розберемося пізніше. Зараз не можу писати в деталях. Скажу тільки от що: поки йшло питання про загальні справи, були приємні і ввічливі слова, хоч і з відказом. Але, от зайшло про конкретну справу: німецькі фонди. З мого останнього докладу Ви знаєте, що я не думав піднімати цієї справи, принаймні поки не вирішиться справа австрійська.

Але заходами Моркотуна дійшло до того, що міністерство звернулося до репараційної комісії (21 серпня 1921 р.) з проханням розглянути справу про фонди України в Німеччині, які мають на підставі Версальського миру (259 підр. 6) бути повернуті Німеччиною. По проєкту фран[цузького] МЗС ці фонди мають бути секвестровані репараційною комісією і задержані, поки не найдено буде законного претендента чи то російського, чи то українського законних урядів.

Як бачите, справа подана позавчора. Я мав з приводу цього вже три довгих розмови в МЗС. Вияснилось, що вони навіть нічого не знали про справу і все переплутали. Вияснилося на цій конкретній справі (а все завше виясняється на справах конкретних), що вони нас знать не хотять, як уряда. Вияснилося, що МЗС цілком іде на поведу Моркотуна. Гроші останнього і наглість роблять своє діло. Роля Моркотуна і Галіпа тим легша, що вони нічого не творять: вони весь час руйнували і для цілої руїни вони мають величезні кошти. Я ставлю все на картку і зацікавлюю справою всіх кого можна. Але це зараз найважніша наша справа, від якої залежить принаймні вся наша ближня будучина. Отже я вже послав телеграми з проханням, щоб негайно їхали пп. Стемповський і Дельвіг, звичайно коли у їх є гроші. Я їх абсолютно не маю: позичаю по сотням. На додаток до всього того лиха я вже місяць як не маю грошей і не дивлючись на всі заходи не можу збутись свого авто-

Документи про дипломатичну діяльність...

мобіля, настільки зараз є велика криза на цей крам. От же присилайте п. С[теповського] і Д[ельвіга], давайте інструкцію, іде рішучий бій.

Мій прогноз тепер дуже кепський: щоб одержати гроші треба бути визнаними, а цього Quai d'Orsay не хоче допустити при сучасних умовах. Мабуть буде запроси з приводу нашої справи в Палаті Депутатів.

Тяжко, напружуюю всі сили. До того всього я зовсім хворий. Появились на нервовому ґрунті сердечні припади.

Щиро Ваш О. Шульгин

Публікується вперше, оригінал, машинопис, зберігається у ЦДАВО України: Ф. 3696. – Оп. 2. – Спр. 64. – Арк. 81.

№ 16

Лист Олександра Шульгина до Андрія Ніковського

Париж, 28 червня 1921 року

Високоповажний та дорогий Андрію Васильовичу,

В доповнення до свого листа від 23 червня даючи загальне резюме моїх вражінь від останнього тижня роботи. За останні два дні ще мав важні побачення.

1) Справа з австрійськими фондами: мій приятель був у секретаря репараційної комісії п. Герберта, він заступає Веате, що написав негативний доклад про нас у Відню. Герберт сказав, що проти нас є два заперечення: а) заперечення зроблене в докладі Бета, що уряд УНР не є законний наслідник уряду Скоропадського. На це заперечення п. Шульгин дав вичерпуючу відповідь в своєму мемуарі і представленими документами абсолютно довів, що дійсно теперішній уряд є спадкоємцем Скоропадського; б) Друге заперечення зводиться до того, що укр[аїнський] уряд не є визнаний державами, які входять в склад комісії репараційної. Ця остання ж виробили свої правила, що до сього, а саме: комісія трактує тільки з тими урядами, які сидять на своїй території, не маючи іншого конкуруючого уряду; коли держава, котру цей уряд репрезентує, має ясні кордони і т. д., ці правила були роблені коли деякі нові держави, як напр. Чехія, домагались, щоб їх вважали державами заднім числом, ще за часи великої війни. Але комісія на це не пішла і встановила дату початку даної держави на підставі вищезазначених принципів.

Натурально ми не виповняємо даних критеріїв. Але постає питання, нащо ж Реп[араційна] Комісія розглядала в такому разі у Відню справу по суті. Нащо генеральний секретаріат представив доклад, на який по їх же признанню дана вже вичерпуюча відповідь. Все це я не раз буду говорити, але треба мати на увазі, що і до одержання наших австр[ійських] фондів тут міцно зв'язується з фактом визнання України. А визнавати нас зараз не хочуть. Все ж з огляду на згоду самої Австрії, співчуття декого з делегатів, є невелика надія на те, що справа буде виграна. На жаль справи в комісії вирішуються більше загальним порозумінням всіх делегатів, а цього в нашій справі дуже трудно досягнути. Багато міг би допомогти представник Польщі, позаяк остання нас визнала, але ... на це мало надії.

2) Справа з німецькими фондами. Ви знаєте, про ноту МЗС до репар[аційної] комісії в цій справі з мого листа від 23 червня. З розмов в репар[аційній] Комісії мій приятель вияснив, що ця справа навіть ще не дійшла до реп[араційної] комісії. От же час не упущений. Справа в тому оскільки на підставі 259-го артикула Версальського миру Реп[араційна] Ком[ісія] зможе витребувати з німців кошти. У всякому разі німці можуть зробити деякі серйозні заперечення. Коли ж реп[араційна] ком[ісія] дійсно доб'ється свого, німцям прийдеться заплатити повністю по тим нашим SchatzSchein, які зараз вони тримають. Може принаймні вони пошкодують, що не пішли на наші умови, які давали їм змогу зберегти частину цих грошей. У всякому разі ми у їх вимагали виплатити паперовими грішми, а хто зна чи не схоче Реп[араційна] Ком[ісія] хоч частину одержати золотом... А німці тим легше можна порозуміти з Укр. Урядом, що коли не помиляюся їх банк не знаходиться під контролем реп[араційної] ком[ісії] як Австро-Угорський. Але тепер німцям не довго прийдеться думати: реп[араційна] ком[ісія] у всякому разі в липні розгляне справу і певно вирішить так, що німці мусять передати під її охорону наші фонди. Що тепер робить мені. Як Ви вже знаєте, словесно і досить різко (в усякому разі горяче) я протестував, що цю справу повели помимо нас. Але чи треба протестувати проти самого факту, що Мін[істерство] Зак[ордонних] Спр[ав] Франції внесло таку пропозицію. Думаю, що ні, бо в сей власний план входило те, щоб якось взяти гроші з рук німців. Треба тільки настоювати на тому, щоб ці гроші були передані нам. В цьому напрямку я вже подав меморандум, який буде також переданий особисто, або через моїх секретарів найвидатнішим депутатам і сенаторам. Дуже хочу затри-

Документи про дипломатичну діяльність...

мати цю справу і пропустити через реп[араційну] ком[ісію] справу австрійську, далі угорську і тільки тоді німецьку. Зараз мої приятелі обіцяли побувати в найвищих сферах. З цим я сам буду домагатись прийому. Поки що обходжу членів реп[араційної] ком[ісії]. От, здається, все, що взагалі можна зараз зробити.

3) Загальна ситуація кепська: з приводу своїх розмов в МЗС 21 червня та 23 червня я сказав при слідуючому побаченню: (25), що досі я брав на себе сміливість давати надію своєму уряду на допомогу в майбутньому з боку Франції. Я дійсно франкофіл, але перш за все я укр[аїнський] патріот і до того чесний чоловік, тому я мусів тепер написати уряду, що наш помилявся і що в міністерстві до нас ставляться вороже. Тоді мій бесідник рішуче став мені доводити, що я тепер помиляюся, що вони добре до нас ставляться, що так само відносяться вони до росіян, хоч вони мають той плюс порівнюючи з нами, що їх державність давно була визнана. Справа в тому, що вони категорично вирішили не втручатись у внутрішні справи бувш[ої] імперії і дуже докладно став мені доводити, що у внутрішні справи держави не треба вмішуватися, бо це тільки шкодить. Я сказав, що з усім цим згоден, але ми і не просимо втручатись в російські справи. Україна є незалежна держава і большевицька навала це є чужоземне ярмо. От просимо допомогти нам скинути це ярмо. Але на це мені було сказано що Франція ще не визнала України, що наш уряд знаходиться за кордоном і в цей момент вони не можуть нас визнати. Але в майбутньому франц[узський] уряд нічого не має проти самостійності України, ні проти спільного життя з Росією. І те, і друге прийме Франція як факти, але творити ці факти ми мусимо самі. Звичайно, я мав багато що сказати йому на це... Говорив також про колосальне значіння нашого державного центру, як осередка всіх повстань, але мені знов нагадали, що цей центр за кордоном і Франція ангажувалась абсолютно не вести акцій проти большев[ицької] Росії, як і Англія. Мало того Франція не допустить, щоб якась друга держава, напри. Німеччина втручалася в ці справи. Перед тим (20-го), я був у Генераль[ному] Штабі і мені там нагадали військові, наші найкращі друзі, таку франц[узську] приказку: “помагай собі сам і Бог тобі pomoже”. Робіть повстання широке, планомірне, порозумійтесь з повстанцями Білої Русі, а може і Росії (через Савінкова). Коли складеться загальне вражіння, що большевизм падає, тоді найдуться охотники Вам помагати. В першу голову сусіди України, а там і великі держави. Ніхто не може гарантувати нам, що ця допомога певна і в

Олександр Шульгин в українському державотворенні...

такій то кількості буде дана. Але треба різкості. Так говорять в Генер[альному] Штабі. Од себе додаю, що справа вся в тому чи можна сподіватися, що большевики дійсно дуже ослабіли. Коли ні, коли вони мають хоч таку силу як торік, очевидно не можна рахувати на успіх. Треба все зважити і коли тільки можна, іти в бій. Але це виднійше на місці, ніж у Парижі.

4) Матеріальна ситуація невиносима: зараз абсолютно не маємо грошей, автомобілів ніхто не купує, а в кращому разі коли все ж продамо, нам стане, щоб прожити до августа місяця. Моє здоровля все гіршає від турбот і я зовсім слабкий.

5) Перепелиця старається примирити мене з Галіпом і на оборот. Галіп погоджується піти з урядом, ставляючи мені умови. Одпихати його не збираюся, це було б дуже нерозумно в сучасному становищі. Галіп може бути єдиним противоядієм проти Моркотуна.

6) Кочубей вже наробив дурниць: нічого ще не зробив, а вже скрізь про себе розтрезвонив: в результаті замітка в “Общем Ділі”

О. Шульгин

Публікується вперше, копія завірена дипломатичним відділом департаменту чужоземних зносин МЗС УНР, машинопис, зберігається у ЦДАВО України: Ф. 3603. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 4–6.

№ 17

**Лист Олександра Шульгина до Міністра Справ Закордонних
У. Н. Р.**

Париж, 8 липня 1921 року
До пана Міністра Справ Закордонних У. Н. Р.

Високоповажний Пане Міністре!

Після того, як я одіслав Вам останнього листа (від 28.VI) я побував майже у всіх членів репараційної комісії, передав їм свій мемуар і всі відповідні документи. Не був ще тільки у сербського і ангельського делегатів, позаяк вони виїздили з Парижу. З кожним делегатом я говорив не менше півгодини і всі дуже уважно вислухували мене, ставили різні питання і в усякому разі зовсім серйозно ставились до справи.

29-го був у італійськ[ого] делегата Salvago-Raggi, обіцяв добре вистудіювати по моїм документі справу і прохав знов пізніше прийти

Документи про дипломатичну діяльність...

до нього, що я і зроблю цими днями. Чеський Міністр в Парижі, він же і делегат до Реп[араційної] Комісії Osuský виїхав, зараз (я у нього був ще в травні) і я бачився також з його заступником. Вислухав добре, теж обіцяв ознайомитися, але нічого певного не сказав.

2-го липня був у Titulescu – румунськ[ого] делегата. Після своїх невдалих відносин з румунами в Женеві я не багато покладав надії на цього делегата, але на щастя він прямо заявив, що всім чим зможе буде нам допомагати. По його власним поглядам Румунії слід би було визнати Україну і підтримати. В справі фондів Titulescu, що залежить се від політичних поглядів кожного уряду на нашу справу. Коли питання про австр[ійські] фонди буде знов розглядатись в австр[ійській] секції, він буде ступати як румун, в загальному же засіданню він буде репрезентувати і Чехію, і Польщу, і Югославію, і Грецію. Це мене дуже втішило, бо раніше мені говорили, що ці держави будуть репрезентовані сербом.

4-го липня був у грецького делегата, який мене прийняв ще краще за румуна, розпитував про фонди, а потім і взагалі про справу. Після сорока хвилин розмови у нього, грецьк[ий] делегат побажав ще поговорити і учора був у мене. Виявилось, що він вже ознайомився з матеріалами і моїми брошурами. Приязнь грека пояснюється тим, що Греція зараз проголосила війну Сов[ітській] Росії.

6-го липня мій приятель депутат Magallon був у франц[узького] делегата Maucleere, який повернувся тільки з Берліну. Справу ще не студіював, але мій приятель знов нагадав про неї і про те, що міністр Loucheur хоч щоб вона була вирішена якнайкорше. Цими днями я буду теж у нього.

7-го липня. Був у польськ[ого] делегата Бжозовського. Раніше про цю справу я говорив з графом Zamoyski і спитав його кому передати досьє і мемуар. Він сказав, що йому самому. Я це і зробив, але здається, що це було непотрібно. Тепер необхідно звернути увагу на мою розмову з Бжозовським. Говорили ми з ним майже годину. Б[жозовський] прихильно ставиться до справи, але попередив, що комісія дуже строго юридично ставиться до кожної справи і може виникнути питання ким ми визнані і чи уявляємо ми зараз дійсний уряд, я сказав, що велике значіння може мати заява польськ[ого] делегата, що Польща визнає юридично наш уряд. Але Бжозовський сказав, що для такої заяви йому потрібні директиви з боку свого уряду і що він робить запит у Варшаву. Отже і я посилаю свій мемуар до Вас, пане міністре, і

прошу дуже негайно зробити відповідні пояснення самому МЗС. Я дійсно певен, що від директив з Варшави і від польськ[ого] делегата може залежати справа з одержанням нами австрійських фондів.

Сьогодні, 8-го був у Генер[ального] Секретаря Репар[аційної] Ком[ісії] п. Герберта і передав йому свою ноту проти Моркотуна. Я не хотів її писати раніш, бо це могло принизити мене через цю писану полеміку з таким дружним агентом і обтяжувався устними поясненнями і характеристиками. Але після того ж як мене в Реп[араційній] Ком[ісії] попросили дати таку ноту, справа мінялася. Герберт при мені її прочитав і видно, що принаймні в особі Моркотуна симпатій не має. Аналогічну ноту з малими варіаціями я доправляю до голови ради міністрів і копії до інших осіб (копії цих нот надсилаю). Герберт сказав, що справа з австр[ійськими] фондами вже студіюється в фінансовій комісії. Далі він сказав, що австр[ійський] уряд з свого боку просить прискорити справу і дати йому дозвіл виплатити нам гроші (цими днями буду у австр[ійського] міністра) щодо можливого успіху справи, Герберт сказав знов, що після моїх пояснень справа дуже ясна і коли б делегати не боялись, що з Австрії хтось вдруге буде вимагати ці самі гроші. Я попросив звернути увагу на кінець мого мемуара, де я саме вказую, що всі майже гроші застаються в самій Австрії, і що не може бути такого укр[аїнського] уряду, в майбутньому, який би не схотів визнати боргів України перед різними австрійськими установами. Далі я згадав, що нам Червоний Хрест просить виділити справу з одержанням ним 2 000 000 крон в скоршому порядку. Герберт зацікавився тим і порадив добитись, щоб Інтерн[аціональний] Черв[оний] Хрест підтримав цю вимогу нашого Черв[оного] Хреста. Це може справити добре вражіння на реп[араційну] ком[ісію] (в цій справі роблю заходи через п. Ге). Словом коли Герберт був раніше дуже милим, то після того як побував у нього мій приятель М[agallon] він став ще прихильнішим.

Про справу з нотою франц[узького] МЗС до Репар[аційної] Ком[ісії] Герберт мені роз'яснив, що згідно встановленому порядку ця нота мусіла попасти до франц[узької] делегації при Реп[араційній] Ком[ісії], звідти до Генер[ального] секретаріату Репараційної Комісії ця нота досі ще не поступала.

Поруч з цими заходами перед самою Реп[араційною] Ком[ісією] я веду акцію і перед МЗС. Вчора депутат М[agallon] був у найближчого співробітника і приятеля Briand і говорив про нашу справу. На тому

Документи про дипломатичну діяльність...

тижню M[agallon] буде сам у Briand. Сьогодні я бачився з депутатом G[ailhard]-B[anceil], у якого був кілька день перед цим, передав йому мемуар, документи і розказав все, що трапилося мені в МЗС. В результаті G[ailhard]-B[anceil] вчора був у V[riand] і подав йому кратке резюме мого мемуара закінчивши свою замітку тим, що не даючи можливості і навіть заважаючи Україні одержати свої фонди Франція тільки згубити ті симпатії, які вона на Україні мала. V[riand] сказав, що він вже має у себе мій мемуар і студіює справу. Таким чином не сказав ні, що вже добре. З нетерпінням чекаю виступу перед V[riand] мого приятеля M[agallon], який більше ще знає справу. Після цього в залежності від розмов M[agallon] і я зможу шукати цього побачення. Знаючи мене, пане міністре, як чоловіка гарячого і нетерплячого, Ви розумієте скільки нервів мені коштує вичікувати і зберігати себе від занадто скорих вчинків, але дипломат мусить мати терпець і я чекаю і терплю і все ж не йду навпростець.

Робив я і інші заходи перед МЗС, але поки що вони не дали реальних наслідків.

Страшенно тяжко що в момент, коли засідала рада Союзу Народів в Женеві на цілу Місію було у нас 3–4 сотні франків. Ніякої можливості виїхати не було, всі мої спроби заборгували або одержати гроші від кооператорів не вдалися. Отже мусів обмежитись нотою до ген[ерального] секр[етаріату] Союзу Народів надіславши разом з копіями з різних нот про Моркотуна і мемуаром. Коли матиму можливість на два дні проїзду до Женеви. Вже пора думати чи ставити свою кандидатуру знов на асамблеї. Це дуже важне питання і над ним треба добре поміркувати. Побуваю ще цілком приватно у когось із більш пристойних росіян, щоб обговорити про біженську справу.

А тепер на кінець pro domo sua: протягом місяця травня кооператори обіцяли продати автомобілі разом з своїми по 22–24 тисячі кожний. Але їх купці в початку червня їх покинули і їх автомобілі досі стоять. Я ж звернувся до всіх можливих комісіонерів і вияснив що ціни страшенно упали, а головне, що покупці авто раптом зникли. З величезними труднощами продали одне авто за 14 000 фр. (тепер це добра ціна), а другий маємо продати за 12 000. Це збило всі мої рахунки. Я поставив перед кооператорами питання: коли в серпні не дадуть мені гроші мушу ліквідувати місію. Це заявлено і Вам цілком категорично. Вже з кінця травня ми ведемо страшенну економію, зменшили собі платню більш ніж у двоє, але це не помагає і ліквідація є неминуча. Що

Олександр Шульгин в українському державотворенні...

це значить з політичного боку Ви самі розумієте: торжество Морктуна... Сподіваюсь все ж, що Ви або кооператори не допустять місію до цього. Для нас має тепер значіння навіть 5 000 франків. Ми виробили план на якому нам на осінь зиму і весну треба всього 50 000 фр., але прийдеться мешкати під Парижем і жими з свого огороду (тут це цілком можливе і реальне. Словом ми готові на всі жертви аби не дати місії померти, бо тоді в паризьких ворожих нам колах заспівають одходну не тільки Місії, а і самій УНР.

Зараз за два три дні виїзджу з Парижу, щоб одпочить бо боюся повернення моїх сердечних припадків. Прошу ж вжити всіх відповідних заходів у Варшаві перед МЗС. Документи які надсилаю дуже просив би перечитати і може навіть зробити мені свої уваги, коли в їх буде потреба.

Копію листа прошу передати п. Головному Отаману, разом з щирим покліном.

З щирою і правдивою пошаною

Олександр Шульгин

Публікується вперше, копія завірена дипломатичним відділом департаменту чужоземних зносин МЗС УНР, машинопис, зберігається у ЦДАВО України: Ф. 3603. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 8–10.

№ 18

Лист Олександра Шульгина до Симона Петлюри

Париж, 11 серпня 1921 року

Високоповажний Симоне Васильовичу,

Нарешті я маю дві пошти через генерала Дельвіга і кн. Трубецького. Маю Ваші листи і особливо дякую за останній від 27 липня.

Користуючись нагодою, щоб передати цю пошту і не маю часу написати докладного листа до МЗС, а тому обмежусь коротким листом.

1) Справу з нашими австрійськими грішми обороняв усіма можливими засобами. Але, що з того вийде і коли те рішення прийде сказати трудно.

2) В справі німецьких фондів і тієї ноти фран[узького] МЗС (про яку я писав в листі від 23 і 28 червня) можу сказати тільки одно: мало шансів, що ми одержимо тепер ті мільйони, але жодних не має, щоб ці

Документи про дипломатичну діяльність...

кошти попали в руки Моркотуна, чи яких російських кол. Це говорю з слів самих авторитетних чинників і ці слова для мене стверджені були і документами.

3) Після того як я вияснив, що все ж нота фран[цузького] МЗС лежить у французькій делегації при репараційній комісії і не взята назад після всіх моїх пояснень я вирішив звернутись до Briand з відповідною заявою. І спершу спробувати побачитись з самим Briand, хоч я і не надіявся, що він мене прийме тепер. На мій лист Briand відповів особистим листом до мене, який при цьому прикладаю. В цьому листі він висловлював свій жаль, що не може мене прийняти зараз і просить як можна скорше переказати все те, що я хотів п. Fernand Grenard. Можна звичайно допустити, щоб у Briand перед конференцією дуже багато справ. Але ясно і те, що він мене не хотів бачити, бо нічого доброго він мені сказати не міг. Все ж треба одмитити і той факт, що Briand не хотів мене образити і не хоче мене одпихати. Це особливо стане ясно, коли я нагадаю, то по моему приїзді, коли я написав йому першого листа і завіз картку, він мені зараз же відповів, приславши мені свою офіційну візитову картку. Я зараз же побував у Fernand Grenard, який на цей раз прийняв мене надзвичайно чемно і заявив, що голова ради міністрів просив мені передати свій щирий жаль, що зараз він абсолютно позбавлений можливості прийняти п. Шульгина, але що його дуже цікавить та мета, на яку я маю говорити. Одмічаю, що лист до мене був хоч і на бланку МЗС... але адресований приватно не як голові місії, а як п. Шульгину.

4) Повторюю що все це скоріше чемність до нас, не бажання нас одпихнути. Зараз же я маю автентичний документ, який є результатом демаршів одного з наших друзів. Цей документ привезе Вам ген. Дельвіг. Добре те, що принаймні тепер нам ясно, як дивиться на нас сучасний уряд в особі МЗС. Коротко резюмую так: а) Старих “тріхів” України з Берестейським миром вони і досі не забули; б) Наш уряд (без огляду на “персональні достоїнства самого Петлюри чи його агента Шульгина”) вони не визнають урядом а одною з груп борючихся між собою емігрантів; в) Через це німецькі фонди вони не вважають можливим передати нам; г) До самої України відношення не є абсолютно негативне. Україна і український нарід визнаються як факт і можливість незалежності України припускається, хоч до тепер нарід ще своєї волі остаточно не виявив. Про цей документ теж розкаже ген. Дельвіг і дасть вам мої репліки.

5) На побаченню у Grenard'a 3/VIII я передав мемуар до Briand, який складається з трьох пунктів: а) справа фондів і відповідь контрпропозицією на ноту фр[анцузького] МЗС від 20-го іюня до репараційної комісії, б) сучасний стан України і завдання нашого уряду, в) загальна політика на Сході Європи. Цьому документу я надаю велику вагу і просив би Вас, Симоне Васильовичу, прочитати його і коли треба зробити свої уваги.

б) Тоді я 3/VIII подав ноту до Найвищої Ради, до її голови Briand. Я знаю, що цим беру на себе велику відповідальність і навіть перевищую свої права, але судитимете потім, я ж відвічальності ніколи не боюся. Зміст ноти і значення її Ви зрозумієте з тексту. Треба в наших інтересах використовувати сучасну ситуацію. Моя пропозиція не здається тут утопічною і багатьох дуже зацікавила. Досить Вам сказати, що я одержав від делегації Сполучених Держав Америки два листи: від голови делегації полк[овника] Harvey'я і від тутешнього американ[ського] амбасадора Herrick'a – обидва говорять, що нота і пропозиція їх дуже цікавить. В усякому разі ця нота нагадує конференції про наше існування, а може буде темою розмов на засіданнях. Сподіваюся мати ще в цій справі побачення. Прошу сказати мені що Ви думаєте в цій справі: маркіз de Magallon і Frédéric François-Marsal, міністр Фінансів в кабінеті Millerand'a і Leagues сказали мені, що цей виступ мій є зараз найбільш реальний і цим тільки я можу поставити нашу справу на реальний ґрунт.

7) Зі згаданим François-Marsal я був знайомий ще в 1919 році, і тепер це знайомство я відновив. На щастя він виявив дуже великий інтерес що до нашої справи і я думаю, що він нам допоможе разом з Magallon, з яким він в добрий відношеннях. З ним я говорив і про наші економічні перспективи, бо Fr.-Marsal є один з найбільших фінансистів Франції, який мав інтереси і на Україні. Коли пригадати, що теперішній міністр Paul Doumer (фінансист і великий мільонер) теж цікавиться Україною, то це добра перспектива на майбутнє.

8) Нарешті 4 республіки Кавказу надіслали офіційне сповіщення про свій союз і самий текст договору, який я цими днями надішлю. Цей союз базується на 4 основах: а) арбітраж у всіх спірних справах між республіками, б) військовий союз, в) таможенний, г) спільна дипломатична акція. Я їм одповів, листом, який прикладаю. Мав розмову з Чхенкелі, Гегечкорі, а вчора з Топчибашевим, головою делегації Азербайджану. Я прямо ставлю питання про наш союз з ними і про

Документи про дипломатичну діяльність...

спільну акцію перш за все дипломатичну в смислі виведення червоних військ з наших територій. Виявилось, що вони так само як і я звернулися до Найвищої Ради з вимогою настояти, щоб большевики вивели свої війська з їх республік.

9) Перед Союзом Народів вони ставлять теж це питання, і я думаю, що нам треба йти з ними. Домагались ж до прийому до Союзу зараз неможливо. В своїх попередніх листах я вже писав і запитував Анд[рія] Вас[ильовича] в цій справі, але відповіді в листах на це не нахожу і не знаю навіть чи ці листи дійшли (через те надсилаю копії листів і вже надісланих документів). До акції перед Союзом Народів треба готуватись зараз. Треба побувати в Женеві тепер і особливо під час Асамблеї. А грошей нема... Значіння для нас Союзу Народів дуже велике.

10) Був у мене представник Семеніва, атамана дальневосточного, генерал Кранковський, каже, що Семенів хоче вести спільну акцію з усіма антибольшевицькими силами. Генерал Кранковський має побувати в Тарнові і хоче запропонувати союз з нами. Готовий визнати нашу незалежність. Про Семеніва маю ще окремо написати.

11) Бачився випадково Авсеньтьєвим і мав досить цікаву розмову. До наших грошей вони таки підбиралися, але більш не мають надії їх одержати. Од Моркотуна одрікаються. Багато говорили про голод.

12) Сьогодні буду разом з генералом Дельвігом у Генштабі. Я дуже радий приїзду генерала, який перш за все освітлив мені стан в Тарнові і становище на Україні. Я дуже щасливий що міг нарешті детально поділитися всім, що мені, за ці 5 місяців прийшлося пережити. До того ж зараз дуже гарячий і важний момент, як Ви бачите самі з мого листа. Генерал Дельвіг безумовно імпонувати французам і за короткий час його перебування, я дуже його прошу побувати де можна, особливо в військових колах.

13) Тринадцятий пункт найбільш трагічний: на 10 августа я признав ліквідацію місії і 10 августа був у кооператорів і запитав їх про гроші. Саме на цей день п. Сербіненко обіцяв мені дати відповідь. Але Сербіненко не повернувся з Марселю і вони (Тимошенко і Горбань) нічого не знають і нічого не обіцяють. Тепер і мене це обурює. В принципі вони згодні, але безхозяйственность довела їх до того, що дійсно в Парижі готівки не має. Шумицький з своїми плянами здається нічого не вдіє і хто знає чи поїде ще в Аргентину. Я виробив разом пп. Коваленком і Галяфре план, по якому ми б могли майже рік утримувати

Олександр Шульгин в українському державотворенні...

місію коли нам дадуть 40 000 франків. Ми б наняли для місії дві кімнати, а самі б жили на фермі під Парижем з своїм огородом. Але зараз я вже про паліативи думаю: коли я матиму 10 тисяч я найму нове помешкання в 2 кімнатах, а сам десь буду міститися за містом в одній кімнаті. Таким чином місія все ж ще продовжила майже на два місяця своє існування. А там може кооператори таки продадуть своє майно. Отже я прямо звертаюся до Вас, високоповажний Симоне Васильовичу, бо я знаю що ніхто більше Вас не розуміє вагу існування місії в Парижі: 10 тисяч тепер можна знайти і в Тарнові. Закриття ж місії в Парижі – це смерть У. Н. Р. на міжнародному полі... За кілька днів я отпускаю своїх співробітників, які обидва так багато і щиро працюють. Сам якось пробуду до кінця місяця в квартирі: себ то виїзду в початку вересня ... Отже, рятуйте...

14) Але ще більше хвилюють мене вісті з Тарнова, хоч я і продовжую працю начебто нічого там не сталося. Франц[узький] уряд нас вважає ворогуючими між собою емігрантами – події останнього місяця виправдовують до певної міри цю опінію. Я занадто звик дивитись на нашу справу очима чужинців. І я не можу без болю і гіркою осуду дивитись на банкрутство і розпущення Ради Республіки, на яку я (Ви бачите з документів) завжди спирався. Невже ж в цей грізний мент ми будемо радувати ворогів своїх розкладом і взаємною ворожнечею. Невже не стане державного розуму, щоб уперто стояти на своєму... Я певен, що мої слова здадуться в Тарнові наївними. Хіба може бути єднання з тою чи іншою Францією... Забувають що в такий мент ні одна зріла нація не дозволить собі розкоші кризисів т. ін. Гірко, але тим упертіше треба стояти на своїх постах, тим, хто розуміє вагу нашої великої довгої, розрахованої на роки боротьби за наше визволення.

На кінець про Францію: вона не виправдує зараз надії на неї покладених. Але чи є у нас краща комбінація. Ні. Чи заказано нам в майбутньому Францію мати з собою. Так, бо це її інтерес. Отже треба базуватись на Румунії, Польщі і Франції. Все що можу роблю. З малими засобами великого не зробиш. Але я гадаю, що принаймні я даю Вам точні інформації і правдиві, а французам щораз нагадую про неминучість порозуміння з ними.

На цьому кінчаю. Прошу не відмовити дати розпорядження, щоб з цим листом довірочним познайомили тепер в. о. голови Ради Мініст-

Документи про дипломатичну діяльність...

рів і МСЗ, п. Лівницького, а також пп. Прокоповча, Ніковського, Чопівського. З глибоким поваженням і вдячністю.

Публікується вперше, оригінал, машинопис, зберігається у ЦДАВО України: Ф. 3696. – Оп. 2. – Спр. 30. – Арк. 61зв.–67.

№ 19

Лист Олександра Шульгіна до Міністра Закордонних Справ

Париж, 26 серпня 1921 року

Високоповажний Пане Міністре

Пишу Вам в останню хвилину перед від'їздом п. генерала Дельвіга. Про інші справи за останній місяць я вже писав в листі до пана Головного Отамана від 11 сього місяця і в листі до п. Василька від 15/VIII. Не маючи змоги вертатися до сих справ, я надсилаю Вам копії зазначених листів.

Тепер мушу резюмувати значіння приїзду до Парижу і 3-х тижневого перебування п. ген. Дельвіга. Хоч справи наші і не покращали, порівнюючи з травнем місяцем, але все ж п. ген[ерал] застав в Парижі напружену атмосферу, яка вказує на можливість близького боя в нашій справі і якихось можливих змін на Сході і в міжнародній політиці. Для моєї праці було дуже корисним те, що п. ген. зробив свої авторитетні доклади і в Генеральному Штабі, у генерала Weugand (де п. генерал був разом з моїм приятелем п. Magallon) та у його помічників і у Військовому міністерстві. Особливо велике вражіння справляв рапорт Фрунзе Михайла, з якого п. генерал зробив коротеньке резюме. Навіть для моїх приятелей було дуже корисним почути від такого великого військового чоловіка ясно і певну характеристику України з погляду її війни з большевиками. Приятелі після розмов з генералом стали ще певнішими нашими приятелями. Нарешті п. генерал побував зо мною і в Міністерстві з[акордонних] с[прав]. Ми думали мати побачення з Berthelot (Бертельо), але він саме знаходиться у відпустці. Отже ми побували лише у тимчасово завідуючого російським відділом п. Blanchet. п. Генерал певно сам розповість про цю зустріч, але я хочу одмити тут теж деякі моменти розмови. Перш за все п. генерал взяв дуже гострий тон, сказавши, що ми вже третій рік стукаємося у Ваші двері (Франції) і відповіді не маємо. Нас тут вважають навпаки якимись

бандитами. На це Blanchet зараз же відповів запевненням, що цього ніхто не думає і він не розуміє, де п. генерал міг це почути: “А преса?, а «Le Temps?»” – одповів генерал. “Пан Шульгин може засвідчити, що ми його приймаємо завжди з прихильністю (цього Blanchet я бачив в перший раз) і я можу Вас запевнити, пане генерал, що ми дуже уважно відносилися до заяв п. Шульгина. Щодо «Le Temps» то я знаю, що п. Шульгин був не задоволений на цей журнал за уміщення заміток Моркотуна. Але чому ж Ви не відповідали?!”.

Я мусів розказати, що всі мої відповіді не уміщались цим журналом (генерал перебиває: “Треба платити”) на тій підставі, що моє власне ім’я не називалось, а газета не вважає мене офіційним представником, який би мав право давати спростування українській справі. Вказав і на те, що редактор “Le Temps” говорить начебто в українській справі, у їх є порозуміння з МЗС. п. Blanchet сказав, що це неправда і він не розуміє, чому ж редакція “Le Temps” вважає Моркотуна компетентнішим за п. Шульгина в українській справі. Ми розвели руками. Коли Blanchet говорив, що вони мене добре приймають в МЗС п. генерал горяче сказав: “Як приватну людину”. – “Ні, як представника...”, пан генерал сердито перебиває “... групи емігрантів...” “...Ні, знов говорить Blanchet, – як представника України, як українця... “Ми маємо”, – продовжував він, – “великі симпатії до Вас і Вашого руху, але зараз ми захоплені цілком такими питаннями як Шлезів. Прийде час і наша політика поверне у Ваш бік”.

Таким чином Blanchet мав певний наказ переконувати нас, що Франція відноситься до нас добре. Цієї тактики вони весь час більше або менш додержуються відносно мене, але цей раз це особливо підкреслювалося. Можливо, що це викликало чутками пр[иміром] англо-німецьке порозуміння в українській справі.

Далі п. генерал дуже докладно вияснив історію і сучасний стан нашої війни, а я використовував момент, щоб ще раз з’ясувати польсько-український союз і його значіння в зв’язку з загальною політикою (Франція в союзі з Польщею, Україною, Румунією і т. д.).

На кінець Blanchet сказав, що моя нота 3-го августа про голод буде передана в відповідну комісію встановленому Верховним Сопітом. п. Генерал підняв ще угорську справу, себто про можливе перебування там кількох тисяч полонених.

Від Blanchet ми довідалися, що в згадану комісію про голод від Франції призначено Нуміса, ген. По, і Жиро. Ми зараз же вирішили по-

Документи про дипломатичну діяльність...

бувати перш за все у ген. По, Голови Фр[анцузького] Черв[оного] Хреста. Цього По п. ген. Дельвіг знав ще з часів війни, коли він приїздив до Перемишля, де ген[ерал] був комендантом. Сьогодні ми були у По і передали йому ноту 3го августа разом з маленькою, але дуже важною заміткою, яку при цьому прикладаю.

Я викладав зміст цих писань, а ген[ерал] По раз у раз ставив питання. Виявилось, що коли він не має ворожості до нас і взагалі досить благодушний чоловік, то разом з тим він нічого не знає. Все ж він зрозумів, що ми хочемо сказати, але розмова закінчилася характерними словами: комісія має накази Найвищої Ради не ставити питання в площину політичну і через це навряд чи може бути прийнята наша пропозиція, тим більше, що наш уряд не є визнаним. Не буду передавати як сам одстоював я тези, замітки, які прикладаю, і самої ноти.

На кінець я залишив дуже цікаву розмову з міністром с[прав] з[акордонних] Румунії Take Ionescu, який вчора у вечері прийняв нас з п. генералом. Перш за все Ionescu звернувшись до п. генерала розказав, що одержав ноту від Чичеріна, який жаліється, що в Румунії українці ведуть військову підготовку (здається, вказувалося на ім'я самого ген. Дельвіга).

Ionescu додав: значить у їх кепські справи. Далі звертаючись до мене (я з ним зустрічався у 1919 році в Парижі і мав довгу розмову: тоді він в Україну не вірив, тепер же здається, наш переконаний прихильник), сказав: “Мені неприємно говорити Вам, пане Шульгин, погані речі, але Ваше лихо ще не скінчилося, Ваші страждання ще не дійшли до краю. Ви мусите добре зрозуміти, що тепер Європа втомилася від творчості. В 1918 році Україну можна було будувати з закордону, тепер треба рахувати на свої власні сили. І я знаю, що Ви це і зробите, що Ви б'єтеся. Найвища Рада не має тепер жодної сили для акцій. Через це як не приємно мені було б бачити здійснення Ваших планів про звільнення України (моя нота 3-ого августа) я в них не вірю. Подивіться в якому становищі опинилася Найвища Рада: тільки визнала Грузію, як її захопили большевики. А хто зна чи не в кращому становищі Балтійські держави”.

В допомогу голодній Росії Ionescu не вірить зовсім. Про російську “революцію” сказав, що це не революція, а розпад східної монархії, подібної до тих, що знав і раніше схід. Далі я передав йому свій мемуар до Бріана, сказавши, що у нас з Румунією таємниць не має.

Олександр Шульгин в українському державотворенні...

Ця розмова дуже характерна: так говорить наш натуральний прихильник і дуже тверезий розумний політик.

Що я думаю робити далі.

Як не тяжке моє становище матеріальне я все ж ризикую і чекаю грошей. Іду хоч і дуже це мені трудно до Женеви. Тепер днів на два – три, а потім ще поїду у вересні. Готую великий мемуар, який буде майже закінчений, не дочекавшись Ваших інструкцій. Хочу подати ноту протеста проти большевицької окупації зв'язавши її з своєю нотою від 3-го серпня.

Також буду говорити в справі біженській. На цьому кінчаю. Прийміть, пане міністре, запевнення в цілковитій пошані і відданості.

О. Шульгин

Прошу цього листа передати Пану Головному Отаману.

З оригіналом згідно

Начальний дипломатичного відділу

Публікується вперше, копія завірена дипломатичним відділом департаменту чужоземних зносин МЗС УНР, машинопис, зберігається у ЦДАВО України: Ф. 3696. – Оп. 2. – Спр. 30. – Арк. 68–71.

№ 20

**Лист Олександра Шульгина
до Яна Токаржевського-Карашевича**

До його Екселенції

Пана в. о. Міністра Зак[ордонних] Спр[ав].

Високоповажний Пане Міністре

Тепер для мене вже більш менш ясно чого ми можемо чекати від Генуї. Додержуючись завжди тої думки, що я мушу бути для Вас і для нашого уряду правдивим дзеркалом, що відбиває дійсність такою, як вона є, навіть коли вона й не дуже приємна, – я і на цей раз від свого правила не одступлюся.

Документи про дипломатичну діяльність...

Питання про вивід червоних військ з України поставлено не буде, коли тільки не зміниться через якісь обставини програма встановлена вже великими державами. На зустрічі Poincaré і Lloyd George в Буйоні прийняті були гарантії, які мають бути поставлені большевикам. Але ці гарантії мають загальний характер і торкаються встановлення недоторканості особи і т. д. для купців іноземних і самих російських громадян.

Обстоюючи нашу справу спеціально всю аргументацію і основні висновки моєї ноти від 15 лютого я там говорив і французам і деяким чужоземним міністрам: большевики вимагають від вас колосальної затрати капіталу і т. д. Що вони можуть дати вам взамін? Нічого. При таких обставинах, держави мають повну можливість і рацію ставити большевикам різні умови. Спеціально та умова, яку ми пропонуємо, може бути дійсною гарантією в цілком економічному смислі.

Але кожного разу мені відповідали, що на конференції в Генуї мають бути поставлені тільки економічні питання, а ніяк не політичні. На цьому особливо настоював Чехословацький міністр. Питання про вивід московського війська з України розглядається ними як незвичайно складне політичне питання, на яке большевики в усякому разі не підуть. На це я відповідав, що хто зна, чи їх загальні гарантії більш реальні. Большевики натурально все підпишуть в Генуї, але як вони зможуть відновити нормальні правові відношення в Росії: для большевиків це є кінець їх існування, бо коли хоч на хвилю счезне ЧеКа і терор зараз же большевики будуть скинуті населенням. От же большевики і загальних гарантій прийняти не можуть. В такому разі говорили мені, ми їх одішлемо назад. Де хто з моїх опонентів схилився більше до того що це останнє ж дуже можливе. Але коли Ви не вірите взагалі в можливість реальних розмов з большевиками, чому Ви боїтесь поставити нашу справу хоч би вона Вам і здавалася нездійсненною що до моменту? Все ж сама постановка такої справи мала б своє значіння. Але на це у французів мається своя відповідь, яку мені офіційні особи і давали: ставлячи большевикам питання про скорочення, про переміщення військ французи різкують, що і їм поставлять інші держави аналогічні питання, що до скорочення і одкликання з деяких місцевостей і їх власних військ. А це при сучасній ситуації є неможливе. Але є ще більш важна причина: французи бояться, не мають сміливості поставити українську проблему. Як незнищений є престиж колишньої сили і слави російської імперії, вона все ж не

втратила свого ареалу. Що скаже майбутня Росія, коли вона нарешті повстане? Страх помести цієї майбутньої Росії дуже страшує французів що до України. Як це бачимо носяться французи з поляками, але все ж вплив російських кол і зараз є дужчий в Парижі за впливи польські. Нашу справу через тунел Росії дуже тяжко розрішати на дипломатичному полі. Україну можна збудувати тільки силою фактів, які матимуть місце на самій Україні. Зброєю, повстанням, війною... Тоді, коли зміниться ситуація на самій Україні, можна буде ясно і твердо поставити нашу справу за кордоном. Зараз же приходиться пристосовувати нашу політику до злочи дня, чи то голод в Росії, чи то конференція в Каннах, чи в Генуї і виступаючи з деклараціями на тему дня принаймні примушувати вислухувати себе, думати про нашу справу і звикати до того, що в природі така існує українська проблема. Наша сучасна дипломатична робота через це є перша за все підготовча робота і цим я ніскільки не зменшую її значіння. Ми мусимо через це лихоліття передати на далі незломаним, непохитним наш прапор української державності, української незалежності...

Є ще один аргумент у французів: постановка: питання про евакуацію України черв. військом буде розглядатися державами як політика на користь Польщі,.. значить вона викличе безперечну опозицію держав і перш за все Англії... З цього Ви бачите якою “популярністю” користується Польща. Що ж до Англії, то тут я нагадав своїм опонентам, що Англія зовсім не є такий великий друг Єдиної Росії. Там де діло торкалося її сфери впливу і де пахло нафтою, а саме на Кавказі, Англія оскільки у неї ставало сил підтримувала Грузію і Азербайджан. Цілком те ясно, що вона стоїть за неділимість Росії коли діло торкається України, тільки через те, що вигоди від відродження України матиме в першу чергу Франція, а не Англія. На це нічого не одповіли...

Що до особистого відношення пана P[oincaré], то хоч дехто з наших приятелів вже мав з ним розмови в нашій справі, остаточно я маю вияснити його відношення або через побачення P[oincaré] з іншими приятелями, котрі вияснять чи варто буде мені говорити з P[oincaré] зараз.

До цього маю ще додати уваги щодо відношення деяких інших країн до нас і до Генуї.

Англія і Lloyd George є основа Генуї. Lloyd George як відомо всі свої надії покладає на цю Геную, але це тільки показує оскільки безнадійно трудне становище Англії. Lloyd George драматично говорив

Документи про дипломатичну діяльність...

Roiscaré про колосальне безробіття в Англії про необхідність рятувати ситуацію. І давно ще розумні люди думають, що від конференції з розбійниками консумаційна сила Росії збільшиться!! Що фабрики в Англії запрацюють! Дуже можливо, що Lloyd George робить це для внутрішнього заспокоєння в Англії. Аж мовляв все зроблено і коли не вийшло не моя стало бути вина. Цей аргумент існує і для французів: мені прямо сказали в Мініст[ерстві], що тепер прямо ворожість до Сов[ітської] Росії не зустріне навіть у Франції співчуття серед громадської опінії. “Ми ставимо гарантії забезпеченості прав громадян в Росії як умову наших комерційних зносин з останньою. Удасться – добре. Не вдасться осягнути гарантії від большевиків, – опінія буде на боці уряду”.

Ситуація Lloyd George як відомо зараз дуже кепська і може він ще подасться до демісії ще до Генуї. Це буде ще більшою сенсацією ніж навіть демісія Briand. Але тут діло ще серйозніше: коли ми читаємо про Ірландію, Індію, Єгипет, повстання бурів, безробіття і можливість забастовки в самій Англії, повстає питання, чи не наближається розпад Англії. Пророком бути тяжко, але все можливо. Факт той, що Lloyd George заправся з большевиками, які підточили Англію і в Індії і навіть як це тепер виявилось на півдні Африки.

Велика все ж біда що у нас нікого не має в Англії. Від п. Кентського, з яким познайомився в Берліні у п. Василька, я дещо довідався. п. Кентський очевидно має зв'язки, був тепер кілька тижнів в Англії. Про Україну, про наші плани зараз не хочуть чути. Їм потрібен мир з большевиками, торгівля з Росією і Україною. Між іншим п. Кентський ще раз підтвердив те, що я вже не раз чув і від Коростовця і від Олесницького і від других: Марголін залишив в Англії вражіння серйозного чоловіка і там не розуміють, як український уряд міг його одізвати.

Англіїці на мої попередні ноти не одзивалися. Що ж до ноти, яку я надіслав в початку січня до Канн, то і Lloyd George через свого шефа кабінету подякував мене і амбасадор Hardinge поспішив сповістити, що ноту він уже переслав до Foreign Office, себто до МЗС. Це звичайно пояснюється найбільш останньою фразою ноти: друзі наших ворогів на Україні вважаються ворогами. Англіїці народ реальний!! На мою останню ноту і на мій лист з проханням про аудієнцію амбасадор одповів дуже славно: нота оскільки важна, що він зараз же надсилає її маркізу Curzon'у, а тому потреба в аудієнції одпадає сама собою.

Справу з Італією маю вияснити цими днями. Приїхав навіть амбасадор Сфорца. Про нього чув начебто він українофіл. Побачимо.

Сполуч[ені] Штати обзиваються весь час на мої ноти. З приводу ноти від 15 лютого бачився з радником амбасади, який очевидно спеціально студіює східноєвропейські питання. Сполуч[ені] Штати твердо стоять на думці про неподільність Росії. Од де нам потрібно представництво – це в Вашингтоні!! Про відношення Америки до Генуї взагалі знаєте з газет. До того ж відношення Сполуч[ених] Шт[атів] до Європи досить яскраву характеристику Ви знайдете, пане міністре, в № 4 пресовому звіті нашої місії.

10 березня мав розмову з Osuský, чехословацьким міністром. Він мені в відповідь на мою декларацію, одповів теж цілою декларацією про своє відношення до Генуї: чехи гадають, що ця конференція є завчасна. Далі їх погляд цілком сходиться з французьким. Це пояснюється в великій мірі тим, що вже здавна Венеж є інструктор французькому Мін[істерстві] Зак[ордонних] Справ що до російської політики. Експерти Франц[ії] працювали на підставі чеських відомостей про Росію. Так ці експерти висловились на підставі чеських повідомлень, що в першу чергу слід подбати про розвиток бурякових плантацій на Україні. Розмова з Osuský цілком покривається тими загальними увагами, які я подав вище. Чехи – рішуче не підтримують наших домагання про вивід військ з України: це “політичне” питання, в Генуї ж мусять стояти на порядку денному тільки економічні питання...

Того ж дня 10/III був у барона Gaiffier бельгійського амбасадора, який першим ділом сказав, що надіслав мою ноту до свого міністра з[акордонних] с[прав]. Далі він сказав, що Бельгія має великі інтереси на Україні і тому дуже цікавиться нашою справою і взагалі російською. Амбасадор довго розпитував мене про всі наші справи і нарешті обіцяв передати зміст нашої розмови до свого Міністра. Він запитав мене чи не збираюся я сам поїхати до Брюсселя, на що я сказав, що ми вже маємо там нашого представника. Амбасадор видно не вірить в конференцію і ставиться до неї негативно. До наших жадань скоріше позитивно. Бельгія виробила свою програму для Генуї, вона сходиться з французькою. Бельгійці тільки ще яскравіше домагаються системи капітуляцій.

Деякі другі амбасади і легації, наприклад португальці, голландці, німці, болгары, китайці і т. д. сповістили мене, що мою ноту переслали до своїх урядів.

Документи про дипломатичну діяльність...

18/III – у мене ці дні стільки роботи і різних підготовчих зустрічей, що не міг учора закінчити свого звіту. Отже зараз одсилаю так як є з тими що друга його половина прийде до Вас, пане міністре, за два три дні. Маю написати про поляків, румин, вшанування Шевченка, яке мало тут політичний характер, товариство Чорного Моря, про Грузію і т. д. Зараз же тільки закінчу самим головним: вчора мій приятель депутат, член Ком. по зак. справам, говорив з Р[oincaré] про наші справи і про моє побачення. Отже Р[oincaré] охоче погодився, але сказав депутату, що зпершу хоче з ним ґрунтовно поговорити про наші справи і фіксувати побачення на тому тижню. Тоді виясниться остаточно про день мого побачення, коли мені більше пощастить з Р[oincaré] ніж у графа.

З щирою і правдивою пошаною О. Шульгин

Публікується вперше, оригінал, рукопис, зберігається у ЦДАВО України: Ф. 3696. – Оп. 2. – Спр. 509. – Арк. 24–39.

Документи публікуються зі збереженням лексики та синтаксису, але за сучасною орфографією та пунктуацією. Назви періодичних видань, прізвища, а також латинські та французькі терміни подані в оригінальному написанні, так як це практикував Олександр Шульгин у своїх листах.

**Коментарі до прізвищ, які згадуються
у листах Олександра Шульгина**

- Авалов (Авілашвілі) Зураб, грузинський дипломат.
- Авксеньтьєв Микола, російський емігрант у Парижі.
- Барановський Христофор, міністр фінансів УНР.
- Василько Микола, голова дипломатичної місії УНР у Швейцарії (Берн) з липня 1919 року, член делегації УНР на конференцію у Спа (липень 1920 року); керівник посольства УНР у Німеччині та дипломатичної місії УНР в Італії.
- Винниченко Володимир, колишній член Директорії УНР.
- Врангель Петро, генерал Добровольчої армії.
- Галяфре Леонід, секретар делегації УНР на Мирній Конференції в Парижі при Михайлу Тишкевичу.

Олександр Шульгин в українському державотворенні...

- Галіп Артем, радник делегації УНР на Мирній Конференції в Парижі, звільнений графом Михайлом Тишкевичем у грудні 1919 року, створив “Le comité de l’action”, опозиційну до УНР організацію в Парижі.
- Ге Микола, французький громадянин, син відомого художника з України Миколи Ге.
- Гегечкорі Євген, міністр закордонних справ Грузії.
- Гербель Сергій, останній голова уряду при гетьмані Скоропадському.
- Дельвіг Сергій, генерал армії УНР, командирований до Румунії для формування армії УНР.
- Денікін Антон, генерал Добровольчої армії.
- Керенський Олександр, голова Тимчасового уряду в Росії.
- Коваленко Олександр, помічник Олександра Шульгина під час засідань Ліги Націй у Женеві. З березня 1921 року особистий секретар при дипломатичній місії УНР в Парижі.
- Колчак Олександр, генерал Добровольчої армії.
- Кочубей Михайло, граф, бажав працювати у дипломатичній місії УНР в Парижі.
- Левицький Микола, заступник голови (Миколи Василька) дипломатичної місії УНР в Швейцарії (Берн).
- Ленін (Ульянов) Володимир, голова уряду большевицької Росії.
- Лівицький Андрій, голова дипломатичної місії УНР в Польщі (жовтень 1919 – жовтень 1920), голова уряду УНР (жовтень 1920 – березень 1921).
- Лозинський Михайло, член делегації УНР на Мирній Конференції в Парижі, експерт у західноукраїнському питанні під час спільних засідань із польською делегацією.
- Лукасевич Євмен, голова дипломатичної місії УНР у Швейцарії від жовтня 1918 року до липня 1919 року.
- Макаренко Іван, представник Кубанського краю у Чехословаччині.
- Маклаков Василь, колишній представник Тимчасового уряду Росії в Парижі.
- Марголін Арнольд, член делегації УНР на Мирній Конференції в Парижі (травень – вересень 1919 року), голова дипломатичної місії УНР у Лондоні (січень – жовтень 1920 року), член делегації УНР на Конференції у Спа (липень 1920 року), юридичний консультант при МЗС УНР.

Документи про дипломатичну діяльність...

- Моркотун Сергій, особистий секретар гетьмана Павло Скоропадського, виступав проти самостійної України, за єдність українців і росіян у державному житті.
- Ніковський Андрій, міністр закордонних справ УНР з травня 1920 року.
- Олесницький Ярослав, заступник голови дипломатичної місії УНР у Великій Британії з червня 1919 року.
- Павленко Михайло, генерал армії УНР.
- Перепелиця Степан, член торгівельно-фінансової місії УНР до Франції, Італії, Бельгії, а пізніше до Швейцарії (лютий – липень 1919 року), входив до “Le comité de l’action”.
- Петлюра Симон – Голова Директорії УНР, Головний Отаман військ УНР.
- Петрушевич Євген, диктатор Західної Облaсті УНР.
- Прокопович В’ячеслав, голова уряду УНР (травень – жовтень 1920 року).
- Раковський Християн, голова большевицького уряду в Україні.
- Савінков Борис, голова антибольшевицького “Русского политического комитета” у Варшаві.
- Семенов Григорій, антибольшевицький отаман з Сибіру.
- Сидоренко Григорій, голова делегації УНР на Мирній конференції в Парижі (січень – серпень 1919 року), потім займав посаду виконуючого обов’язки посла УНР в Австрії.
- Скоропадський Павло, гетьман України у 1918 році.
- Славинський Максим, голова дипломатичної місії УНР в Чехословаччині.
- Смаль-Стоцький Роман, заступник, а з січня 1920 року виконуючий обов’язки посла УНР у Німеччині.
- Спалайкович Мирослав, серб, член югославської делегації до Ліги Націй (Женева) (15 листопада – 18 грудня 1920 року).
- Стемповський Станіслав, міністр УНР.
- Сумбатов (Сумбаташвілі) Михайло, князь, грузинський дипломат.
- Тимошенко Володимир, член делегації УНР на Мирній Конференції в Парижі, економіст, кооператор у Франції.
- Тишкевич Михайло, граф, голова делегації УНР на Мирній Конференції в Парижі (серпень 1919 року – січень 1921 року), голова делегації УНР на конференції у Сан-Ремо (квітень 1920 року), Спа (липень 1920 року).

Олександр Шульгин в українському державотворенні...

- Топчибашев Алі Мардан, голова азербайджанської делегації у Франції.
 - Фещенко-Чопівський Іван, Голова Української економічної військово-закупівельної комісії у Польщі (1920 р.), Голова Ради Республіки в еміграції (січень–серпень 1921 р.).
 - Фрунзе Михайло, командувач большевицької армії в Україні та Криму.
 - Чижевський Павло, голова торгівельно-фінансової місії УНР до Франції, Італії, Бельгії, а пізніше до Швейцарії (лютий – липень 1919 року).
 - Чичерін Георгій, комісар закордонних справ большевицької Росії.
 - Чхенкелі Акакій, посол Грузії у Франції.
 - Шумицький Микола, член делегації УНР на Мирній Конференції в Парижі (вересень 1919 року – березень 1921 року).
 - Юденіч Микола, генерал Добровольчої армії.
-
- Askenazy Szymon (Ашкеназі, Шимон), член польської делегації до Ліги Націй (Женева) (15 листопада – 18 грудня 1920 року).
 - Bagge Picton (Багге Піктон), представник Великої Британії в Україні.
 - Barnes George (Барнс Джордж), лідер робітничої партії (Labour Party), член британської делегації до Ліги Націй (Женева) (15 листопада – 18 грудня 1920 року).
 - Beate (Беате) генеральний секретар репараційної комісії.
 - Beneš Edvard (Бенеш Едвард), міністр закордонних справ Чехословаччини.
 - Berthelot Philippe (Бертельо Філіп) генеральний секретар політичного і комерційного департаменту МЗС Франції.
 - Blanchet (Бланше) французький консул.
 - Borden-Turner (Боден-Тарнер), полковник, особистий секретар лорда Роберта Сесіля.
 - Bourgeois Leon (Буржуа Леон), віце-президент Ліги Націй та член французької делегації (15 листопада – 18 грудня 1920 року).
 - Branting Karl (Брантінг Карл), голова уряду і міністр закордонних справ Швеції, віце-президент Ліги Націй та член шведської делегації до Ліги Націй (15 листопада – 18 грудня 1920 року).
 - Briand Aristide (Бріан Арістид), голова уряду і міністр закордонних справ Франції (січень 1921 – січень 1922).
 - Cecil Robert (Сесіль Роберт), лорд, один із ініціаторів створення Ліги Націй.

Документи про дипломатичну діяльність...

- Clinchant Georges (Кліншант Жорж), радник французького посольства у Швейцарії.
- Curzon George (Джордж Карзон), міністр закордонних справ Великої Британії (жовтень 1919 року – січень 1924 року).
- Debois Louis (Дюбуа Люїс), французький делегат до репараційної комісії.
- Doret Frederic (Дорет Фредерік).
- Doumer Paul (Дюмер Поль), міністр фінансів в уряді Арістиди Бріана.
- Drummond Eric (Драмонд Ерік), генеральний секретар Ліги Націй у листопаді – грудні 1920 року.
- Dušek Cyril (Душек Кирил), член чехословацької делегації до Ліги Націй (Женева) у листопаді – грудні 1920 року.
- François-Marsal Frédéric (Франсуа-Марсаль Фредерік), міністр фінансів в урядах Александра Мільерана і Жоржа Лейга.
- Gaiffier Edmond de (Гайфер Едмонт), бельгійський посол до Франції.
- Gailhard-Banceil (Гаярд-Бансель), французький депутат.
- Grenard Fernand (Гренар Фердинанд) голова російського відділу МЗС Франції.
- Hardinge Charles (Гардінг Чарльз) британський посол у Франції.
- Harvey George (Гарві Джордж) делегат США на конференцію послів у Франції.
- Herrick Myron (Герік Мирон), посол США до Франції.
- Huneus Antonio (Гунеус, Антоніо), віце-президент Ліги Націй та член чилійської делегації (15 листопада – 18 грудня 1920 року).
- Humans Paul (Гиманс Поль), президент Ліги Націй та член бельгійської делегації (15 листопада – 18 грудня 1920 року).
- Ionescu Take (Йонеску Таке), міністр закордонних справ Румунії.
- Ionescu Thoma (Йонеску Тома), голова румунської делегації до Ліги Націй (Женева) (15 листопада – 18 грудня 1920 року).
- Leagues Georges (Лейг Жорж), голова французького уряду (вересень 1920 року – січень 1921 року).
- Lloyd George David (Ллойд Джордж Девід), голова уряду Великої Британії.
- Loucheur Louis (Люшер Люїс), міністр “des Régions libérées”.
- Magallon de, Xavier (Магаллон Ксав’єр), французький депутат, товариш Олександра Шульгина.
- Malczewski (Мальчевський), польський повірений у Чехословаччині.

Олександр Шульгин в українському державотворенні...

- Mantoux Paul (Мантокс Пауль), директор політичної секції секретаріату Ліги Націй (15 листопада – 18 грудня 1920 року).
- Masaryk Tomáš (Масарик Томаш), президент Чехословаччини.
- Maucleere Eugene (Моклер Євген), заступник голови французької делегації до репараційної комісії.
- Meierovics Zigfrīds (Меєрович Зігфрід), міністр закордонних справ Латвії.
- Millerand Alexandre (Малеран Александр), президент Франції (вересень 1920 року – червень 1924 року).
- Motta Giuseppe (Мотта Джузеппе), почесний голова Ліги Націй (15 листопада – 18 грудня 1920 року).
- Nansen Fridtjof (Нансен, Фрідтьоф), член норвезької делегації до Ліги Націй (Женева) (15 листопада – 18 грудня 1920 року).
- Octavio Rodrigo (Октавіо, Родріго), віце-президент Ліги Націй та член бразильської делегації (15 листопада – 18 грудня 1920 року).
- Osuský Štefan (Осуски Стефан), посол Чехословаччини в Парижі, член чехословацької делегації до Ліги Націй (Женева) у листопаді – грудні 1920 року.
- Paderewski Ignacy (Падеревський, Ігнатій), голова польської делегації до Ліги Націй (Женева) у листопаді – грудні 1920 року.
- Pittard Eugène (Піттард Євген), професор антропології в Женевському університеті.
- Poincaré Raymond (Пункаре Раймонд), міністр закордонних справ Франції (січень 1922 – червень 1924 року).
- Pouillet Prosper (Пуле Проспер), член бельгійської делегації до Ліги Націй (Женева) (15 листопада – 18 грудня 1920 року).
- Pueyrredón Honorio (Пуєрридон Гоноріо), міністр закордонних справ Аргентини, віце-президент Ліги Націй та член аргентинської делегації (15 листопада – 18 грудня 1920 року).
- Saint-Aulaire Charles (Сент-Еулер Шарль), граф, представник Франції в Румунії (1917).
- Salvago-Raggi Giuseppe (Сальваго-Раджі Джузеппе), італійський представник у Парижі.
- Schanzer Carlo (Шанцер Карл), італійський міністр фінансів, заступник голови італійської делегації до Ліги Націй (Женева) (15 листопада – 18 грудня 1920 року).

Документи про дипломатичну діяльність...

- Selby Walford (Селбі Велфорд), керівник департаменту російських справ при міністерстві закордонних справ (Foreign Office) Великої Британії.
- Tabouis Georges (Табуї Жорж), генерал, комісар республіки Франції в Україні.
- Tittoni Tommaso (Тіттоні Томас), віце-президент Ліги Націй та член італійської делегації (15 листопада – 18 грудня 1920 року).
- Titulescu Nicolae (Тітулеску Ніколае), румунський представник у Парижі.
- Viviani Rene (Вівіані Рене), член французької делегації до Ліги Націй (Женева) (15 листопада – 18 грудня 1920 року).
- Weugand Maxime (Вейган Максим), французький генерал, голова військової місії Антанти в Польщі.
- Wielowiesky (Веловеський), член польської делегації до Ліги Націй (Женева) (15 листопада – 18 грудня 1920 року).
- Zamoyski Maurycy (Замойський Маурицій), граф, польський посол в Парижі.
- Zoka ed Dowleh (Зока ед Довлег), емір, член перської (іранської) делегації до Ліги Націй (Женева) (15 листопада – 18 грудня 1920 року).

Публікація Валентина Кавунника

ДВІ ЛИСТІВКИ ОЛЕКСАНДРА ШУЛЬГИНА ДО КОСТЯ ШИРОЦЬКОГО

В Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (ІР НБУВ), фонд № 152 нами віднайдено дві листівки українського політичного, громадського та культурного діяча Олександра Шульгина (1889–1960) до українського мистецтвознавця Костя Широцького (1886–1919). Зважаючи на те, що епістолярна спадщина О. Шульгина на сьогодні є недостатньо дослідженою, вважаємо доцільним подати невелику інформаційну розвідку з метою заповнення прогалин у вивченні особистості цього видатного, але незаслужено забутого українця.

Виходячи зі змісту листівок, на момент їх написання кореспонденти були вже добре знайомі між собою та мали одне коло спілкування. Це знайомство відбулося очевидно у Петербурзі, де обидва спершу навчалися, а потім викладали в університеті, О. Шульгин вивчав історію та філософію (1908–1915), а К. Широцький працював при кафедрі історії мистецтва (з 1915 р.). Пов'язувала їх також активна участь у житті української громади Петербурга, а згодом і праця на різних посадах в уряді УНР.

Виявлені листівки є короткими за змістом, але містять інформацію, яка може стати у пригоді дослідникам особистостей О. Шульгина та К. Широцького, допоможе уточнити відомості про їх місцеперебування, коло знайомих, діяльність. Вони також містять інформацію про кількох інших українських культурних діячів.

Перша листівка датується 30 грудня 1915 р., друга 10 січнем 1917 р.

У першій листівці йдеться про приїзд О. Шульгина наприкінці грудня 1915 р. у Київ. Автор вітає К. Широцького з прийдешнім Новим роком, ділиться своїми планами про перебування у місті та висловлює стурбованість, що не встиг попередити Кареева (очевидно йдеться про Миколу Івановича Кареева, російського історика, професора Петербурзького університету) про приїзд Павла Івановича (очевидно йдеться про Зайцева Павла Івановича, українського громадсько-політичного та культурного діяча, який разом з К. Широцьким збирав матеріали для Шевченківського відділу Історичного музею).

Ю. Горбач. Дві листівки Олександра Шульгина...

У другій листівці від 10 січня 1917 р. О. Шульгин звертається із проханням до К. Широцького дістати для нього спогади про подорож Людмили Старицької-Черняхівської. Припускаємо, що йдеться про подорож Старицької-Черняхівської у Сибір і Поволжя у 1916 р. У цей час вона працювала в товаристві допомоги біженцям “Юг России”, розшукувала висланих галичан та допомагала їм матеріально. Повертаючись назад до Києва, у Москві вона зустрічалася з інтернованим М. Грушевським та В. Винниченком, останній перебував у російській столиці під чужим прізвиськом.

Нижче подано листівки зі збереженими особливостями авторського написання. У квадратних дужках розкрито скорочення. Дати встановлено за поштовими штампелями і проставлено у квадратних дужках курсивом.

№ 1

Петроград

Кронверский пр[оспект] д[ом] 75, кв. 8

В[исоко]П[оважному] Д[обродію]

Костю Віталієвичу Широцькому

[30 грудня 1915 р.]

Високоповажний Кость Віталієвич!

Аж ось я у Києві. Всі справи свої [?] і сьогодні ж буду у Комітеті, далі і у окремих осіб. Я тут винен перед Пав[лом] Ив[ановичем], що не встиг попередити Кареїва про те, що він до нього приїде. Але я сподіваюсь, що все буде гаразд. Одночасно посилаю картку Кареїву. Поки що щиро бажаю Вам у Новому році всього найкращого

Ваш О. Шульгин

IP НБУВ. – Ф. 152. – № 158. Листівка написана чорним чорнилом. Мас два поштові штампелі.

Почтовая карточка

Київ

Пушкинская № 4

В. С. Кульженко для передачі К. В. Широцькому

[10 січня 1917 р.]

Дорогий Костю Віталієвичу!

На всякий випадок, коли ця картка дістане ще Вас у Києві, звертаємось до Вас із проханням дістати у Л[юдмили] М[ихайлівни] Чер[няхівськ]ої ті цікаві спомини за її подорож, про котрі Ви нам колись говорили.

Щиро вітаю
Ваш А. Шульгин

IP НБУВ. – Ф. 152. – № 157. Листівка написана фіолетовим чорнилом. Має три поштові штемпелі.

ІЗ ЕПІСТОЛЯРНОЇ СПАДЩИНИ ОЛЕКСАНДРА ШУЛЬГИНА: ЛИСТУВАННЯ З ГАННОЮ ЧИКАЛЕНКО-КЕЛЛЕР, ЛИСТИ ДО ЛЕВКА ЧИКАЛЕНКА (1920–1930-ТІ РОКИ)

Далі вперше друкуються унікальні джерела з епістолярної спадщини О. Шульгина періоду його еміграції. Публікація джерел складається з трьох частин. У першій подаємо листування О. Шульгина за 1929–1930 рр. з українською громадською діячкою, учасницею міжнародного жіночого руху, перекладачкою, науковцем, дочкою Євгена Чикаленка – Ганною Чикаленко-Келлер (1885–1964). У другій частині публікуються листи О. Шульгина до Лева Чикаленка (1888–1965) – старшого сина Є. Чикаленка, відомого українського громадсько-політичного діяча періоду української революції та еміграції, науковця з галузі археології та антропології, редактора паризького тижневика “Тризуб” (органу Української Народної Республіки за кордоном) та близького й багатолітнього приятеля Олександра Яковича. У третій частині подаються біографічні відомості про осіб, які згадуються в обох публікаціях. Аби не повторюватись у коментарях біографічні довідки відокремлені від коментарів.

Трьох відомих українців у 1920–1930-ті рр. доля звела на заплутаних стежках еміграції. Так, Ганна Чикаленко-Келлер ще у 1918 р. емігрувала в Європу. Вона виїхала з надзвичайною дипломатичною місією до Швейцарії і працювала в українському посольстві у Берні (перекладачем, секретарем та очолювала пресове бюро місії). З того часу й до весни 1920 р. Ганна мешкала з родиною О. Шульгина і лише після захворювання їхнього сина Ростислава на скарлатину переїхала до Л. Шишманової-Драгоманової – дочки М. Драгоманова (у березні 1920 р.)¹. Восени 1920 р. Ганна залишає Берн через кадрові зміни в особовому складі зазначеної місії і виїздить до Берліну. За сприянням відомого українського дипломата М. Василька, вона була переведена до Німеччини в українське посольство.

Із перших років еміграційного життя відома українка включається в міжнародне громадське життя: у 1920 р. Ганна була делегована галицьким Союзом жінок та урядом УНР на міжнародний жіночий конгрес, що проходив 6–12 червня у Женеві, стала учасницею міжнарод-

¹ Лист Ганни Чикаленко-Келлер до Є. Чикаленка від 14 березня 1920 р. // Чикаленко С. Щоденник (1919–1920). – К.: Темпора, 2011. – С. 337.

ного жіночого конгресу у Копенгагені 20–28 травня 1924 р. як представниця Української жіночої ради. Взяла участь і в конгресі Інтернаціональної ради жінок, що проходив у Вашингтоні у травні 1925 р. На тих міжнародних заходах Ганна знайомиться з відомими жінками світового рівня, у своїх виступах, як на пленарних, так і секційних засіданнях конгресів, пропагує українське питання, знайомить світову громадськість з українськими організаціями за кордоном, становищем українства Галичини, звертає увагу на складне становище батьківщини, окупованої більшовиками, сприяє прийняттю Української жіночої ради до складу Інтернаціональної ради жінок тощо. У к. 1920-х рр. Ганна знову повертається в Женеву і, як свідчать її листи до О. Шульгина, активно співпрацює при Лізі Націй: стає делегаткою окремих міжнародних конгресів, інформує О. Шульгина, який мешкав у Празі, а потім Парижі, про події в українській громаді Женеві, повідомляє дати проведення важливих міжнародних заходів у Женеві: зібрань комісій, або зборів Унії Товариств для Ліги Націй, Міжнародної комісії у справах біженців, Міжнародного бюро праці тощо. Узгоджує у листах і дати проведення українських заходів, які, як правило відбувались із приїздом до Женеві відомих українців з інших країн.

Листування О. Шульгина з Г. Чикаленко-Келлер виявлено в особовому архіві Ганни, що зберігається в Українській вільній академії наук у Нью-Йорку. Воно відклалося в окремій папці, підписаній прізвищами адресатів. Листи О. Шульгина мають форму автографів, Г. Чикаленко-Келлер – машинописних копій. Тексти листів О. Шульгина мають складний почерк, вони написані чорним або синім чорнилом. Два листи набрані на машинці, але мають авторські корекції чорнилом. Кілька листів – на іменному бланку О. Шульгина з відбитками у лівому кутку. У джерелах зустрічаються назви періодичних видань та організацій іноземною мовою. Копії листів Ганни мають таку особливість: у місцях позначення окремих назв періодичних видань відзначаємо пропуски в текстах, що унеможливило ідентифікацію тих видань.

За змістом виявлений епістолярій наповнений громадськими сюжетами. У листах в основному обговорювались заходи, які стосувались життя української еміграції, координувались українські плани між Женевою та Парижем, об'єднувались зусилля для висловлення спільних протестів проти тих злочинних процесів, що проходили в УРСР (харківської справи “Спілки Визволення України”, релігійних переслідувань, закриття Української православної автокефальної церкви). Відо-

І. Старовойтенко. *Із епістолярної спадщини Олександра Шульгіна...*

мі українці переймалися тим, аби інформація про трагічні події в Україні проникла через шпарини більшовицького муру в європейський світ і викликала відповідну реакцію і санкції з боку Ліги Націй та інших міжнародних організацій щодо СРСР.

У 1929–1930 рр. українську еміграцію найглибше хвилювало питання червоного терору на батьківщині, який своїми нищівними лемешами торкнувся доль та життів відомих науковців, творчих людей, а потім і українського селянства. О. Шульгин просив Г. Чикаленко-Келлер використати усі її наявні зв'язки у науковому та громадському світі Швейцарії та Німеччини, аби знайти у ньому підтримку для українців, солідарність у протестах проти тоталітарної системи, яка народжувалась на територіях, що потрапили під більшовицьку окупацію. Метою українських звернень, мемуарів, закликів, інформаційної роботи в цілому було ознайомити європейський світ зі становищем повоєнних народів. Український дипломат О. Шульгин глибоко переймався тим, аби трагічним фактам української історії надати міжнародного розголосу, викликати протести проти них з боку цивілізованого світу.

Виявлені листи розкривають діяльність обох сучасників на міжнародній арені, їх участь у роботі світових конгресів, що проходили в різних містах Європи (Женеви, Брюсселі, Данцигу, Будапешті, Перуджі тощо). Завдяки активній діяльності О. Шульгіна, українські виступи прозвучали з трибун найвідоміших міжнародних зібрань, українські проблеми та потреби були заявлені перед політиками та громадськістю Європи. Г. Чикаленко-Келлер, яка мешкала у Женеві, стала основним інформатором О. Шульгіна про заплановані міжнародні зібрання (збори, асамблеї тощо). У листах вона повідомляла дати їх проведення, узгоджувала приїзди до Швейцарії відомих українців. Стає відомо про участь О. Шульгіна та Г. Чикаленко-Келлер у роботі окремих конгресів. Завдяки листам, розкривається пласт тієї наполегливої, а часом і напруженої праці О. Шульгіна на міжнародній арені з популяризації тривожних відомостей про трагічне становища країн, поневолених більшовиками. Так, у ході зібрання політичних комісій Міжнародної Унії товариств для Ліги Націй 24 лютого 1930 р. він пропонує створити окрему комісію з вивчення проблем Сходу Європи.

Листи свідчать і про участь О. Шульгіна та Г. Чикаленко-Келлер у річних зборах, або Асамблеї Унії товариств, що проходили у Брюсселі 17 травня 1930 р. Ганна була делегована на збори як представниця українського жіноцтва. Українці подали зборам резолюцію з протеста-

ми проти червоного терору та релігійних переслідувань в Україні. Цей факт свідчить про те, що українські дипломати та діячі використовували міжнародні трибуни, аби звернути увагу світу на становище в УРСР. Стає відомо і про те, що О. Шульгин та Г. Чикаленко-Келлер були представниками українських закордонних організацій (Українського Центрального комітету у Варшаві та Допомогового комітету в Румунії відповідно), у Дорадчому комітеті Високого комісара при Лізі Націй, брали участь у зборах комітету, що проходили в 1930 р.

Із листів довідуємось і про активну участь О. Шульгина у черговій конференції Унії товариств для Ліги Націй, що проходила 13–15 жовтня 1930 р. у Данцигу. За матеріалами періодичних видань встановлюємо, що на тій конференції була створена комісія з вивчення проблем Сходу Європи, ідею заснування якої подав О. Шульгин. Олександр Якович став членом тієї комісії.

Другий напрямок співпраці О. Шульгина з Ганною – це пошук у Швейцарії міжнародних благодійних організацій для допомоги українським студентам в еміграції, хворим та неповнолітнім. Ганна писала про свої заходи і звернення до благодійних і християнських організацій, аби знайти у них матеріальну підтримку українцям.

Ганна повідомляла і про окремі заходи у Женеві Українського клубу – найстаршої емігрантської української організації – та тамтешньої студентської громади. Окремі сюжети зустрічались і про причетність українських організацій та установ до урочистих заходів з нагоди відзначення у Женеві 35-ліття від року смерті відомого українця М. Драгоманова, про участь у тому святі О. Шульгина та Г. Чикаленко-Келлер, про фінансові видатки, збори коштів Г. Чикаленко-Келлер. З листа стає відомо, що О. Шульгин детально описав женеvські Драгоманівські заходи у тижневику “Тризуб”, додавши до матеріалу й фотографію учасників свята. Ганна дала високу оцінку тій публікації, відзначаючи її інформативність, повноту та легкість авторського стилю.

Отже, у листуванні О. Шульгина з Г. Чикаленко-Келлер за 1929–1930 рр. відобразились дружні ділові взаємини двох відомих українців в еміграції, вималювалось й коло тих громадських інтересів, на якому вони тримались: українські справи та спільна робота на міжнародній арені, участь у роботі конгресів, міжнародних організацій, популяризація в Європі інформації про події в радянській Україні. Як свідчать листи О. Шульгина до Л. Чикаленка, його взаємини з Ганною у 1931 р. були розірвані, результатом чого стало й припинення їхнього листу-

І. Старовойтенко. *Із епістолярної спадщини Олександра Шульгіна...*

вання. У 1930-ті рр. справами Ганни Євгенівни Олександр Якович цікавився у Левка. Тому допускаємо, що саме кінець 1920-х рр. став найпродуктивнішим у громадських взаєминах Ганни з Олександром.

У другій частині публікації подаються 33 листи О. Шульгіна до Лева Чикаленка за 1921–1939 рр. Кількість листів за роками – нерівномірна. Так, за 1921 р. виявлений лише один лист, за 1926 – 6 листів, за 1928 р. – 1, 1929 – 3, 1931 – 3, 1932 – 2, 1933 – 1, 1934 – 3, 1936 – 1, 1937 – 6, 1938 – 2 та 1939 – 1 лист. З кореспонденції залишились неготованими. Вони винесені в кінець публікації. Схиляємось до думки, що О. Шульгін листувався з Л. Чикаленком саме з такою періодичністю, як збереглись листи, бо його епістолярний співрозмовник не був прихильником листування. Він часто затримувався з відповідями на листи, або й зовсім не відповідав, про що неодноразово зауважував О. Шульгін. У випадках довгого “мовчання”, інформацію про справи Левка О. Шульгін розпитував від спільних знайомих. Саме від них він довідався про захист Левком у Празі докторської дисертації та здобуття наукового звання. До того ж давні приятелі час від часу зустрічались (про такі зустрічі, наприклад, у Варшаві, згодом і Парижі зустрічаємо дані у листах) і мали живе спілкування. В окремих коротких листах або листівках О. Шульгін повідомляв про свої приїзди і наголошував на потребі їхнього невідкладного спілкування.

У листах О. Шульгіна – чимало біографічної інформації, наприклад про його намір у 1926 р. переїхати з Праги до Парижу та перешкоди до переїзду (викладацька праця в Українському вільному університеті у Празі, громадські справи у Комітеті зі вшанування пам’яті Симона Петлюри, заходи зі створення всеукраїнського об’єднання та Державної Народи), про приїзд у 1926 р. з Варшави до Праги дружини із сином, про навчальні успіхи сина Ростислава, сутужне матеріальне становище родини, про хворобу брата Миколи, який перебував у Парижі на посаді секретаря української дипломатичної місії. З листів стає відомо про глибокі внутрішні переживання О. Шульгіна після його відходу у 1937 р. від дипломатичної роботи, його перехід на наукову роботу, зближення з науковцями європейського рівня, підготовка конретних праць, виступів на наукових заходах тощо.

Із листів до Л. Чикаленка довідуємось і про міжнародну діяльність О. Шульгіна, його участь у роботі конгресів. Так, стає відомо, що він був делегатом Міжнародного конгресу національних комісій, що був скликаний у Варшаві Інститутом інтелектуальної кооперації при

Лізі Націй 21 червня 1926 р. О. Шульгина на конгрес разом із О. Колесою делегував празький Український академічний комітет. Це запрошення українців на конгрес розцінювалось сучасниками як їхня часткова перемога: визнання їх Лігою Націй представниками окремого народу. О. Шульгин став активним учасником і конгресу Унії товариств Прихильників Ліги Націй, що проходив на початку червня 1931 р. у Будапешті. На ньому зачитав українську резолюцію про політичних в'язнів в СРСР, запропонував провести анкетне опитування втікачів з СРСР щодо становища політичних в'язнів у більшовицькій державі. З матеріалів періодичних видань довідуємось, що українська резолюція викликала широке обговорення учасниками конгресу. О. Шульгин взяв участь і в сесії Міжнародної Унії Товариств для Ліги Націй у Брюсселі у березні 1932 р. Засідав, разом з А. Яковлівим, і у Комітеті Сходу Європи та виступив із доповіддю “Підневільний труд в СРСР”, а також вніс на розгляд сесії проект додаткової резолюції про роззброєння.

Стає відомо і про участь О. Шульгина у роботі міжнародного конгресу антропологів, передісториків та етнографів, що проходив 20–27 вересня 1931 р. у Парижі. О. Шульгин брав участь у роботі історично-етнографічної секції конгресу та виступив із доповіддю “Етнографічна єдність українського народу”. Листи свідчать і про участь О. Шульгина у роботі Міжнародної дипломатичної академії у Парижі, його виступи на її зібраннях.

О. Шульгин писав і про своїх сучасників, відомих політиків української еміграції – В. Прокоповича, А. Лівницького, В. Сальського, І. Косенка, М. Шумицького, О. Удовиченка, І. Карашевича-Токаржевського. В одних випадках характеризував окремі їхні людські якості, в інших зазначав конкретні заходи політиків, урядові акції тощо. В одному з листів повідомляв про свою зустріч у 1928 р. з Є. Чикаленком у Празі, якого провідав у шпиталі після операції, писав про його самопочуття, про тяжку й виснажливу хворобу Ю. Садик – громадянської дружини Євгена Харлампійовича. У листі зазначав намір Є. Чикаленка після одужання переїхати до Женеви, до старшої дочки Ганни. Автор писав і про власний намір остаточно перебраться з Праги до Парижу, де було більше можливостей працювати для української справи, зокрема, у Лізі Націй та інших міжнародних організаціях.

У листах зустрічались згадки і про окремих членів Комітету дружби народів Кавказу, Туркестану й України, який діяв у Парижі з 1934 р. за активної участі О. Шульгина, учасників прометеївського

І. Старовойтенко. Із епістолярної спадщини Олександра Шульгіна...

руху – Н. Рамішвілі, А. Топчибаши, Х. Шавішвілі. У листах О. Шульгін висловлював рефлексії на газетні матеріали європейських видань, книжки, які виходили за кордоном і стосувались українського питання. Так, він високо оцінив працю французького політика Е. Евена “Проблеми незалежності України та Франція”, що вийшла у Парижі в 1931 р., зазначав окремі матеріали газет “The Temps” (Париж), “Journal de Genève” тощо.

О. Шульгін передавав власні враження та й інших українців від тижневика “Тризуб”, який у 1926 р. почав редагувати Л. Чикаленко, називав окремі статті, які привернули його увагу, зауважував різкі матеріали, які завдавали шкоди українству. Зокрема він зауважував Л. Чикаленкові його замітку про празьку еміграцію та місію в її існуванні політичного й державного діяча Чехо-Словаччини В. Гірси. Вона викликала широкий резонанс серед українців та розсварила їх напередодні наміру створити політичне об’єднання у Празі. О. Шульгін наголошував на складнощах переговорного процесу саме з політичною силою М. Шаповала (УПСР), який ніби й подавав надії на об’єднання, а потім несподівано міг відступитись від своїх попередніх намірів. Замітка Л. Чикаленка у “Тризубі” скоро викликала відповідь М. Шаповала – “Одвертий лист до громадянства”, опублікований у “Новій Україні”, яким українська еміграція у черговий раз розсварилась, а М. Шаповал відмовився від участі у формуванні політичного об’єднання.

Чимало дошкульних моментів О. Шульгіну додавало ставлення до нього і його діяльності представників галицької еміграції, які у своїх органах – галицькій газеті “Діло” та “Розбудові нації” вели інформаційну війну проти С. Петлюри та уряду УНР. Неодноразово у тих публікаціях згадувався і український дипломат О. Шульгін, якому галичани явно недовіряли, звинувачували його у полонофільстві, байдужості до галицького питання та в інших політичних гріхах. Часом вони перекручували слова виступів уенерівських політиків, дописували їм неналежні слова тощо, чим викликали полеміку у періодичних виданнях. Трибуною захисту своєї дипломатичної позиції для О. Шульгіна став паризький тижневик “Тризуб”, на сторінках якого він друкував відповіді на інсинуації галицьких видань та доводив їх безпідставність у більшості випадків, й наклепницький характер. Неприємне враження на О. Шульгіна справили й протести, опубліковані українською газетою “На сторожі”, що почала виходити у Софії в червні 1931 р. Нам вдалось виявити те рідкісне видання і ознайомитись зі змістом

висловлених протестів. Вони справді дуже насторожують своєю різкістю і грубістю, засвідчують ту ворожнечу і непримиренність, з якою українці жили в еміграції. Основну частину зазначених протестів процитовано у коментарях до відповідного листа.

Спільною справою О. Шульгина й Л. Чикаленка, яка обговорювалась у джерелах, став збір обома та публікація матеріалів про політичних в'язнів в Україні. Як відомо, Л. Чикаленко у 1931 р. видав збірник документів “Соловецька каторга” із розповідями радянських втікачів, які опинились у Фінляндії і письмово виклали обставини свого перебування у Соловецьких таборах. Такі матеріали дуже цікавили О. Шульгина, бо він запропонував міжнародній комісії з вивчення проблем Сходу Європи провести анкетне опитування колишніх засланців більшовицьких таборів, які втекли до Європи, і поширити цю інформацію на міжнародних заходах. В одному з листів О. Шульгин запропонував Левкові форму та механізм проведення такого опитування, аби його дані стали переконливими для європейців, підкреслили їм масштаби людських трагедій та викликали відповідні протести. О. Шульгин згадував і про зустріч у Парижі із втікачкою з Соловецьких таборів – Тетяною Чернавіною, передавав враження від цієї жінки та її розповідей.

О. Шульгин цікавився у Левка й новинами відомого інтернаціонального клубу “Прометей”, метою якого було солідарне протистояння більшовицькій окупації, інформаційна робота з поширення даних про становище поневолених народів. Неодноразово О. Шульгин у листах нагадував Левкові про необхідність публікувати українські матеріали у французькій пресі, вказував виходи на конкретних людей тощо.

О. Шульгин у листах вітав наукові успіхи Л. Чикаленка, наприклад, його захист докторської дисертації. Пропонував приятелеві висунути свою кандидатуру на здобуття наукової премії, яку пропонував Інститут інтелектуальної співпраці у Парижі. О. Шульгин зазначав, що Левко, як український претендент на європейську наукову премію, обговорювався у Празі і українці зійшлись на думці, що він найвідповідніша кандидатура. Отримання ж українцем міжнародної премії розглядалось як один зі способів популяризації українства в Європі.

Таким чином, запропоновані листи О. Шульгина містять пласти важливої інформації про життєві обставини відомого автора у різних країнах перебування, його міжнародну діяльність, причетність до діяльності міжнародних організацій, зокрема Унії товариств для Ліги

І. Старовойтенко. *Із епістолярної спадщини Олександра Шульгіна...*

Націй, Комітету дружби народів Кавказу, Туркестану й України, клубу “Прометей”, українського клубу в Женеві, його участь у міжнародних заходах. Листи змальовують комунікативне оточення О. Шульгіна, його близькі взаємини з епістолярним співрозмовником, Л. Чикаленком, якому він довіряв найпотаємніші переживання та наміри.

Даний корпус епістолярних джерел додає чимало нових даних про О. Шульгіна, вимальовує його подвижницьку працю з популяризації українського питання на ниві міжнародної політики. Інформація листів перекреслює усталені погляди багатьох науковців на О. Шульгіна як на федераліста. Бо у всіх своїх заходах та виступах 1920–1930-х рр. він постає виключно як український державник, який домагався визнання окремішності України в європейському світі. Він – непримиренний противник більшовицької окупації України, популяризатор інформацій про трагічне становища України в умовах більшовицької окупації, про зламані долі політичних в’язнів в СРСР, інформацію про яких збирає та поширює в європейських виданнях. О. Шульгин, завдяки своїм дипломатичним якостям, солідаризується з представниками інших народів і бере активну участь у виробленні спільної концепції протистояння більшовицькому терору. Епістолярні джерела свідчать, що О. Шульгин у 1930-ті рр. постає найвиразнішим та найдіяльнішим українським дипломатом.

При передачі текстів листів О. Шульгіна нами збережені усі авторські особливості їх написання, в окремих випадках внесені лише незначні синтаксичні корекції. Кореспонденції О. Шульгіна написані фіолетовим, чорним чорнилами, іноді – олівцем. Почерк автора складний і часто нерозбірливий (якщо писав поспіхом, або щільно). Аркуші своїх листів О. Шульгин нумерував, іноді дописував лист на клаптиках паперу, вставляв слова, або їх закреслював. Прочитання окремих листів ускладнювали й тексти, які перебували з протилежних боків аркуша. Кілька листів та листівок О. Шульгіна написані простим олівцем. В епістолярному масиві О. Шульгіна зустрічались як розлогі листи (на 5–7 аркушів), так і листівки з короткою інформацією про приїзди, зустрічі, візити тощо. У них зустрічаються слова та фрази іноземною мовою (їх переклади подаються у підрядкових, або підтекстових коментарях). Певні складнощі викликало і датування листів О. Шульгіна за 1930-ті рр.: у них автор, пишучи повну дату, не дописував останню цифру року. У таких випадках точний рік допомогли встановити штемпелі на конвертах, які збереглися при листах. Кілька листів

Олександр Шульгин в українському державотворенні...

залишилися недатованими, бо не мали ні конвертів, ні інформації, яка б прив'язала лист до певного року. У листах О. Шульгин писав і свої адреси (іноземною мовою), зустрічались і листи, написані на бланках із відбитками: “ALEXANDRE CHOULGUINE. CHEF DE LA MISSION UKRAINIENNE EN FRANCE A. REPRÉSENTANT DE LA RÉPUBLIQUE DÉMOCRATIQUE UKRAINIENNE AUPRÈS DE LA SOCIÉTÉ DES NATIONS”, або: “ALEXANDRE CHOULGUINE. PROFESSEUR A L'UNIVERSITÉ UKRAINIENNE DE PRAGUE”. Подані адреси свідчили про місця перебування О. Шульгина у той чи інший рік його життя. На конвертах збереглися і адреси Л. Чикаленка, наприклад варшавська, далі – паризька. Ці адреси вказані в археографічних примітках до листів.

До публікації листів додається науково-довідковий апарат, який складається з археографічних приміток. У них вказані особливості кожного листа (наприклад, у його датуванні, подачі адрес, присутність маргінальних дописів, їх розташування, слів та термінів іноземною мовою, збереженість конвертів у листах, складнощі у прочитанні текстів). Другою складовою науково-довідкового апарату є коментарі до текстів: ситуативні та пояснювальні. Прізвища та імена людей, які зустрічались у листах, винесені в окремий покажчик імен, тому що в обох корпусах листів вони часто повторюються. Якщо у листі зазначалось ім'я, чи ім'я та по батькові, то до нього додається примітка із посиланням на прізвище. У кожному корпусі така примітка додається лише один раз, хоча зазначені перший раз варіанти можуть зустрічатись неодноразово.

І. Листування О. Шульгіна з Г. Чикаленко-Келлер

№ 1²

О. Шульгин – Г. Чикаленко-Келлер

11-го грудня 1929

Вельмишановна Ганно Євгенівна.

Довідавшись, що Ви вже одужали, звертаюся до Вас з таким проханням:

1) Надсилаючи одночасну Вам відозву Головної Ради³ проти червоного терору і спеціально процесу С[ергія] О[лександровича]⁴, просимо Вас з'ясувати, які б женевські товариства могли б від себе винести

² Машинописний лист (чорний машинопис) з відбитком у лівому кутку: "ALEXANDRE CHOULGUINE. Professeur à l'Université Ukrainienne de Prague. Président du Haut-Conseil des Émigrés Ukrainiens". У тексті автором зроблені правки, доповнення, закреслення та підкреслення темно-синім чорнилом. У кінці – авторський підпис чорнилом.

³ Йдеться про Головну Еміграційну Раду, яка була обрана на першій конференції української еміграції у Празі, що проходила 25–26 червня 1926 р. До неї входили представники українських емігрантських організацій та громад Франції, Бельгії, Польщі, Чехословаччини, Румунії, Югославії, Болгарії, Туреччини та Китаю. Вона мала завдання об'єднати українську еміграцію за кордоном з метою оборони національних, правних та матеріальних інтересів українців, надавати їм допомогу у всяких формах, задовольняти їхні культурно-просвітницькі потреби, пропагувати українську державницьку ідею на міжнародному рівні. У період з 25–26 травня 1929 р. до 25–26 травня 1930 р. працювала Рада 6-го складу. До неї входили: М. Шумицький (голова), І. Косенко, Б. Лотоцький, В. Никитюк, П. Вержбицький. Членами ревізійної комісії ради були М. Ковальський та М. Шульгин. Головною справою Ради були заходи зі шкільних справ: вона заснувала спеціальний фонд підтримки шкіл, провела свого представника у шкільну комісію Дорадчої Ради Високого Комісара Ліги Націй. У к. 1929 р. Рада виробила й опублікувала "Заклик Головної Еміграційної Ради проти червоного терору в Україні". Її текст див.: Тризуб. – Париж, 1929. – Ч. 50. – 15 грудня. – С. 21–23. У 1930 р. у "Тризубі" було опубліковане звернення "До всього українського громадянства, видане Головною Еміграційною Радою з приводу Харківського процесу над С. Єфремовим" (1930. – Ч. 19. – 11 травня. – С. 16–17). З інформаційного повідомлення "Тризуба" стає відомо, що Головна Еміграційна Рада у справі арештів в Україні звернулася із спеціальним докладним меморандумом до Ліги захисту прав людини і громадянина у Франції (див.: Тризуб. – Париж, 1930. – Ч. 4. – 26 січня. – С. 24–25).

⁴ Йдеться про Єфремова Сергія Олександровича – див.: покажчик імен.

ці протести (з тим, щоб ці протести попали до “Журналь де Женев”⁵ і просимо вжити всіх заходів, щоб це було зроблено (там же в Женеві, де є Ліга Прав Людини і т. и.).

2) до “Журнал де Женев” я сам пишу листа, а от мене особливо цікавить німецька преса. Може через Ваші старі зв’язки, або через Вашого чоловіка Ви зможете щось зробити в цьому відношенні. При цьому нам не так важно надрукувати самого “Апелю”⁶ як статті самих газет з приводу цього. Так само може Зігмунд Едмундович⁷ зможе організувати протест з боку якихось Академічних німецьких організацій. Пишу це, бо пригадую, що З[ігмунд] Е[дмундович] був же секретарем університетського союзу. Такий протест з Німеччини мав би велике значіння.

3) Головна Рада вирішила просити Вас розвідати про деякі благодійні товариства міжнародного характеру, які майже всі мають свої філії в Женеві. Нам треба деяким студентам здобути стипендії, часом потрібні гроші для допомоги якимсь бідним людям, хворим, або тим, що вийшли з лікарні, в разі смерті члена родини, потрібні кошти для підтримки наших шкіл. Назви деяких організацій при цьому надсилаємо.

4) Кілька разів писав до Варшави, прохаючи здобути якісь кошти на оплату Вам помешкання 50 шв[ейцарських] фр[анків] місячно. Спершу А. М. Л[івницький] писав мені, що має полагодити справу, а потім Р. С[тоцький] написав, що гроші вже буцім то висилають Вам. Я просив би Вас написати мені, чи дійсно Ви від них щось одержали і в якому розмірі, щоб я знав, що надалі маю вимагати для Вас, особливо, коли буду у Варшаві, куди вже мав би поїхати, якби не затримувала мене хвороба.

Дуже прошу також написати де ж Івашко⁸ і чи маєте Ви про нього хоч якісь відомости.

Щиро вітаю. О. Шульгин].

⁵ “Journal de Genève” – швейцарська газета, що виходила з 6 січня 1826 р. до 28 лютого 1998 р. Мала ліберально-демократичний напрямок: друкувала матеріали про демократичні свободи (загальне виборче право, свободу слова, преси тощо). Політичний редактор газети П’єр Брік звертав увагу на проблеми поневолених народів. Так, на запрошення товариства “France-Orient” та Комітету дружби народів Кавказу, України та Туркестану читав лекцію “Ліга Націй і поневолені народи”. У 1934 р. на сторінках газети виступив проти прийняття СРСР до Ліги Націй, друкував матеріали про становище поневолених народів в СРСР тощо.

⁶ “Апель” (нім.) – “заклик”.

⁷ Див.: Келлер Георг Зігмунд.

⁸ Див.: Чикаленко Іван Євгенович.

Г. Чикаленко-Келлер – О. Шульгіну

Женева, 8 січня 1930

Високоповажаний Олександр Яковлевичу.

Тільки що дістала Ваш лист з 6-го січня. В справі Інтернац[іонального] Союзу допомоги дітям я відповіла п. Косенкові на його лист з дорученням у цій справі з 27-го грудня, а Ви мені про те нічого не писали.

В справі грошей мені? Ви мене очевидно не зрозуміли: Ром[ан] Ст[ефанович]¹⁰ прислав мені (згідно нашій з Вами умові по 50 фр[анків] на місяць), але написав, що цю суму, далеко більшу, ніж я могла відразу сподіватись, я маю зарахувати на 1930 р. Я Вас про це повідомила і більше нічого, так що не розумію, чого Вам про те турбуватись у Варшаві, як Ви пишете.

А Вас я питала, що мені робити з тими 50 фр[анками], які Микола¹¹ прислав мені 21.XI, чи вживати їх на покриття біжучих видатків, як він написав. Але таких видатків з Вашого доручення у мене останній час було небагато, як я Вам писала, чи зарахувати їх як обіцяну Вами суму (50 фр[анків]) за серпень 1929 р. Ви мені про це нічого не кажете.

Комісія (дорадча міждержавна) збереться правдоподібно 31 марта, як я оце довідалась в канцелярії Джонсона¹², але ця дата ще не зовсім певна і Вас ще про неї повідомлять, як мені сказали. Відозву надруковану в “Журнал де Женев” я Вам послала вже давно, а статтю в [...] ¹³, якого, на жаль ніхто не читає, устроїв Шавішвілі, я йому вже дякувала.

⁹ Машинописна копія листа (чорний машинопис) на одному аркуші. Останнє слово авторкою дописано чорнилом. Назви періодичних видань не вказані, а позначені про- білами.

¹⁰ Див.: Смаль-Стоцький Р. С.

¹¹ Див.: Шульгін Микола Якович.

¹² Джонсон – помічник Нансена, Високого комісара у справах біженців, член міжнародного комітету у справах біженських.

¹³ Назва періодичного видання авторкою у копії не зазначена.

О. Шульгин – Г. Чикаленко-Келлер

Paris. Le 17 лютого 1930

Вельмишановна Ганно Євгеновно,

Не писав Вам, бо був довго в подорожі, а по повороті дуже переобтяжений справами.

1) У Варшаві з'ясував фінансову справу. Вона виглядає так: у відповідь на моє прохання звернутись через Р. С[тоцького] до А[ндрія] М[иколайовича]¹⁵, останній згодився виплатити суму, на яку я вважаю себе ангажованим від вересня 1929 до вересня 1930 за помешкання, себ то 600 шв[ейцарських] франків. Частина їх вже виплачена, решта буде виплачена пізніше, коли саме, не знаю; про це вже, будь ласка, самі спишетесь з Р. С[тоцьким]. Те, що Р. С[тоцький] писав Вам, що це гроші за 1930 р. є до певної міри не точно – справа ходить про рік квартальний – від 1 вересня 1929 по 1 вересня 1930. Коли б же Вам виплатили б і до 1-го січня 1931 р., то це буде дуже добре, але час на який я вважаю себе ангажованим, кінчається 1-го вересня 1930 р.

Про ті 250 фр[анцузьких] фр[анків] (себ)то 50 шв[ейцарських] фр[анків]), які ми прислали Вам в жовтні, я вже Вам писав і повторюю: зарахуйте їх собі за помешкання за серпень 1929 р.

2) Дякую за повідомлення що до терміну скликання Міжнародної комісії по справах біженців¹⁶ (Комісіон Консюльтатів гувернеманталь пур лес рефюх'є).

Буду Вам дуже вдячний, коли Ви послідуєте за цією ж справою і знов довідаєтесь чи не встановлено більш точно цей термін. Це мені потрібно знати якнайскорше.

3) Чи пробували Ви організувати якийсь протест з приводу арештів (процес С[єргія] О[лександровича]) чи з приводу релігійних пере-

¹⁴ Лист, набраний на машинці (чорний машинопис) на одному аркуші із зображенням тризуба у лівому кутку та відбитком: "MISSION DE LA RÉPUBLIQUE DÉMOCRATIQUE UKRAINIENNE EN FRANCE". У правому кутку – повна дата. Чорним чорнилом автор зробив текстові правки, окремі підкреслення та підпис у кінці листа.

¹⁵ Див.: Лівницький А. М.

¹⁶ Міжнародна комісія у справах біженців – Нансенівська міжнародна організація у справах біженців (Office international Nansen pour les Réfugiés), була заснована Лігою Націй у 1930 р. після смерті Ф. Нансена для допомоги біженцям за традиціями паспортного бюро, створеного ним. Почала працювати в Женеві з 1 квітня 1930 р.

І. Старовойтенко. Із епістолярної спадщини Олександра Шульгина...

слідувать на Україні? Повторюю, що добре б було звернутись до Ліги Прав Людини або попросту до професорських кол. Може б і через жіночі організації щось можна зробити. Женева для таких протестів є найбільш підходящим місцем. Тут нам теж обіцяє Тов[ариство] Прав Людини протестувати, але до інших більш правих кол тут не можна і звернутися бо, з огляду на напруженість відношень між Францією і СССР, це тільки може пошкодити нашим людям.

4) Чи пробували Ви щось розвідати в справі, яку в конкретній справі порушував перед Вами Косенко і за яку в більш загальному виді звертався до Вас я, себто чи говорили Ви з представниками різних благодійних товариств про можливість їх допомоги матеріальної для українських дітей і для хворих емігрантів. Маємо дуже тяжкі і часом безпорадні справи з слабими людьми.

Оце про справи. Сподіваюся, що Ви вже позбавилися від Ваших хвороб. У Варшаві бачив Левка і Г[анну] М[акарівну]¹⁷, а в Берліні був у Скорописів. Загалом живуть не зле і ті і другі. А про Івашка нічого нового? Щиро вітаю. О. Шуль[гин].

№ 4¹⁸

Г. Чикаленко-Келлер – О. Шульгину

Женева, 24 лютого 1930

Високоповажаний Олександр Яковлевичу!

Дякую за лист з 12 лютого. Прикладаю повідомлення про скликання комісії, яке дали мені в БІТ¹⁹.

В справі протесту проти терору, то я Вам здається уже писала, що доставши з Праги відомости про протести там²⁰, з моєї ініціативи ту-

¹⁷ Див.: Чикаленко Левко Євгенович та Чуйко Ганна Макарівна.

¹⁸ Машинописна копія листа (чорний машинопис) на одній сторінці.

¹⁹ БІТ – Міжнародне бюро праці, французькою – Le Bureau international du Travail.

²⁰ З матеріалів періодичних видань стає відомо, що з к. 1929 р. українські організації, студенти та викладачі провели заходи та прийняли ряд резолюцій з протестами проти арештів відомих українців в УРСР. Так, 14 листопада 1929 р. на зборах професорів УГА була прийнята резолюція протесту, яку спеціально обрана комісія мала розіслати усім культурним, науковим і гуманітарним установам (див.: Тризуб. – Париж, 1930. – Ч. 1–2. – 1 січня. – С. 17–18). 12 грудня 1929 р. академічна громада і громада студентів Праги провели протестаційне віче у Подебрадах у знак протесту проти вибуху нового

тешній Клюб²¹ і Студент[ська] громада послали до преси приложенний протест, який досить широко розійшовся по фр[анцузько-]шв[ейцарській] пресі. Крім того, від цих самих об'єднаних організацій послано 12–15 листів до різних товариств (в тім числі до Ліги Прав Людини) з таким же приблизно текстом: з них досі відповіли в прихильному сенсі: Уніон Интерпарламентер та Союз интерн[аціональних] студентів. Бачинський, як літописець клубу, писав про це, здається, в “Тризубі”.

З приводу допомоги була в “Союзі допомоги дітям” і у Квакерів²²: в обох місцях не відмовили, але й не обіцяли, бажають мати конкретні дані: число дітей, вік, що саме потрібно і т. д.

За фінансове поалагодження я вже дякувала Президентові, дякую й Вам. Прикладаю рахунок на мої дрібні видатки: може колись знайдете можливим поалагодити. З щирим привітом Вам і усім Вашим.

терору в Україні (арештів В. Чехівського, С. Єфремова та ін.). Протести проти червоного терору в Україні висловили й інші українські товариства й організації: збори Українського академічного товариства (його розіслали в усі національні навчальні заклади та товариства), резолюції з протестами прийняли “Українське об'єднання в ЧСР”, Український республікансько-демократичний клуб. 11 січня протест заявила й Спілка українців, які закінчили високі школи в ЧСР, студентство УГА (хіміко-технологічний гурток при УГА), “Товариство українських економістів”, “Закордонне бюро Української радикально-демократичної партії” (дет. див.: Тризуб. – Париж, 1920. – Ч. 4. – 26 січня. – С. 16). Протест висловили і Український жіночий Союз в Празі та Чехословацька Ліга миру і свободи (див: Тризуб. – 1930. – Ч. 7. – 16 лютого. – С. 23).

²¹ Йдеться про Український клуб у Женеві – найстарішу українську емігрантську організацію у Швейцарії. Був заснований 14 серпня 1919 р. Основними формами його діяльності були вшанування пам'ятних українських дат та діячів, упорядкування могил українців, проведення панахид, Шевченківських днів, читання лекцій про відомих українців: С. Пеллору, Б. Грінченка, М. Коцюбинського, П. Болбочана, проведення благодійних заходів (етнографічних виставок, ярмарків з продажем національних виробів, книжкових виставок тощо) (дет. див.: З діяльності українців в Швейцарії // Тризуб. – Париж, 1929. – Ч. 36. – 8 вересня. – С. 13–16).

²² Квакери (офіційна назва – Релігійна Спілка Друзів (квакерів)) – протестантська конфесія у християнстві, відома своїми пацифістськими настановами і гуманістичним спрямуванням. Квакерський рух виник у середовищі радикальних пуритан (дисидентів або нонконформістів) у роки Англійської революції в середині XVII ст. Квакери відомі тим, що не приймають насилля в будь-якій формі, а також широкою соціальною діяльністю, спрямованою на утвердження в суспільстві ідеалів гуманізму та пацифізму.

О. Шульгин – Г. Чикаленко-Келлер

5/III 1930
Smichov, c. 1490
Praha

Вельмишановна Ганно Євгеновна.

Вашого листа одержав ще в Парижі. Щодо конкретного питання – про допомогу дітям, то я просив Косенка Вам про це написати. Коли певний час не писатиме Вам, нагадайте йому самі карткою, посилачись на цей мій лист.

Ваші урядові витрати покрию при першій же можливості. Щодо помешкання, то в свій час нагадайте Р[оману] С[тепановичу], щоб він за те подбав.

За останній час маю праці більш як нормально – життя робиться жвавішим. Був в Брюсселю на одному з конгресів Унії товариств для Ліги Націй. Це для нас добра трибуна, але про це прочитаєте в “Тризубі”²⁴.

Дуже прикро мені було почути за Івашка. Все питання в тому, куди його зашлють. Добре принаймні те, що його не приплутали до процесу С[ергія] О[лександровича]. Цей процес гнітить нас всіх. Ви, певно, читали, що “Известия”²⁵ приписують організацію так званого

²³ Лист на двох аркушах, написаний чорним чорнилом. Перший аркуш має відбиток у лівому кутку: “ALEXANDRE CHOULGUINE. Professeur à l’Université Ukrainienne de Prague. Président du Haut-Conseil des Émigrés Ukrainiens”.

²⁴ 24 лютого 1930 р. у Брюсселю відбулись збори політичних комісій міжнародної Унії товариств для Ліги Націй за участю О. Шульгіна. Він виступив із пропозицією створити спеціальну комісію для вивчення (широкого і безстороннього) проблем Сходу Європи у зв’язку з проектом створення європейської конфедерації та за повноправне членство України у майбутній спілці європейських держав. О. Шульгин звертав увагу на малу обізнаність європейської спільноти із проблемами сходу, зі становищем країн, що перебували під радянською окупацією. Про цей конгрес у Брюсселю дет. див.: З діяльності Українського Товариства для Ліги Націй // Тризуб. – Париж, 1930. – Ч. 10. – 9 березня. – С. 22–23.

²⁵ “Известия” – радянська й російська суспільно-політична та ділова щоденна газета, заснована в березні 1917 р. Після жовтневого перевороту, з 27 жовтня (9 листопада) 1917 р. – орган ЦВК і Петроградської ради робітничих і солдатських депутатів; газета набула статусу одного з офіційних друкованих органів нової влади. На її сторінках публікувалися основні документи більшовицького уряду: “Декрет про мир” і “Декрет

“Союза Визволення України” наказу з-за кордону в 1926 р. При цьому називають і наші прізвища, а на першому плані: Чикаленко. Спершу я думав, що справа ходить про Левка, а потім зрозумів, що це Ваш Євг[ен] Харл[ампійович]²⁶ мається на увазі. Він же листувався в свій час з самим С[ергієм] О[лександровичем]²⁷. От одне дуже важливе питання: чи можна надсилати якусь допомогу нашим в’язням та засланням? А коли можна, то в якій формі? Чи займається цим Міжнародний Червоний Хрест? Про це можна довідатись у відомої Вам М^{Ме} Познанської. Особисто я цього боюся: мені здається, що надсилаючи тим чи іншим в’язням допомогу хоч би й через Черв[оний] Хрест, ми тим самим підкреслюємо, що вони мали такі зв’язки з закордоном.

Події гарячі, на жаль менш гарячі наші емігранти, особливо в Празі. Ви питаєте за адресу мами²⁸ і Надійки. Писати їм можна так:

Madam N. Iszczuk (себ то Іщук)
32 Zlota ul. Rowné (Wolynsk)
Pologne.

Живеться їм тепер ліпше, бо улаштувались вони гаразд: тепер і Р[оман] А[вгустинович]²⁹ заробляє добре.

Тут зараз десь в Подебрадах Левко³⁰ на с[оціал]-д[емократично-му] конгресі, але боюся, що ми з ним не побачимося.

Можливо, що 17/III я буду в Женеві. В крайньому разі приїде один Шуміцький, а може разом з Косенком. В квітні буду напевно.

Коли б Вам було що потрібно для мене, то цей місяць пишіть прямо на Прагу, на адресу, яку подав вгорі.

Всього найкращого. Щиро вітаю О. Шуль[гин].

про землю”. У зв’язку з переїздом більшовицького уряду в Москву (березень 1918 р.) газета стала виходити в Москві. Перший номер “Известий” в Москві побачив світ 12 березня 1918 р. З 14 липня 1923 р. – орган ЦВК СРСР і ВЦВК. З 26 січня 1938 р. виходила під назвою “Известия Рад депутатов трудящих СССР”. Першими редакторами були: Ю. Стеклов, І. Скворцов-Степанов, М. Савельев, М. Бухарін, А. Аджубей.

²⁶ Див.: Чикаленко С. Х.

²⁷ С. Чикаленко дійсно регулярно листувався із С. Єфремовим у 1922–1928 рр. Див.: Євген Чикаленко. Сергій Єфремов. Листування. 1903–1928 роки. – К.: Темпора, 2010. – С. 201–318.

²⁸ Див.: Шульгина Любов Миколаївна та Іщук-Шульгина Надія Яківна.

²⁹ Див.: Іщук Роман Августинович.

³⁰ Див.: Чикаленко Л.

Г. Чикаленко-Келлер – О. Шульгину

Женева, 12 марта 1930

Високоповажаний Олександр Яковлевичу!

Пересилаю Вам лист Джонсона і повідомлення від Комісії кандидатур. Мене в БІТ запитували, хто приїде на 17-ге³², я сказала, що Ви мабуть не приїдете, а що прийдуть з Парижу Косенко і Шумицький. Думаю, як Ви все таки приїдете, то це не робитиме ніякої різниці.

Засідання другого (Міждержавного) комітету перенесено на пізніше, замість 10-го мабуть на 22 апріля, але вони ще повідомлять точно.

Тут був Д[митро] Ів[анович] Дорошенко для викладу про Шевченка в Славянському Ін[ститу]ті, він просив, щоб я дала їм короткий історичний огляд про те, що зроблено в справі про емігрантів і сучасний стан справи; Ви давали якісь відомости Скорописові³³, але він загубив і той № “Тризуба” і все і не може відстановити. Я сказала Д[митру] І[вановичу], що мушу спитатись у Вас: тому повідомте мене, будь ласка, чи я це можу зробити і коли можна в кількох словах напишіть, що Ви вважаєте сучасним станом справи (історичний огляд я сама зроблю), про що можна говорити, а чого не можна. Крім того, я дістала оцей лист, то позаяк Ви самі в Празі, може Ви їх поінформуєте, або дасте мені вказівки, що їм відповісти: я їм поки що нічого не відповіла, а Клубові й не показувала, бо він же не має ніякого відношення. Прошу повідомити мене про це все.

³¹ Машинописна копія (чорний машинопис) на одному аркуші.

³² На 17 березня 1930 р. були заплановані чергові збори Дорадчого комітету при Високому Комісарі Ліги Націй. До цього Комітету входили представники емігрантських організацій та різних міжнародних благодійних установ. На збори були делеговані від українців: Г. Чикаленко-Келлер (отримала мандат від Допомогового комітету в Румунії), О. Шульгин (від Українського Центрального комітету у Варшаві), М. Шумицький (Генеральної Еміграційної Ради у Франції). На тих зборах стояло питання про прийняття до складу комітету ще двох українських організацій: “Спілки інвалідів у Польщі” та “Українського об'єднання” у Празі (дет. див.: Засідання Дорадчого Комітету при Високому Комісарі Ліги Націй та українська еміграція (Тризуб. – Париж, 1930. – Ч. 13. – 30 березня. – С. 17–19).

³³ О. Шульгин писав про справу української еміграції у статті “Завдання еміграції” (Тризуб. – Париж, 1930. – Ч. 10. – 9 березня. – С. 2–9).

Лекція Дорошенка³⁴ відбулася дуже добре, було чимало публіки, він мав успіх і Карцевський публічно запросив його прийти ще коли я говорила з Карцевським навесні, що на зиму добре було б зробити публічний виклад про Драгоманова, він охоче згожується. Може б Ви прочитали таку лекцію про Драгоманова? В Клубі маємо різні пляни про публічне святкування Драгоманова³⁵, про це розкажу або напишу, як назріє, поки що Клуб упорядковує для ширшої публіки сходини з приводу Шевченковських роковин³⁶: чималенький концерт і т. д., а слідом за цим плануємо давно плановане Товариство під фірмою Клуба і з їх допомогою лекше буде зробити, ніж мені одній.

З Києва вчора дістала від мами лист, з якого видно, що Івашка заслано в Соловки і він виїхав уже місяць тому. Про Сергія Ол[ександровича] вона пише в таких словах: “Дядько хворий” і дуже тяжко, ще чи й видужає – як якась чудна нова “хвороба”. “Дядько” – це умовлений між нами псевдоним Сергія Олександр[овича]. Що вона розуміє під “новою чудною хворобою” мені не зовсім ясно, “хвороба” і “хворий” – умовлений вираз для “арешт, арештований”, але може тут іде діло про справжню хворобу? Тетяна Сергіївна³⁷ цими днями писала теж про хворого в Києві і що консилиум відбудеться в середині марта, можна було зрозуміло з її листа, що й Івашко ще в Києві, але з маминого листа ясно, що він уже виїхав.

Посилати їм якусь підмогу навіть через Червоний Хрест на мою думку це тільки погіршити їх становище, вже треба перечекати процес, а тоді видно буде.

³⁴ Йдеться про лекцію Д. Дорошенка французькою мовою про Т. Шевченка: “Taras Shevchenko, le poete national ukrainien”. Вона була прочитана 11 березня 1930 р. в залі “Athénée”. Лектора запросив “Institut d’Etudes slaves”.

³⁵ Йдеться про відзначення 35-ліття від дня смерті М. Драгоманова.

³⁶ Про окремі заходи української громади у Женеві з відзначення чергової роковини з дня смерті Т. Шевченка довідуємось із “Тризуба”. Зокрема, у тижневику друкувався виступ С. Бачинського “Шевченко яко пророк” на зборах Українського клубу в Женеві (1930. – Ч. 11. – 16 березня. – С. 3–8).

³⁷ Див.: Стахевич Т. С.

О. Шульгин – Г. Чикаленко-Келлер

17/IV[1930]

Дорога Ганно Євгеновно.

Вибачте, що затримався з відповіддю: був зайнятий. Дуже добре зробили, що дали матеріал для W. M[artin]: сьогодні вже читав його. Цей процес і мучить нас і турбує безкінечно. Не дивлячись на промову прокурора, я не вірю в присуди смертні, або може кілька присудів і буде зроблено, тільки навряд чи розстріляють: весь процес вивели на дискредитацію, стративши цих людей, вони тим самим їх реабілітують і зроблять святими. Це, на мою думку, їм не вигідно.

Д[митро] І[ванович]³⁹ даремно ремствує: все йому післано давним давно (ще з Праги). Але виявилось, з останнього листа, що він хотів, щоб я йому написав готовий мемуар, щоб подати німцям. Я вважав це не зручним робити, бо на підставі посланих матеріалів Д[митро] І[ванович] і сам би це міг легко зробити. Ну а коли він хоче, то я йому вчора післав ще й коротенький проект мемуару, який раніше я посилав Стоцькому. Писав я Д[митру] І[вановичу] і про Institut Alone. На цю тему говорив і з Антоновичем. Писав і Р. Ст[оцькому], щоб новий український інститут в Польщі вніс би 100 шв[ейцарських] fr. Антонович обіцяв теж 100 шв[ейцарських] fr. Дорошенко – 50. От уже буцім то 250 fr. і назбиралося.

З Сімовичем говорив і про свято Драгоманова. Попередив, що Ви до нього в цій справі звернетесь.

Справою дитячою відає справді Шуміцький (Косенко йому допомагає), але коли треба, до Вас будемо звертатися в конкретних справах. Я говорив в Празі про гімназію і просив дати точні відомости кому і для чого потрібні гроші. По яким причинам ці люде нічого мені досі не прислали – не знаю.

Пересилаю Вам ще лист якогось Рафаловича. Він посилається на Бачинського. Спитайте його, будь ласка, що це за тип і що йому треба одповісти, а листи мені повернете.

Не знаю вже чи на краще чи на гірше, що Івашка повернули. Треба бути оптимістами щодо роботи. Щиро вітаю. О. Шульгин.

³⁸ Лист написаний на двох аркушах чорним чорнилом, недатований роком, який встановлений за змістом.

³⁹ Див.: Дорошенко Д. І.

О. Шульгин – Г. Чикаленко-Келлер

18/IV1930

Вельмишановна Ганна Євгеновна.

Пересилаю Вам листа й Рафаловича, якого вчора Вам не вклали до Вашого листа. Вітаємо Вас з святами. Ваш М. Шульгин.

Напишіть, будь ласка, Г[анно] Є[вгенівно], чи маєте Ви зібрати Женевців на час мого приїзду, як ми умовлялися?

Ваш О. Шульгин.

№ 9⁴¹

Г. Чикаленко-Келлер – О. Шульгину

[1930]

Високоповажаний Олександрє Яковлевичу,

Комісія дійсно перенесена на 19 мая, на тоді ж ми перенесемо і збори майбутнього комітету, можливо, й Драгоманівського теж.

Лист Рафаловича передала Бачинському, він Вам напише про це. Він показував мені книжку Рафаловича по англійські – справді найкраще, що досі було видано на цій мові, а може й на всіх мовах про Україну, а про ту книжку ніхто не знає: я її вперше побачила.

До виroku в Харкові я звернулася до Ромєна Роляна, пославши йому витинку з⁴². Осьде, що він мені відповів. Я зробила помилку, пославши ту витинку і Р. Ролян має рацію: в []⁴³ вони друкують з особливою готовністю інформації чорної сотні російської з Ліги Обєра⁴⁴,

⁴⁰ Лист написаний на одному аркуші чорним чорнилом. Складається з двох частин: повідомлення М. Шульгина та О. Шульгина.

⁴¹ Машинописна копія (чорний машинопис) на одному аркуші. Назви періодичних видань, на яких авторка посилалась, не названі, на їх місці зроблені пробіли.

⁴² Назву видання авторкою не вказано. Там стоїть пропущене місце.

⁴³ Назва періодичного видання не вказана.

⁴⁴ “Ліга Обєра” – російська антикомуністична організація, заснована у 1924 р. російським громадським та політичним діячем Ю. Лодиженським разом із швейцарським адвокатом Теодором Обєром. Мала широку мережу представництв у європейських країнах, виступала проти комуністичного режиму в СРСР, протидіяла встановленню

І. Старовойтенко. *Із епістолярної спадщини Олександра Шульгіна...*

Офінора⁴⁵, розуміється не друкують і не будуть друкувати. Я маю тепер думку звернутися далі до Р. Роляна, аби через його добиватися полекшення кари, а саме: вигнання за кордон. Прошу порадьтеся з В[’ячеславом] К[остянтиновичем]⁴⁶ про цю можливість вести акцію через Р. Роляна і повідомте мене про Вас обох думу: це мусить бути цілком аполітична акція особисто від мене до Р. Р[оллана], але я не хочу робити, не порадившись: сестра Р. Р[оллана] підтримує мене, вона має вплив на нього: хоч прихильник комуністів (він водиться з Луначарським і Горьким) Р. Р[оллан] виступав не раз проти російських комуністів. І страти очевидно вплинули і на нього.

Крім [...] ще й [...] умістила те, що я туди дала. Обіцяв і Еланський, хоч досі не чути.

Тут пробуває Макар Кушнір: просив переказати Вам, що хотів з Вами бачитись і говорити про якісь спільні виступи. Думав, що Ви скоро приїдете, але вчора я бачила його і сказала, що тільки 18 мая.

Казав, що той випадок в минулому був необміркованим виступом окремих неуповноважених людей, а тепер вони хотять спільного фронту в емігрантських справах та инш[их], де можна. Переказую, що він мені казав, на його прохання попередити Вас, в конкретні ж розмови з ним я не входила. Тут же тепер Коновальці, привезли хвору дитину лікувати повітрям, може й це має, крім хорої дитини, иншу якусь мету, я не розпитую, зустрічаюся з ними приязно: її я здавна знаю, дуже хороша жінка, буваю у неї і вона у мене. Вони очевидно, всі троє

дипломатичних взаємин із більшовицькою державою, поширювала інформацію про червоний терор, початок репресій, гуртувала антикомуністичні сили. Неодноразово зверталась із меморандумами до Ліги Націй. Діяла до 1950 р.

⁴⁵ Йдеться про українську пресову агенцію “Офінор” (Офіс інтернаціональних інформацій), засновану за сприяння польського уряду у 1927 р. у Римі М. Єремівим. Її завданням було інформувати іноземну пресу про події в СРСР та на Близькому Сході. Кореспондентські пункти агенції були в Ризі, Варшаві, Бухаресті, Гельсінкі, Стамбулі, Тегерані, Шанхаї, Відні, Празі. Агенція була створена за зразком телеграфних і фотоагенцій, які надсилали своїм абонентам поточні відомості, статті, фотознімки. Фінансування надавав польський уряд у рамках прометеївського руху. У 1928 р. центральний офіс перенесено до Парижа, а 1936 р. – до Женев. Проіснувала до 1944 р. М. Єремів керував її паризьким відділенням. Наклад видань “Офінора” становив близько 400 тис. примірників. Видавало інформацію українською, французькою, італійською, німецькою, іспанською мовами. Французьке і італійське видання були щоденними, а два інші – щотижневими. Обслуговував бл. 500 європейських і американських газет. Французькою мовою виходив трьома виданнями: паризьке щоденне під керівництвом Токаржевських, бельгійське в Брюсселі, і швейцарське в Женеві виходило три рази на тиждень.

⁴⁶ Див.: Прокопович В. К.

вступлять до Клубу. Тому дайте мені якісь інструкції, чи нехай лишиться так, як досі, поки Ви не приїдете, бо я не маю охоти входити в розмову з приводу роз'єднання, чи об'єднання, хоч вважав, що перед чужинцями треба мати якийсь спільний фронт, з ким можна, не з Полтавцем, розуміється.

Добре було б як би хто-небудь з тих, що обіцяли прислати в Слав[янський] Інститут грошей уже прислали: як це можна прискорити?

№ 10⁴⁷

О. Шульгин – Г. Чикаленко-Келлер

19/IV[1930]

Вельмишановна Ганно Євгеновно.

Вчора був у міністерстві і довідався, що міждержавна комісія для біженців перенесена на травень – 19/V. Отже, це зовсім міняє мої плани і натурально 28/IV мені приїздити не доведеться. На всякий випадок запитайте ще по телефону пані Кнохер, чи вірні мої відомості та оповістіть мене.

Коли Ви вже призначили збори членів майбутнього товариства Pro Ukraina, то я був би дуже вдячним, коли б Ви ці збори перенесли на 19–20 травня. Я буду в Женеві 18, 19, 20, 21, вечери виїду знов до Праги. Щиро вітаю Вас О. Шульгин].

В червні на Асамблеї угод для Ліги Націй будемо між 5–9/VI⁴⁸⁻⁴⁹.

⁴⁷ Закритий лист, написаний чорним чорнилом. Рік встановлений за чітким штемпелем на титульній частині листа. З нього видно, що він відправлений із Парижа. Тут же відображена й адреса: “Madame H. Keller. 35, chemon de Miremont. Geneve. Suisse”.

⁴⁸ Йдеться про Асамблею Унії товариств для Ліги націй, або річні збори, що проходили у Женеві у дні, вказані в листі. Українськими делегатами асамблеї стали А. Яковлів (голова Українського товариства для Ліги Націй), О. Шульгин, Р. Смаль-Стоцький (генеральний секретар) та Г. Чикаленко-Келлер (представниця жіночих організацій). Українська делегація активно працювала і мала два виступи (Р. Смаль-Стоцького і О. Шульгина (на засіданні комісії для студіювання Сходу Європи)), подала й резолюцію протесту проти терору та релігійних переслідувань в Україні (дет. див.: Українські виступи на міжнароднім терені // Тризуб. – Париж, 1930. – Ч. 26. – 29 червня. – С. 9–15).

⁴⁹ Речення написано на маргінесі листівки зверху.

Г. Чикаленко-Келлер – О. Шульгіну

Женева, 3-го червня 1930.

Високоповажаний Олександр Яковлевичу.

Учора був у мене Дмитро Андрієвський, який приїхав сюди розвідатись про акцію в справі біженців. Він хоче бачитись з Вами як буде за тижнів два в Парижу, щоб умовитися з Вами, аби координувати українські виступи. Він дуже мало поінформований щодо того, що тут робилося, я розказала йому більш-менш. Але він має намір побувати сам у членів Міждержавної комісії, яких він тут знайде, бо має доручення від Пражського Об'єднаного К[омітету]⁵¹, яке по його словам дало мандати: йому, Шелухину і Галагану. Ви самі краще, як я зрозумієте, що з такого потрібного представництва в “Міждержавній комісії” вийде!

Андрієвський, крім Пражського мандату, має мандати: від бельгійських українських організацій, від Данцігу, Люксембургу і від об'єднаних укр[аїнських] організацій в Болгарії, він мені їх показував, повеze їх також показати Вам і радитись, як йому потрапити до Дорадчого Комітету. Він має, скільки я могла судити, найкращі наміри виступати в згоді з Вами, але Ви самі знаєте, має багато енергії і амбіцій грати ролю та дуже заплутану голову, а до того добру дозу “духа протироччя”. Я пробувала порадити йому відкласти візити до членів Міждержавної Комісії поки не побачиться з Вами, але він мене, очевидно, не послухає. У всякім разі він просив мене повідомити Вас про всі ці його наміри. Я не питалася чи він одна компанія з Макаром – це Ви самі певне знаєте.

Ви дуже добре написали в “Тризубі” про Драгоманівське свято⁵². Шкода, що не згадали, що Клуб робив усе в борг і жде, щоб йому

⁵⁰ Машинописна копія листа (чорний машинопис), набрана на 1,5 аркушах.

⁵¹ Йдеться про Українське національно-політичне об'єднання за кордоном. Його ідею висунула українська еміграція в Румунії на своїй першій конференції у 1923 р. 10 червня 1926 р. у Празі відбулись збори представників українських політичних партій і організацій у справі утворення національно-політичного об'єднання після вбивства Головного Отамана С. Петлюри. Ці збори обрали комітет у складі представників від закордонних груп УПСР, УСДРП, УРДП, Легії українських націоналістів та ЦЕСУС, якому доручили виробити проект платформи всеукраїнського об'єднання за кордоном (див.: Тризуб. – Париж, 1926. – № 45. – 19 вересня. – С. 21–22).

⁵² Йдеться про публікацію О. Шульгіна “Свято Драгоманова в Женеві” (Тризуб. – Париж, 1930. – Ч. 26. – 29 червня. – С. 15–18). У ній автор розповідав про хід заходів з

громадянство помогло покрити той борг. Досі дістали ми обіцянки від Берлінського Інст[итуту] 40 фр[анків], від Акад[емічного] Ком[ітету]⁵³ на 20 фр[анків] і від Ін[ститу]ту ім. Драгоманова⁵⁴ без означення суми. Не зле було як би в “Тризубі” зроблено оголошення і приймались би гроші.

Справа з Інститутом Славянським у напрямі позиції Карцевського зависла в повітря – невідомо як ще розв’яжеться. В напрямі необхідности з українського боку якоїсь суми, навпаки загострилася і я боюся навіть як Карц[евський] піде ми матимемо клопіт. Деякі славяне, особливо Ваші приятелі поляки, в претензії на те, що одні славяне вносять великі суми, а другі нічого не дають і всі мають однакові права в Комітеті. Кро, радник тутешн[ьої] делегації і член комітету так думає.

нагоди відзначення 35-ліття від дня смерті М. Драгоманова, яке відбулось у червні в Женеві. Його організував український клуб у Женеві у будинку, в якому мешкав М. Драгоманов, за участю відомих українців, державних діячів іноземних країн, викладачів. О. Шульгин був учасником Драгоманівського свята та виступаючим. У своїй публікації він описав хід заходів, відзначив найзмістовніші виступи. Так, серед виступаючих були Туреттіні – державний радник, міністр внутрішніх справ женецького кантону, Вернер – ректор Женецького університету, Е. Піттер – старий приятель М. Драгоманова та ін. У ході того свята на будинку на rue Dancet була встановлена пам’ятна дошка з надписом: “Свято відкриття пам’ятної таблиці на будинку в Женеві, де жив М. Драгоманов”. У статті О. Шульгина вміщено фото цієї події (с. 17). Окрім цього заходу увечері пройшли збори за участю українців, які мали поділитись своїми спогадами та думками про великого українця.

⁵³ Український Академічний Комітет – українська наукова організація, що постала у Празі з метою об’єднувати українські наукові установи і бути репрезентантом української науки. Створений у 1925 р. в Празі з ініціативи Українського історично-філологічного товариства в Празі та затверджений урядом Чехо-Словаччини. До нього входили почесні та дійсні члени, співробітники наукових установ, українських високих шкіл у Чехо-Словаччині, НТШ і кілька індивідуальних членів. Головою був обраний І. Горбачевський. Був визнаний міжнародною Комісією для інтелектуальної співпраці в Лізі Націй і входив до її органу – Інституту інтелектуальної співпраці в Парижі (до 1934, коли до Ліги Націй прийнято СРСР). Комітет виступав в українських справах перед науковими установами, брав участь у міжнародних з’їздах і конференціях, збирав українські наукові з’їзди (1928 і 1932) в Празі, в яких взяло участь понад 100 учених з еміграції, а також з Західної України. Перестав існувати в 1940 р.

⁵⁴ Йдеться про Український Високий Педагогічний Інститут ім. М. Драгоманова у Празі. Це педагогічний заклад, заснований у 1923 р. заходами Українського громадського комітету, при фінансовій підтримці чехословацького уряду як дворічна школа для підготовки учителів для нижчих шкіл і позашкільної освіти. Ректорами інституту були – Л. Білецький (до 1925 р. – директор), В. Сімович, В. Гармашів. З 1924 р. інститут став чотирирічним із програмою підготовки учителів для середніх шкіл. Мав відділи: літературно-історичний, математично-природничий та музично-педагогічний. З 1924 р. при УВП діяли магуральні курси, перетворені в 1925 р. на гімназію.

І. Старовойтенко. *Із епістолярної спадщини Олександра Шульгіна...*

Воно, правда, це направлено не проти нас одних, але москалів, а що ми в такому самому становищу, то ми вилетимо автоматично, якщо й далі так буде; себто коли весь наш актив буде на: внеску Шептицького і п'яти українських членів (Ви, Дорошенко, Стоцький, я і Студентська громада, за яку я внесла 10 фр[анків]). Може б поки удасться Вам довести до здійснення справи Академічного К[оміте]ту восени, Ви могли б забезпечити кілька нових членів навіть в Парижі: Прокоповича та ще кого-небудь?

Може на зиму якусь лекцію (безплатну) не про Драгоманова, а про щось інше. Берл[інський] І[нсти]тут⁵⁵ покрив усі видатки лекції Дорошенка, від них не можна більше вимагати, а от Варшавський Інст[и]тут⁵⁶.

⁵⁵ Український науковий інститут у Берліні – наукова установа, заснована 1926 р. з ініціативи гетьмана П. Скоропадського, його підтримав генерал В. Гренер. Завданням інституту було поширення серед німців (зокрема наукового світу) відомостей про Україну й український народ, дослідження взаємин України із західними країнами, зокрема Німеччиною, в минулому і сучасному, допомога українським студентам і науковцям у студіях та дослідах. За першого періоду своєї діяльності (до 1931) директором Інституту був Д. Дорошенко, куратором – генерал В. Гренер (його заступником – О. Скоропис-Йолтуховський). За другого періоду Інститут перейшов на бюджет Міністерства освіти і став німецькою державною установою, але це не змінило його українського характеру. Директором інституту став І. Мірчук, кураторами були: до 1934 р. – В. Гренер, з 1934 р. – А. Пальме, з 1944 р. – Герулліс; членами і постійними науковими працівниками інституту були: Г. Шрайбер, З. Кузеля (етнографія і краєзнавство), Б. Крупицький (історія), Р. Димінський (економіка), деякий час М. Антонович (історик).

⁵⁶ Український науковий інститут у Варшаві – науковий заклад, заснований заходами екзильного уряду УНР у 1930 р. (фактично в 1928 р.) при польському Міністерстві віровизнань та освіти, як автономна українська наукова установа з завданням плекати студії з різних ділянок українознавства. Директором Інституту був О. Лотоцький (до 1938; пізніше – А. Яковлів), генеральним секретарем Р. Смал-Стоцький; членами Інституту були переважно вчені-емігранти: К. Мацієвич, В. Садовський, Б. Лепкий, Є. Гловінський та ін. По окупації Варшави німцями в 1939 р. інститут перестав існувати, а його бібліотека і архіви загинули. Діяльність Інституту була присвячена майже винятково українознавству і виявлялася головним чином у науково-видавничій справі; майже всі праці виходили українською мовою (деякі польською та французькою). Інститут плекав переважно ті ділянки української науки, які не мали змоги вільно розвиватися в УРСР. Видав серію праць і джерел з історії України давнішої доби й нових часів: “Нарис історії України” Д. Дорошенка (2 томи, 1932–1933); “Діарій гетьмана Пилипа Орлика” (за редакцією Я. Токаржевського), “Гетьман Пилип Орлик” Б. Крупицького, збірка “Мазепа” (2 томи, з документами), “Українсько-московські договори XVII–XVIII ст.” А. Яковліва та інші, присвячені історії XIX ст.

Дорога Ганно Євгеновно.

Спасибі за докладного листа. Радий, що догодив Вам своєю кореспонденцією. Мені було досить трудно це зробити, бо я сам обмежив себе місцем, не хотів, щоб воно було за велике, а крім того, мені трудно було встановити пропорцію між своїми промовама і іншими, бо свої ж, розуміється, пам'ятав краще. Коли все ж виклав свої тези порівнюючи широко, то для того, щоб так мовити своїми ж устами, без інших пояснень встановити наше сучасне відношення до Драгомановс[ького] свята. Хотілося мені докладніше сказати про організацію справи, про те піднесення, з яким Ви до неї ставилися і нарешті про гроші, але все це з тактичних міркувань не умістив.

Про гроші ж краще напишу до Сімовича, я це вже давно збираюся, але за ріжнім клопотом все odkладаю. В залежності від його відповіді буду робити дальші кроки. В усякому разі буду всима силами дбати, щоб Вам якнайскорше кошти були повернуті. Це добре, що Ви пишете Стоцькому. Я з свого боку писав йому про Женеу, Драгоманова і прохав з'ясувати можливість (матеріальну) дальшої співпраці з Вами після вересня. Спасибі за фотографії. Чи я Вам за них що винен? Шкода, що Вас, як "головної героїні" торжества не видно, а також і другої героїні – пані Гольстейн⁵⁸. Як би не дощ, можна було б тоді ще одну групу зняти, щоб усі вийшли.

Справа з Андрієвським трохи комічна, але боюся, що більше трагічна, ніж комічна. В їх бажання порозумітися, як і Ви, я мало вірю, але прошу передати Андрієвському, що я хочу з ним бачитись і говорити, але хай має на увазі, що 10–11 липня я від'їзду з Парижу. Не хочу займатись ляметаціями: Ви і так зрозумієте як я можу на таке свинство реагувати. Мимоволі приходять до голови афоризми Євгенія Харламповича про ріжні якости нашої нації.

Зараз багато часу мусив присвятити особистим справам: треба було думати про квартиру на осінь. Понапозичав грошей і вчора нарешті взяв помешкання в три кімнати з *comfort moderne* без меблі.

⁵⁷ Лист написаний чорним чорнилом на 4-х аркушах (аркуші нумеровані автором). Недатований роком, який встановлений за змістом.

⁵⁸ Пані Гольстейн – знайома М. Драгоманова, що мешкала у Женеві, учасниця Драгоманівського свята, виступала зі спогадами про Михайла Петровича.

І. Старовойтенко. Из епістолярної спадщини Олександра Шульгина...

Уявіть собі, що в рішучу хвилину почував себе моторошно: як же це так ми фіксуємося на одному місці?! Звик я до циганського життя. Цікава деталь: восени маємо меблювати, але поки що на меблі не маю і тисячі франків, можете уявити собі, що то буде за шик!

Будь ласка, запитайте на тому тижню по телефону М^m Кнохер, чи встановили вони вже дату зібрання міжвертвної консультативної комісії для біженців? Гадаю, що раніше вересня не скличуть. Отже приїду до Женеви тільки восени. Зараз поїду певно в Альтас на маленький курорт лікуватись і писати, а мої їдуть на море.

Щиро Вас вітаю. Ваш О. Шульгин.

Р. С. Чи Ви лишаєтесь на літо в Женеві, чи куди виїдете? Як тепер здоровля сина? Напишіть, що ж буде з Карцевськими?

№ 13⁵⁹

О. Шульгин – Г. Чикаленко-Келлер

Hôtel Beausejour
Bains les Bains
(Vosges)
15/ VII, 1930

Дорога Ганно Євгеновно.

Написав я до Сімовича в справі покриття витатків Драгом[анівського] свята і запитав його, чи може він покрити 140 шв[ейцарських] фр[анків], себто 1000 к.с. (Від себе просив для “поощрення” одчислити 60 к. є.). Просив одписати, бо інакше маю звернутись ще до інших установ.

Тим часом бібліотека Петлюри⁶⁰ вирішила післати Вам 40 шв[ейцарських] фр[анків] (це вже певно!). Тепер самі рішайте, чи потрібно

⁵⁹ Лист на одному аркуші-бланку з відбитком у лівому кутку: “ALEXANDRE CHOULGUINE. PROFESSEUR A L'UNIVERSITÉ UKRAINIENNE DE PRAGUE. PRÉSIDENT DU HAUT-CONSEIL DES ÉMIGRÉS UKRAINIENS”. На звороті листа – речення дописано з правого боку.

⁶⁰ Йдеться про Бібліотеку С. Петлюри, засновану з ініціативи Комітету вшанування пам'яті С. Петлюри (за пропозицією В. Прокоповича) в Парижі у червні 1926 р. Перед нею ініціатори поставили завдання: “Сприяття студіям, присвяченим вивченню України”. У лютому 1927 р. були проведені організаційні заходи. Книжкові фонди формувались із добровільних пожертвувань українських організацій, редакції журналу “Тризуб”,

Вам все ж від Сімовича мати 140, чи вистачить 100 шв[ейцарських] фр[анків]? Яковлев нагадав, щоб як найскорше вислав Вам від Ак[адемічного] Ком[ітету] 20 шв[ейцарських] фр[анків]. Дорошенку не писав нічого, але коли Вам це зручніше, я і йому напишу.

Свято по відчоту принаймні зробило скрізь дуже добре вражіння і цим пояснюється і бажання бібліотеки і В[’ячеслава] К[остянтиновича] взяти і матеріальну участь в справі.

13-го виїхав в це “невзрачне” місце, хоч як курорт воно не зле організовано. Купають мене, розтирають і поють противною теплуватою водою. Використовую свою повну самотність, щоб привести в порядок ріжні справи, а головне, щоб написати одну–дві глави моєї нової книжки, яку розпочав ще в Італії восени минулого року. Л[ідія] В[асилівна]⁶¹ і Ростік⁶² сидять в Нормандії. Микола з жінкою їдуть на 1½ місяця до мами і Надійки. Буду тут до 27 липня.

Напишіть, що нового на світі чути. Буду радий одержати від Вас листа. Щиро вітаю. О. Ш[ульгин].

Р. С. В[’ячеслав] К[остянтинович] слава тобі Богові розкачався: подорож його дуже вдалася⁶³. В Туреччині, в Болгарії і особливо в Румунії громадянство його дуже тепло зустрічало. Десь в Румунії навіть з гірляндами приходили, скрізь з квітами. Значить не скрізь “націоналістичні” настрої.

Про Макара одержані відомості, буцім то він у тіснім зв’язку з ГПУ⁶⁴.

приватних осіб. Перші книги бібліотеці подарувала редакція тижневика “Тризуб”, серед дарувальників – український громадський видавничий фонд, українське видавництво у Катеринославі (дет. про історію бібліотеки див.: *Рудичів І.* Бібліотека ім. С. Петлюри // Тризуб. – Париж, 1931. – Ч. 16. – 26 квітня. – С. 2–7).

⁶¹ Див.: Шульгина Лідія Василівна.

⁶² Див.: Шульгин Ростислав Олександрович.

⁶³ Йдеться про подорож В. Прокоповича, яка розпочалась 8 червня 1930 р. Спочатку пароплавом він прибув до Стамбула і звідти вирушив до резиденції Вселенського Патріарха. На зустрічі із Патріархом український політик отримав благословення усього української еміграції. Далі Прокопович вирушив до Софії, там був 2 дні: 16 і 17 червня. Зустрівся з українською громадою Болгарії, провідав дочку М. Драгоманова – Л. Шишманову-Драгоманову, відвідав і могилу М. Драгоманова. 19 червня прибув до Румунії (пристань Ромодан на Дунаї). Там зупинився у м. Журжі, де працювала цукрова фабрика, на якій працювало чимало українців (дет. див.: 3 подорожі В. Прокоповича // Тризуб. – Париж, 1930. – Ч. 33. – 7 вересня. – С. 10–13; 3 подорожі В. Прокоповича (Лист із Журжі) // Тризуб. – Париж, 1930. – Ч. 34. – 14 вересня. – С. 12–15).

⁶⁴ Два останні речення написані на маргінесі звороту аркуша.

О. Шульгин – Г. Чикаленко-Келлер

Н. Beausejour
Bains des Bains
Vosges

Дорога Ганно Євгеновно!

19/ VII [1930]

Пересилаю Вам листи І. І. Мірного. Чи одержали мого попереднього листа? Отже, напишіть їм, скільки Вам не вистачає ще грошей. У мене великий клопіт. Микола захворів на плеврит. Має дуже високу температуру і я тепер хвилююся за нього і все чекаю вісток із Парижа. Щиро вітаю, Ваш О. Ш.

Р. С. Маю від Яковлева повідомлення, що дійсно Андрієвський, Шелухин і Галаган обрані, але своїми ж власними організаціями, а не Празькою еміграцією. Ні Под[єбрадська] Академія (Мартос), ні Інститут, ні “Об’єднання” (Яковлів) в виборах участі не брали і нічого спільного з тими панамі не мають. Зато ми з Вами будемо у вересню мати великі приємності, а перед чужинцями будемо у Сірка очей позичати. О. Ш.

Чи мої листи – Парижу і потім звідци – отримали?

Г. Чикаленко-Келлер – О. Шульгину

Женева, 21 липня [19]30

Дорогий Олександрє Яковлевичу, Ваші листи з Парижу і курорту дістала, а оце дістала ще один з листом Мірного.

Досі на покриття Драгоманівського свята дістала: з Берлінського інституту 40 фр[анків] та від Мірного 82 фр[анки], разом 122 фр[анки], видатки ж – 220 фр[анків] та ще за фотографії та почтові і ріжні дрібні –

⁶⁵ Лист на одному аркуші, написаний чорним чорнилом. Недатований роком, який встановлений за змістом листа Г. Чикаленко-Келлер.

⁶⁶ Машинописна копія листа (чорний машинопис), набрана на одному аркуші. Лист не має традиційного закінчення.

назбиралося зо 25 фр[анків]. На жаль, Клуб може на себе взяти тільки ці останні: в касі немає грошей, бо ще з Шевченківського свята є дефіцит. Якщо Прага додасть до 100 шв[ейцарських] фр[анків], а бібліотека, як Ви в останньому листі писали дасть 40 фр[анків], тоді лишиться 40 фр[анків], про які доведеться апелювати до інших установ. Я думаю обрахунок треба умістити в пресі: “Тризубі” і “Ділі”.

Цими днями тут був кілька день Онацький і прийшов до мене з візитом разом з Коновальцем і Макаром, з якими весь час свого перебування був укупі: жив з Макаром. Поясніть, що це значить?

Як будете бачитись з Андрієвським, то виясніть йому про його пражський мандат, бо він сам як був у мене, не знає, що то таке і вагався, чи приймати. А його: болгарський, бельгійський, дангцигський і люксембурзький мандати цілком в порядку. Якись з Франції він теж мені показував, але теж не був певен за них: я йому сказала, що Францію певне вичерпуюче Шумицький представляє. Я думаю, як Ви з Андрієвським лагідно поговорите, беручи на увагу його величезну амбітність і бажання за всяку ціну грати роллю, то Ви з ним не будете мати труднощі, принаймні не такого елементарного сорту, як з Шелухіним та К^о.

Чи Вяч[еслав] Кон[стянтинович] вернувся з Афону? Ви мені нічого не пишете, чи вийде з якою небудь сумою для Славянського Інституту? Може хоч 2–3 члени? Карцевський завис у повітря до осені, але боюся, що будуть ще прикрости через нього і за нього, бо ту жінку і родину (і дочка приїхала) всі жаліють, а він, ніби на цьому базуючись і на це рахуючи, не кається. Як буде новий директор, то наш бас урвався: на дурничку з нами ніякий чех не буде панькатись, а здається на місце Карцевського усі хотять чеха.

Чого це з Миколою така прикрість? Дуже холодно скрізь, то може й захопив де небудь. Напишете мені, як його здоровля.

Андрієвського я більше не бачила, ніяких Ваших доручень, розуміється, і не могла передати. Я Вам писала, що він збирається написати до Вас перед своїм приїздом до Парижу.

Тільки що довідалась, що міждержавна комісія збирається 2 вересня.

Повертаю Вам лист Мірного. Я не знаю, що то pomoже, як я йому напишу, що нам бракує ще 100 фр[анків], коли він мені ясно пише, що на більше як 20 фр[анків] ще до тих 80-ти більше стягтися не можуть. Треба десь инде шукати, але де?

Г. Чикаленко-Келлер – О. Шульгину

Женева, 13 серпня 1930

Високоповажаний Олександр Яковлевичу.

Спішу переслати Вам усі ці оповідання. Могла б їх розіслати сама, але не маю від Вас інструкцій.

Як бачите з порядку денного, що Андрієвський уже подав був свою заяву: пікантно виглядає ціла низка організацій в Празі. Вам відмовлено вдруге вже, цікаво, чи його буде прийнято. Здається та⁶⁸ сама у Вас і в нього.

Недавно писала до Вас, але не пам'ятаю, чи писала про лист, який дістала від мами з Києва з 1 серпня: вона пише про засуджених, що всі вже сидять в "лікарні", але напевне вийдуть тільки ще невідомо коли й куди і що все у них гаразд. Це перший лист з січня безпосередньо від мами, деякі подробиці про Івашка, але нічого особливо потішаючого чи більш алярмуючого.

Як здоровля Миколи? Привіт Вам і усім Вашим і Миколі з дружиною.

О. Шульгин – Г. Чикаленко-Келлер

Paris 6/X 1930

Вельмишановна Ганно Євгеновно.

Зараз маю їхати до Вар[шави]. От же перебалакаю і в Вашій справі. З Вашого листа виходить, що Ви все ж від них майже нічого не одержали, крім обіцянки, а мені Роман Степанович писав, що гроші вже вислані. Щось тут не ладно.

⁶⁷ Машинописна копія листа (чорний машинопис), набрана на одному аркуші.

⁶⁸ Слово пропущено, але відкриті й закриті лапки.

⁶⁹ Лист, написаний темно-синім чорнилом на двох аркушах. Перша сторінка має відбиток у лівому кутку: "ALEXANDRE CHOULGUINE. Professeur à l'Université Ukrainienne de Prague. Président du Haut-Conseil des Émigrés Ukrainiens". У тексті автор зробив підкреслення.

Олександр Шульгин в українському державотворенні...

Натурально, коли у Вас видатків було за цей час мало, то зарахуйте ті гроші, що Микола Вам вислав за серпень. До того, я думав, що ми це зробили до вересня і тільки тепер перевіривши побачив, що помиляюся.

Дуже шкода, що Ви все хворієте. Натурально, що при таких умовах Ви не змогли виконати тих доручень, у яких ми з Косенком до вас зверталися. Коли ж одержите, то може підіб'єте женевських професорів на протест в справі Сергія Олександровича.

Прикро почути такі речі про Івашка: сидіти у їхній в'язниці певно нелегко. Властиво всі мої приятелі, які ще там осталися – сидять... Тут готується здається протест з боку Ligue des droits de l'Homme*, але боюся, що мій від'їзд, якого на жаль відкласти не можна, зле відіб'ється на цій справі.

Може все ж Ви змогли б навіть сидячи в хаті зробити, а саме запитати в *service* Джонсона, коли має зібратися *Commission consultative intergouvernementale pour les réfugiés*** (та що збиралась в травні 1929 р.). Це мені конче потрібно знати, щоб підігнати свої демарші перед різними дипломатами. Можна також довідатись і через Неймана, йому колись про це писав і він мені одповів, але тоді ще було невідомо термін скликання комісії. Коли будете запитувати Неймана, то дуже прошу вітати його від мене.

Щиро вітаю. О. Шульгин.

P. S. W. Martin сам мені надіслав номер з нашим *Appelle*'ем, але статті з приводу цього все ж не написав. Добре, що уміщено ту статтю в *Courier*: коли це зробив Шавішвілі, при нагоді подякуйте його, будь ласка від мене. О. Ш[ульгин].

№ 18⁷⁰

Г. Чикаленко-Келлер – О. Шульгину

Женева, 12 грудня 1930.

Дорогий Олександрє Яковлевичу!

Джонсонова секретарка, його самого я не бачила, сказала мені, що на сей раз послала протоколи Консультативного комітету згідно даному Вами списку, не через мене, а безпосередньо до всіх органі-

* (Фр.) – Ліга прав людини.

** (Фр.) Міжурядова консультативна комісія у справах біженців.

⁷⁰ Машинописна копія листа (чорний машинопис), набрана на одному аркуші.

І. Старовойтенко. Із епістолярної спадщини Олександра Шульгина...

зацій, а Вам до Парижу, (хоч як тепер мені на думку спало: до Парижу не Вам, а п. Шуміцькому?) Мені вона дала один примірник, останній, і я Вам пришло його, якщо Ви не знайдете в своїй канцелярії посланого Вам безпосередньо, очевидно під час Вашої з Парижу відсутності. Про протоколи Міждержавної комісії, то вони будуть готові в січні і належать до паперів, які кожен може діставати, таких канцелярія не розсилає, але вона мене повідомить, коли вони будуть готові і я дістану в секретаріаті.

Чи Ви бачилися з п. Шуміцьким? Він був тут, на його прохання я склала до нього лист до Джонсона (копію прикладаю) і на його ж прохання і від Румунської організації, яку заступаю, такий лист послала. Порозумійтеся з ним, хоч певне Ви вже з ним бачились і про це знаєте.

Мартос прислав мені свій борг рівно через тиждень від свого від'їзду: більшої акуратності від жадного українця я ще не бачила і не сподівалася. Стоцький, з місяць тому, посилаючи ново випущені брошури, писав, що в грудні пришле якісь гроші, отже, думаю не забариться. Дрібні борги Ваші прикладаю: як що й від Вас можна сподіватись точности, то пришліть до кінця року: у мене в кінці року завжди катастрофічне становище, то й 25 франків будуть порятунком.

Як здоровля Миколи?

№ 19⁷¹

О. Шульгин – Г. Чикаленко-Келлер

Париж 10/ХІІ 1930

Дорога Ганна Євгеновна.

Одержав вчора Вашого листа. Саме хотів Вам писати. Вибачте, що так затрималися з тими 60 fr. Мені через те і писати Вам було незручно: ніяк не міг зібрати гроші з усіх. То в того, то в другого товариства не було грошей. Нарешті сам вніс за військове товариство, а вони вже мені будуть винні і сказав післати. Ще таким чином за Драгоманівське свято треба покрити 27 fr. Як Ви пригадуєте 20 fr. обіцяв вислати Р[оману] С[тепановичу].

⁷¹ Лист на трьох аркушах, написаний автором чорним чорнилом. У тексті зустрічаються підкреслення чорним чорнилом та синім олівцем. Аркуші автором пронумеровані.

7 fr. я покрию в рахунок звичайних Ваших видатків. До речі, напишіть мені скільки я Вам винен. Чи заплатили Ви щось Панні Рlano. Чи повернув Вам 20 fr. Мартос? Пам'ятайте, що це я йому властиво позичив: коли він не вернув, то я Вам поверну ці гроші, я з ним вже сам “розправлюся”.

Для Вашого відчоту ще раз нагадую, що ці 60 шв[ейцарських] fr. розподіляються так: 35 – Головна Емігр[аційна] Рада, 15 – “Тризуб”, 10 – Військове товариство у Франції.

Щоб покінчити з грошовими справами, дуже прошу Вас нагадати про себе тепер Р[оману] С[тепановичу]. З одного боку про дрібницю – тих 20 fr. за Драгом[анівське] свято, а з другого боку про гроші Вам для помешкання: на представництво (без відсотка; за видатки дрібні я буду платити як і минулого року).

Я Стоцькому говорив, щоб Вам здобули 600 fr. на помешкання: 200–400 на иньше. Але коли я був у них про це не можна було дійсно говорити, бо ми на матеріальні теми взагалі не говорили, а розмовляли тільки про галицькі події, які на мене та й на Р[омана] С[тепановича] зробили гнітюче вражіння.

Ці справи і взагалі взаємовідносини наші з поляками і їх упорядкуванням відібрали у мене за останні два місяця найбільше сил і часу. Коли Ви заглядали до “Тризубу”, то знаєте про наші виступи в цій справі з Данцигу⁷². Читали може в останніх номерах “спростовання Пресового бюро” з приводу наклепів на мене та на Р[омана] С[тепановича]⁷³. Зовсім в останньому числі була моя стаття “Передзвони”⁷⁴,

⁷² 13–15 жовтня 1930 р. у Данцигу відбулась чергова конференція Унії Товариств для Ліги Націй. Українське товариство делегувало на неї О. Шульгина та Р. Стоцького. Обидва делегати продовжували відстоювати питання про утворення окремої комісії Сходу Європи у складі Унії. Така комісія була сформована, до неї увійшов і О. Шульгин. Після конференції відбулось перше засідання комісії, на якому вона своїм головою обрала Джанані (директора Інституту Східної Європи в Римі), О. Шульгина – доповідачем комісії та запланувала ряд заходів. Друге питання, що розглядалось конференцією, це події в Галичині. О. Шульгин виступив із доповіддю, в якій підтвердив факти терору проти українців у Галичині. Його доповідь була цікавою та викликала дискусію. Інші питання в роботі конференції – про товариство німців у Чехословаччині, про апатридів, людей, що опинились без батьківства після розпаду Австро-Угорщини. Про конференцію у Данцигу детально інформував “Тризуб” (див: Конференція у Данцигу // 1930. – Ч. 44. – 2 листопада. – С. 12–6).

⁷³ Йдеться про спростування під заголовком “Од Українського Пресового Бюро” (Тризуб. – Париж, 1930. – Ч. 45. – 30 листопада. – С. 22). У ньому інформувалось, що Українське Пресове Бюро уповноважило редакцію “Тризуба” категорично спростувати

І. Старовойтенко. Із епістолярної спадщини Олександра Шульгіна...

де я на всі боки мушу одлаюватись. Мали Ви також і відозву Головної Ради, остання і наша спільна з Вами творчість, брошюра про меншостей – справили (як пишуть мені) і на наше громадянство і навіть поляків добре вражіння. Брошюра дійсно вийшла своєчасно.

От же до цього всього можу тільки додати, що в В[аршаві] я робив спеціальну інтервенцію і то дуже рішучу в справі галицькій і повторив те саме перед тутешніми їх діпльоматами тут.

Наче б то діло іде на краще. Р[оман] С[тепанович] і А[ндрій] М[иколайович] пишуть що до цього оптимістичніше. Обидві сторони і поляки і галичане наче б то йдуть на порозуміння між собою. УНР-івські часописи на бажання обох сторін мають начеб то посередничати. Коли це дійсно так, то можна бути задоволеними: наша праця не пропала даремно.

Зараз ще готую більшу брошуру укр[аїнською] мовою на ці ж теми: міжнародні справи, україно-російські та польсько-українські взаємовідносини. Дуже добре вийшло, що Ви умістили те спростовання, що до Frannil. Це вийшов дуже вдалий номер!

Тепер до Вас з проханням: дуже прошу з'ясувати собі, що робиться у Джонсона? Чи вони ще існують? За останній час не одержав ані одного паперу від них.

Претекст до Вашого візиту до канцелярії Джонсона дуже поважний: ми досі не отримали жодних документів щодо останнього Conseil Counsultatif Priné (що був у вересню), властиво справа ходить про

відомості, подані на сторінках часопису “Розбудова Нації” (ідеологічного органу Проводу ОУН) (Прага, 1930. – Ч. 9–10. – С. 248) про діяльність українських представників – Р. Смаль-Стоцького та О. Шульгіна на конференції Унії товариств для Ліги Націй у Данцигу. За даними “Розбудови нації”, українські делегати заявили у Данцигу про задовольняюче становище українських меншин та про перебільшене нарікання українських послів на їхні проблеми. Бюро називало подібні твердження фальсифікаціями і спростовувало їх конкретними фактами, зокрема повним текстом промови О. Шульгіна на конференції, яка друкувалась у “Тризубі” (ч. 41), і яка підтверджувала, що звинувачення органу галицьких націоналістів не відповідали дійсності.

⁷⁴ Йдеться про статтю О. Шульгіна “Передзвони” (Тризуб. – Париж, 1930. – Ч. 46. – 7 грудня. – С. 2–4). У ній автор давав відповіді на обвинувачення його галицькими націоналістами та їхнім органом, журналом “Розбудова нації”, у полонофільстві. До цього їх спонукав виступ О. Шульгіна у Данцигу. У ньому вони не відчували захисту своїх прав, бо український представник висловлювався дипломатично і стримано, неадекватно тій ситуації, в якій у той час знаходились українсько-польські стосунки. О. Шульгин заперечував обвинувачення націоналістів, доводячи, що уряд УНР підтримував та захищав інтереси усіх національних меншин, але не брав на себе повноважень бути їх репрезентантами, залишаючи ці повноваження національним депутатам.

procés verbal⁷⁵. Так само я давно прохав і вони мені обіцяли дати протокол засідань Дорадчої (міждержавної) комісії. Ці два протоколи я дуже потрібую мати.

Зараз у нас всі схвильовані вбивством грузинського міністра Рамішвілі, якого я дуже добре знав і який ще цими днями був у мене. Ще не ясно чи це дійсно большевительська афера. Коли так, то зле: це підтверджувало б відомости, що дійсно большевики хочуть зараз знищити кількох кавказських та українських діячів. Серед останніх наша контррозвідка називає А[ндрія] М[иколайовича], Сальського і мене. Правду кажучи, я якось не вірю, щоб комусь прийшла фантазія стріляти в мене, але все ж вирішив застрахуватись. Щиро вітаю Ваш О. Шульгин].

Л[ідія] В[асилівна] “щодня” шукає Вашого листа, щоб одповісти, але десь заклала і не може знайти. Я їй раджу одповісти просто “на Hamburg”.

II. Листи Олександра Шульгина до Лева Чикаленка

№ 1⁷⁶

26/VIII. 1921

Paris.

Любий Левко.

Напиши мені, що сталося з нашим приятельським гуртком. По подіям бачу, що все лопнуло: інакше не можу зрозуміти “крізіс”. Це велика трагедія і я певен, що ти, любі Валентин Васильович⁷⁷ і В’ячеслав Константинович⁷⁸ найтяжче все це перенесли. Але невже ж неможливо знов згуртуватись? Невже ж надії до того не спонукають?

На цьому кінчаю. Про мене і про справи довідаєшся від пана Дельвіга, дуже милого генерала. Дуже обнімаю і цілую. Твій Сашко.

⁷⁵ У перекл. із франц.: протокол засідання.

⁷⁶ Лист написаний на 1, 5 аркуша, фіолетовим чорнилом.

⁷⁷ Див.: Садовський В. В.

⁷⁸ Див.: Прокопович В. К.

І. Старовойтенко. Із епістолярної спадщини Олександра Шульгіна...

Що чути з Києва? Як Петрусь⁷⁹? Де Тетяна Сергіївна з дітьми⁸⁰? Як Марія Вікторівна⁸¹? Наші в маю були живі, крім Дьодика⁸²: помер бідненький від скарлатини... Вас. Дмитрович у Києві! Твоя правда була. Ще раз цілую. Твій Сашко.

№ 2⁸³

A. Choulguine
16, avenue Victor Hugo
Vanves (seine). До Пана ректора, Проф. Д-ра Л. Чикаленка
France 22/II 1926

Любий Левко.

Нарешті можу тобі написати ці кілька слів. За тебе де що чув, завжди всіх розпитував. Знаю за твої біди і великі зміни в твоєму життю. Останнє довідався від Надійки⁸⁴, що ти тепер ректором (Ваша Магніфіценція⁸⁵)! Помагай Боже!

Хотілося б дуже і дуже з тобою побачитись: було б про що наговоритись, як ми з тобою уміємо, але зараз одгукнись і через Ростіка⁸⁶ у Женеві напиши мені докладно про себе.

Зараз на три тижня приїхав до Женеві. На тому тижню повертаю назад до Парижу. Твій Сашко.

P. S. Що чути за Ганну Євгеновну⁸⁷? Як їй живеться?

⁷⁹ Див.: Чикаленко П. Є.

⁸⁰ Тут і далі йдеться про першу дружину Левка Чикаленка – Стахевич Тетяну Сергіївну. За даними листів І. Чикаленка до батька – Є. Чикаленка, у 1921–1922 рр. Тетяна Сергіївна із дочками Яною та Орисею мешкали із родиною Чикаленків у с. Кононівці (тоді – Пирятинського повіту на Полтавщині) (див: *Чикаленко Є. Щоденник. (1922).* – К.: Темпора, 2015. – С. 67, 97).

⁸¹ Див.: Чикаленко М. В.

⁸² Автор мав на увазі свого двоюрідного брата Володимира Леонтовича (1912–1921), сина Костянтина та Марії Леонтовичів, якого у родині лагідно називали Дьодиком.

⁸³ Лист написаний на одному аркуші чорним чорнилом.

⁸⁴ Див.: Ішук-Шульгіна Н. Я.

⁸⁵ Тобто, величність.

⁸⁶ Див.: Шульгин Р. О.

⁸⁷ Тут і далі йдеться про Г. Є. Чикаленко-Келлер.

8/ IV[1926]

Любий Левко.

Чому тебе не було 6/IV?! Буду в Черношицях⁸⁹, певне в п'ятницю коло 4 години для розмов з Л[еонідом] Т[имофійовичем]⁹⁰. Конче бажано поговорити не у нього, а у тебе. Чи це можливо? Коли так, запроси його на 5 г[одину]. Твій Сашко.

№ 4⁹¹

Любий Левко.

Прага. 20/X 1926

Вчора приїхала Л[ідія] В[асилівна]⁹², гадав, що привезе від В[’ячеслава] К[остянтиновича]⁹³ чи від тебе листа, але мусив задовольнятися її особистими вражіннями. Мав би ріжні речі написати до В[’ячеслава] К[остянтиновича], але я вже післав йому щось до 8 довгих листів і не маю не тільки відповіді, а навіть новості, що він їх перечитав. З слів Л[ідії] В[асилівни] бачу, що тобі не все ясно, як стоїть справа мого приїзду до Парижу. Я зовсім не відмовився від цієї думки, а тільки через ріжні обставини мусив свій приїзд відкласти з 15–20 жовтня, як я думав, на 1–10 грудня. Чому?! Зпершу я взагалі не бачив, щоб хтось серйозно хотів мені допомогти вирватись з Праги. Потім, тижня за два, все змінилося і комісія в обороні пам’яті С[имона] В[асильовича] (що працює при Празькому і Подебрадському комітетах разом⁹⁴) винесла резолюцію, що моя присутність в Парижі є необ-

⁸⁸ Поштова листівка, написана простим олівцем. Має поштовий штампель (празький) та адресу: “V. p. D-r Z. Čikalenko. Villa h. Kortofilove. Horní Černošice Prahy”.

⁸⁹ Горні Черношіце – село, що знаходилось поблизу Праги. У ньому жили в еміграції радина Кандиб, С. Черкасенко.

⁹⁰ Автор мав на увазі Білецького Леоніда Тимофійовича.

⁹¹ Лист написаний на семи аркушах невеликого формату простим олівцем. Почерк важко читається, писаний нашвидку.

⁹² Див.: Шульгина Л.

⁹³ Тут і далі – див.: Прокопович В. К.

⁹⁴ Комітет зі вшанування пам’яті Голови Директорії У. Н. Р., Головного Отамана Військ Українських С. Петлюри народився у Празі 26 травня 1926 р. у складі О. Шульгина

І. Старовойтенко. Із епістолярної спадщини Олександра Шульгина...

хідною. О[лександр] Г[натович]⁹⁵ говорив про це Колесі. Я сам з ним докладно розмовляв. Але з обміну думок між різними професорами з'ясувалось, що зараз восени з огляду на раптовий від'їзд з факультету, де всього 12 душ професорів – Дорошенка, Мірчука, Залозецького і Рудницького, утворено дуже кепське становище. Ці панове буквально “перебігли мені дорогу”. Колеса обіцяє, що улаштує мені довгосрочну відпустку чи командіровку, але тільки не зараз, бо це є убійче для університету. От же справа навіть не в грошах (хоч і це не може не відогравати якоїсь ролі), а в тому чи рвати мені морально чи ні з універс[итетом]. Все ж я ще не здавався і хотів настоювати на негайній відпусці з листопаду. Але це питання я поставив на обміркування Г[рома]ди і тут мені сказали, що хоч дійсно моя присутність в Парижі необхідна, але коли мій від'їзд відкладається до грудня, це може мати той позитивний бік, що я допоможу в справі налагодження

(голова), А. Яковліва та Мандрики (заступники), Камінського, Григоровича (секретарі), Шишківського (скарбник). 29 травня він організував панахиду та жалібну академію у Празі на Слов'янському острові. Загальні збори комітету від 3 червня прийняли постанову: називати його “Міжорганізаційний Комітет для вшанування і оборони пам'яті С. В. Петлюри” та створити комісії: а) по обороні імені С. Петлюри в судовому процесі та у пресі; б) по виданню збірника на пошану С. Петлюри; в) по оподаткуванню української еміграції в ЧСР для утворення фондів на пам'ятник, для допомоги родині, на видання збірника та ін.

Подєбрадський комітет для вшанування пам'яті С. Петлюри був створений після смерті Головного Отамана. 26 травня 1926 р. був організований тимчасовий комітет із вшанування пам'яті С. Петлюри у складі Л. Бича, Б. Іваницького та студента Реутова. 3 червня він скликав організаційні збори за участю 39-ти представників українських політичних, громадських, культурних та економічних організацій. Збори постановили організувати постійний комітет для вшанування пам'яті С. Петлюри з офіційною назвою “Комітет для вшанування пам'яті Голови Директорії УНР та Головного Отамана Українського війська С. Петлюри”. Його керівним органом визначались загальні збори, а виконавчим – президія. Комітет поставив завдання: розробити шляхи та способи вшанування пам'яті С. Петлюри, створити фонд для фінансування діяльності комітету, взяти участь у підготовці судового процесу (зібрати пресову інформацію та необхідні матеріали), опікуватись родиною загиблого, видати збірник на пошану С. Петлюри, поставити пам'ятник на його могилі. До складу президії комітету увійшли В. Садовський (голова), Романовський (заступник), Залевський (секретар), М. Єрем'їв (референт пресово-літературний), О. Довгаль (референт лекційний), Козловський (референт фінансовий). Перші збори президії постановили: організувати ряд лекцій та доповідей із висвітленням діяльності С. Петлюри; заснувати пресове бюро; висвітлювати вбивство С. Петлюри в українській еміграційній пресі, сформулювати лекційну та пресово-літературну комісії та ін.

⁹⁵ Див.: Лотоцький О. Г.

політичного об'єднання чи держ[авної] наради. Пішов ще до Ол[ександра] Гнат[овича] (колега по кабінету!) і він теж висловив думку, що моя присутність в листопаді в Празі була б бажаною. Тоді я вирішив вже не настоювати на ранішій відпустці і їхати в грудні. Тоді саме я дав телеграму Лід[ії] Вас[илівні], щоб вона їхала сюди – бо матеріально дорога може оплатитись (так я думав) тим, що Л[ідія] В[асилівна] і Р[остік] будуть одержувати родинні гроші і Л[ідія] В[асилівна] ще за свою лектуру. Фактично я прогадав (з матеріального боку), бо ті ж помешкання, на які рахував (до твого включно) всі майже напередодні були зняті і ми сидимо в Hotel Graf, плачучи за кімнату 60 кф. В результаті всіх цих перетурбацій, не дивлючись навіть [на] “підлажування” (ці тижні), маю тратити в цьому місяці ще третину своєї платні за листопад. Все це пишу тобі так докладно, щоб ти бачив, що я все зробив, щоб вибратись до Парижу і тільки (не тільки коштів) з річевих причин “з болем серця” мусив відкласти подорож, а в усякому разі не одмінити.

Я хочу взяти командіровку до мая місяця. На травень приїхати до Праги – щоб не губити з'язку! І потім на літо знов вертатись до Франції. Це такі мої плани, тісно з'язані з загальною політикою. На це Л[ідія] В[асилівна] мені сказала, що В['ячеслав] К[остянтинович] говорив, що я буду потрібний до лютого. Чи Л[ідія] В[асилівна] не зрозуміла, чи В['ячеслав] К[остянтинович] справді думає, що наша політика кінчається січним місяцем?! Нічого не розумію.

Л[ідія] В[асилівна] говорить, що В['ячеслав] К[остянтинович] думками дуже ввічливий і трохи офіційний. Я знаю такого В['ячеслава] К[остянтиновича] – це буває, коли він сердиться. Чи не сердиться він на мене? В['ячеслав] К[остянтинович] і А[ндрій] М[иколайович]⁹⁶ це дві протилежності. Останній частіше сердиться, але зараз же лається дуже голосно, чи коли лайка листована – “красномовно”. Знаючи в чім річ – легко заспокоїти і ліквідувати справи. В['ячеслав] К[остянтинович] може три тижні і т. д. і місяці мовчати і сердитись; тоді він дуже ввічливий і трохи неприступний. Милый і лагідний В['ячеслав] К[остянтинович] тоді і на довше счує. Чи й тепер справді В['ячеслав] К[остянтинович] не задоволений? Чи сонце і тепло не прибавили йому бадьорости і енергії. Може В['ячеслав] К[остянтинович] сердиться, що я офіційно не передав справ? Але ж я досидів до

⁹⁶ Див.: Лівіцький А.

І. Старовойтенко. Із епістолярної спадщини Олександра Шульгіна...

1/Х, а В[’ячеслав] К[остянтинович] виразно мені сказав, що 2/Х він повернеться. То що ж було передавати справи та ще Ш[умицькому], який явно ігнорував мене, як ти сам знаєш. Звичайно, коли б я знав, що В[’ячеслав] К[остянтинович] так затримається, я б попросту ігноруючи “ранги” передав би офіційно всі справи тобі. Ну, але гадаю, що Микола⁹⁷ не перепустив нічого та фактично ви ж з ним були разом і я був спокійним.

Тепер про одну важну справу, за яку прошу конче переказати В[’ячеславу] К[остянтиновичу]: ми з О[лександром] Г[натовичем] гадаємо, що його і Сальського приїзд в листопаді до Праги є конечний. Нехай приїде на 3 дні, але ми все ж мусимо зробити спільне засідання Р[ади] М[іністрів]⁹⁸ і обміркувати разом програм діяльності. Це засідання – одна з важних причин, чому, наприклад, О[лександр] Г[натович] вважає за доцільне мені тут побути в листопаді.

Я вже згадував тобі про “об’єднання”. Те, що творилося з шаповалівцями – ми робили, як ти знаєш, тільки, щоб стримати їх і показати всім, що ми навіть з ворогами своїми особистими йдемо, коли вони становляться на вірний шлях. Коли ж вони написали в “Нов[ій] Україні”⁹⁹ ганебну статтю проти нас¹⁰⁰, я став категорично настоювати,

⁹⁷ Див.: Шульгин М. Я.

⁹⁸ Йдеться про виконавчий орган УНР в екзилі – Раду Народних Міністрів УНР, яку очолювали А. Лівичський (1920–1921 і 1922–1926), П. Пилипчук (1921–1922), В. Прокопович (1926–1939), О. Шульгин (1939–1940), по Другій світовій війні К. Паньківський (1945–1948).

⁹⁹ “Нова Україна” – місячник письменства, науки й громадського життя. Виходив у Празі в 1922–1928 рр (у 1922 р. – двотижневик). Засновник і постійний редактор – М. Шаповал, співредактор – П. Богацький (1922), В. Винниченко (1923–1924), М. Галаган, Н. Григорієв (1925–1926), С. Довгаль, В. Залевський, М. Мандрика (1927–1928). Відстоював ідею національно-державної незалежності із соціалістичних позицій.

¹⁰⁰ Ідеться про резонансний виступ М. Шаповала на сторінках часопису “Нова Україна” під заголовком “На боротьбу з злочинством. Одвертий лист до громадянства” (Нова Україна. – Прага, 1926. – Ч. 8. – Листопад. – С. 76–81). У ній автор обвинуватив тижневик “Тризуб” та Л. Чикаленка у наклепі на міністра В. Гірса та на Український громадський комітет у Празі. Приводом до виступу М. Шаповала стала замітка у “Тризубі” (Париж, 1926. – Ч. 52. – 7 листопада. – С. 28–29, рубрика “З преси і життя”), у якій, серед іншого, було сказано: “З газети «Руль», ч[исло] 1629, довідуємося, що «В Чехословацькому дипломатичному корпусі мають наступити великі зміни. Заступник міністра закордон[них] справ Бенеша п. Гірса буде призначений до Варшави.

п. Гірса дуже відомий в укр[аїнських] емігрантських колах. Родом з чехів-колоністів на Україні, по переконаннях російський с.-р., був він фактичним творцем того політичного болота, яке запанувало серед нашої еміграції в Чехо-Словаччині. Це він дав «на откуп» п. Шаповалові українську справу. Допомога чеського народу україн-

що час порвати з ними: бо 1) об'єднання не досягає своєї основної мети: противна сторона з'язаною себе не вважає і лається непристойно, 2) ми можемо показати всім, що ми зробили все можливе, але що ці люде, говорючи з нами, в той же час лаяли нас шарлатанами. В такому дусі був складений лист від Зак[ордонного] Бюро С[оціал-]Д[емократів] і ми вийшли з об'єднання, яке зараз же завалилося. На жаль, противна сторона мала підставу сказати: “а примітки до листа С[іропол]ка в Вашому «Тризубі»¹⁰¹, чи це не те саме”. На жаль, трошки зарано почав ти напад на них: треба було почекати.

Але тепер повстає на чергу дня справжнє об'єднання¹⁰². На моє переконання без С[оціал-]Д[емократів] воно буде неповне. Вони самі

ській еміграції була віддана в безконтрольне порядкування двох–трьох осіб, які сіяли ту атмосферу «брутального поведження», «політичних доносів», «деморалізації» і «безконтрольної самовлади», що так «затроувала» громадянську атмосферу». Характеристику діяльності цих любимчиків п. міністра Гірси найкраще висвітлено в брошюрі «В громадській справі» (Прага, 1925), з якої ми й брали окремі вирази, ставлючи їх в лапки. Цю брошюру підписали пп. Богацький, П. Гордієнко, Г. Денисенко, Є. Іваненко, К. Коберський, О. Михайловський, Г. Омельченко, М. Остапович, І. Паливода, У. Прокопів, І. Ріпецький, М. Скидан, Г. Тянянко, С. Тимченко, М. Чернявський, Л. Шрамченко, особи, які аж до 1925 року найдовше терпіли «аби лихо тихо» цю атмосферу в т[ак] зв[аному] «Громадському Комітеті» в Празі, а це свідчить, що дійсно цей Гірсо-Шаповаловський період в чехо-українських відносинах добре в'ївся в свідомість української еміграції. Дай же Боже, щоб з відходом Гірси відійшли в безповороття такі «братні» та «дружні» відносини”.

¹⁰¹ Очевидно, йдеться про примітку до “Листа до редакції” С. Сірополка, що друкувався у “Тризубі” (1926. – № 46. – 26 вересня. – С. 17–20). У ньому автор відповідав на обвинувачення М. Обідного, викладені у статті “Як охороняли пам’ятки” (Нова Україна. – Прага, 1925. – Серпень–жовтень). М. Обідний звинувачував С. Сірополка у руйнуванні архіву-музею у Тарнові та привласненні ним значних коштів, призначених на упорядкування архіву. До відповіді С. Сірополка на такі серйозні персональні обвинувачення редакція “Тризуба” зробила примітку, що зазначений лист С. Сірополка друкувався із запізненням, але через відсутність інших органів оборони честі та гідності українців, редакція врешті надала авторові свої сторінки “для всебічної оборони наших гасел, а зокрема для боротьби з дрібними егоїстичними наскоками з середини нашої еміграції, з наскоками ріжних претендентів на монопольне право «утерти слези неньці-Україні». До ворогів «нашої політичної лінії, що продовжує традиції державності української в формах УНР, належить група «Микита Шаповал і К’», яка не зупиняється ні перед чим, не підлягає в своїй боротьбі елементарним законам загальнолюдської етики”.

¹⁰² Йдеться про Українське національно-політичне об'єднання за кордоном. Його ідею висунула українська еміграція в Румунії на своїй першій конференції у 1923 р. 10 червня 1926 р. у Празі відбулись збори представників українських політичних партій і організацій у справі утворення національно-політичного об'єднання після вбивства Головного Отамана С. Петлюри. Ці збори обрали комітет у складі представників від

І. Старовойтенко. Із епістолярної спадщини Олександра Шульгина...

хотять цього об'єднання, але і “хочеться і колеться”. Де далі, тим більше я переконуюсь, що Ф[еденко] є розумна людина, яка знає, чого хоче і не міняє флюгеру. Тоді як М[икита]¹⁰³ сам не знає чого йому хотить. Один вечір зостається вражіння, що уже зговорився з ним, другий – він таке почне говорити, що руки опускаються. З цього погляду шкода, що ти не тут і час би був зробити певну революцію в самій “церкві” і “Римського Папу” поставити на своє місце. Все ж розмови продовжуються далі.

Говоримо одночасно і про Держ[авну] Нарату і про об'єднання. Шукаємо спільної мови, а потім і приїзд В['ячеслава] К[остянтиновича] необхідний. О[лександр] Г[натович] скоро поїде до А[ндрія] М[иколайовича] на тиждень–два – там вони обміркують всі справи, а потім ми б їх тут зафіксували. Щодо “Тризубу” в твоїй “версії”, то одні лають за різкий тон, другі хвалять за живість. Мені здається, що живість треба зберігти, але різкість знищити. Стаття Ковальського кінцем–кінцем, здається добре вдалася¹⁰⁴, хоч я її не читав в цілому (цього номера я взагалі не маю!), але і О[лександр] Г[натович] і другі дуже її хвалили. Тільки що перечитав твою статтю про жидів: сміливо і правдиво¹⁰⁵. Пішли їм: нехай відповідають. Конче пішли Марголіну. Нехай він з неї витинок зробить. Це дуже важлива стаття! (Але фрази в ній трохи задовгі!).

Тепер ще про твою справу: як ти досі не догадався прислати офіційне прохання до Інституту¹⁰⁶? Я про це вже докладно говорив з

закордонних груп УПСР, УСДРП, УРДП, Легії українських націоналістів та ЦЕСУС, якому доручили виробити проект платформи всеукраїнського об'єднання за кордоном (див.: Тризуб. – Париж, 1926. – № 45. – 19 вересня. – С. 21–22).

¹⁰³ Див.: Шаповал М. Ю.

¹⁰⁴ Автор мав на увазі статтю М. Ковальського “Творці антисемітизму” (Париж, 1926. – Ч. 50. – 24 жовтня. – С. 4–8). Вона була реакцією на публікації окремих єврейських видань про вбивство С. Петлюри, які його пов'язували з єврейськими петлюрівськими погромами.

¹⁰⁵ Йдеться про статтю Л. Чикаленка “Сіоністи і «сіоністи»” (Тризуб. – Париж, 1926. – 17 жовтня. – С. 2–6). У ній автор розмірковував про вбивство С. Петлюри та інтерпретації цієї трагічної події єврейською пресою, про розвиток, у зв'язку з цим, українсько-єврейських взаємин.

¹⁰⁶ Йдеться про Український Високий Педагогічний Інститут ім. М. Драгоманова у Празі. Це педагогічний заклад, заснований у 1923 р. заходами Українського громадського комітету, при фінансовій підтримці чехословацького уряду як дворічна школа для підготовки учителів для нижчих шкіл і позашкільної освіти. Ректорами інституту були – Л. Білецький (до 1925 р. – директор), В. Сімович, В. Гармашів. З 1924 р. інститут став

Г[анною] М[акарівною] і вона певно тобі писала. Пришли експресом, не одкладаючи і дня – прохання про відпустку чи семестр до квітня місяця без збереження платні за ці місяці і з проханням переписати всі твої предмети на той семестр: поривати зовсім з Прагою і тобі не слід з усіх точок погляду: і матеріальної і політичної.

А[ндрій] М[иколайович] видно працює чимало дипломатично, завдяки Р. С[тоцькому]. Не можна його не використовувати, хоч це часом і дуже небезпечно. Я мусив вийти з ним в переписку і принаймні знатиму, що вони там роблять. На цім кінчаю. Відповідай якнай-скорше. Я попросив В[’ячеслава] К[остянтиновича] хоч коротко одповісти мені?! Перечитай йому ті місця цього листа, які потрібні!!

На цьому слові бувайте здорові. Обнімаю тебе. Твій Сашко.

Р. С. Дуже дякую В[’ячеславу] К[остянтиновичу], що він передав Л[ідією] В[асилівною] 700 fr. 250 fr. для Г[анни] М[акарівни] будуть їй передані не сьогодні-завтра.

Писать мені треба поки що на адресу:

A. Diakonenko, № 1471
Košíže Na Šumave Prague

№ 5¹⁰⁷

26/X 1926

Любий Левко.

Мене дуже просив Пархоменко надрукувати замітку про хор¹⁰⁸, по можливості не скорочуючи її. Це потрібно, щоб підтримати їх

чотирирічним із програмою підготовки учителів для середніх шкіл. Мав відділи: літературно-історичний, математично-природничий та музично-педагогічний. З 1924 р. при УВП діяли матуральні курси, перетворені в 1925 р. на гімназію. В інституті працювало 78 викладачів, серед яких був і Л. Чикаленко (читав лекції з антропології, етнології та археології на математично-природничому відділі). Випустив 178 осіб, багато з випускників УВП працювало на Карпатській Україні. За час свого існування видав з товариством “Сіач” 3 томи “Праць”, 11 наукових праць співробітників інституту були видані Українським видавничим фондом у Празі. У 1933 р. інститут був ліквідований через припинення його фінансової підтримки чехословацьким урядом.

¹⁰⁷ Лист написаний на одній сторінці простим олівцем.

¹⁰⁸ Згадку про виступ артиста Ю. Пономаренка знаходимо у матеріалі “Тризуба” за 1930 р. у статті “Культурно-просвітне життя української еміграції у Франції” (Ч. 22–23. – 8 червня. – С. 28). У ній, зокрема, йшлося про таке: “Один раз у Парижі заходами

І. Старовойтенко. Із епістолярної спадщини Олександра Шульгіна...

морально, коли найдеться місце, надрукуй десь петітом цю кореспонденцію!

Твій Сашко.

№ 6¹⁰⁹

A. Choulguine
Brafova ul. 601/449
Bubeneč

6/XI 1926

Любий Левко.

Хоч я на тебе не на жарт сердитий, що ти не пишеш, але пишу тобі в одній дуже для тебе важній справі.

1) Інститут інтелектуальної кооперації¹¹⁰ в Парижі має зараз чотири стипендії, які він по конкурсу хоче дати на рік (4000 fr. fr.) для молодих докторів і професорів. Рід наукової галузі все їдно який. Сказано тільки: “L’institut de’sireraiten courager surtout les etudes ayant un caracte’ge international, dans n’importe quell domaine scientifique*”. Публікувати можна результати своєї праці де хочеш, але обов’язково в кінці року (починаючи від часу, коли бурса буде призначена) представити на rapport complex.

Отже од нашого Академич[ного] комітету¹¹¹ вимагають: 1) прізвища кандидатів (не більше трьох); 2) їх титули і їх наукові праці з додатком примірників цих праць, 3) зазначення мети, яку ставить собі кандидат і місця, де він хоче працювати.

п. Пономаренка з великим успіхом було поставлено в концертному, правда, виконанню “Запорожця за Дунаєм” (с. 29).

¹⁰⁹ Лист написаний на двох аркушах чорним чорнилом ущільненим почерком. Перед початком тексту – адреса відправника.

¹¹⁰ Інститут інтелектуальної співпраці почав існувати у Парижі з січня 1926 р. як виконавчий орган комісії інтелектуальної співпраці. До останньої увійшло 14 відомих вчених (серед яких – К. Лоренц, М. Кюрі-Склодовська, А. Бергсон, А. Ейнштейн) для духовної співпраці між народами. Вже того ж року у тісну співпрацю з інститутом вступив Український академічний комітет у Празі. Його голова О. Колесса та секретар О. Шульгин стали учасниками міжнародного конгресу інтелектуальної співпраці у Варшаві (про це дет. див.: *Шульгин О. Міжнародня інтелектуальна співпраця та Україна* (Тризуб. – 1926. – Ч. 39. – 8 серпня. – С. 10–14). Інститут підтримувався французьким урядом.

* “Інститут хотів би підтримувати, зокрема, дослідження міжнародного плану у будь-якій царині науки”.

¹¹¹ Див. примітку 53.

Про ці стипендії говорилося ще у Варшаві на конгресі¹¹². Коли прийшов цей номер до нас, ми з О. Г. Лот[оцьким] і А. І. Як[овлевим] зараз же прийшли до думки, що ти єдиний кандидат з українців, що маєш шанс одержати цю стипендію. Твої праці вже надруковані про орнамент і кераміку¹¹³ мають дійсно не спеціально національний (найліпша праця істориків!), а інтернаціональний характер. Рецензії на твою працю у Франції дуже піднімають твої шанси. Це було б дуже добре, коли б українець одержав одну з чотирьох стипендій, на яку буде конкурувати 14 націй!! Для тебе ж чотири тисячі були б не зайвими!! З огляду на це зараз же як одержиш цього листа одповідай мені експресом: 1) чи ти згоден на це; 2) яку б мету ти поставив; 3) де знайти твої праці. 15/XI у нас буде засідання управи Ак[адемічного] ком[ітету], де буде вирішена ця справа.

2) Друга справа – це Інститут¹¹⁴. Я вже тобі писав про це, певно і Ган[на] Мак[арівна] писала не раз: напиши негайно прохання якого хочеш змісту, але так одійти, це ж нечувана річ. Навіть коли ти розсердився на І. М[ірного]¹¹⁵, то він же не складає всього Інституту.

¹¹² Йдеться про Міжнародний конгрес національних комісій, скликаний у Варшаві Інститутом інтелектуальної кооперації при Лізі Націй на 21 червня 1926 р. Варшава була обрана місцем проведення такого міжнародного заходу з практичних міркувань: туди було найпростіше з'їхатись представникам тих країн, які найбільше постраждали від економічної кризи. Запрошення на конгрес отримала і українська інституція – Український академічний комітет у Празі. Вона делегувала до Варшави двох представників – О. Шульгина та О. Колесу. Серед учасників конгресу були директор Інституту інтелектуальної кооперації – Люшер, голова міжуніверситетського відділу професор Л. Галецький, делегати від національних комісій Австрії, Болгарії, Греції, Данії, Польщі, Румунії, Росії, Угорщини, України, Чехословаччини, Швейцарії, Югославії, представники Міжнародного Студентського об'єднання ЦЕСУС. На порядку денному конгресу стояли питання: пошуки джерел фінансування культурних потреб народів, які того потребували: взяття позик та їх умови, створення фондів для допомоги науковим дослідженням, врегулювання питання обміну науковими виданнями інституцій різних країн, обговорення питання про доступну мову резюмування наукових видань та ін. Для українців участь у роботі конгресу була важлива тим, що їхня делегація була запрошена одним із офіційних органів Ліги Націй як рівноправна з іншими народами.

¹¹³ Автор мав на увазі наукові праці Л. Чикаленка: “Нарис розвитку геометричного орнаменту палеолітичної доби” (1923), “Техніка орнаментування керамічних виробів мізинських неолітичних селищ” (1925), “Нарис розвитку української неолітичної мальованої кераміки – Більче Золоте” (1926).

¹¹⁴ Йдеться про Український Високий Педагогічний Інститут ім. М. Драгоманова у Празі – див. примітки 54, 107.

¹¹⁵ І. Мірний у той час працював директором канцелярії Українського високого педагогічного інституту у Празі.

І. Старовойтенко. *Із епістолярної спадщини Олександра Шульгіна...*

Все ж це установа, яка віднеслася в свій час добре до тебе і де ти працював і заробляв гроші. Так одійти – це поставити себе на одну дошку з Рудніцьким, який виїхав навіть не попросившись.

3) Пришли Феденку, чи комусь іншому разом з проханням про відпустку на одержання грошей, які тобі виписані були за жовтень!!

Левочка!! Твоє мовчання убиває твоїх же приятелів, бо воно тебе дискредитує!! Я знаю, що ти зайнятий, але хиба ж довго написати листа, прохання, довіреність?!

Зараз я працюю звичайно зверх сил. Дуже хочу скоріше повернутись до Парижу.

Напиши мені конче хоч коротко про ті дипломатичні і літературні відомості, які одержуєш на засіданнях “Прометей”¹¹⁶. Все ж мені як М[іністрові] з[акордонних] с[прав] треба мати всі ці відомості, бо інакше моє становище робиться нестерпним. З Варшави через Р. С[тоцького] одержую такі реляції, а з Парижу тільки те, що спасибі йому, Микола напише!! Чи передав В[’ячеслав] К[остянтинович] мого листа Шум[іцькому]??

Поки що кінчаю і вітаю. Може щось згадаю, допишу. Твій Сашко.

№ 7¹¹⁷

10/XI 1926

Любий Левко.

Хотів тебе дуже вилаяти за Гірсу¹¹⁸, але тебе так дружно і різко лають, що мені вже хочеться мовчати¹¹⁹.

¹¹⁶ Організація “Прометей” була створена у Парижі у 1926 р. До її складу увійшли представники Азербайджану, донських козаків, Грузії, Уралу, Інгрії, Карелії, Комі, Криму, Кубані, Північного Кавказу, Туркестану та України. Діяльність товариства полягала у поширенні інформації, організації зустрічей і доповідей. Французькою мовою було видано два часописи: “Prométhée” (1926–1938) і “La Revue de Prométhée” (1938–1940). Також члени прометейського руху писали статті до провідних європейських журналів. Продовженням концепції прометейзму стало створення Антибільшовицького блоку народів. Головними діячами паризького руху були: В. Прокопович, О. Шульгин, Ян Токаржевський-Карашевич, Н. Жорданія, М. Чокай та інші.

¹¹⁷ Лист написаний на 1,5 аркуша, простим олівцем, почерк поспішний, а тому важко читається.

¹¹⁸ О. Шульгин мав на увазі замітку в “Тризубі” (Париж, 1926. – Ч. 52. – 7 листопада. – С. 28–29, рубрика “З преси і життя”). Див. примітку 101.

¹¹⁹ Опублікований матеріал “Тризубу” викликав протест з боку окремих українців. Зокрема проти часопису та її редактора Л. Чикаленка різко виступив М. Шаповал статтею

А[ндрій] І[ванович]¹²⁰ тобі розкаже про вражіння від цієї замітки. Скажу одно: проти нас зараз ведеться атака: 1) Крамаржа¹²¹. 2) Мяко-

“На боротьбу з злочинством. Отвертий лист до громадянства” (Нова Україна. – Прага, 1926. – Ч. 8. – Листопад. – С. 76–81). На цей же виступ у “Тризубі” одразу відреагували й інші відомі українці, співробітники самого видання. Так, уже в числі 54-му “Тризубу” (1926. – 21 листопада. – С. 23–24) було опубліковано колективний “Лист до редакції”, підписаний О. Лотоцьким, О. Шульгиним, М. Славинським, А. Яковлівим. Група відомих українських політиків та дипломатів висловила протест від закордонного бюро Української радикально-демократичної партії та від постійних співробітників “Тризубу” з приводу неправильного трактування особи Гірси. У листі заявлялося: “Автор змішав внутрішні українські відносини з відносинами чеського народу та його офіційних представників до української справи. Коли деякі українські діячі і звинили перед українською еміграцією, то відповідальність за їх вчинки падає на них самих, а ні в якому разі не може бути перекладена на Міністра д-ра Гірсу. Міністр д-р Гірса є той представник чеського уряду, при активній участі якого перейшла організація та підтримка українського університету, української господарської академії в Подєбрадах, педагогічного інституту в Празі, організація допомоги тисячам українських студентів та багатьом українським культурним установам. Ставиться так, як це робить автор до людини, що в скрутний час української справи стояла на чолі великої культурної та матеріальної допомоги українській еміграції, було б нечуваною невдячністю.

Ми певні того, що Редакція примістила цю замітку тільки з причини певного незнання місцевих умов українського становища в ЧСР”.

У числі 55 (Тризуб. – Париж, 1926. – 28 листопада. – С. 24) свій “Лист до редакції” опублікував професор В. Коваль. Він мав такий зміст: “В ч. 52 «Тризуба» Вами вміщена замітка про п. Міністра Гірсу. Тією заміткою Ви внутрішню емігрантську гризню перенесли на особу, яка є найщирішим приятелем всієї української справи. Тією заміткою Ви заплямували в брутальний спосіб діяльність п. Міністра, який створив нам вищі школи в С. S. R., який дав притулок тисячам українських емігрантів без різниці їх політичних поглядів і переконань.

Вважаючи цю замітку чорною несправедливістю проти п. міністра Гірси і прямим злочином проти української справи, я прошу Вас більше не рахувати мене співробітником «Тризуба»”.

Подібного змісту “Лист до редакції” опублікував і професор І. Шовгенів (Тризуб. – Париж, 1926. – Ч. 56. – 5 грудня. – С. 31). Він назвав виступ проти Гірси несправедливим суті за змістом і брутальним за формою, заявивши: “Я глибоко переконаний в тому, що міністр д-р Гірса міг би розвинути акцію культурної допомоги українській еміграції ще ширше, коли б тільки ця еміграція всю свою енергію направила на культурну працю, а не витрачала її на взаємні суперечки”.

¹²⁰ Див.: Яковлів А. І.

¹²¹ Очевидно, автор мав на увазі позицію “некритичного русофільства” К. Крамаржа. Вона відображалась у його численних публікаціях, політичних промовах у парламенті. К. Крамарж, словами старих слов’янофілів, говорив про необхідність політикам Чехо-Словаччини боротись за майбутню велику Росію, при цьому поборюючи національні рухи, в тому числі й український. Проти останнього виставляв звичайні русофільські засоби. Помітний резонанс на українців у той час справила стаття відомого політика й русофіла Яна Славіка в газеті “Narodni Osвобоzeni” (“Національне визволення”). Вона

I. Старовойтенко. *Із епістолярної спадщини Олександра Шульгіна...*

тін багато додав своїм виступом¹²², властиво політичним доносом; 3) Д[митро] І[ванович] – своїм “роспіванієм” німецького гімна; 4) і, нарешті, ти своєю заміткою¹²³.

Може за тиждень все заспокоїться, а зараз скажу тобі без особливого перебільшення, що студенти тебе били б!! Обурення “Тризубу” на уряд теж велике. Мій візит до Гірси почасти все ж заспокоїв тих, що знають.

Взагалі заварилася каша! Коли наш колективний лист¹²⁴ був уміщений, сподіваюся, що все ж все заспокоїться.

Але... і на біса ти це зробив!!!

Твій Сашко.

стала відповіддю на політичні фантазії К. Крамаржа. Я. Славік пояснив, що Крамарж вимальовував у своїх проектах звичну дореволюційну Росію, хоча й називав її демократичною державою. Український же рух вважав таким, який стосувався лише вузьких кіл сепаратистської інтелігенції, а основної частини населення не торкався. К. Крамарж виступав лише за федеративну Росію і не визнавав ніякої української державності (дет. див.: Чехія та слов’янофільство на Сході Європи // Тризуб. – Париж, 1926. – Ч. 4. – 22 січня. – С. 10–14. – Підп.: *Observer*).

¹²² Мабуть, автор мав на увазі виступ у “Русском Доме” у Празі 5 листопада 1926 р. відомого російського публіциста, історика та партійного діяча В. Мякотіна із рефератом “Українське питання в світлі російської революції”. Доповідач себе позиціонував знавцем української історії, не поділяв прагнень українців до власної державності. Не знаходив історичного підтвердження на права українців будувати власну державність. Називав Слобожанщину із Харковом, Кубань, Крим, Новоросію неукраїнськими землями, а окраїнами Росії. Доповідач простежував і розвиток української державницької ідеї у період революції. Називав Центральну Раду “самочинною установою”, бо, за його словами, її не підтримали широкі верстви населення. Заперечував дійсність більшовицької окупації України, пропонував українцям лише федерацію з Росією, бо не бачив історично-культурних відмінностей між двома різними народами.

¹²³ О. Шульгін мав на увазі замітку в “Тризубі” (Париж, 1926. – Ч. 52. – 7 листопада. – С. 28–29, рубрика “З преси і життя”) – див.: прим. 118.

¹²⁴ Йдеться про колективний лист, опублікований у “Тризубі”, – див.: прим. 119.

Smichov, č. 1470 16/X[1928]

Любий Левко.

Давно збираюся тобі написати. Вже тиждень майже як я тут. Майже щодня буваю у Єв[гена] Харл[амповича]¹²⁶. Він тобі вже писав, що йому зробили третю операцію. Після неї він був дуже ослаблений, видно, що дуже боліло йому, але все ж ще в ту п'ятницю (12) ми з ним вели досить довгу розмову про всякі справи і спогади. Тепер він бадьоріший. Про Петруся¹²⁷ досі нічого не знає і дуже за нього турбується. Тут вже багато людей це знає і від нього ховають, бо дійсно сказати йому це тепер, це значить убити його. Він вже й так певно має досить моральних прикростей з Ю[лею] М[иколаївною]¹²⁸, яка знаходиться в страшному стані, без свідомости, але все ж існує... Вчора у неї був Матюшенко – йому уявлялось, що вона зовсім помірає, але сьогодні у неї, кажуть, що знов щось вроді рожі почалось, це певно знов на якийсь час її підживить.

У Єв[гена] Хар[ламповича] буває багато народу. Постійно, крім мене, буває тепер Біднов, Мірні і ще де хто з молодших. Як тільки Єв[гену] Х[арламповичу] буде краще, його конче треба одвезти до Г[анни] Є[вгенівни] у Женеву. Там у неї чудесне помешкання і коли йому прийдеться лежати, все ж буде ліпше ніж у цій страшній самотній обстановці.

Сьогодні обірали ректора і вибрали Антоновича. Це найкращий з можливих кандидатів. Взагалі тут зараз тихо, мене мало тривожать. Чекаю Ол[ександра] Гнат[овича], щоб поговорити з ним про всякі емігрантські справи і Лігу Націй. Мав я у Женеві багато клопоту і ще матиму, бо в грудні знов треба їхати. Моє перебування тут досить безсмісленне і я мрію, щоб як можна скорше повернутись до Парижу. Тепер візьму краткосрочну відпустку, а на той семестр – зовсім не

¹²⁵ Лист написаний на двох аркушах чорним чорнилом ущільненим почерком, на особистому бланку О. Шульга із відбитком у лівому кутку: "ALEXANDRE CHOULGUINE. PROFESSEUR A L'UNIVERSITÉ UKRAINIENNE DE PRAGUE". Рік датований за змістом.

¹²⁶ Див.: Чикаленко С. Х.

¹²⁷ Див.: Чикаленко П. С.

¹²⁸ Див.: Садик Ю. М.

І. Старовойтенко. Із епістолярної спадщини Олександра Шульгіна...

приїду. У Парижі праця теж значно розширюється, але бракує... грошей. Розширення справи звичайно вимагає і розширення коштів.

У Парижі стара опозиція ще з весни “розсосалась”: князь з княгинею¹²⁹ одійшли і все скінчилось. Тепер Оксана Ол[ександрівна]¹³⁰ дуже слаба, а він всякими способами заробляє гроші: їм не до того. (Але літній бюлетень Fr[ance-]Or[ient]¹³¹ він ще зовсім самостійно випустив!). Зато з’явилась опозиція націоналістів, до якої пристали торішні наші приятелі: Антоненко, Васільєв, а голова Калюжний. Отже тепер по принциповим ознакам стали ділитись люде: в цьому користь націоналізму! Чув від Р. С[тоцького], що твоя праця іде успішно. А чи на науку у тебе стає часу? Як справи Ганни Макаровни? Думаю хто-хто, а Г[анна] М[акарівна] від переїзду до Варшави виграла.

Бочковський до нас не їде і не знає ще чи поїде.

Тим часом кінчаю. Прошу дуже зараз же передати листа А[ндрію] М[иколайовичу]. Вітаю Г[анну] М[акарівну]. Тебе цілую Сашко.

№ 9¹³²

14/II 1929

Любий Левко.

Дуже радію що тобі пощастило знайти нові ходи до *comagades*’ів¹³³. Чого ж це нічого нового не з’являється у франц[узькій] пресі? Чому мовчить “Kozub”? Чи бачився ти з Стемпівським¹³⁴?

А як стоїть справа з кавказцями? Повідом їх конфіденційно, що я продовжую планувати подорож до А. на Великдень. Збери їх, коли

¹²⁹ Тут автор мав на увазі подружжя Токаржевських-Карашевичів: князя Яна та його дружину О. Лотоцьку-Токаржевську.

¹³⁰ Див.: Лотоцька-Токаржевська О. О.

¹³¹ Йдеться про видання “Bulletin Officiel du Comite «France-Orient»” – інформаційний бюлетень, що видавався комітетом товариства “France-Orient” у Парижі. Ці бюлетені містили історичні матеріали про українську еміграцію у Франції, її відомих представників, про тогочасні світові події. Виходив у к. 1920-х–1930-ті рр. Окрім інформацій, містив і документи, які висвітлювали діяльність українців на світовій арені. Наприклад, у 1930 р. надрукував “Відозву Головної Еміграційної ради проти червоного терору в Україні”, відгуки на брошуру О. Шульгіна “Одвертий лист до д-ра Нансена”, “Голод на Україні”, подавали й інформацію про ситуацію в радянській Україні.

¹³² Лист на одному аркуші. Написаний чорним чорнилом.

¹³³ Тобто, товаришів.

¹³⁴ Див.: Стемповський С. А.

Олександр Шульгин в українському державотворенні...

ще не зібрав у Топчібашева¹³⁵. Час саме добрий, щоб рухатись. Нікому з тутешніх твоїх *comrades*’ів я про твої призначення не говорив. Феденко знає тільки, що ти завідуєш пресовими справами. Напиши негайно як мені бути, чи ховати це, чи поговорити і тобі з ким?!

Як справи “Прометей”¹³⁶? Чому не приходить № 4? Чи бачився ти з Краковським? Дуже хочу піти до нього в Chamber¹³⁷ і домагатись побачень з ріжними людьми. Хоч коли ти через свого знайомого проб’єш собі дорогу – це ще краще.

Поки що кінчаю і цілую. Вітаю В[’ячеслава] К[остянтиновича]. Твій Сашко.

№ 10¹³⁸

25/II [1929]

Любий Левко.

Листа твого від 6/II одержав і з приємністю його перечитав. Ти пишеш одверто, що мав і проти мене “зуб” за Токаржевського, але це даремно, я просто терплячіший за тебе і “одходчив”, як ти казав. Я все робив, щоб не ліквідувати і дійсно цей рік про всі ці історії ми зовсім забули: “князь” одійшов і ми про нього забули, і все уляглося. На ріжному ґрунті я стараюся притягати тутешніх людей до праці (принаймні тих, що ближче стоять до наших установ) і це вдається. Але признаюся одверто: єдина людина, з якою мені тяжко тут буває, це той же В[’ячеслав] К[остянтинович], який по моєму властиво і був основною причиною всіх труднощів минулого року. В осени мав страшенні прикrostи через помешкання: утворив музей-часовню, а нас всіх (5–6 душ) запер в нашу кімнату і працює як знаєш. Насилу з страшними прикrostями вдалося добитись, щоб музей був перенесений окремо, а нам віддано було в повне розпорядження дві кімнати (першу од входу – канцелярія і наша торішня – тепер мій кабінет). Але до місії В[’ячеслав] К[остянтинович] зберігає таке ж неприємне

¹³⁵ Див.: Топчібаша А. М.

¹³⁶ Йдеться про організацію “Прометей” – див. примітку 116.

¹³⁷ Квартира, кімната (*англ.*).

¹³⁸ Лист написаний на чотирьох аркушах різними чорнилами: перші 1,5 сторінки – синім, дві з половиною – чорним і 4 сторінки – знову синім. Аркуші пронумеровані автором. У даті рік автором не зазначений.

І. Старовойтенко. Із епістолярної спадщини Олександра Шульгіна...

відношення, як і торік. Добре зато, що все иньше населення 42 Denf. Vosher ставиться до нас дуже добре.

Тепер переживасмо новий конфлікт з В[’ячеславом] К[остянтиновичем], який не знаю ще як кінчиться: дрібниця, але наслідки її можуть бути найприкріші. Тут дуже висунулась наперед жінка Никитюківа, дуже енергійна і інтелігентна. Але тиждень назад прийшов лист з Праги від спілки об’єднання абсолювентів з обвинуваченням, що вона одночасно була і в російській аналогічній організації. Підписано – “націоналістами”! Пані Никитюківа заявила, що це брехня, написала одвертого листа до редакції, в якому заявила, що притягає клеветників до суду. Все було добре: ми заспокоїлись, але несподівано В[’ячеслав] К[остянтинович], що не виносить, як ти знаєш “русского духа” заявив, що він мусить надрукувати зпершу образливого для Никитюківної листа з Праги. Як я його з Миколою не переконував, що уміщати непевірене обвинувачення не можна, він стоїть на своєму і викликає проти себе страшне обурення. Я ж мушу слухати леметацію і плач ображеної і обурення її чоловіка: голова кругом іде. На щастя, справа розрешається тим, що російська організація в особі свого представника в Парижі дає офіційну посвідку, що Никитюківна не належала до цієї російської організації.

Але біланс є той, що знов В[’ячеслав] К[остянтинович] обурює проти себе оточення (крім Нечая) і знеохочує мене до спільної праці. Пишу це тобі не для діла, а просто “од серця”, як бувшому товаришу по нещастю. Кінець кінцем прихожу до висновку, що принаймні для інтелігентних “православіє” шкодить і ці “православні” дальше стоять від ідеї христіанської любови і всепрощення, як ми грішні...

Мало у нас людей і “збірна ми дружина” через те. Коли було б нас більше, можливі були б всякі комбінації, а то спражено до купи людей, які властиво мають зовсім різні світогляди.

Не думай, що за цими деревами я й лісу не бачу: праця йде, але зараз не має у мене грошей і це мене ріже. Пишу про це А[ндрію] М[иколайовичу], але надії маю мало. Роботи ж сила і можливости робити все поширюються. Місія наша працює добре і дотепер жодних прикροстей не мав.

Ти пишеш, що мені треба частіше приїздити до Варшави – цілком згоден, але ж технічно це не можливо. Я так багато думав цей рік, що цим зовсім перебивається робота в Парижі, а це все ж центральний для мене пункт. Ви там звідкісь взяли, що я маю приїхати тепер, але це не

вірно, приїду на свята (католицькі) на пленум Р[ади] М[іністрів]. Тоді про це поговоримо і дуже добре буде, коли поїдемо разом до Рівня.

Оце тепер був знов у Женеві. Г[анна] Є[вгенівна] працює, але і їй бракує грошей: ми висилаємо мало, ледве покриваємо її видатки, і їй конче потрібно призначити платню. Постараюсь добитись цього коли приїду.

За твоєю працею слідкую (остільки можу!) з інтересом і дуже її одобряю. Я теж коли не працюю, то через читання якось ближче став до України: нова белітристика багато де чому навчає. Приємно, що вона “читабельна”, себто відчувається, що автори не бездарні, а деякі і просто талановиті. Література укр[аїнська] за цей час з кволого і трохи штучного явища, стала на міцніший ґрунт і вже одна кількість письменників про щось говорить. Для нашої інтелігенції на Україні 10 літ національної праці без політики дали той позитивний наслідок, що вони внутрішнє поглибилися і може вирости. Цікаво б їх всіх побачити...

Одержав тільки що листи від Г[анни] Є[вгенівни], де вона пише про твоє “захоплення” Єрем'євим, який аж в *Journal de Genève*¹³⁹ умістив інтерв'ю А[ндрія] М[иколайовича]. От же я тебе розчарую (говорив про це і з А[ндрієм] М[иколайовичем]) і діла Єрем'єва в Швейцарії зовсім не такі добрі і для тої атмосфери він зовсім не підходить. З “*Journal de Genève*” саме ми маємо близькі зв'язки і він тільки скористувався нашим багажом. Май на увазі, що Г[анна] Є[вгенівна] вмістила вже цілу низку наших бюлетенів в “*Journal de Genève*” і десятки по різних інших часописах Швейцарії і то найповажніших. “*Офінор*”¹⁴⁰ же не умістив ні одної замітки в “*Journal de Genève*” і його друкують тільки в клерикальній і в дуже взагалі дрібній пресі. Через це все я категорично настоюю на тому, що Єрем'єв за місяць мусить переїхати до... Парижу. Я хочу його мати під боком. До того ж вважаю, що він більше підходить до типу італійських і французьких журналістів, як до Швейцарії, де треба перш за все людини порядної і де твоя “сестриця” виказує це дуже добре. Взагалі ж можу тільки сказати, що коли Єрем[ієв] де що і робить, то ще більше “очки втирає” і роздуває свою діяльність, приписуючи, напр[иклад], собі рішуче всі

¹³⁹ “*Journal de Genève*” – швейцарська газета, що виходила з 6 січня 1826 р. до 28 лютого 1998 р. Мала ліберально-демократичний напрямок: друкувала матеріали про демократичні свободи (загальне виборче право, свободу слова, преси тощо).

¹⁴⁰ Йдеться про українську пресову агенцію “*Офінор*” – див. примітку 45.

І. Старовойтенко. Із епістолярної спадщини Олександра Шульгіна...

замітки, але де буде писатись про Україну. Г[анна] Є[вгенівна] між иньшим умовилася з одним з співробітників “J[ournal] de G[énéve]”, щоб він написав статтю про Україну і вона вже з’явилася. Далі проєктується присвятити цілу сторінку Україні і ми самі маємо надати статті.

Дбаємо зараз про випуск брошурою статті Evain’е.

Да! А Л[ідія] В[асилівна] в страшенній претензії на тебе: вона писала наказного листа з річевими запитами про медицину... і ні звука! Сердешно вітаю Г[анну] М[акарівну] і тебе цілую. Сашко.

№ 11¹⁴¹

26/III[1929]

Любий Левко.

З великою цікавістю перечитав твого листа від 22/III. Бачу, що ти розвиваєш енергію. В добрий час!

Безобразіє, що ці татари лаються поміж себе: попробуй їх переконати, що ляяться вони будуть ще рік, а те, що ми разом вирішили не припускає одкладення і на день! Цікаво, що тобі говорив “московський купчака” чи бачив ти мешкання фіордів.

Риботорговець все ж не дурак! Це дійсно не університетський тіп, певно інженер-практик, але страшний чудак. Звичайно нам би треба ще когось, щоб працював в тому ж напрямку, але поки що і його не можна одкидати. Те, що він казав “на Бріана” може й правда: він, попереджав, що за кожне діло прийдеться тепер справлятися у урядові: це тільки ставить справу на більш серйозний ґрунт. А те, що “Бр[іан]” так відповів для мене тепер не диво. Найдуться може иньші уряди, які інакше і одповідять!!

Преса, Преса! От, що мене найбільше турбує! Невже “друзья” не можуть це зробити делікатно, не залишаючи слідів від своїх рук? Ну а Селедочкин, а Вільм і його преса! До “Echo de Paris”¹⁴² міг би князь піти, а з “Victoire” найкраще б тобі дістати від Вільма картку і піти.

¹⁴¹ Лист на одному аркуші. Написаний чорним чорнилом.

¹⁴² Йдеться про щоденну газету “L’Écho de Paris”, що виходила в Парижі у 1884–1944 рр. Спочатку редакційна позиція газети була консервативною та націоналістичною, а потім еволюціонувала на позиції соціалістичної партії Франції. Авторами видання були відомі політики Франції: Ж. Клемансо, Де Керілліс, Г. Бордо, Ф. Міттеран та ін.

Нехай же бодай один–два органа пишуть тепер, перед процесом в нашу оборону і то не одну статтю, а цілу серію! Дуже добре, що ти написав Zadiku: от роботу ти їм задав. І виляють трудно тебе і залишать страш-но!! Цілую тебе. Вітаю В[’ячеслава] К[остянтиновича]. Твій Сашко.

№ 12¹⁴³

Clamart, 26 rue Paul Bert
26/VII. 1931

Перш за все сердешно вітаю нову докторесу і бажаю Ганні Мака-ровні всякого успіху на новому полі діяльності!

Далі, любий Левочка, вибач мені, що на цей раз не ти, а я виявив себе “молчальником” (маю виправдання – бо дуже був в той час закло-потаний): не одповів тобі і не подякував за матеріали про в’язнів. Сьогодні ми читали твого листа і довідались, що ти вже видав ці матеріали. Цікаво дуже побачити, як саме ти це зробив. Ти певно читав в “Тризубі” другу частину кореспонденції з Будапешту і знаєш, як саме там обмірковувалась наша пропозиція про в’язнів¹⁴⁴ і що саме було в цій справі прийнято.

¹⁴³ Лист написаний на двох аркушах чорним чорнилом на особистому бланку О. Шульги-на із відбитком у лівому кутку: “ALEXANDRE CHOULGUINE. CHEF DE LA MISSION UKRAINIENNE EN FRANCE A. REPRÉSENTANT DE LA RÉPUBLIQUE DÉMOCRATIQUE UKRAINIENNE AUPRÈS DE LA SOCIÉTÉ DES NATIONS”. На бланку – допи-сана нова адреса О. Шульгина, женецька закреслена.

¹⁴⁴ Йдеться про матеріал про конгрес у Будапешті Унії товариств Прихильників Ліги Націй (XV її асамблею) у “Тризубі” (1931. – Ч. 24. – 21 червня. – С. 22–23). З нього стає відомо, що тоді у Будапешті проводились загальні збори Унії, які були щорічними (збирались у кінці травня, або на початку червня). Між цими зборами працювали постійні комісії (юридична, політична, економічна, просвітня, паневропейська, меншо-стей, у справах роззброєння) та комітети Унії, вони виробляли проекти резолюцій, які виносились на обговорення та прийняття загальним зборам. На цю асамблею була пода-на українська резолюція про політичних в’язнів в СРСР (текст див.: с. 22–23). Її зачитав О. Шульгин. Українці пропонували провести анкетне опитування втікачів з СРСР щодо становища політичних в’язнів у більшовицькій державі.

Українська резолюція викликала активне обговорення серед учасників асамблеї. В неї з’явилися як прихильники, так і противники (делегати з Англії та Італії). О. Шуль-гин усіяко захищав українську резолюцію, наполягав на необхідності проведення опиту-вання серед емігрантів із СРСР з метою не простого констатування фактів жалючого становища політичних в’язнів в СРСР, а для їх об’єктивного дослідження та висвіт-лення перед світовою громадськістю. На цій асамблеї виступив і Р. Смаль-Стоцький,

І. Старовойтенко. *Із епістолярної спадщини Олександра Шульгіна...*

Отже на осінь мені треба буде в Комітеті сходу¹⁴⁵ в цій справі прочитати доклад. Саме ж головне це надати правну форму цим оповіданням, себ то надати їм вигляд свідоцьких зізнань.

Дуже також прикра сторона матеріалів, що ти надіслав – це їх суто юдофобський характер. Не знаю як з цим і бути. Може на ці питання дає відповідь твоя книжка, коли ж ні, то напиши з приводу цього свої міркування.

Зараз я дуже стомлений і хоч можна б що було тепер зробити, але фізично не вистачає пороху. До того ж морально пригнічує мене Миколина хвороба: температура все підвищується і взагалі зле. Хотілося виїхати кудись хоч на три тижня, але ще не певен, що це вдасться. “Evain”¹⁴⁶ друкує вже свою книжку¹⁴⁷... Вже здали останні коректури.

він розповів про діяльність українського товариства та його видавничу діяльність. У ході зборів було проведено й чимало кулуарних розмов.

¹⁴⁵ Мабуть, йдеться про Комітет дружби народів Кавказу, Туркестану й України (фр. Le Comité d’Amitié des Peuple du Caucase, du Turkestan et de l’Ukraine) – організацію, що об’єднувала кавказьку, середньоазійську та українську політичну еміграцію у другій половині 1930-х років. Створений у Парижі у 1934 р. за ініціативою колишніх міністрів закордонних справ України та Грузії О. Шульгіна та Є. Гегечкорі. До складу керівного бюро комітету увійшли представники української, грузинської, азербайджанської, північнокавказької та туркестанської еміграції, зокрема Акакій Чхенкелі та Мустафа Чокай. Як стверджує дослідник прометеїзму Г. Мамулія, “до певної міри, це був клуб обраних, де не були представлені такі народи, як кримські та волзькі татари, мордва і комі, що на той час входили у рух “Прометей”, але не мали традицій сучасної державної незалежності”. Комітет провів ряд конференцій, лекцій та прийомів у Парижі, видавав на основі доповідей окремі брошури про стан народів СРСР і його національну політику. Проводив річні збори, організовував щомісячні тематичні доповіді, які читались в основному членами комітету, наприклад: “Національне питання на Сході Європи”, “Українська поезія”, “Східний Туркестан” тощо.

¹⁴⁶ Див.: Євен Емануїл.

¹⁴⁷ Йдеться про працю Е. Євена “Проблеми незалежності України та Франція”, що вийшла французькою мовою у Парижі в 1931 р. Вона мала назву: Emmanuel Evain, depute de Paris, ancien president du Conseil Municipal de Paris, member de la commission des Affaires Etrangères “Le Probleme de l’Independence de l’Ukraine et la France”. Avec un preface par M. Edouard Soulier, depute de Paris, vice-President de la Comission des Affaires. Etr. Ed. Alcan, Paris, 1931. Українська еміграція Парижа високо оцінила цю важливу працю. Так, І. Косенко у рецензії на неї підкрелив: “З усього написаного за довгий час чужинцями про Україну ця книжка депутата Е. Євена являється [...] першою, що ставить українське питання у всій його величині і першою, що уміє його трактувати з правдивим знанням української історії”. “Глибоке розуміння української справи і безінтересована прихильність автора до України, от головні риси книги, що їх оцінить ціла українська опінія”, – так характеризував нову працю І. Косенко (див.: Тризуб. – Париж, 1931. – Ч. 39. – 18 жовтня. – С. 6–9). Е. Євен захищав українську незалежність, додавав

Фактично вийде друком вона на початку серпня, але в пресу і на ринок даємо тільки в жовтні: зараз мертвий сезон. З огляду на те, що в цій книжці деякі думки дуже подібні до твоїх, так і бути: вишлемо тобі безплатно екземпляр!! Книжка має 136 сторінок. Безперечно, зробиь вона велике вражіння.

В “Temps”¹⁴⁸ сьогодні поза німецькою кризою написано і замітку про якесь порозуміння між... Сухенком і Дм. Лівичьким. Що там правда і що брехня? Воюю далі з “Ділом”¹⁴⁹ і з націоналістами. Але про це побачиш в “Тризубі”¹⁵⁰. Сердешно вітаю Докторесу, а Доктора цілую. Сашко.

до праці цінні додатки: 1. Що було відомо за Україну в XVII, XVIII та XIX віках; 2. Українське питання в часи Другої імперії. Казімір Делямір і панславизм. 3. П'ятнадцятимільйонний народ, забутий історією. Франція і Україна в 1917–1918 рр. Українська справа у французькому парламенті.

¹⁴⁸ Йдеться про популярну щоденну французьку газету економічної, політичної та інтелектуальної еліти Франції “The Temps”, що виходила у Парижі в 1861–1942 рр. Спочатку трималась поміркованих політичних поглядів, а після Першої світової війни перейшла на праві позиції, виступала противником соціалістичних ідей. Серед її співробітників – Ремі Рур, Жюль Лефранк, П. Мілль, Гі Лаборд, П. Деломбр, Ф. Женні, Р. Де Марес, Рейбаз, Лімузен, Роллен, Дюбоск, Л. Крю, Р. Лоре, П. Жантізон, М. Дюнан та ін.

¹⁴⁹ “Діло” – провідна газета Галичини, її перший, найстаріший і тривалий час єдиний український щоденник. Виходила в 1880–1939 роках у Львові. На початку 1920-х років через цензурні переслідування часто змінювала назву на: “Громадську думку”, “Українську думку”, “Український вістник”, “Громадський вістник”, “Свободу”. У 1880–1882 рр. виходила двічі на тиждень, у 1883–1887 рр. – тричі на тиждень, з 1888 р. – щоденно. Редактори до 1914 р. – В. Барвінський, А. Горбачевський, І. Белей та ін. З 1914 р.: В. Панейко і Ф. Федорців (1914–1918), Д. Левицький, О. Кузьмович та інші (1920–1930). У 1937–1939 рр.: І. Кедрин, І. Німчук, В. Кузьмович. Газета відстоювала ідеологію народовецької партії, з 1886 р. – товариства “Народна Рада”, з 1899 р. – Української національно-демократичної партії, пізніше Української народної трудової партії, з 1925 р. – УНДО (Українського національно-демократичного об'єднання). З початком російської окупації (21 серпня 1914 р.) усі українські часописи Львова були закриті. Останній номер “Діла” у Львові вийшов 23 серпня 1914 р., після чого “Діло” друкувалося у Відні – аж до повернення редакції до Львова в червні 1915 р. У 1918 р. газету закрили, її відновлено лише 1 вересня 1922 р., але ненадовго: з кінцем жовтня того ж року заарештовано головного редактора Ф. Федорціва та його заступників і ближчих співробітників: М. Струтинського, М. Голубця, Р. Голіяна та інших. Газету відновлено знову 3 вересня 1923 р., остаточно закрита радянською владою 6 вересня 1939 р.

¹⁵⁰ Автор мав на увазі свої полемічні статті у “Тризубі”, відповіді на публікації галицьких видань – газети “Діло” та журналу “Розбудова Нації”, які поширювали вигадану інформацію про діяльність Українського товариства, що входило до Унії Прихиль-

Щиро здоровлю дорогу Ганну Макаровну з закінченням наук!
Напишіть як думаєте далі працювати і де саме. Ваша Л. Шульгіна¹⁵¹.

№ 13¹⁵²

3/ІХ 1931

Любий Левко.

Спасибі тобі за листа. Для розповсюдження брошури¹⁵³ мало дійсно що зроблено: вчора вияснив, що у нас було всього 10 примірників і вони всі або розпродані, або розіслані. Мені самому для Женеві потрібно примірників з п'ять і я їх не маю. Отже перш за все вишли як найскорше ту кількість брошюр, яку загребує у тебе Косенко. Він і мені вишле. Звичайно брошура *très impressionnante** але те, що ти прямо не відмітив жидівську справу в передмові, шкода. (До речі, чого ти помістив її поза текстом?) Гадаю, що не тільки у французькому виданню треба сказати про антисемітизм, а в доповнення до передмови треба б ще з приводу цих матеріалів щось умістити в "Тризубі". Коли маєш

ників Ліги Націй та й взагалі з недовірою ставились до політичних акцій української унерівської еміграції. Так, у 1929 р. друкувалась його стаття у двох частинах "В альбом «націоналістам»" (8 вересня. – Ч. 36. – С. 4–9; ч. 37. – 15 вересня. – С. 3–6), у травні 1931 р. у "Тризубі" побачила світ ще одна стаття О. Шульгіна, яка була реакцією на матеріали зазначених видань, і стосувалась участі українців у роботі річної асамблеї Унії Прихильників Ліги Націй у Брюсселі: "Крапки над «і»" (1931. – Ч. 18. – 10 травня. – С. 10–13). Цій же темі присвячена і стаття К. Юнака "Де ж межа?" (131. – Ч. 19. – 17 травня. – С. 11–12).

¹⁵¹ Абзац написаний на початку листа чорним чорнилом дружиною О. Шульгіна, Лідією.

¹⁵² Лист написаний на трьох аркушах чорним чорнилом. Аркуші пронумеровані автором. Окремі речення дописані на маргінесі.

¹⁵³ Мабуть, йдеться про збірку трагічних матеріалів "Соловецька каторга" (Документи), упорядкованих Л. Чикаленком. Вона вийшла у Варшаві в 1931 р. У збірці публікувались листи та свідчення втікачів-українців із Соловецької каторги, що опинились у Фінляндії. З ними Левко підтримував епістолярну комунікацію та, з доручення Головної Еміграційної ради в Парижі, організував матеріальну й моральну допомогу. Книга мала післямову, в якій упорядник пояснював, що імена авторів листів та свідків він законспірував, зі зрозумілих причин, а також давав пояснення щодо лексики документів, в якій відобразились освітній рівень авторів та їхнє життя в радянській державі. Ще упорядник зазначив, що ці матеріали він замовив та опублікував на замовлення професора О. Шульгіна, який, як відомо, зачитав на щорічному конгресі Унії Товариств для Ліги Націй у Будапешті українську резолюцію про становище політичних в'язнів в СРСР. У ній запропонував провести опитування свідків політичних репресій в СРСР для формування дійсного уявлення про ситуацію з репресіями.

* (Фр.) – дуже вражаюча.

вже нові матеріали, то копії надішли будь ласка, мені. Я все ще не з'ясував собі, як поставити справу допиту цих збігців в юридичному терміні. Ти пригадуєш собі резолюцію в цій справі на Унії Т[оварист]в для Л[іги] Н[ацій] в Будапешті¹⁵⁴. Отже східній комісії мушу прокласти якийсь план анкети і допиту, але що їм пропонувати?!

Зараз цілком перенятий вражіннями від вбивства Голувки. Коли дійсно це діло рук У. В. О.¹⁵⁵, то це є річ катастрофальна. Ці пройди-світи перетворюють нашу справу в македонську і зроблять з України другу Мексіку. Вони експлуатують звирячу ненависть галичан до поляків і до чого вони ще дійдуть невідомо. Може матимеш нагоду дістати паршивеньку газетку з Болгарії під редакцією Орлова (“На сторожі”¹⁵⁶ № 1–2, чи 3), де розміщено протести з Пшібрами¹⁵⁷ проти моєї

¹⁵⁴ Йдеться про українську резолюцію, зачитану на конгресі Унії товариств Прихильників Ліги Націй (XV-ої її асамблеї), що проходила у Будапешті – див. примітку 144.

¹⁵⁵ Українська військова організація (УВО) – нелегальна військова революційно-політична формація, що постала в 1920 р. заходами старшин різних українських армій: Січових Стрільців, УГА, VI-ї Равської бригади. Її мета – продовжувати збройну боротьбу за українську державність. Перший з'їзд УВО відбувся у серпні 1920 р. у Празі. На ньому було ухвалено цілий ряд постанов та завдань для організації, які були спрямовані на усунення різниці між наддніпрянцями та галичанами й затвердження ідеї соборності усіх земель України. У вересні 1920 р. у Львові створилася тимчасова Начальна Колегія УВО. У середині 1920 рр. на УВО почали орієнтуватися націоналістичні гуртки. Коли в 1926–1929 рр. почала формуватися Організація Українських Націоналістів (ОУН), УВО вжила її як русло для молодих кадрів, зберігаючи за собою керівні пости цієї політично-ідеологічної формації. УВО ніколи не ліквідувалася якись формальним актом чи заявою, а вигасла через бездіяльність, її практичну діяльність перебрала ОУН.

¹⁵⁶ “На сторожі” – український національний загально-громадський інформаційний орган. Виходив у Софії в 1931 р. (з 7 червня) за редакцією І. Орлова. Директор – Ф. Жеребко. Обрав своїм завданням: захищати самостійну соборну Україну та інтереси української еміграції у Болгарії. Перший номер газети був присвячений 70-літтю від року смерті Т. Шевченка та надрукував портрет Кобзаря, статті “Шевченко і болгарить”, літературознавчу статтю І. Орлова “Найтиящий гріх”, в якій автор аналізував поезію Т. Шевченка. Друкував і переклад С. Орлової оповідання К. Сільви “Помста”. У другому № друкувалася стаття про П. Болбочана, про галицький журнал “Жіноча доля”.

¹⁵⁷ Два протести проти брошури О. Шульгина “Державність чи Гайдамачина” (Збірник статей та документів), що вийшла у Парижі у видавництві “Меч” у 1931 р., були розміщені у № 3-му газети (1931. – Ч. 3. – 31 липня. – С. 4, рубрика “Протести, надіслані до редакції”). У першому протесті повідомлялось, що члени української колонії в Пшібрами (Ч.С.Р.), згуртовані у протестному комітеті, протестували проти брошури О. Шульгина, “цілло якої є виправдати польонофільську орієнтацію групи А. Левицького та так зв. уряду УНР”. Протестувальники заявляли, що вони “уважають своїм громадським обов'язком прилюдно заявити:

І. Старовойтенко. *Із епістолярної спадщини Олександра Шульгіна...*

брошури¹⁵⁸... Більшої гадості я ще не читав. Не знаю тільки чим це продіктовано чи просто підлостью, чи знов таки дикою хворобливою ненавистю до всього, що має відношення до поляків...

Без порозуміння з галичанами, трудно нам провадити в дійсному масштабі нашу діяльність. Це порозуміння можна б і було можливим

1. Що виступ п. О. Шульгіна є рекордним доказом занепаду національної моралі, духовного рабства і уважать його актом межуючим з провокацією у тих, які претендують на звання та впливи державних мужів.

2. Що поява згаданої брошури в моменті потреби найбільшої консолідації творчих сил українського народу до боротьби з окупантами всіх українських земель, є працею шкідливою, деструктивною, яка сприяє поширенню зневіри у власні сили та розбиває єдиний національно-визвольний фронт.

3. Що вся праця О. Шульгіна, його виступи як оборонця Польщі на міжнародному форумі у Данцігу, Брюсселі, Женеві, Парижу і т. д і його полонофільської групи та т. зв. уряду У.Н.Р. – це праця неморальна, ганебна, є праця людей, негідних носити ім'я українських громадян”. На основі висловлених різких слів, члени української колонії у Пшібрамі гостро засудили політичну діяльність О. Шульгіна та його полонофільської групи, закликати українську еміграцію порвати з ними усякі зв'язки. Цей протест був підписаний Андрейковим Михайлом – головою протестного комітету та Олександром Карановичем – його секретарем.

У зазначеній рубриці був опублікований ще один протест проти брошури О. Шульгіна, підписаний 20 червня 1931 р. головою управи відділу ОУН Іваном Дмитром та секретарем О. Карановичем. Цей протест мав ще різкіший характер, зокрема у ньому звучали такі звинувачення: “Ваша брошура «Державність чи гайдамаччина» – це сама брехня, бруд, глум, безглуздя, обкидування болотом тих, котрі ніколи не зложать своєї зброї, а широ і одверто боряться зі всіма ворогами, докінчуючи велику, але святую працю над будовою своєї держави”.

¹⁵⁸ У зазначеній брошурі “Державність чи Гайдамаччина” автор давав аргументовані відповіді на обвинувачення галицькими часописами української еміграції (уенерівської) у “полонофільстві”. О. Шульгін звертав увагу на складнощі праці на міжнародному політичному полі, які створювались самими українцями, бо їхні інтриги, обвинувачення та наклепи викликали лише підозри у європейських політиків і підривали їхню довіру до української справи. Автор сформулював завдання, які стояли на той час перед українською еміграцією і підкреслив основне з них: будівництво української держави вважав основною справою їхнього покоління; боротьба проти московського імперіалізму; боротьба за права національних меншин; боротьба за єдність та соборність нації (с. 15). О. Шульгін давав відповідь так званій “новітній українській гайдамаччині”, які вступали в опозицію з українськими політиками та навішували їм усілякі ярлики, тим самим підриваючи загальну українську справу та руйнуючи шляхи її досягнення. О. Шульгін зазначав антагонізм у наддніпрянсько-галицьких взаєминах, давав відповіді на критику галицькими часописами (“Діло”, “Розбудова нації”) політиків УНР і його особисто у поміркованості, нерішучості та полонофільстві. У додатках до праці О. Шульгін подавав матеріали українського Пресового бюро у Парижі: “Уряд УНР і події в Галичині”, “Справи Східної Галичини на засіданнях комісії меншостей Унії Товариств для Ліги Націй” та “Відгомін дебатів в Брюсселю”.

Олександр Шульгин в українському державотворенні...

щодо У. Н. Д. О.¹⁵⁹, але... ж ці панове цілком зтероризовані У. В. О. Властиво ми ще певно не скоро вийдемо з стадії “гайдамаччини” і до державности нам не так легко дійти з таким політичним смислом, який ми виявляємо. Істеріку робити вміємо, про політку поняття не маємо. Звичайно це тільки ламентатції, а сам собі говориш: “А ти, Марку, грай...”¹⁶⁰.

Дуже прикрі вістки з Чехії: очевидно з 1 січня 1932 року і Університет і Інститут (не знаю ще за Академію) існувати не будуть. Куди ж подінуться всі наші люде?! Ліквідація в час загальної світової кризи і безробіття – це теж номер не з приємних... За всіх думаю і боюся. Що буде робити бідний Мак[сим] Ант[онович]¹⁶¹? Тут зараз крутиться Щербаківський? Куди його пристроїти? Він же на додачу вічно хворий своєю печінкою. Чи не міг би ти серед музейних людей в Польщі за нього подбати?!

До речі, ти так нічого і не писав про конгрес антропології і археології¹⁶² (з секцією етнографічною), що має відбутися 20–27

¹⁵⁹ Українське національно-демократичне об'єднання (УНДО) – найбільша українська політична партія в Галичині й у Польщі. Постала 11 липня 1925 р. з об'єднання двох крил Української Трудової Партії, Української Партії Національної Роботи і волинської національної групи Української Парламентарної Репрезентації. Фактично була продовженням Національно-Демократичної Партії з подібною програмою. Першим головою УНДО був Д. Левицький, генеральним секретарем В. Целевич. На другому народному з'їзді УНДО 19–20 листопада 1926 р. було ухвалено програму партії, яка базувалась на ідеології соборності й державності, демократії і антикомунізму. На міжнародній арені УНДО вело боротьбу проти легалізації чужого панування, а у варшавському сеймі й сенаті – за виконання Польщею її міжнародних і конституційних зобов'язань. Офіціозом партії був тижневик “Свобода”. УНДО гуртувало майже 3/4 громадського активу Галичини. У другій половині 1920-х рр. поширило свій вплив і на Волинь (головні діячі: С. Хруцький, Б. Козубський, М. Черкавський), але згодом, під польським тиском його втратило. З 1928 УНДО брало участь у виборах до польського парламенту і здобуло 26 мандатів до сейму. З радянською окупацією у вересні 1939 р. західно-українських земель УНДО майже перестало існувати. Визначні діячі УНДО, крім названих: В. Бачинський, С. Витвицький, М. Волошин, М. Галушчинський, А. Горбачевський, В. Загайкевич, О. Кисілевська, С. Кузик, П. Лисяк, Л. Макарушка, Ю. Павликовський, З. Пеленський, М. Творидло, К. Троян, О. Яворський.

¹⁶⁰ Вислів з українського прислів'я: “Хоч нічого не виходить, а ти Марку, грай...”.

¹⁶¹ Див.: Славинський М. А.

¹⁶² Йдеться про міжнародний конгрес антропологів, предісториків та етнографів, що проходив 20–27 вересня 1931 р. у Парижі. Його проведення ініціював Інститут антропології. Українськими делегатами конгресу стали В. Щербаківський (виступив із доповіддю “Похоронні обряди в культурі мальовничої кераміки в добу неолітичну на Україні”) та О. Шульгин (доповідь “Етнографічна єдність українського народу” в історично-етнографічній секції (дет. див.: Тризуб. – Париж, 1931. – Ч. 37. – 4 жовтня. – С. 18–20).

І. Старовойтенко. Із епістолярної спадщини Олександра Шульгіна...

вересня тут. Дуже цікавий програм і все буде робитись у зв'язку з колоніальною виставою. Може б ти ще приїхав. В програмі стоїть доклад Щербаківського і мій, хоч я ще не певен чи зможу я бути на конгресі, бо у неділю їду до Женеві. Щоб стати членом конгресу треба післати 40 fr. на адресу Secrétaire De L' Institut International 15, чи Rue de l'École de Médecine, Paris 6. Коли тільки це можливо конче приїзди. Зупинитись можеш прямо у нас. Всі тобі будуть дуже раді! Я зокрема, бо, як бачиш, маю нахил плакати в жілет "над політикою" і жізньою нашою безотрадною. За Миколу тиждень нічого не знаю. Він на селі. В усякому разі зараз йому не гірше, може навіть трохе краще. Дуже цілую тебе. Вітаю Ганну Макаровну. Твій Сашко.

Чи ти одержав мого листа з припискою Л[ідії] В[асилівни] і поздоровленням Ган[ни] Мак[арівни]?¹⁶³

Тобі вже вислали книжку "Evain'u"¹⁶⁴! Чудесно вийшло!¹⁶⁵

№ 14¹⁶⁶

20/XI 1931

Любий Левку.

Історія, за яку ти мені пишеш, просто жаклива¹⁶⁷. Очевидно, Р. С[тоцький] теж протестував вже перед фінлянд[ським] послом. Я тут теж хочу відповідати фін[ляндському] послу і може написати до їх т[оварист]ва для Л[іги] Н[ацій] (на жаль теж твого). Але ти не написав мені конкретно: 1) скільки цих збігців залишилось зараз у Фінляндії? 2) їх прізвища? 3) їх адреси? Чи можна тепер пробіратись через кордон російсько-фінляндський? Яка так само конкретніше ситуація тих, що сидять "тимчасово" в Польщі? Коли ти докладніше про все це повідомиш, я звернуся а) до Джонсона; в) до Ліги прав чоловіка (це буде не дуже приємним для фінляндців!).

Конче піди і не відкладаючи до представника Джонсона (Office international pour tes réfugiés) у Gallotti. Це мій добре знайомий.

¹⁶³ Речення дописано на маргінесі першої сторінки листа (у лівому кутку).

¹⁶⁴ Див. примітку 147.

¹⁶⁵ Речення дописано на маргінесі останньої сторінки.

¹⁶⁶ Лист написаний на чотирьох аркушах чорним чорнилом. Аркуші пронумеровані автором. У даті закінчення року автором не зазначено. Допускаємо, що це лист за 1930 рік.

¹⁶⁷ Мабуть, йдеться про українців-втікачів до Фінляндії із Соловецької каторги, матеріали яких і про яких збирав Л. Чикаленко, – див. примітку 154.

П. Сулятицький добре знає, де він мешкає, ми з ним були у нього. Це прямий обов'язок цього пана такою справою займатися і не допускати до такого ганебного вчинку, що стався в Фінляндії.

Тепер друга справа, за яку я вже докладно писав Р. С[тоцькому], але тепер і до тебе безпосереднє звертаюся. Ця справа збирання відомостей про становище в'язнів в ССР для Унії Т[оварист]в для Л[іги] Н[ацій]¹⁶⁸. Коли ти не читав, то візьми зараз же і уважно перечитай статтю в “Тризубі” під назвою “Перуджа”¹⁶⁹. Там вся ця справа викладена. Отже тепер вже анкетний листочок (вироблений мною на підставі твоєї брошури) остаточно ухвалений, і я маю його в своєму імені і в імені д[окто]ра Кунца (правника) переслати генер[альному] секретарю Унії Рюїссену до Брюсселя. Він же пішле відповідне запрошення до французького т[оварист]ва (і до тих т[оварист]в, які ми йому вкажемо). Пішле і до фінляндського т[оварист]ва, бо там маються збігці. От же з твого листа бачу, що і в Польщі маються теж ці втікачі, таким чином треба йому сказати, щоб післав запрошення перевести анкету і до поляків. Для цього конче треба мати список втікачів. Прізвища їх як і в твоїй брошурі залишаться захованими. Чи не можеш ти цього зробити для Польщі, Фінляндії, а може ще для якихось других країн. У Франції місія і Генеральна рада мусять їх мати. Далі, оскільки треба буде в Фінляндію перевести цей докум[ент], може б ти туди на той час поїхав? Це справа дуже важлива. Твоя брошура¹⁷⁰ робить вже сама по собі страшне вражіння, але це ми, українці заінтересовані підобрали і

¹⁶⁸ Міжнародна Унія Товариств для Ліги Націй – міжнародне товариство, створене для пропаганди ідей, принципів та діяльності Ліги Націй серед різних народів. Діяло у Брюсселі. Його засновники – Л. Буржуа, Бове, Отлет. Генеральним секретарем товариства став Рюїсен. Вищим органом товариства визнавались загальні збори членів товариства (асамблея), які проводились щороку у травні-червні. Засідання управи товариства проходили у лютому.

¹⁶⁹ Йдеться про статтю О. Шульгина “Перуджа” (Тризуб. – Париж, 1931. – Ч. 41. – 1 листопада. – С. 11–14. – Підп.: С.). У ній автор докладно розповідав про засідання Ради Унії Товариств Ліги Націй у Перуджі – місті, що знаходилось у центрі Італії, недалеко від Флоренції. Там активно працювали комісії Унії Товариств, зокрема, комітет Сходу Європи обмірковував, між іншими, й питання становища політичних в'язнів в СРСР. Політична комісія розглядала питання, пов'язані з конференцією із роззброєння, що мала відбутись у лютому 1932 р. в Женеві. Працювала і комісія національних меншостей.

¹⁷⁰ Йдеться про брошуру Л. Чикаленка “Соловецька каторга”, що вийшла у 1931 р. Про неї передову статтю надрукував тижневик “Тризуб” (1931. – Ч. 29–30. – 2 серпня. – С. 1–2).

І. Старовойтенко. Із епістолярної спадщини Олександра Шульгіна...

видали матеріали, хай же це зроблять люди нейтральні, безсторонні і навіть ліві по своїм переконанням! Дуже прошу серйозно і не відкладаючи зайнятись цією справою, бо Р. С[тоцький] певно має сто других справ: за цю може й забув, а я надаю їй першорядне значіння. Чекаю як найскоріше твоєї відповіді.

Що до особистих справ, то знаходжусь де більше в дуже злому настрою з огляду на Миколу, особливо, коли йому гіршає. Кожний раз, коли іду до нього, не знаю, що нового викинула ця хвороба... Зате Ростік процвітає: витримав тепер іспити, перша частина “бито”. При тому один на цілий свій ліцей одержав “mention bien”*. Як ти знаєш тримають ці іспити у Франції при Університетах, а не по своїм школам, як у нас. Отже з’ясувалося, що Ростік за своє “сочиненіє” одержав найвищу отмітку не тільки на Парижський округ, а на всю Францію! Писав про Францію і поневолені народи!

Еваїна книжка має успіх. Люде говорять, що він знаменито пише!!

Дуже шкода, що ти не був на конгресі етнографів і археологів¹⁷¹. За тебе особливо розпитували і вітали румуни: С. Nicolaescon Ploposor (Сраїова¹⁷², Rumonie) і Nic Morosan, profsour ũ Kichinett.

Я мусив “перевернутись” в етнографа і прочитав доклад про “Етнографичну єдність укр[аїнського] народа”. Тепер цей доклад буде надрукований!

Чи маєш ти які небудь відомости від своєї “сестриці”. Куди вона поділась? Бачився з нею у Женеві у вересню в крайне “огалішменському” вигляді. Хоч особисто вона і старалась не сваритись, але драгувала і мене і Р. С[тоцького] своїм поступованням. Її ж драгувало, що ми не в стані утримати її у Женеві, а її як на смерть не хотілося їхати до Німеччини... Очевидно тепер вона там, але адреси нам своєї не дала, як у воду канула...

Сенсація: В[’ячеслав] К[остянтинович] нарешті одружився з Єлизаветою Олександрівною!! Зроблено було це в великій таємниці в Баден-Бадені у Німеччині. Зараз “молоді” ще не повернулись додому. Уяви собі скільки нам шампані доведеться випити!!

Позавчора виступав з докладом в Міжнародній діпл[оматичній] академії¹⁷³, ну але про це прочитаєш у “Гризубі”¹⁷⁴.

* (Фр.) – “відмінно”.

¹⁷¹ Йдеться про міжнародний конгрес антропологів, предісториків та етнографів, що проходив 20–27 вересня 1931 р. у Парижі, – див. примітку 162.

¹⁷² Перший просив, щоб ти вислав свої праці! За них чув і дуже ними цікавився.

Як же еси має молодший доктор? Чи вже практикує?
Щиро вітаю Ган[ну] Мак[арівну]. Цілую тебе. Твій Сашко.

№ 15¹⁷⁵

5/І 1932

Любий Левко.

Мені особливо приємно було побачити твоє прізвище на телеграмі (разом з Романом). Здається Микола з його страшним скептицизмом ні до кого так добре і з такою симпатією не ставився як до тебе. Останні тижні це був справжній кошмар. Колись оповім, а зараз побажаю тільки тобі і Ганні Макаровні всього найліпшого в цьому році. Твій Сашко.

№ 16¹⁷⁶

Paris, 25/ІІІ 1932

Любий Левку.

Конче треба, щоб відповіді на анкетний лист Комітету сходу передавалися в Польщі безпосереднє представнику польського товариства для Ліги Націй, якого це т[овариств]во для того призначить. Так само і що до Фінляндії – фінляндському представнику. Весь смисл цієї анкети в тому, щоб вона покривалася авторітетом нейтральних осіб,

¹⁷³ Міжнародна дипломатична академія була заснована в Парижі у 1929 р. Потреба у її заснуванні була викликана змінами дипломатії у післявоєнному світі та необхідністю допомоги як окремим урядам, так і установам міжнародного характеру. Вона проводила засідання із читанням рефератів відомими дипломатами, політиками, вченими. Академію очолював барон де Фонтеней (посол Франції при Ватикані). У 1930 р. членом МДА став О. Шульгин.

¹⁷⁴ 18 листопада 1931 р. О. Шульгин справді прочитав свій реферат у Міжнародній дипломатичній академії – “Міжнародне становище України”. У ньому виклав історичні факти, починаючи із часів давньої козаччини, державності ХVІІ ст. та подій формування української державності 1917–1921 рр. Про цей виступ О. Шульгина розлого інформував “Тризуб”. Див.: “Українська та грузинська справи в Міжнародній Дипломатичній Академії” (1931. – Ч. 45. – 29 листопада. – С. 2–6).

¹⁷⁵ Лист написаний на одній сторінці чорним чорнилом.

¹⁷⁶ Лист написаний на трьох аркушах чорним чорнилом. Закінчення листа – на двох піваркушах. У тексті присутні підкреслені слова, частини речення. Вставлені слова та фрази.

І. Старовойтенко. Із епістолярної спадщини Олександра Шульгіна...

якими визнані представники Т[оварист]в для Л[іги] Н[ацій], що самі не належать до табору покривджених. Представники, як польського, так і фінляндського товариства, що цією справою займається, мусите конче знати ім'я і прізвище людини, що дає свою відповідь на анкету і мусить свідкові гарантувати дискретність. Коли Комітет сходу опублікує ці матеріали, не зазначаючи, як і ти в своїй брошурі прізвищ та в передмові комітет зазначить, що прізвища і адреси людей точно відомі тим, хто відомости ці збирав, себто представникам ріжних товариств для Л[іги] Н[ацій]. Дуже добре, що ти відшукуєш не тільки українців, а і москалів та кавказців. Але ще раз підкреслюю: справа не тільки в тому, щоб зібрати матеріал (це вже і ти і Юрченко і багато інших робили, а щоб зібрати їх в формі, що була б переконуючою для західних людей і ріжних скептиків). А це можливо тільки при додержанню тих умов, що зазначені вище. Пам'ятай, що наші представники, себто в першу ж чергу ти сам в цій справі мають тільки технічно допомогти представникові польського та фінляндського товариства (які офіційно проводять збирання матеріалу). Останні повинні переслати зібрані матеріали на руки Генерального секретаря Унії Рюїсена з відповідними поясненнями, як саме матеріал збирався: він (представник) звернувся листовно чи особисто (це було б дуже добре!) до втікачів, має їх адреси і т. д. У відповідях бажано, щоб втікачі точно відповідали саме на ті питання, що зазначені. Як при всякій анкеті це надасть їй більше значення і цікавості.

Постарайся перевести всю цю справу до травня місяця. Що до мови, то звичайно бажано, щоб крім оригінала (українського чи російського, чи польського) передавався б і французький переклад, бо інакше вся ця справа впаде на нас і нам буде несила її виконати.

Зараз я приїхав з Брюсселю. Було багато цікавого, але про це докладно буде подано в "Тризубі"¹⁷⁷. Юл. Ст. отримала листа від Ганни

¹⁷⁷ Автор мав на увазі чергову сесію Міжнародної Унії Товариств для Ліги Націй у Брюсселі, учасником якої був О. Шульгін. Про неї розлогий матеріал надрукував часопис "Тризуб" під заголовком "Наш наступ" (1932. – Ч. 14. – 3 квітня. – С. 9–12; ч. 15. – 10 квітня. – С. 9–13. – Підп.: У). З нього стає відомо, що на сесії 20 березня засідав Комітет Сходу Європи за участю українських представників О. Шульгіна та А. Яковліва. На порядку денному засідання стояли питання: 1) економічна політика в СРСР; 2) події на румунському кордоні; 3) справа політичних в'язнів в СРСР. Прозвучали виступи про посилення колоніального гніту СРСР щодо України, Кавказу, Туркестану, Карелії, про розстріли біженців на Дністрі, про становище політичних в'язнів в СРСР. Стає відомо, що 21 березня засідала й політично-правна комісія Унії товариств для Ліги

Макаровни. Певно за тиждень–два вона вже виїде. Наче б то щось нове починається на Україні. Ці утікання з України, ці розстріли на Дністрі¹⁷⁸ вражають навіть уяву холодних англійців.

Роботи у мене тепер сила, особливо останні два тижня. Після свята ще поїду до Праги, але там все потроху завмірає. Що будемо робити з іншими старими!!!

Щиро вітаю Ганну Макаровну, тебе цілую. Сашко.

P. S. Матеріал надіслання ми відсилаємо, щоб ти його передав до польського представника.

З огляду на те, що анкету переводить Комітет Сходу т[овариств] для Л[іги] Н[ацій] в імені Унії і при допомозі національних товариств для Ліги Націй (французького, польського, фінляндського, певно ще через румунське т[овариств]во та чеське, то й адресувати відповідь треба на того, хто анкету веде, себто або на ім'я унії, або ще краще на ім'я представника польського товариства – в Польщі, фінляндського – в Фінляндії і т. д, що конкретно справи переводять. В усякому разі не можна адресувати на українське Т[овариств]во, бо це потім в очах чужинців зробить цю анкету “підозрілою”.

№ 17¹⁷⁹

31/ХІІ 1933

Любий Левко.

Вітаю тебе і Ганну Макарівну з Новим роком і бажаю всього Вам найліпшого.

Націй, прозвучали пропозиції щодо способів піднесення довіри до ліги Націй, про порядок втручання цієї міжнародної організації у міждержавні конфлікти тощо. О. Шульгин виступив на сесії із доповіддю “Підневільний труд в СРСР”, а також вніс на розгляд сесії проект додаткової резолюції про роззброєння.

¹⁷⁸ Автор мав на увазі переходи втікачів з радянської України в Румунію через Дністер, які часто обертались страшними трагедіями. Через відсутність жодного легального способу виїзду за кордон, люди відважувались на небезпечний перехід через Дністер. На Дністрі втікачі домовлялись із контрабандистами про переправи, але багато із переправщиків виявлялись нечесними людьми і здавали втікачів чекістам. Часто втікачі потрапляли під розстріли з протилежного боку, фізичні тортури. Про майже щоденні криваві трагедії на Дністрі постійно писала румунська преса (дет. див.: Криваві події на Дністрі // Тризуб. – Париж, 1932. – Ч. 12. – 20 березня. – С. 9–17).

¹⁷⁹ Лист написаний на одному аркуші темно-фіолетовим чорнилом.

І. Старовойтенко. Із епістолярної спадщини Олександра Шульгина...

Ти не сердься, будь ласка, на мене, що не відповідав на твого останнього листа: це пояснюється тільки моєю переобтяженістю. Зрештою в діловому відношенні на всі твої листи Головна Рада реагувала.

Цікаво, які у тебе вражіння від подорожі до Відня. Сам я не приїхав, бо не ставало грошей, то може мені особисто і ліпше було туди не їхати. Які у тебе там відносини склались з панею Рудницькою? Починається все завжди дуже добре, інтриги проступають пізніше. Здібна до справ, вона ще здібніша, на жаль, до інтриг. Після Женеви вона повела було цілу пропаганду проти У. Н. Р. і спеціально проти мене, але тепер, пише Доценко, це припинилось, завдяки його протестам. Взагалі ясно помічається можливість нашого зближення з галичанами і взагалі ми мали б всі данні, щоб опанувати терен політичний, але... це залежить від нас самих і від наших приятелів. Багато про що хотів би з тобою поговорити і радий, що незабаром зустрінемося. Лідія Васил[івна] і Ростік теж Вас вітаємо.

Твій Сашко Ш.

А що чути з дому? Що робиться в сферах Ган[ни] Євг[енівни]?

№ 18¹⁸⁰

24/I. 1934

Любий Левко.

Чи надіслали вже тобі з Львова етнографічні речі?

Лл[аріон] Фед[орович]¹⁸¹ мав вже тобі писати, яким шляхом треба їх переправити. Мито конче треба уникнути, бо ми не маємо на це жодних коштів. Отже, ми умовились з нашим приятелем Д[оценком], що у В[аршаву] наші речі перешлють через відповідну пошту окремим пакетом. Таким чином треба вернутись до Х. Коли тобі самому не зручно, попрохай Р. С[тоцького].

Річ в тому, що цих річей дуже чекають, бо про базар-концерт вже оголошено і чекають його не тільки свої, але й чужі.

Про иньші справи не пишу, певен, що скоро побачимось.

¹⁸⁰ Лист написаний на одному аркуші темно-фіолетовим чорнилом. Постскриптум – чорним чорнилом.

¹⁸¹ Див.: Косенко І. Ф.

Олександр Шульгин в українському державотворенні...

Щиро вітаю тебе та Ганну Макаровну. Твій Сашко.

Р. С. Маємо відомости, що речі вже тобі вислані. Але Бога ради жививай для пересилки тільки діпл[оматичну] пошту, [йди] шляхом, який ми вказуємо!!

№ 19¹⁸²

4/IV 1934

Любий Левко.

Твого листа з сповіщенням про смерть Зілберфарба одержав і зараз же написав листа (укр[аїнською] мовою) його вдові. Це справді слід було зробити.

Тепер от яка справа: ми ще виписали з Львова два пакунки річей, які певно скоро тобі будуть надіслані. Отже дуже прошу негайно нам їх переслати: на 4 травня призначено концерт-базар. Це має відбутися у дуже шикарних залах на Avenue Noche. Треба щоб було що показати. Ті речі, що нам надіслані (не знаю чи ти їх розглядав) незвичайно гарні, але їх не досить. Не досить особливо дрібних, дешевих річей, які буде легше продавати. Не знаю чи через твої руки перейшов пакунок з деревлянними річами – це чудові речі. Отже таких річей особливо просили ми вислати. Шкода, що не можна переслати кераміки: гуцульські горшечки могли б мати великий успіх.

Одночасно буде книжна вистава і продаж книжок (французьких про Україну) і вистава наших малярів. Буде й концерт. Мороки маю силу. Різикую! Сердечно вітаю вас обох. Твій Сашко.

№ 20¹⁸³

Любий Левко.

26/IV 1934

Вчора у вечері довідався, що той пан, що має нам перевозити пакунки з річами етнографічними виїздить у понеділок, а речі йому треба здати через твого приятеля у суботу найпізніше. З Львова ми

¹⁸² Лист написаний на одному аркуші чорним чорнилом.

¹⁸³ Лист написаний на трьох аркушах чорним чорнилом.

І. Старовойтенко. Із епістолярної спадщини Олександра Шульгіна...

маємо відомости, що речі мали бути тобі вже вислані. Сподіваюся, що це так і є та що ми вже їх маєм. Передаючи кому слід речі, поясни, чому їх треба переслати саме тепер, бо 4/IV наш базар. Все заціяно на широку скалю: зал шикарний і великий, народу скликано кілька сот душ, отже треба щоб і річей було досить, а зараз ми їх маємо за мало (що правда речі – знамениті!).

Між іншим у самій Варшаві існують склепи, де можна на комісію отримати різні речі. Мені навіть дали такі адреси: Premyśludowy, ul. Tamka і друга ul. Świętokrzyska, гауплаца Napoleona. Перший склеп субсидує уряд. В разі коли речі з Львова не прийшли, то чи не можна було б за порадою одної з наших установ (Ц[ентрального] К[омітету]¹⁸⁴, то що) взяти у них на комісію сажні дві дрібних і дешевих предметів (дерево і вишивки), щоб кожна річ коштувала 2–3 злата. Коли ці речі у них маються, то може в суботу вранці вони тобі б їх і одпустили. Але це на випадок коли не приїдуть речі з Львова.

Маю з цими справами багато клопоту. Коли вдасться все – вийде велика маніфестація. Випускаю одночасно свою книжку про діяльність уряду¹⁸⁵. Вже перші 100 сторінок набрано і прокоректовано,

¹⁸⁴ Український Центральний Комітет – вища еміграційна установа в Польщі, що мала своїм завданням опікуватися потребами української еміграції, репрезентувати її перед польським урядом, захищати правні, культурні й матеріальні інтереси українців. Праця комітету регулювалася спеціальним статутом, складеним у 1921 р. та затвердженим польським урядом. Основоположники і Директори комітету – А. Лукашевич, А. Ніковський, П. Пилипчук, у квітні 1923 р. замість двох останніх загальні збори УЦК обрали В. Прокоповича та М. Юнаківа, заступниками Директорів – О. Саліковського і генерала М. Безручка. Мав секції – культурно-освітню, жіночу. При Луцькій гімназії організував інтернат для дітей гімназійного віку. Утримував у Варшаві “Вищі курси українознавства”, на яких читалося біля 10 предметів. У 1922 р. УЦК займався захистом українських емігрантів від виселення з Польщі та здобуття для них права для подальшого перебування на території держави. Дирекція комітету поширила серед населення об’язки, в яких просила звертатися до канцелярії УЦК з відповідними документами у разі виникнення непорозумінь із місцевою адміністрацією. УЦК допомагав дітям, військовим у таборах. З вересня 1921 р. до початку 1923 р. на цю допомогу витратив 7 931 921 польську марку. На початку 1923 р. займався заснуванням своїх філій у Кракові, Рівному, Ченстохові, організації у Варшаві інтернату для студентів-емігрантів, допомогою українській гімназії у таборах, пошуками для неї помешкання на Волині, пошуками помешкання під санаторій для сухотних дітей. Представники комітету входили до складу організаційної комісії для скликання еміграційного з’їзду у 1923 р., метою якого було вироблення правного захисту українських емігрантів та їхніх організацій.

¹⁸⁵ Йдеться про підготовку О. Шульгиним відомої історично-публіцистичної праці “Без території. Идеологія та чин Уряду УНР на чужині”. Вона вийшла у 1934 р. у Парижі у видавництві “Меч” з передмовою В. Прокоповича. У праці автор окремі розділи при-

книжка вийде чимала – на 200 ст... Зато ні на що інше майже не маю часу...

Тут, як ти знаєш, викладає все Чернавiна¹⁸⁶. Вона добре знає Конго і весь гурток ермітажний (з роду вона Сапожнікова, з Сiбіру, на вигляд – рижій урод, але сiмпатична). Ми її розпитували за Конго: він дійсно один час сховався з ума, зате наче б то прийшов до себе. Тепер його випустили і він в Москві. Має навіть посаду і хоче виписати дітей з Петербургу, яких опікає Аня, сестра Танiна. Знає вона і Тетяну Сергiєвну¹⁸⁷. Бачили перед тим як втікала з Петербургу. У неї помер брат десь на заслання.

Загальні відомості, що надає Чернавiна, дуже цікаві, але більш менш відомі. Тут у нас ще поки пані, мати одного з моїх співробітників повернулася і дуже багато оповідала і силу анекдотів. От один з них: армянская загадка – “спереди красно, сзади музыка, кончается на мягкий знак. Не понимаешь? Похорони комуніста.”

“Но почему же «на мягкий знак?»” Відповідь (з презирством):

“– Потому что – сволочь!” Ненависть до большевиків і спеціально до Сталiна страшна.

Сердешно вітаю тебе і Ганну Макаровну. Твій Сашко.

святив історії української дипломатії періоду 1917–1927 рр., Лізі Націй та Україні. У другому розділі розповідав про власну дипломатичну діяльність: виступи, дипломатичні звернення, рапорти, комунікати, листи, протести проти подій та процесів в СРСР: використання підневільної праці, червоного терору, становища політичних в’язнів та ін.

¹⁸⁶ Йдеться про Тетяну Василівну Чернавiну – дружину відомого професора-іхтіолога Володимира В’ячеславовича Чернавiна, дочку знаменитого томського професора Василя Сапожнікова (учня І. Тiмiрязева, прославленого натураліста). Т. Чернавiна разом із чоловіком та 13-літнім сином втекли із Соловецького заслання за кордон. В еміграції написала книгу “Жена «вредителя»”, а чоловік – “Записки «вредителя»”, які вийшли у Парижі в 1934 р. та були перекладені на основні європейські мови, а також фiнську, польську та арабську. Це автобіографічні праці, в яких автори розповіли про умови життя в СРСР у 1920–1930-ті рр., про початок репресій, свою непотрібність країні, якій вони служили і готові були служити все життя. Зі спогадів стає відомо, що В. Чернавiн працював у Північдержрибтресті у Мурманську, у 1930 р. був арештований та утримувався у слідчій в’язниці у Ленінграді, звідки був висланий на Соловецькі острови. Згодом була арештована і його дружина та утримувалась у жіночій в’язниці. У 1932 р. подружжя організувало втечу. Ризикуючи життям, без їжі та взуття, вони перебрались до Фiнляндії, а звідти до Франції.

¹⁸⁷ Див.: Стахевич Т. С.

16/VII.1936

Любий Левку.

Безкінечно вдячний тобі за твого листа. Кажуть росіяне “старий друг лучше нових двух” і брешуть: бо в сто разів дорогше оті старі милі зв’язки. Ми один одного не видамо, ми один одного, любий Львовочка, не зрадімо. Та й ніколи иншого не зрадімо, бо маємо таку натуру, бо маємо таке виховання.

Те, про що я догадувався, ти цілковито мені підтвердив: роля А[ндрія] М[иколайовича] у всій цій справі. Цілком згоден з тобою щодо Стоцького: ясно, що він передав ті розмови, які ми в садку з тобою, В[олодимиром] П[етровичем]¹⁸⁹ і ним вели рік назад!! Тут я нікому не говорив про те, крім хіба Іл[аріона] Фед[оровича]¹⁹⁰ та може Ол. Ів. Уд[овиченка]¹⁹¹ (цей теж міг видати), але я їм не говорив дуже побіжно за це, бо справа була для мене неприємною.

Хто мене хвилює, це Вол[одимир] Пет[рович]. За нього я сам написав тобі в листі, якого не послав (дивно, що ми сіли писати один одному майже одночасно – телепатія!!)...

Не писав я тобі досі, хоч часом дуже хотів поговорити з тих причин, що хотів вистудіювати всю справу досконало. Вся біда в тому, що од мене ховали матеріали так званого “слідства”, все обіцяючи – від січня вислати документи і не висилали. Говорили, що маються “докази”, що існує “орден”, що Никитюк винен і я чекав цих доказів, щоб у них розібратися і тоді вже поїхати до В[арша]ви. От же тепер ясно, хто всяк одволікав мій приїзд, як і передачу мені матеріалів. Ясно, що ні місцеві доносчики, ні варшавські “комбінатори” ні за яку ціну не хотіли допустити, щоб я дістав матеріали....

Властиво я їх так і не маю, зато маю доклад Раді Міністрів, писаний Сальським на 12 ст[орінках] друком. Львовочка! Коли я перечитав цей доклад, в жар мене кинуло, бо я відразу побачив: а) що це фантазмагорія, брехні, але в) щоб їх розпутати, я мушу пережити надзвичайно тяжкі хвилі. Найбільш тяжкою були розмови 21 травня з

¹⁸⁸ Лист написаний на семи аркушах чорним чорнилом. Аркуші пронумеровані автором.

¹⁸⁹ Мався на увазі Сальський Володимир Петрович.

¹⁹⁰ Див.: Косенко І. Ф.

¹⁹¹ Див.: Удовиченко О. І.

В[’ячеславом] К[остянтиновичем] (добре запам’ятав цю розмову, яка могла стати фатальною) і я побачив, що він вірить сліпо (як дитина) у байки, у ідіотизм неможливий і дуже просто і легко сказав: “ну що ж розійдемося”. За дві години по тім на вулиці у мене стався страшенний сердечний припадок, був двічі у аптеках і майже непритомним достався до місії, всіх на смерть перелякав. Л[ідія] В[асилівна] льодом і всякими маніпуляціями мене одходила... Потім за три дня ще хворим поїхав (Л[ідія] В[асилівна] поїхала зі мною, бо одного пустити мене було неможливо) до Праги. Але й там я найшов атмосферу дивну, занепокоїлись “милі сторони”, не знають на яку ступити: бачать, що дурниця, але бояться посваритись і собі і зо мною.

По суті справи, як я пишу в попередньому листі, я тепер написав 69 ст[орінок] друком і там всебічно висвітлюю все. Зараз вагаюсь чи не післати його тобі, але я не хочу давати його зараз А[ндрію] М[иколайовичу], хочу особисто переговорити з коментаріями.

Все ж хочу тобі хоч резюмувати справу: це доповнить тобі те, що ми з І[ларіоном] Ф[едоровичем] написали в “Протоколі слідства”, зваживши там кожне слово.

Історія з “Орденом” це така дурниця, що курям смішно од неї буде! Що може взагалі організувати наш друг Князь¹⁹²? Йому зараз найбільш є прикрим те, що у нього не було навіть натяку на якусь організацію і він почуває, що “без драки попал в большие забияки”... Я знаю, що ці доносчики і моє ім’я прив’язали до цього юмористичного Ордену, але дійсно як ти це пишеш, як люде, що мене знають, як моє ж життя розвивалося у всіх на очах – як навіть в голову їм може прийти, що я можу цікавиться, чи входить у лицарські організації церковно-релігійного типу!? “Это было бы смешно, если бы не было так грустно”.

Про цей “Орден”, чи властиво про ці розмови, бо україн[ського] Ордену у природі ніколи не існувало, всі забули. А от восени 1935 року натрапив на його твій “друг” Ковальський і разом з Шуміцьким і Нечаєм використали його статут. Далі нашли полуїдіота Посопошока, щоб лаштувати цілу справу. Перед А[ндрієм] М[иколайовичем] її розмалював Нечай, тут все робив Ковальський. Чому ці люди виступили проти місії д. Никитюка (мене лишили наче б то на другому плані). Тому що ввічливо, але все ж я їх з місії виставив, замінивши

¹⁹² Йдеться про князя Я. Токаржевського

І. Старовойтенко. Із епістолярної спадщини Олександра Шульгіна...

більш спритними і дотепними людьми. Заздрість до останніх незвичайна. Отже охота потопити Никитюка колосальна.

Тепер тобі, що так добре розумієш ґрунт В[аршавськ]ий, ясно, що ця справа для де кого була кладом!

Натурально, все обвинувачення концентровано було проти “козла отпущенія” Никитюка, який є добрим хлопцем, активним і незвичайно енергійним. Він прославився ще тим, що одверто скрізь мене захищає од безсовісних нападок Шуміцького, який розперезався так, що його і не пізнати: де й пасивність ділася.

Як же вийти з цього становища?

1) один шлях – піти на уступки і коли вони хочуть все зосередити на Никитюкові – віддати їм цю жертву во ім’я “державної рації”, але це шлях підлий і вже через це недоцільний.

2) довести всю правду і бити доносчиків і комбінаторів фактами і документами. На цей шлях при допомозі І. Ф. Косенка, одного з найбільш порядних людей, яких я знаю (на ділі це виявилось), перевів я слідство. Результати сенсаційні і жахливі. Всі данні уміщені в докладі В[олодимира] П[єтровича] (перекручені), свідком поприписувано протилежає тому, що вони говорили, брехня на брехні сидить і брехнею поганяє. Слідство ми робили разом з І[ларіоном] Ф[єдоровичем], доклад склав я сам і коли він і його дружина (що переписувала доклад), перечитали його, вони прийшли в жах. На їх думку, доклад не спростовує, а нищить е’сразе всіх тих, що мотивували цю ганебну справу.

Льовочка, це типовий вредительський процес!!! І той, хто своїм завданням поставив боротьбу з неправдою, з большевितським гнітом, з їх “вредительськими процесами”, той не сміє терпіти те саме у своїй хаті!

Може це патетично, любий Левко, але нагадаю тобі слова д-ра Штокмана (Ібсен)¹⁹³: “Той, хто один, він є найдужчим”. Але я й не один: за мною Правда. Я не один. Коли Ти зі мною, коли такі люди, як Ганна Макаровна, як Лідія Васильовна мене підтримують, коли я йду разом з Косенком (май на увазі, що особисто у нього завжди дуже холодні були відносини з Никитюком, але це людина Правди), коли

¹⁹³ Йдеться про героя п’єси Г. Ібсена лікаря Штокмана, який постійно шукав у житті правди і чесних друзів. Але його пошуки щодалі, то більше відривали його від людей, в яких він не знаходив бажаних і вимріяних чеснот. У кінці п’єси Штокман відчув себе зовсім самотнім і прийшов до висновку: “Найсильніша людина в цьому світі та, яка стала самотньою”.

мене цілою душею підтримує Ольга Опанасовна¹⁹⁴, в Празі Мірні¹⁹⁵. Нарешті май на увазі, що моя тверда позиція знаходить підтримку цілого громадянства парижського без огляду на партії і групи. Це фікція, що “Військове товариство”¹⁹⁶ і “Генер[альна] рада”¹⁹⁷ проти мене. На жаль фікціями живе вся еміграція. Насправді не я, а вони ізольовані і користуються загальною неповагою. Вони – це Шуміцький, Ковальський, Нечай, слабовольний генерал і з ним штук 5 полудіотів. Вся решта громадянства рішуче проти них.

В[’ячеслав] К[остянтинович] (це його вина всі ці історії) попросту слаба людина, яка поняття не має про права, про державні відносини. Це мене жахає... Натурально злого він нічого не зробив, але його нічого переробити, його апатія і легка вірність є найбільшою хибкою для шефа... Уряд цією історією страшенно скомпрометував себе в очах принаймні Франц[узького] укр[аїнського] громадянства, а може й далі.

¹⁹⁴ Див.: Петлора О. О.

¹⁹⁵ Йдеться про подружжя Мірних: Мірну Зінаїду Валентинівну та Мірного Івана Івановича.

¹⁹⁶ Йдеться про “Товариство бувших Вояків армії УНР у Франції” – комбатантську організацію, засновану 1927 р. в Парижі для плекання традицій збройної боротьби за українську державність. На 1939 р. мало 22 філій в українських скупченнях у Франції (після 1945 р. – 12) і близько 1 000 членів. Проводило культурно-освітню та зовнішньо-інформативну діяльність (до 1939 р. разом з Генеральною Радою Союзу Українських Еміграційних Організацій у Франції), співпрацювала з офіційною французькою і українською федераціями комбатантів. У 1961 р. розколось на два однойменні товариства, які в 1977 р. знову об’єдналися. Серед його діячів: генерал О. Удовиченко (довголітній голова), полковник П. Вержбицький, сотник В. Недайкаша, майор П. Василів, полковник М. Панасюк, хорунжий М. Ковальський, сотник В. Калініченко. У 1928–1929 рр. видавало журнал “Військова Справа”, згодом “Бюлетень”.

¹⁹⁷ Йдеться про Генеральну Раду Союзу українських емігрантських організацій у Франції. Це громадська організація, заснована в 1925 р. в Парижі як центральна для всіх українських громадських організацій у Франції. Поступово від Союзу українських емігрантських організацій у Франції відійшли радянськості Сугуф, Українська громада у Франції (М. Шаповал), потім націоналістичний Український народний союз. Спершу Союз видавав “Бюлетень”, пізніше містив матеріали у тижневику “Тризуб”. Постійним головою Генеральної Ради Союзу українських емігрантських організацій у Франції був М. Шуміцький. Інші діячі: І. Косенко, М. Ковальський, Ю. Бацуца, П. Вержбицький. Союз входив до Головної еміграційної Ради, що об’єднувала українські емігрантські організації в Європі. Припинив діяльність у 1940 р. У 1946 р. членами передового Союзу українських емігрантських організацій у Франції заснована культурно-допомогова організація Українська громадська опіка у Франції.

І. Старовойтенко. *Із епістолярної спадщини Олександра Шульгіна...*

Не в Никитюкові діло, але як за Сако і Ванцетті¹⁹⁸, як за Дрейфуса¹⁹⁹ і Бейліса билися люде, во ім'я принципів права і справедливості, так я бьюсь і битимусь за нього во ім'я правди.

Не має з ким бунтувати? Коли ми два боремося, вже є кому, а масси вони не з нами, а з тими, хто реально працює. Треба або досягнути повної перемоги цієї Правди, або, як ти кажеш, одійти

¹⁹⁸ Нікола Сакко (1891–1927) й Бартоломео Ванцетті (1888–1927) – учасники анархістського руху, вихідці з Італії, які народилися й проживали в США. Стали широко відомі після того, як у 1920 р. у США їм було пред'явлено звинувачення у вбивстві касира і двох охоронців взуттєвої фабрики у м. Саут-Брейтері. На судових процесах, що проходили в місті Плімут, 14 липня 1921 р. суд присяжних, після кількогодинного обговорення, виніс вердикт про винність Сакко і Ванцетті й засудив їх до страти. Усі клопотання були відхилені судовими органами штату Массачусетс та Верховним Судом США. Процес і спроби добитися перегляду справи викликали широкий резонанс у світі, завдяки підтримці та роздмухуванню розголосу прокомуністичними ЗМІ. 23 серпня 1927 р. Сакко і Ванцетті були страчені на електричному стільці. У 1977 р. губернатор Массачусетсу М. Дукакіс видав прокламацію, що Сакко і Ванцетті були несправедливо засуджені і що “будь-яка ганьба повинна бути назавжди видалена з їхніх імен”.

¹⁹⁹ Дрейфус народився 9 жовтня 1859 р. в місті Мюлуз французької провінції Ельзас у заможній єврейській родині. Отримав освіту в Парижі: навчався спочатку у Військовій школі, потім у Політехнічній школі. Служив у армії, в артилерійських військах, дослужився до звання капітана. У 1893 р. був переведений до Генерального штабу. За згадками рідних та друзів, він був непідкупним, чесним та повністю відданим служінню Франції. У той же час, на службі він не мав симпатії серед колег, був сухим, вимогливим до себе та інших. Крім того, він був євреєм у переважно аристократичному середовищі французького штабного офіцера. Відомий через справу Дрейфуса (1894–1906) – судовий процес через звинувачення Дрейфуса у шпигунстві на користь Німецької імперії. Дуже швидко справа вийшла за рамки юриспруденції та перетворилася на великий політичний скандал, що розділив французьке суспільство на два антагоністичні табори: дрейфусарів та антидрейфусарів, що, в свою чергу, призвело до затяжної політичної кризи у самій Франції та великого міжнародного резонансу.

Менахем Мендель Бейліс народився в набожній єврейській родині й був близьким родичем любавицького рабина Іцхака Шнеерсона Шостого, але не був релігійним і часом навіть працював у суботу та єврейські свята. У 1911 р. був батьком п'ятьох дітей, відставним солдатом та приказчиком на цегельному заводі єврея Зайцева.

12 березня 1911 р. зник 13-річний Андрій Юшинський, учень Києво-Софійського духовного училища. За вісім днів понівечене знекровлене тіло хлопчика було виявлене викопаним у печері поблизу заводу Зайцева. На тілі було 47 ножових ран, зокрема 13 ран на скроні й тім'ї, через які хлопчик зійшов кров'ю й помер. У звіті, надісланому царю, у вбивстві юридично був звинувачений єврей Мендель Бейліс, на якого вказав ліхтарник. Бейліс провів два роки за ґратами в очікуванні суду. “Справа Бейліса” – судовий процес у Києві у вересні–жовтні 1913 р. М. Бейліса, якого звинуватили в убивстві християнського хлопчика А. Юшинського з ритуальною метою. Справа набула розголосу не тільки в Києві та Україні, а й за кордоном.

цілковито. Зараз іду на бій, а далі побачимо. Ще раз дуже і дуже вдячний тобі за справді братерського листа. Вітай Ган[ну] Мак[арівну]. Цілую тебе. Сашко.

Що в 1931 році я теж був дуже самотнім в укр[аїнському] громадянстві. Навіть з Галею²⁰⁰ розсварився. Але правда перемогла, вірю, що й тут переможе. Твій лист ще більше упевнив мене, що мушу приїхати, не чекаючи конференцій, які хто зна коли будуть. Хочу приїхати до В[арша]ви десь 16–17 серпня і коли ти там будеш – а я цього дуже жадаю, зупинюся у тебе. Тоді про все поговоримо і вирішимо разом, що робити. Я ще дуже хочу поговорити з Мик[олою] Мик[олайовичем]²⁰¹. Його може теж настроїли проти мене, але це хороша і об'єктивна людина: факти для нього велика річ, а я їх привезу силу. Зараз (22/VII) ми їдемо всі троє на південь (по “удешевленному тарифу” і там Л[ідія] В[асилівна] і Р[остислав] лишаться до 10 вересня, а я на три тижня поїду в кругову подорож. Пиши мені на Synare Desnouttes. 8, листи мені перешлють. Ще раз вітаю Вас обох. Сашко.

Р. С. Старого – себ-то три дні назад писаного листа не посилаю; він вже застарів. З того, що там писав саме важливе, це Волод[имир] Петр[ович] – людина, яку я глибоко поважаю і певен, що він став жертвою інтриг, що його навмисне всіма засобами настроїли проти мене. Застерегти його від абсолютного довір'я Ол. Ів. Удовиченка. Це легковажна з легковажних людей. Своїми інформаціями, які вони дали В[олодимир] П[етрович], вніс в свій доклад, він його незвичайно підвів. Мені особливо болюче розходиться з ним, В[олодимир] П[етровичем] і ще В['ячеслав] К[остянтиновичем]. Але вірю pravdu vitezi – і всі її зрозуміють.

Документи вишлю окремо. Л[ідія] В[асилівна] теж здається має написати. О. Шульгин²⁰².

²⁰⁰ Див.: Чикаленко-Келлер Г. Є.

²⁰¹ Йдеться про М. М. Ковальського.

²⁰² Речення дописано на маргінесі першої сторінки листа.

8, Square Desnouettes,

Paris, XV 7/I 1937

Любий мій Левко.

Дякую Тобі від всього серця за гарного листа і добре слово! Ти не можеш собі уявити як все це мені тяжко переживати. Коли приїду? На жаль наші приятелі, від яких це, натурально, залежить, теж щось крутять. Подіями вони видно незадоволені; але коли тутешній наш приятель, оскільки він може розібратись у справах цілковито мені співчуває, над справами св. Юри сміється і всерйоз її брати не може. Але наші постарались, здається, перед своїми приятелями...

Хочу шукати собі якогось заробітку у Польщі. Не кажучи нікому з наших може ти позондуєш ґрунт у нашого спільного приятеля Юрія Стемпковського: чи не міг би він мене улаштувати... по банківській частині... От до чого дожились! А між тим час не стоїть, коли треба щось робити. А все нуова! В[’ячеслав] К[остянтинович] після Пірової перемоги²⁰⁴, кажуть, перебуває в повній прострації. Твій серцем Сашко. Вітаю сердешно Г[анну] М[акарів]ну. З приємністю до неї поїду!!²⁰⁵

Р. S. Між иньшим наші ховають від приятелів, чому саме я розійшовся з ними і що я поставив умови загального характеру. Вони все зводять до несчастливого Никитюка, хоч як тобі відомо з мого листа в своїх умовах я не поставив вимоги перегляду справи: коли Никитюк того хоче, він може в иньшій спосіб поставити справу своєї реабілітації. Я його обговорював з обов’язку його, але зовсім не хочу ідентифікувати себе з ним. Справа, як ти бачиш з моїх листів, поставлена в площину цілком принципову, коли ходить про самі основи нашого існування. В[’ячеслав] К[остянтинович], А[ндрій] М[иколайович] здумали ображатись. Вільчінський, з яким я бачився в Лондоні, має рацію, коли говорить з властивою йому експресією і гумором: “врать можно, за это никто особенно не страдает, наоборот; но Боже сохрани говорить Правду: этого не прощают”. Отже я сказав правду! Твій Сашко.

²⁰³ Лист написаний на двох аркушах чорним чорнилом. Перед текстом листа – адреса відправника.

²⁰⁴ “Пірова перемога” – метафора, сталий вираз. Означає перемогу, яка дістається дуже великою ціною; або перемога, рівносильна поразці.

²⁰⁵ Речення дописано на марґінесі другої сторінки.

Любий Левко.

Все затягається моя подорож, між тим мені конче потрібно улаштувати свої справи. Натурально треба faire bonne mine^{*} à mauvais jeu^{*} і говорити, коли він того хоче, з А[ндрієм] М[иколайовичем]. Але найменше маю охоту (і всіма силами хочу цього уникнути) говорити з ним на матеріальні теми. Після всього, що сталося це для мене дуже вже тяжко і принижуюче. Натурально коли б галичане могли мені щось зробити, було б найкраще, але в це я мало вірю. Через те й думаю про таких людей, як п. Юрій і т. д.

Ти маєш рацію: це добре, що наші приятелі ставляться лояльно до уряду і коли вони зі мною говорили на ці теми, то я їх в цій тенденції цілковито підтримував, а коли відчував, що вони хочуть одступити від цього, рішуче цьому заперечував. Гіршим є те, що “наші” вводять їх в курс наших справ і при тому фальшиво і все робиться, щоб настроїти наших приятелів проти мене. Це мені добре відомо, як відомо і те, що про мене розпускають всякий бруд... Правда, відчуваю і багато симпатії з боку громадян, але ця симпатія дуже поки що захована глибоко? Ти знаєш з моїх листів до А[ндрія] М[иколайовича], що заняв я суто лояльну позицію. Щоб не робить жодного бешкету я зараз тримаюсь зовсім осторонь від усього, але не можу не бачити, що справи йдуть дуже зле. “Переможці” лають “владу”, але що вони з нею зроблять? В[’ячеслав] К[остянтинович] в повній прострації. Та й взагалі в ролі М[іністра] З[акордонних] С[прав] він цілковито безпорадний. Р. С[тоцький] міг би дещо зробити, але його з’язує університет, якого він наврод щоб покинув. Така ж людина взагалі що може тепер зробити, будь вона навіть генієм?

Я почав заводити свої з’язки 18–19 років назад. Активно утверджував собі міжнародну симпатію (та й то, звичайно, не таку, яку б я хотів) роками довгої і упертої праці. Цей капітал тепер лежить даремно. А коли б зараз з усим моїм досвідом, але без реально-існуючих зв’язків, мені б сказали розпочати справу міжнар[одної] політ[ики] не знаю, щоб я нині міг зробити. За довго сидимо ми на стільцях, за

²⁰⁶ Лист написаний на двох аркушах чорним чорнилом. Останнє речення дописано на маргінесі першої сторінки.

^{*} (Фр.) – робити хорошу міну при поганій грі.

І. Старовойтенко. Із епістолярної спадщини Олександра Шульгина...

тяжко тепер нам пробивати дорогу. І от ми самі – ніхто нам тут не нав'язував цього – завдяки інтригам нищимо ту працю, яку все ж було налагоджено і розвивалась порівнюючи успішно. Руйнувати кожний дуринь може, творити ж тяжко... І пригадуєш собі песимістичні слова покійного Євг[ена] Хар[лампійовича]²⁰⁷ про “невдячну націю”. Сумно, безкінечно сумно жити на світі, Левочка, і хочеться навіки спочинуть. Твій Сашко.

Приїду не раніше 26–27!²⁰⁸

№ 24²⁰⁹

8, Square Desnouettes,
Paris, XV

11/IV 1937

Любий Левко.

От вже десять день як виїхав я з Варшави. Все ще згадую наші розмови... Не знаю як далі вона буде, але нічого доброго на ближче майбутнє, принаймні, не передбачаю ні для себе, ні для справи. В[’ячеслав] К[остянтинович] з “негодними” засобами продовжує поки що досить мізерні спроби щось зробити. Можна сказати, що вся наша закордонна акція сіла маком. Оскільки можу судити по справах Іл[аріона] Фед[оровича] тон його залишається той самий. Що до мене – ворожий. Ні з ким не радимось, з ближчим своїм співробітником, Іл[аріон] Фед[орович] зовсім не говорить, а тільки наказує, чим перетворює цю дуже порядну, але слабу людину в “чиновника” і так підриває його авторитет, як громадянина. Не знаю, як зможу я витримати довший час, це мовчазне і покірне становище. Бувають святі, які гірші за грішників і я “твого” грішника волію вже за мого “столпника”.

Пиши мені, Бога ради, частіше: після наших розмов мусимо ближче тримати контакт. Як улаштувались? Чи вислав ти мені смокінг?! Вибач мені за цю вже зовсім зайву турботу. Сердечно вітаю Ганну Макаровну, тебе цілую. Сашко.

²⁰⁷ Йдеться про Є. Х. Чикаленка.

²⁰⁸ Речення дописано на маргінесі першої сторінки.

²⁰⁹ Лист написаний на одному аркуші чорним чорнилом.

13/IV 1937

Любий Левко.

Написав вже листа, як прийшов твій лист, а потім і смокінг.... Про які ти штани пишеш? Мої – від смокінга були у мене в чемодані і звідти не виходили! Отже можеш дарувати довгому студентові ті штани, що там лишилися: це певно иньший бездомний постоялець у тебе їх забув! Дуже дякую за клопоти!

Що до “дуба стоєросового”, то ти дуже добре йому одповів. Я ж говорив з І. Ф. Косенком і він дуже охоче згодився на письмі підтвердити, як велася дипломатична справа, хто був поінформований про таємні справи і звідки довідався П[рокопович] про масонів... Цього листа перешлю тобі, а ти вже покажеш його тиліпату... Очевидно він сам бреше, коли допускає навіть думку, що хтось з людей нашого кола, нашого виховання, на такі речі здібний. Ми можемо помилятись, правду не завжди видно, можуть бути непорозуміння, які вводять людину в блуд (як цього разу це сталося з ним самим), але ж не брехати. Дійсно, шкода що бідному політикові, навіть в одставці не дозволено шпурлять стаканами (а там же їх ціла батарея і в той мент я на їх покосився, признаюся!) в підходящу морду....

Вже працюю над Руссо²¹¹. Справи мої ще досі не полагождені, зато полагодив досконалу иньшу: не буду дивитись, нехай козирить-ся...

Ще раз цілую тебе. Твій Сашко.

²¹⁰ Лист написаний на одному аркуші чорним чорнилом.

²¹¹ Мабуть, йдеться про працю О. Шульгина французькою мовою “Les Origines de l’Esprit National Moderne et Jean-Jacques Rousseau. Tirage a past des “Annales de la Société Jean-Jacques Rousseau” (tome XXVI). Genève, 1938. Pages 283. Вона була видана організацією світового значення: “Centre National de la Recherche Scientifique”.

13/VI 1937

Любий Левко.

Давно не писав тобі, але й нікому не пишу. Психологічно я так далеко одійшов од всього того бруду, од всіх цих суперечок, що мені це все стало якось байдужим. Моя книжка майже закінчена, властиво все написано, лишаються тільки ще декілька чисто технічних справ, перевірка деяких ще не перевірених текстів, дрібних доповнень. На липень справа мусить бути зовсім закінченою. Книжка мене не тільки зацікавила, але й увела вже в нові кола істориків і зокрема руссоїстів. Останні дуже зацікавлені моєю працею і шукають самі знайомства зі мною. Голова Т[оварист]ва Ж. Ж. Руссо у Женеві (Бувьє) обіцяє надрукувати її в *Анналах товариства* за 1938 р., а на випадок, коли я найду окремого видавця, дає мені передмову. Збираюсь читати доклад в Парижі 25 червня в міжнароднім інституті історії франц[узської] революції. На жовтень той же Бувьє запросив мене прочитати доклад з приводу моєї книжки на річних зборах Т[оварист]ва Ж. Ж. Руссо. Все це зовсім змінило моє життя і як, я кажу, одсунуло від “наших” справ. На превеликий жаль бачу, що ці справи стоять, що нічого серйозного не робиться, хоч часом і робляться невдалі потуги. А між тим мені здається, що якісь надії в СРСР безпечно наближаються і страта Тухачевського – це більша надія, ніж всі попередні процеси.

Все ж дещо про ці справи мушу тобі написати:

1) Того листа, що я в чорновику писав в В[арша]ві до А[ндрія] М[иколайовича] я тут точно переписав; післав його зараз же, як приїхав до Парижу. Через місяць отримав на свята картку А[ндрія] М[иколайовича] з припискою: “Вашого листа отримав, шкода, що ми його не проредакували разом!”. Як тобі це подобається: двічі, чи тричі я йому читав, просив його поправки і от на тобі: “Чому не проредакували разом”? Ти пам’ятаєш, що цього листа мав він послати В[’ячеславу] К[остянтиновичу], який теж мав написати йому щось в тому ж дусі і таким чином сталося б якесь замирення межі нами. Натурально і до цього дня нічого я від нього не отримав!!! Для чого тоді було все це

²¹² Лист написаний на чотирьох аркушах чорним чорнилом на бланку О. Шульгіна з відбитком у лівому кутку: “ALEXANDRE CHOULGUINE. PROFESSEUR A L’UNIVERSITÉ UKRAINIENNE DE PRAGUE”.

затівати? Чи це В[’ячеслав] К[остянтинович] виявив “стойкість” характеру?!

Не дивлючись на порозуміння з А[ндрієм] М[иколайовичем], про мою працю у Комітеті В[’ячеслав] К[остянтинович] робив спроби, минаючи статут комітету, робити там виступи через мою голову, але я делікатно одбив тим часом цей наскок. Мушу сказати, що в Комітеті²¹³, особливо у Чхенкелі і Чокаєва, ці спроби В[’ячеслава] К[остянтиновича] викликали велике обурення. На офіційних святах, своїх і чужих я скрізь бував, зустрічався не раз з В[’ячеславом] К[остянтиновичем] і він на людях виявляв незвичайну ввічливість (empres sentment), але говорили тільки про всяку чепуху.

2) Ти пригадуєш собі також, що я перед А[ндрієм] М[иколайовичем] порушив справу місії. Я з’ясував йому, що оскільки я подам заяву до тутешнього М[іністра] З[акордонних] С[прав] про мою демісію, то тим самим місія фактично буде закритою, бо по дипломатичним правилам надзвичайна місія без голови не існує, а нового голови вони не приймають. Щоб уникнути закиду, що я з пересердя закрив місію, я поставив справу на обміркування А[ндрія] М[иколайовича], і він обіцяв в цій справі звестись з В[’ячеславом] К[остянтиновичем] і дати мені відповідь. Звичайно, і в цій справі не мав я жодної вістки. Таким чином і до цього дня я лишаюся головою місії у відпусці. Тим часом В[’ячеслав] К[остянтинович] велить наняти нове помешкання (до речі в неможливому місці і дуже не відповідне) для місії і проти всіх звичаїв урочисто одкриває його, натурально при цій нагоді отпустили молебен.... Це все було зроблено без жадного порозуміння зі мною, без жадного попередження. Мені з Р[оманом] С[тепановичем] ясно звідки йде ця інтрига. Просто диву даєшся, звідки у людей в душі набірається стільки пакости!!!

Ян Маріан. ще у нас (лист у мене зостався), розвеселяє нас своїм бурхливим темпераментом та оригінальними ідеями. Л[ідія] В[асилівна] позавчора повернулася. Ще раз цілую. Твій Сашко.

Р. S. Ти пригадуєш собі, що здавалось би матеріальний бік справи зовсім був залагоджений. Між тим і до цього дня я нічого певного не маю, крім обіцянок і боргів. Знаючи, що «власть придержасящая» чогось найшла потрібним радитись, попросту прислали запрошення: «А

²¹³ Йдеться про Комітет дружби народів Кавказу, Туркестану й України – див. примітку 146.

І. Старовойтенко. Із епістолярної спадщини Олександра Шульгіна...

madame L. V. Choulguine”... Натурально, я не не пішов, бо в якій якості я б там був? Юридично я господарь: моїм іменем існує місія, фактично я звичайний гість. Це поставило і всіх наших і чужих приятелів в дуже незручне становище. До речі ж ніколи жодна легатія при переміні адреси таких урочистостей не робить, хіба що вибудує собі справжній палац!! Все це було незвичайною безтактністю і так до цього відкриття і поставились: треба було наперед все ж упорядкувати правне становище місії, коли це можливо...

2) Пересилаю тобі листа мого і відповідь І. Ф. Косенка в справі тій, за яку так грубо повівся в твоїй присутності Р. С[тоцький]. При нагоді покажи йому, а листи збережи, бо копії я не роблю.

Як же Вам з Ган[ною] Макар[івною] живеться на новому місці. Пиши мені, будь ласка. А про зміст мого листа можеш говорити чи мовчати, це мені все їдно. Обіймаю тебе і сердечно вітаю Г[анну] М[акарівну]. Твій Сашко.

Зараз приїхав до мене з Лондона Я. М. Вільчинский!²¹⁴

№ 27²¹⁵

12/XII 1937

Любий Левко.

Дуже прошу негайно, по одержанню цієї картки сповістити мені твою приватну адресу; маю спішно написати тобі про деякі особисті справи. Дуже прошу не одкладати і написати разом, що нового у Вас і як живе. Твій Сашко.

²¹⁴ Речення дописано на марґінесі останньої сторінки листа.

²¹⁵ Поштова листівка, написана чорним чорнилом. Має два поштові штемпелі (варшавські), за одним звіряємо рік, який автор написав нечітко та адресу: “Mr Docteur. Z. Czikalenko, Morimoutska 1e, № 6. (Zalibarz). Warszawa. Pologne”. На звороті адреса відправника: “Choulguin. 16, av. Victor Hugo. à Vanves (Seine). France”.

12/IV1938

Любий Левко! Ні, я отримав твої обидва листа. Вони мене дуже засмутили. Збірився тобі ґрунтовно одповісти, але теми для листів не дуже зручні... Тим часом виявилось, що я маю приїхати до Вас і то дуже скоро, може вже 20-го (але про це нікому не говори). Річ в тому, що мені наші приятелі пропонують стати редактором en chef²¹⁷ – Прометей²¹⁸, в зовсім новому вигляді. Про це зараз веду безкінечні і поки що успішні переговори з кавказцями. В[’ячеслав] К[остянтинович] цьому плану співчуває. Мене він цікавить. Це мене віддаляє від внутрішніх питань, але вони мені дуже болять. Хоч я трохе інакше до них підхожу, як ти, але цілком розумію всі твої настрої. Про це все поговоримо, як завжди докладно і довго. Зупиняюся я десь в отелю, а потім видно буде. Сердечно вітаю Ган[ну] Мак[аровну]. Тебе цілую. Сашко. Приїду 21 ранком²¹⁹.

²¹⁶ Поштова листівка, написана чорним чорнилом. Має два поштові штемпелі (варшавські) та адресу: “M^f D^f. Z. Ćzikalenko. ul. Orwida 12/1. Wołomin k. Warszawy. Pologne”.

²¹⁷ Головним (фр.).

²¹⁸ “Ревю «Прометей»” (“*La Revue de Prométhée*”) – двомісячник французькою мовою, присвячений вивченню питань неросійських народів Східної Європи, Центральної й Північної Азії, окупованих СРСР (“прометейські” народи). Виходив у Парижі в 1938–1940 рр., у деякій мірі як продовження журналу “Прометей”. Редактор – О. Шульгин, член редколегії – М. Ковальський. Крім статей на політичні теми, подавав матеріали й на історичну та культурну тематику. Багато місця присвячував Україні. Вийшло 9 чисел журналу. Виходив 1 раз на два місяці у Парижі. Мав завдання: інформувати світову громадськість про національні проблеми народів, що проживали на території СРСР. Друкував і художні твори, мемуари. Так, у першому номері часопису побачили світ: переклад новели М. Коцюбинського “На камені”, сонету Лесі Українки “Бахчисарайська гробниця”, політична стаття швейцарського журналіста П. Е. Брікке, присвячена Україні, стаття О. Лотоцького про початок прометейського руху в Петербурзі за часів ще І Державної Думи. Журнал подавав і широку хроніку подій із життя поневолених народів.

²¹⁹ Речення дописано на марґінесі першої сторінки.

21/IV1938

Любий Левко.

Вітаю тебе і Ганну Макаровну з Варшави! Зупинився в Hôtel Brûhe, Frudry 12 (коло Саського парку). Tel. 5-48-00, кімната 326. Будь ласка, позвони мені уранці завтра, або наавтра, коли картка не дійде. “Жажду” Вас бачити! Вітаю Г[анну] М[акаровну]. Цілую Тебе. Сашко.

№ 30²²¹

20/VII 1939

Любий Левко, без кінця ми з тобою не листувались. Очевидно, почуття у всіх нас таке, що при теперішніх умовах “Фендрик-фендріку нічого умного сказати не може”²²², чи вірніше написати, бо поговорити б нам найшлося про що. Чи отримуєш ти “La Revue de Prométhée”? Яку маєш думку про журнал? Зараз виходить подвійне число – 5–6 номер. Спробуйся і напиши дві статті: а) Археологія України – науково, але не для спеціалістів, а для широкої інтелігентної публіки, жваво і цікаво – на 6–8 ст[орінок]. Пиши на українському. б) Етнологія України. Можеш розбити на дві статті: 1) антропологія; 2) де що про

²²⁰ Поштова листівка, написана чорним чорнилом. Має два поштові штемпелі (варшавські) та адресу: “V. Panu Dr. Ćzikalenko. ul. Orwida 12. Wołomin kolo Warszawy”. На титулі листівки фотографія з підписом: “Warszawa. Belvédère”, тобто Бельведерівський палац, який з 1918 р. був резиденцією Ю. Пілсудського, що помер у ньому в 1935 р.

²²¹ Поштова листівка, написана чорним чорнилом. Має поштовий штемпель, за яким звірений рік, написаний автором нечітко та адресу: “M^r Dr. Z. Ćzikalenko. ul. Orwida 12. Wołomin kolo Warszawy. Pologne”. На звороті листівки адреса відправника: “A. Choulguine 16, av. Victor Hugo. Vanves (Seine).

²²² Фендрик – молодший офіцерський чин 14-го класу в “Табелі про ранги” Петра І. Це слово з’явилося у 1722 р., коли вийшов табель і почав використовуватись у державному житті імперії. Слово німецького походження, від “Фенріх” (Fähnrich) – “прапорносець”. У російській армії фендрики проіснували лише 8 років, але в літературі й армії залишили помітний слід. Старші за званнями офіцери продовжували називати прапорщиків “фендриками”, іноді в жарт, а іноді, щоб вони не гонорували, а знали своє місце. При цьому згадували знамениту фразу із указу Петра І: “А фендриков, ежели где соберутся, разгоняють фухтелями (то єсть, палашами), понеже что фендрик фендрику может сказать умного?” Тобто прізвисько “фендрик” в офіцерів значило те само, що “салага” у матросів і в солдат.

етнографічні відміни народу в порівнянні з сусідами. Кожна стаття на 6–8 ст[орінок]. Конче напиши якнайскорше.

А тут такі справи: можливо, що цими днями до Варшави приїде Ростік. Чи не могли б Ви прийняти його у себе, себто десь примістити, бо грошей у нього буде дуже мало, а поїхати йому з різних причин необхідно. Потім він звичайно виїде до Рівного. Буду тобі дуже вдячний, коли одповіси зараз же на цю картку теж карткою. Думав саме приїхати і привезти між іншим свою книжку про Руссо, за яку одержав премію Académie des sciences morales et politiques*. Знай наших! Як твої наукові справи? Як медичні справи Г[анни] М[акарівни]? Відповідай теж карткою. Лише так доходять. Вітаю Г[анну] М[акарівну]. Твій Сашко.

№ 31²²³

18/IV

Любий Левко!

Їду вже до Праги. Мав довгу розмову з Дж[онсоном]²²⁴. Він нам іде на зустріч дуже широко. Поки що не розповсюджуйте цього, але можлива організація кількох кооперативних груп для хліборобства у Франції – дадуть доходи. Сердечно вітаю Вас і Г[анну] М[акарівну]. Твій Сашко.

№ 32²²⁵

20/VI []

Любий Левко.

Дякую Тобі за листа. Чув, що твоя операція була дуже неприємною! Г[анні] М[акарівні] ми позичили поки що 100 кф, коли її буде потрібно позичимо те, що їй буде необхідно. Л[ідія] В[асилівна] передала Ган[ні] Мак[арівні], що треба вже клопотатись про візу, але вона ще не має паспорту. Боюсь, що потім вийде задержка. З Гольдельма-

* Фр. – Академія моральних і політичних наук.

²²³ Поштова листівка, написана чорним чорнилом. Має поштовий штампель із нечіткими даними та адресу: “M^f. Z. Čzikalenko. 20, rue Bertholet (Hotel der Allvers). Paris, V. France”. На титулі – фото із краєвидами Женеві.

²²⁴ Йдеться про майора Джонсона, діяча міжнародного руху, помічника Високого комісара Міжнародної комісії у справах біженців. Жив і працював у Женеві.

²²⁵ Лист написаний на одному аркуші чорним чорнилом. Не датований роком.

І. Старовойтенко. Із епістолярної спадщини Олександра Шульгина...

ном я бачився, де що говорив, але зараз він є знов в Парижу. Я йому дав свою книжку. Не знаю, як жиди будуть на неї реагувати.

Коли приїду до Парижу, чи взагалі зараз приїду – поки ще нічого не знаю. Справ иньших зарах не маю, все мушу писати листи і кінця їм не бачу.

А де ж Г. Є. Чикаленко? Певно, вже в Кілю? Коли знов приїде до Парижу?

Дуже тебе цілую. Сашко.

№ 33²²⁶

13/V[]

Любий Левко!

Форсуй видання своєї брошури – відповідь соціалістам!

А. І. Яковлів одержав дуже доброго листа від Де Брокера з Бельгії. Пише, що вірить в Україну, а матеріали студіює.

Бачився і довго говорив з Феденком. Він все турбується, як стоїть справа з тобою. Заяви їм, що ти займаєш посаду, яка по державній термінології не належить до “відвічальних політично” і що в якості члена місії ти властиво керуєш Прес-бюро. На цьому вони заспокоються. Пиши і ти! Чи бачив Красовського? Що роблять татари. Цілую тебе. Сашко.

III. Біографічні дані про осіб, що згадуються у листах

Андрієвський Дмитро Юрійович (1892–1976) – український політичний діяч, публіцист, член Організації Українських Націоналістів (з 1929). За Директорії УНР працював у складі дипломатичної місії у Швеції, консулом УНР у Швейцарії, в 1922 р. переїхав до Брюсселя (Бельгія). Після поразки українських національно-визвольних змагань залишився у Бельгії. У листопаді 1927 р. на першій Конференції Українських Націоналістів (3–7.11.1927) у Берліні разом з Є. Коновальцем, М. Сціборським, В. Мартинцем обраний до складу Проводу Українських Націоналістів. Співпрацював у часописі “Націо-

²²⁶ Лист написаний на одному аркуші фіолетовим чорнилом. Не датований роком.

нальна Думка”, який видавала Група Української Національної Молоді. Очолював Українську Національну Раду в Брюсселі. Брав участь у роботі Першого Конгресу Українських Націоналістів у Відні, після завершення якого за дорученням Проводу очолив політичну референтуру ПУН. Публікував численні статті у журналі “Розбудова Нації”. У 1930-х роках – референт зовнішньої політики ОУН. З 1940 р. – один із лідерів ОУН під проводом А. Мельника. У 1944 р. Заарештований гестапо і ув’язнений у концтаборі у Бресті. З 1948 р. – член Української Національної Ради. Автор ряду публіцистичних статей, в яких виклав основні засади ідеології націоналізму – “Наша позиція”, “Шлях розбудови”, “Обставини 30-х років і Провід Українських Націоналістів” та ін.

Антоненко Михайло (?–1993) – учасник I-го Конгресу Українських Націоналістів, провідник ОУН у Франції. Служив у піхоті Армії УНР, після 1920 р. отримав звання сотника. На еміграції постійно проживав у Франції. Працював хіміком у французькій компанії в Парижі. Був учасником I-го Конгресу Українських Націоналістів 1929 р. у Відні, представляв осередок Легії українських націоналістів у Парижі. Працював під час Конгресу в організаційній комісії. Активіст осередку “Просвіти” у Франції, член Української громади. З 1929 р. – провідник ОУН у Франції. Постійний активіст Українського Національного Союзу у Франції. Помер 27 серпня 1993 р. в муніципалітеті Ранвіль.

Антонович Дмитро Володимирович (1877–1945) – український політичний, державний, культурний діяч, історик мистецтва. Редактор, публіцист, син В. Антоновича. Один із засновників та лідерів РУП (1900–1905), УСДРП (1905). Редактор видань РУП “Гасло”, “Селянин” (Чернівці, 1902–1903), “Воля” (Харків, 1905). У добу Української революції – член Центральної Ради, міністр морських справ в уряді В. Винниченка, за Директорії – голова дипломатичної місії в Італії. На еміграції – один із засновників Українського вільного університету у Відні, у 1928–1930, 1937–1938 рр. – його ректор. Згодом у Празі – директор Музею визвольної боротьби України.

Бачинський Євген Васильович (1885–1978) – український політичний і церковний діяч, журналіст, дипломат. У 1915–1917 р. – представник віденського відділу Союзу Визволення України (СВУ) у Швейцарії, редактор органу СВУ “Вісник СВУ” (“La Revue Ukrainienne”) в Лозанні (Швейцарія), видавець і редактор церковного журналу “Еклезія” французькою та українською мовами (до 1934). В

І. Старовойтенко. *Із епістолярної спадщини Олександра Шульгина...*

1917–1919 – заступник директора українського “Пресового Бюро”, редактор франкомовного тижневика “L’Ukraine et le Budget russe”. У 1918 р. призначений тимчасовим консулом (амбасадором) УНР у Швейцарії. У 1919–1922 р. – генеральний секретар “Українсько-Швейцарської Торгової Палати” та емісар УНР у Женеві, редактор її друкованого органу “Вісник”. Співзасновник торговельного товариства “Дніпро” для провадження експорту з України. Брав участь у різних дипломатичних, економічних і політичних акціях від імені УНР. У квітні 1921 р. – представник у Женеві “Союзу Українських Письменників і Журналістів” від Відня (Австрія), видав німецькою і французькою офіційні протести проти переслідування української культури в СРСР (УРСР). У вересні 1921 р. – довірений делегат від “Національного Українського Союзу” Варшави на “Конгресі Прав Народів” (тепер ООН) у Женеві. У червні 1925 р. акредитований Урядом УНР на дипломатичного репрезентанта УНР в Абіссинії (тепер – Ефіопія). У 1932–1933 р. організував акції “порятунку голодуючих” під час геноциду в Україні. У 1931–1939 р. працював у філософському товаристві “Vers l’Unite”. У січні 1935 р. – засновник українського Архіву Швейцарії.

Біднов Василь Олексійович (1874–1935) – український освітній і громадський діяч, історик церкви. Випускник Одеської семінарії і Київської духовної академії. З 1903 р. – викладач духовної семінарії у Катеринославі. Активний учасник місцевої “Просвіти”, проводив численні публічні виклади, читав лекції на літніх учительських курсах. Працював у місцевих архівах, знайшов цінні матеріали з історії Запоріжжя. Секретар Катеринославської архівної комісії. У 1908 р. підготував та надрукував у Катеринославі магістерську дисертацію “Православная церковь в Польше и Литве”, за яку дістав звання магістра та був удостоєний так званої Макаріївської премії. Друкувався у виданнях “Літопис”, “Добра порада”, “Дніпрові хвилі”, “Народне життя” та ін. У 1918 р. став професором новозаснованого Катеринославського університету. У жовтні 1918 р. переводиться до Українського університету в Кам’янці-Подільському, де працює до 1922 р. Потім емігрував до Тарнова. З 1922 р. – професор історії церкви в Українському вільному університеті (в Празі), професор історії в Українській господарській академії в Подєбрадах. Член-засновник Українського історико-філологічного товариства у Празі, дійсний член НТШ, діяльний співробітник Українського наукового інституту у Берліні. Редактор часопису “Пра-

вославна Волинь”, активно друкувався в ЛНВ, “Тризубі”. Автор статей з історії церкви та освіти в Україні.

Білецький Леонід Тимофійович (1882–1955) – український літературознавець, громадський і освітній діяч, президент Української вільної академії наук у Канаді, дійсний член НТШ. У 1918–1920 рр. викладав у Кам’янець-Подільському державному університеті, у 1921–1923 рр. – у Львівському таємному університеті, у 1923–1926 рр. – перший ректор Українського високого педагогічного інституту імені М. Драгоманова у Празі. Викладав історію української літератури та історію українського права в Українському вільному університеті у Празі та Українській господарчій академії в Подєбрадах. У 1938 р. отримав титул доктора філософії у Карловому університеті в Празі. У 1945 р. переїхав до м. Ульма (Німеччина), де у створеному Центральному представництві української еміграції в Німеччині очолює відділ середньої та народної освіти. У 1949 р. переїхав до Вінніпега (Канада), де працював в Осередку української культури й освіти, а у 1951 р. – у редакції “Українського голосу”, а також директором Ради української школи при Союзі українців-самостійників. У 1950 р. обраний президентом Української вільної академії наук. Наукова спадщина – це твори Т. Шевченка в оригінальному опрацюванні. У Канаді здійснив чотиритомне видання “Кобзаря” (1952–1954) за своїми планом, редакцією та з науковими коментарями.

Бочковський Ольгердт Іпполіт (1884–1939) – україно-чеський соціолог, політолог і етнолог, один із провідних європейських фахівців з теорії нації та національних відносин першої половини ХХ ст.; педагог, публіцист і громадський діяч. Випускник Лісового інституту в С.-Петербурзі, філософського факультету Карлового університету у Празі (1909). У 1905 р. у зв’язку з революційними подіями емігрував до Чехії у Прагу. В 1906–1909 рр. відвідує студії тогочасних визначних професорів філософського факультету Карлового університету Л. Нідерле, Я. Бідла та інших. У Празі знайомиться з Т. Масариком. Перед Першою світовою війною входить до пражської групи Української соціал-демократичної робітничої партії. У 1918–1923 рр. – член і відповідальний секретар дипломатичної місії УНР у Празі, активний пропагандист української справи і революції. У 1922–1936 рр. викладав соціологію й націологію в УГА у Подєбрадах. У 1936–1939 рр. – професор Українського технічно-господарського інституту у Празі.

І. Старовойтенко. Із епістолярної спадщини Олександра Шульгіна...

Автор багатьох праць з проблем теорії та історії націй. Увів у науковий обіг поняття Етнополітика.

Бріан Арістід (1862–1932) – французький політик, один із лідерів Французької секції робітничого інтернаціоналу. 11 разів займав посаду прем'єр-міністра, кілька разів був міністром закордонних справ Франції. Разом із Жаном Жоресом заснував газету “Юманіте”. Лауреат Нобелівської премії Миру за 1926 р. Один із “батьків-фундаторів” європейської інтеграції. Прихильник “Федеративної Європи” (Сполучених Штатів Європи), концепцію якої запропонував Лізі Націй у 1929 р. У документі, званому “Меморандумом Бріана”, пропонував створити “тривалі уряди солідарності на базі міжнародних угод”. Стверджував, що у федеративній Європі держави-члени мають зберігати свій суверенітет і цілковиту політичну незалежність, однак слід забезпечити вільне переміщення товарів, капіталів та осіб. Проте Ліга Націй не зважила на пропозицію Бріана.

Васильєв Борис Михайлович (1893–?) – український громадський діяч, учасник студентського руху в Петербурзі. Син інженера, закінчив реальну школу в Києві, у 1911–1912 рр. навчався у Дармштадтській політехніці, далі – в Петербурзькому технологічному інституті. Член української громади студентів-техніків, у 1915–1916 рр. – її голова. З 1917 р. мешкав у Києві, працював у земському товаристві. Співробітник журналів “Сільський агроном”, “Машина в сільському господарстві”. У 1920-ті роки перебував на еміграції: у Відні, потім у Парижі.

Голувко (Голуфко) Тадеуш (1889–1931) – польський політик, видавець, публіцист, один із діячів прометеїзму. Народився у м. Семипалатинськ, переїхав до Польщі. Після проголошення Польщею незалежності у 1918 р. працював в уряді, вважався одним із соратників Ю. Пілсудського. Член Польської соціалістичної партії, з 1930 р. – депутат польського Сейму. Головував в Інституті дослідження справ національностей, пізніше керував східним відділом міністерства закордонних справ. Регулярно дописував до щоденника “Дрога”. Вважався творцем концепції прометеїзму – визволення поневолених національностей СРСР. Виступав за діалог та порозуміння з українцями у Польщі, підтримував налагодження стосунків з легальними українськими партіями, такими як УНДО, пропонував створення культурної автономії українців у Польщі, але бачив незалежну Україну тільки на схід від Збруча. ОУН вважало Голувка прихованим польським

шовінізмом. Атаку на Голувка організував член ОУН Р. Шухевич, а здійснили трускавчани В. Білас і Д. Данилишин. 29 серпня 1931 р. був убитий у пансіонаті, де лікувався під патронажем українських сестер василіян. Це вбивство викликало значний резонанс у Польщі і закордоном, обговорювалося на засіданні Ліги Націй.

Гольдман Соломон Ізраїлевич (1885–1974) – український та єврейський науковий, громадський і політичний діяч, економіст. Асистент Комерційного інституту у Києві, член Української Центральної Ради. Керував департаментом ринку праці та законодавчим департаментом у Генеральному секретаріаті праці. Товариш міністра народного господарства і товариш міністра за Директорії. Від 1922 р. – доцент, а пізніше – професор економічної політики в Українській господарській академії. У 1930-х рр. перейшов до активної сіоністської діяльності, організував у Празі Інститут сіоністської освіти. У 1939 р. переїхав до Палестини, організував Заочний Інститут сіоністської освіти (1940–1960), де читав лекції, зокрема про євреїв СРСР. Активно листувався з українською еміграцією, брав участь у періодичних українських виданнях, критикував антисемітизм в УРСР та українських колах за кордоном. Помер у Єрусалимі. Автор праць з економіки і національно-етнічних проблем, серед яких “Листи про Україну. Матеріали до історії українсько-єврейських відносин за часів революції” (1921), “Населення і комуністична партія в радянській Україні у національному і соціальному розрізі”, “Жидівська національна автономія в Україні 1917–1920 рр.” (Мюнхен, 1963) та ін.

Горький Максим (1868–1936, *Пешков Олексій Максимович*) – російський, пізніше радянський “пролетарський” письменник, драматург та публіцист; член РСДРП(б), деякий час дружив з Ленінінм.

Галаган Микола Миколайович (1882–1946) – український державний, громадсько-політичний діяч, публіцист. Фізик за фахом. Випускник природничого факультету Київського університету. З 1903 р. – член РУП, один із засновників Української соціал-демократичної спілки. Від червня 1917 р. – прапорщик 1-го Українського полку ім. Б. Хмельницького. Делегат II і III Всеукраїнських військових з’їздів. Член Малої Ради (від фракції УСДРП). У 1918 р. – представник УНР при урядах Південно-Східного Союзу, Дону, Закавказзя. З 5 квітня 1918 р. – дипломатичний представник УНР в Румунії. За гетьманату очолював департамент міністерства здоров’я. Член Українського Національного Союзу. За Директорії – комісар міністерства

І. Старовойтенко. *Із епістолярної спадщини Олександра Шульгина...*

військових справ. У січні 1919 р. очолив надзвичайну дипломатичну місію Директорії УНР в Угорщині. Після підписання С. Петлюрою Варшавського договору подав у відставку і емігрував до Відня, згодом – до Праги. У Чехо-Словаччині – організатор і голова українських громадських організацій. У 1929–1938 рр. – голова Української громади, викладач Українського вільного університету. У травні 1945 р. вивезений радянською контррозвідкою до Києва. Загинув у Лук'янівській тюрмі. Автор мемуарів “З моїх споминів” (1930), праць на суспільно-політичні теми, наукових публікацій із фізики.

Гірса Вацлав (1875–1954) – політичний та державний діяч Чехії, дипломат, замісник міністра закордонних справ і уповноважений міністерства при президенті Т. Масарику (1921–1926). Походив із сім'ї волинських чехів у м. Шепетівка. Закінчив Карлів університет (медичний факультет). Після отримання диплома повернувся до Києва, де працював з 1901 р. хірургом. Завідував хірургічним відділенням обласної лікарні у Києві. У роки Першої світової війни – організатор чехословацького визвольного руху в Росії. Голова Чеського комітету, з 1917 р. – голова відомства Чехословацької унії на Русі. У 1919–1920 рр. – довірений представник уряду Чехословаччини на Далекому Сході. Організатор відправки чеських легіонів із Росії, у тому числі й до США. У 1920 р. повернувся до Праги, ініціював відкриття Слов'янського університету. З 1921 р. – замісник міністра закордонних справ Е. Бенеша. Керівник відомої “Руської акції” в Чехословаччині. У 1927–1935 рр. – посол Чехословаччини у Польщі, 1927–1924 рр. – очолював дипломатичне представництво Чехословаччини у Фінляндії. У 1935–1938 рр. – посол в Югославії. З 1939 р. – активний учасник антифашистського руху Опору. Після 1945 р. – радник Е. Бенеша.

Дорошенко Дмитро Іванович (1882–1951) – український учений-історик, громадсько-політичний і державний діяч, журналіст. Був секретарем київської і заступником голови катеринославської “Просвіти”, редактором катеринославського часопису “Дніпрові хвилі” (1910–1914), член ТУП, УРДП, з червня 1917 р. – УПСФ. Один із засновників Української Центральної Ради. У 1917 р. – крайовий комісар (з правами генерал-губернатора) Тимчасового уряду в Галичині і Буковині, згодом – губернський комісар УЦР на Чернігівщині. Після гетьманського перевороту – міністр закордонних справ Української Держави. З 1919 р. – в еміграції. Професор українських вищих шкіл у ЧСР, Німеччині, Австрії і Польщі, автор близько 1 тис. праць з історії України, української культури й літератури.

Доценко Олександр (1897–1941) – український військовий діяч, історик визвольних змагань, публіцист, підполковник Армії УНР. Народився на Полтавщині. Навесні 1915 р. закінчив Сорочинську семінарію, згодом – Віленське військово-училище, яке у 1915 р. було евакуйоване до Полтави. У складі 107-го піхотного Троїцького полку брав участь у Першій світовій війні. Останнє звання у російській армії – підпоручик. З 15 грудня 1918 р. – старшина для доручень при Головному Отамані С. Петлюрі. У 1919–1922 рр. – особистий ад’ютант Головного Отамана С. Петлюри. У 1923–1924 рр. у Львові видав два томи збірника документів “Літопис української революції”, а згодом у Варшаві книгу “Зимовий похід 6.12.1919–6.05.1920” (1935). Помер та похований у Кракові.

Евен Емануїл (1864–?) – політичний діяч Франції, депутат Парижа, депутат (1904, 1908 і 1912 рр.) та голова (1919) муніципальної ради столиці, адвокат за фахом, відомий оратор. Заступник голови закордонної комісії палати. Належав до політичної групи Луї Марена (правий центр). Випускник юридичного факультету. Займався дослідженням фінансово-економічних питань, зокрема, вивчав економічні доктрини та їх практичне використання, державні монополії на газ, електроенергію та транспорт. Займав посади голови рахівничої комісії, був членом комісії у справах копалень та рухомої сили, торгу, промисловості та ін. Прихильний до України та української еміграції, входив до товариства українознавства у Франції, очолював у ньому комітет.

Єремійв Михайло Михайлович (1889–1975) – український громадсько-політичний діяч, член Центральної та Малої Рад, Всеукраїнської ради робітничих депутатів, секретар Центральної Ради. Інженер за фахом. Очолював українську студентську громаду Київського політехнічного інституту. Член УСДРП, її Київського комітету. Учасник Першої світової війни, служив помічником директора військово-тракторної майстерні у Фастові, в інженерному відділі Генерального штабу Київської військової округи. Працював заступником керуючого технічним відділом Товариства західних земств. Один з організаторів української маніфестації 19 березня 1917 р. Член УЦР від студенського об’єднання українських студентських громад Києва. Головний редактор органу УЦР – “Вістей з Української Центральної Ради”, співредактор “Робітничої газети”, у якій сам опублікував ряд статей. 23 березня 1918 р. разом з іншими подав заяву про вихід з

І. Старовойтенко. Із епістолярної спадщини Олександра Шульгина...

УЦР. Після гетьманського перевороту працював у “Робітничій газеті”. За Директорії отримав призначення на посаду секретаря української місії в Римі. У 1921 р. емігрував до ЧСР, працював в Українській господарській академії у Подебрадах. Ініціатор створення Українського центрального спортивного союзу. З 1928 р. мешкав у Швейцарії.

Єфремов Сергій Олександрович (1876–1939) – український громадсько-політичний діяч, літературознавець, публіцист, співробітник “Ради” та інших українських видань. Співзасновник разом з Б. Грінченком Української радикальної партії (1905), член УРДП, активний діяч ТУП. У 1917 р. – голова ЦК Союзу автономістів-федералістів, голова УПСФ. Один із засновників Центральної Ради, заступник голови, член Малої Ради. У червні–серпні – генеральний секретар міжнаціональних справ. Один із фундаторів та організаторів газети “Нова рада”. Після ліквідації Центральної Ради відійшов від активної політичної діяльності. За радянської влади – академік та віце-президент ВУАН. 1930 р. засуджений у справі СВУ, помер на засланні.

Залозецький-Сас Володимир Романович (1896–1959) – український педагог, публіцист, політичний діяч, філософ-культуролог, дослідник історії мистецтв, релігії й політики. Закінчив Українську Академічну гімназію у Львові (1914), вивчав історію мистецтв і археологію у Віденському університеті (1914–1918). Працював у посольстві УНР у Відні. У 1922–1924 рр. займався охороною культурних пам’яток в Ужгороді. У 1924–1926 рр. – доцент історії мистецтв УВУ (Прага). 1926–1939 рр. – професор Греко-католицької богословської академії (Львів); до 1939 р. очолював відділ історії мистецтв в Українському науковому інституті (Берлін). У 1930 р. був одним із засновників братства українських класократів-монархістів. З 1939 р. – професор Віденського, з 1947 р. – Грацького університетів. Друкувався у західноукраїнських та європейських періодичних виданнях.

Зільберфарб Моше (Мойсей) (1876–1934) – український єврейський політичний і державний діяч, письменник. Народився в Рівному. У 1906 р. – засновник групи “Відродження” і Соціалістичної єврейської робочої партії. З березня 1917 р. – член Української Центральної Ради від Єврейської Об’єднаної Соціалістичної Партії, член Малої Ради. 27 липня 1917 р. увійшов до складу Генерального Секретаріату УЦР–УНР як товариш генерального секретаря міжнаціональних справ С. Єфремова від євреїв. У листопаді 1917 р. обраний до складу Крайового Комітету для охорони революції в Україні. У січні 1918 р.

призначений міністром єврейських справ УНР. Один з авторів законопроекту про національно-персональну автономію. У 1918–1920 рр. очолював Єврейський народний університет і Товариство сприяння розвитку єврейської культури (Културлізі) в Києві. У 1921 р. переїхав до Варшави, де продовжував активно брати участь в єврейському житті. Помер у Варшаві.

Іщук Роман Августинович – чоловік Н. Шульгиної, вчитель географії та біології у Рівненській гімназії. Галичанин, потрапив у полон до російської армії у роки Першої світової. Познайомився з Надією у Києві, коли вона з мамою допомагали полоненим українцям.

Іщук-Шульгина Надія Яківна (1888–1979) – український педагог, громадська діячка. Дочка Якова та Любові, сестра Володимира, Миколи, Олександра Шульгиних, дружина Р. Іщука, мати Н. Іщук-Пазуняк. Член-кореспондент УВАН. Закінчила Вищі жіночі курси у С.-Петербурзі, Університет св. Володимира у Києві (1913). Співорганізаторка Товариства шкільної освіти (1917) та комісії математичної термінології при ньому (1918), 1-го Українського педагогічного з'їзду. Авторка статей з методології математики у журналі “Українська школа”, першого українського математичного шкільного підручника на Наддніпрянщині. Брала участь в організації Першої Української гімназії ім. Т. Шевченка у Києві (1917), викладала в ній, Київському ІНО (від 1920). Від 1923 р. проживала в Галичині, згодом – у Чехії, де в 1926–1927 рр. викладала в Українському педагогічному інституті, 1927 р. – професор математики Карлового університету (обидва – Прага). У 1928–1942 рр. працювала у Рівненській українській гімназії. Від 1945 р. – викладач філії УВУ в м. Авґсбург (Німеччина). Від 1950 р. мешкала у США. Працювала у жіночих організаціях, зокрема очолювала виховну комісію Світової федерації українських жіночих організацій. Авторка наукових праць з методики навчання математики.

Карцевський Сергій Йосипович (1884–1955) – російський мовознавець. Один з активних членів Женевської лінгвістичної школи, учасник Празького лінгвістичного гуртка. З 1907 р. – політичний емігрант, мешкав у Женеві. У 1917 р. приїхав до Москви, у 1919 р. знову виїхав за кордон, у Прагу. У 1927 р. захистив дисертацію у Женевському університеті та отримав там посаду приват-доцента, а потім і професора. Ініціатор створення (1940) та віце-президент (1941–1950) Женевського лінгвістичного товариства. Голова Слов'янського інституту у Женеві. Голова Союзу радянських громадян Женеві.

І. Старовойтенко. *Із епістолярної спадщини Олександра Шульгина...*

Келлер Георг Зигмунд (1887–?) – німецький філолог, зять Є. Чикаленка. Наприкінці 1920-х – у 1930-ті роки працював в Українському науковому інституті в Берліні.

Ковальський Микола Миколайович (1885–1944) – український громадсько-політичний і державний діяч. Народився на Волині. З 1916 р. – член РУП, пізніше – УСДРП. З квітня 1917 р. входив до складу Української Центральної Ради. У 1918–1920 рр. очолював Департамент Державного Контролю УНР. З 1920 р. жив в еміграції у Польщі. З 1939 р. співпрацював з українським рухом Опору, за що був заарештований гітлерівцями. Загинув 28 грудня 1944 р. у фашистському концтаборі Дахау (Німеччина).

Колесса Олександр Михайлович (1867–1945) – український літературознавець, мовознавець, громадсько-політичний діяч, дійсний член Наукового Товариства ім. Т. Шевченка (з 1899 р.). Батько відомої піаністки Любки Колесси, брат Філарета Колесси та Івана Колесси. Доцент (з 1895 р.) і професор Львівського університету (1898–1918). Налезав до Української Національно-Демократичної Партії. У 1907–1918 рр. – депутат австрійського парламенту. Співзасновник і заступник голови Загальної Української Ради у Відні у та фактичний керівник Української культурної ради. У 1921 р. очолював дипломатичну місію Західноукраїнської Народної Республіки у Римі. З 1921 р. і до кінця життя жив і працював у Празі. Був дійсним членом Слов'янського інституту в Празі. У 1923–1939 рр. – професор Карлового університету, заступник голови чесько-українського комітету. Надавав стипендії українським студентам для навчання у Чехо-Словаччині, став одним із засновників Українського вільного університету, його професором і кількаразовим ректором (1921–1922, 1925–1928, 1935–1937, 1943–1944). Досліджував пам'ятки давньоукраїнської писемності (“Південноволинське Городище і городиські рукописні пам'ятки 12–16 ст.”, 1923–1925), фольклор (“Головні напрями й методи в розслідах українського фольклору”, 1927), вивчав історію української мови (“Погляди на історію української мови”, 1924), проблеми українського літературознавства (“Погляд на сучасний стан історії розслідувань української літератури” (1901), нову українську літературу (творчість Т. Шевченка, М. Шашкевича, Ю. Федьковича).

Коновалець Євген Михайлович (1891–1938) – український військовий і політичний діяч, полковник Армії УНР. Служив в австро-угорській армії, учасник Першої світової війни, потрапив у російський

полон, перебував у таборах військовополонених Чорний Яр (на Волзі), Дубовка (під Царициним). У 1917 р. – член Галицько-Буковинського комітету допомоги жертвам війни. 3 грудня 1917 р. – командир Галицько-Буковинського куреня Січових стрільців військ Центральної Ради (з 19 січня 1918 р. – 1-й курінь Січових стрільців). 3 березня 1918 р. – командир 1-го полку Січових стрільців Армії УНР. 3 серпня 1918 р. – командир Окремого загону Січових стрільців у складі Армії Української Держави. 3 21 листопада 1918 р. – начальник корпусу військ Директорії. Із січня 1919 р. – командувач Східного фронту Дієвої армії УНР. У березні 1920 р. підвищений С. Петлюрою до звання полковника. У жовтні 1920 р. звільнився з Армії УНР. У липні 1920 р. у Відні організував Українську військову організацію, що ставила завдання боротися з польською владою на окупованих українських землях. З 1929 р. – голова ОУН, незмінний керівник Проводу ОУН.

Косенко Іларіон Федорович (1888–1950) – український громадсько-політичний діяч. Член УПСР. За освітою – інженер. За часів Директорії УНР – член Трудового конгресу, начальник Київської поштово-телеграфної округи (1919), міністр пошт і телеграфів в уряді В. Прокоповича (1920). В еміграції у Парижі активно займався громадсько-політичною діяльністю. У 1925–1940 – адміністратор тижневика “Тризуб”, водночас 1929 – заступник голови Генеральної ради українських емігрантських організацій, у 1930-х рр. – генеральний секретар Головної української еміграційної ради, заступник голови Комітету допомоги голодуючим в Україні, член Комітету дружби народів Кавказу, Туркестану та України, член комітету “Франц-Оріон”, який систематично друкував бюлетені, статті, брошури та інші інформаційні матеріали європейських і українських авторів про Україну.

Крамарж Карел (1860–1937) – чеський політичний діяч, перший прем'єр-міністр незалежної Чехословаччини (1918–1919), представник консервативних слов'янофільських поглядів. Очолював делегацію Чехословаччини при підписанні Варшавського договору, але згодом пішов у відставку, тому що міністр іноземних справ Е. Бенеш відмовився підтримувати Білий рух у Росії. Сам Крамарж його підтримував та мав дружні зв'язки з А. Денікіним. Зіграв велику роль у підтримці молодою Чехословацькою державою російської еміграції. У 1920-ті рр. опублікував ряд цікавих праць про Росію (“Кризис в России” (1921)), розробив конституцію майбутньої Росії. Національно-демократична

І. Старовойтенко. Із епістолярної спадщини Олександра Шульгина...

партія, яку очолював Крамарж у міжвоєнний період, не відігравала помітної ролі в урядах Чехо-Словаччини.

Кушнір Макар Олександрович (1890–1951) – український політичний діяч і журналіст, один з діячів українського національного руху в еміграції. Вищу освіту здобув на історико-філологічному факультеті Петербурзького університету. Мав активну громадянську позицію. Під час перебування у Санкт-Петербурзі співпрацював із товариством “Джерело”, був членом петроградської організації Української соціал-демократичної робітничої партії. Автор ідеї створення на території царської Росії держави, поділеної за аналогією США на штати з великими автономними правами кожного штату. Після поразки української революції у 1920-х роках перебуває на еміграції. У кінці 1920-х років став одним із засновників ОУН. Брав участь у I Конгресі ОУН у Відні (28 січня – 3 лютого 1929 р.). Обраний головним суддею організаційного суду ОУН і членом Проводу українських націоналістів (ПУН) (1929–1938). У Проводі відповідав за видання ОУН іноземними мовами. Брав участь у виробленні програмових засад ОУН. Виконував спеціальні функції в ОУН, так у 1933 р. зі спеціальною місією побував у низці держав Європи: Бельгії, Великій Британії, Німеччині, Фінляндії та Румунії, організував пересилку патріотичної української літератури в тогочасну радянську Україну. Після автомобільної катастрофи у Лондоні у квітні 1934 року повністю втратив зір. Останні 17 років життя (1934–1951 роки) безвиїзно жив у Бельгії.

Левицький Дмитро Павлович (1877–1942) – український галицький громадсько-політичний діяч, правник. Випускник юридичного факультету Віденського університету. Учасник Першої світової війни, офіцер австрійської армії. У 1915 р. потрапив до російського полону. Після Лютневої революції переїхав з табору для полонених до Києва, де очолив Галицько-Буковинський комітет допомоги жертвам війни. За гетьманату – секретар Українського національно-державного (національного) союзу. За Директорії – голова Надзвичайної дипломатичної місії у Данії. У 1922 р. повернувся до Львова, займався журналістикою. Редактор газети “Діло”, один із засновників УНДО, його перший голова. У 1928 р. – депутат польського сейму, у 1928–1935 рр. – голова Української парламентської репрезентації. Заарештований НКВС, помер у Бухарі під час заслання.

Лівицький Андрій Миколайович (1879–1954) – український громадсько-політичний і державний діяч, правник за фахом. Входив

Олександр Шульгин в українському державотворенні...

до складу української делегації на переговорах у Брест-Литовську. За доби Української Держави – член Українського національного союзу. Міністр юстиції Директорії УНР в урядах Б. Мартоса та В. Прокоповича, міністр закордонних справ в уряді І. Мазепи. У жовтні 1919 р. очолив українську дипломатичну місію в Польщі. 22 квітня 1920 р. підписав Варшавську угоду. У 1920–1921 рр. та 1922–1926 рр. очолював уряд УНР в екзилі. Протягом 1926–1954 рр. очолював Державний Центр УНР в екзилі та керував українською державною політикою. Під кінець Другої світової війни переїхав з Варшави до Німеччини. Під його керівництвом уряд в еміграції з травня 1945 р. активізував діяльність і обновив свій склад. У 1948 р. ініціював створення Української Національної Ради – з метою консолідації політичних сил в еміграції та реорганізації Державного Центру УНР в екзилі – у співпраці з І. Мазепою. Помер у 1954 р. у Карлсруе (Німеччина), був похований на цвинтарі Вальдфрідгоф, згодом прах перепоховано на українському меморіальному кладовищі у Баунд-Бруку, поблизу Нью-Йорка.

Лотоцька-Токаржевська Оксана Олександрівна (1887–1950) – дочка Олександра Лотоцького, дружина Івана Токаржевського, громадська діячка на еміграції в Туреччині (секретарка українського посольства у 1919–1920 рр.), у Франції (ініціаторка українських мистецьких виставок, концертів тощо), Італії й Англії. Активно працювала в українських жіночих організаціях; репрезентувала українське жіноцтво на міжнародних конгресах у Відні (1921) і Парижі (1926). Писала статті на українські теми в італійській пресі.

Лотоцький Олександр Гнатович (1870–1939) – український громадський діяч, видавець, письменник, публіцист. Належав до Київської Старої громади, ТУП, УПСФ, один із засновників товариства “Вік”, лідер української громади в Петербурзі. Працював у Міністерстві державного фінансового контролю у Києві, заступником генерального контролера у Петербурзі. Автор художніх творів, книг для дітей, наукових розвідок з історії церковного права, літературної критики. Брав участь у виданні друкованих органів українських парламентських фракцій у Державних Думах – “Украинскому вестнику” та “Рідний справі/Думських вістях”, співробітничав із журналом “Украинская жизнь”, подавав матеріали до ЛНВ, “Громадської думки”, “Ради”. З травня 1917 р. – губерніяльний комісар Буковини, згодом секретар у Генеральному секретаріаті Центральної Ради. Міністр ісповідань у

І. Старовойтенко. *Із епістолярної спадщини Олександра Шульгіна...*

гетьманському уряді, прихильник автокефалії УПЦ. З 1919 р. – посол УНР у Туреччині, цього ж року виїхав до Чехословаччини, потім Відня, згодом – до Варшави. Засновник і директор Українського наукового інституту у Варшаві. Доцент, потім професор церковного права УВУ, з 1929 р. – професор історії Православної Церкви Варшавського університету. Автор мемуарів у 4-х частинах “Сторінки минулого” (1932–1934).

Луначарський Анатолій Васильович (1875–1933) – письменник, журналіст, марксист, політик-більшовик, нарком освіти СРСР (1917–1929), академік АН СРСР (1933). Один з основоположників так званої пролетарської літератури. Брав участь в організації гуртків лівих письменників за межами Росії, роботі Пролеткульту. У 1918–1922 рр. – представник Реввійськради у прифронтових зонах. Незабаром був призначений наркомом освіти та залишався на цій посаді до 1929 р., коли став головою Вченого комітету при ЦВК СРСР. На початку 1930-х – директор НДІ літератури й мистецтва, один з редакторів Літературної енциклопедії. Заступник голови більшовицької делегації під час конференції із роззброювання при Лізі Націй. Помер у грудні 1933 р. у місті Ментон, Французька Рив’єра. Похований у Москві.

Марголін Арнольд Давидович (1877–1956) – український політичний і громадський діяч, адвокат із Києва, оборонець на багатьох політичних процесах. З 1918 р. член УПСФ, член Генерального суду УНР, товариш міністра закордонних справ у кабінеті В. Чехівського. Член української місії на переговорах із французьким командуванням в Одесі, член дипломатичної місії УНР на мировій конференції в Парижі, згодом посол УНР у Лондоні. З 1922 р. жив у США, обстоював права українців на самостійну державу. Член-кореспондент УВАН, професор Українського технічного інституту у Нью-Йорку, співредактор тижневика “Народна воля”.

Мартос Борис Миколайович (1879–1977) – український громадсько-політичний і державний діяч, вчений-економіст. Член РУП, активний діяч УСДРП. До 1917 р. – організатор кооперативних товариств, голова ради Дніпросоюзу. У 1917 р. – член Центральної і Малої рад, ЦК Селянської спілки. Перший генеральний секретар земельних справ, з вересня до грудня 1917 р. – заступник генерального секретаря земельних справ, один з авторів земельного закону УЦР. У грудні 1918 – лютому 1919 р. – міністр фінансів в уряді В. Чехівського, з квітня до серпня 1919 р. – голова Ради Народних Міністрів і міністр

Олександр Шульгин в українському державотворенні...

фінансів УНР. З 1920 р. – проживав в еміграції в Німеччині, потім Чехословаччині. Один з організаторів і професор Української господарської академії у Подебрадах. У 1936–1938 рр. – директор Українського технічно-господарського інституту. У 1945 р. переїхав до Мюнхена, де заснував і очолював Українську вищу школу економіки (1945–1949). Від 1958 р. проживав у США.

Матюшенко Борис Павлович (1883–1944) – український громадський, політичний і державний діяч. Доктор медицини – з 1912 р., професор, лікар-гігієніст. Народився в сім'ї офіцера російської армії. Закінчив медичний факультет Київського університету (1909), працював військовим лікарем, асистентом у клініках при Київському університеті, Жіночому медичному інституті. З 1903 р. – активний діяч РУП, з грудня 1905 – член УСДРП, належав до проводу київського комітету, за що його заарештовували і висилали з Києва. Як військовий лікар у 1914 р. мобілізований до діючої армії. До літа 1917 р. служив у військових частинах і госпіталях Південно-Західного фронту. З серпня 1917 р., на доручення УЦР, почав роботу з організації служби охорони здоров'я в Україні, очолював медично-санітарну управу при генеральному секретаріаті внутрішніх справ. Член Малої Ради від УСДРП. За періоду Української Держави – завідувач департаменту здоров'я міністерства здоров'я та опікування, у листопаді 1918 – лютому 1919 – міністр здоров'я та опікування Української Народної Республіки. Вхід до складу української делегації на Паризькій мирній конференції 1919–1920 рр. У 1919 – квітні 1920 р. – голова дипломатичної місії УНР у Бельгії. У 1920–1921 рр. очолював Закордонне бюро УЧХ. З грудня 1921 р. викладав в Українському вільному університеті у Празі. Один із фундаторів Української господарської академії в Подебрадах (Чехословаччина), професор, доктор медицини Карлового університету у Празі, керівник двох кафедр Євгеністичного інституту ЧСР. У 1922 р. став засновником Спілки українських лікарів ЧСР, у 1923–1935 рр. очолював її, у 1923–1925 рр. редагував і видавав її друкований орган – “Український медичний вісник”, співредактор “Латинсько-українського медичного словника”. Дійсний член НТШ з 1931 року. Помер у Празі.

Мірна Зінаїда Валентинівна (за іншими даними – Василівна, дівоче прізвище – Хильчевська) (1875 (за іншими даними 1878) –1950) – українська громадська діячка. Дружина Івана Мірного. У 1910–1917 рр. – одна з активісток Київського товариства оборони жінок, яке

І. Старовойтенко. *Із епістолярної спадщини Олександра Шульгіна...*

головним напрямком діяльності визначало боротьбу з торгівлею жінками та проституцією. Мала товариські стосунки із С. Русовою, Л. Старицькою-Черняхівською, Л. Яновською, М. Ішуміною, активний член Українського клубу. Членкиня Української партії соціалістів-федералістів. У 1917 р. – член Української Центральної Ради. У 1919 р. – співзасновниця та заступниця голови Української жіночої національної ради в Кам'янці-Подільському. Згодом голова її філії в Берліні. Довголітня голова Українського жіночого союзу в Празі. У 1937 р. – член ради Світового союзу українок. Автор статей у пресі, перекладів із французької мови.

Мірний Іван Іванович (1872–1937) – український громадсько-політичний і державний діяч. Член Української партії соціалістів-федералістів. У квітні 1917 р. від просвітницьких організацій Києва обраний до Української Центральної Ради. У 1917 р. виконував обов'язки губернського комісара Київщини. Наприкінці листопада 1917 р. призначений заступником в. о. Генерального писаря УНР. Від 22 січня 1918 р. – член Ради Народних Міністрів УНР, в якій займав пост Державного писаря. У період Гетьманату і Директорії УНР очолював канцелярію Міністерства закордонних справ України. У 1919 р. входив до складу делегації УНР на Паризьку мирну конференцію 1919–1920 років. У 1920 р. – співробітник представництва екзильного уряду УНР у Берліні. Від 1924 р. проживав у Празі. Був директором канцелярії Українського вищого педагогічного інституту, співпрацював у багатьох періодичних виданнях. Помер у Празі.

Мірчук Іван (1891–1961) – український філософ, історик культури, громадський діяч. Брав активну участь у визвольній війні 1917–1918 рр., був на посаді державного секретаря Західно-Української Народної Республіки, проголошеної 19 жовтня 1918 р. у Львові. 10 років викладав в УВУ філософію, етику та психологію. З 1915 р. був екстраординарним, а з 1930 р. – ординарним професором УВУ. У 1926 р. – професор Українського наукового інституту, заснованого у Берліні з ініціативи колишнього гетьмана П. Скоропадського та за фінансової підтримки німецького “Об'єднання для дослідження української культури і науки”. У 1931 р. призначений директором цього Інституту, разом із дружиною Марією (з дому Голомбек) і донькою Іванною оселився у Берліні і незабаром став одним із лідерів Головної ради української громади міста. Входив до середовища гетьманців і часто з родиною гостював у домі Скоропадських у

передмісті Берліна Ванзее. У 1946 р. ректор Українського вільного університету у Мюнхені (15 років), проректор і декан філософського факультету. Очолював Українську Вільну Академію Наук та історично-філософську секцію Наукового товариства імені Тараса Шевченка, редагував журнал “Sovietstudien”, що видавав Інститут із вивчення СРСР. У 1949 р. обраний членом Баварської Академії Наук. Автор численних праць з філософії (переважно німецькомовних) та історії української культури.

Мякотін Венедикт Олександрович (1867–1937) – російський історик, письменник та політик. Випускник історико-філологічного факультету Петербурзького університету. Друкував історичні праці в журналі “Русское богатство” (1897–1902). Багато працював в архівах Києва, Чернігова, Харкова та Москви. Автор праць “Прикрепление крестьянства левобережной Малороссии в XVIII ст.” (1894) та “К истории Нежинского полка” (1896). У 1917 р. обраний головою ЦК Трудової народно-соціалістичної партії. У 1918 р. став одним із засновників “Союзу відродження Росії”. У 1910 р. був арештований, утримувався у Бутирській в’язниці. У 1922 р. висланий з Росії. Жив у Берліні, Празі, а потім у Софії. З 1928 р. викладав у Софійському університеті. Автор праць: “Протопоп Аввакум: его жизнь и деятельность: Биограф. очерк” (СПб., 1894), “Великий переворот и задачи момента” (Пг., 1917), “Из недалекого прошлого: Отрывки воспоминаний” (1923–1925), “Очерки социальной истории Украины в XVII–XVIII вв.” (Прага, 1924–1926), “Переяславский договор 1654 года” (Прага, 1930), “Крестьянство Левобережной Украины” (София, 1933).

Нечай Семен (?) – інженер, активний діяч української еміграції у Франції, член кількох еміграційних громадських організацій. Закінчив Комерційний інститут у Празі. Входив до складу управи Союзу українських студентів-емігрантів у Польщі (1921–1922). Голова Спільки українських інженерів у Франції, пластовий референт при Союзі українських емігрантських організацій у Франції (до 1939 р.), редактор систематичного додатку до журналу “Тризуб” – “Пласт на чужині” (1938–1939) та журналу українського пласту у Франції “Скоб” (з 1937; вийшло 4 числа).

Онацький Євген Дометійович (1894–1979) – український журналіст і науковець, громадський діяч, член Української Центральної Ради, провідний діяч ОУН. Голова прес-бюро у дипломатичному представництві УНР у Римі. Співробітник періодичних видань США

І. Старовойтенко. *Із епістолярної спадщини Олександра Шульгина...*

та Канади. У 1929 р. став одним з найближчих співробітників та дорадників Є. Коновальця, представником ОУН в Італії. Постійний співробітник націоналістичного журналу “Розбудова нації”. У 1936–1940 рр. викладав українську мову у Вищому Східному інституті в Неаполі, а з 1940 р. у Римському університеті. 29 вересня 1943 р. заарештований німецькою окупаційною адміністрацією в Італії як український націоналістичний діяч та за постійне критичне ставлення до німецького націонал-соціалізму. Відбув ув’язнення спочатку в Італії, а потім у Берліні та Оранієнбурзі. Після закінчення Другої світової війни емігрував до Аргентини, де заснував Спілку українських науковців, митців та літераторів.

Петлюра Ольга Опанасівна (1885–1959, уроджена Більська) – дружина С. Петлюри, українська громадська діячка, вчителька за фахом. Активна учасниця української громади Франції, брала активну участь у заходах з увічнення пам’яті чоловіка по його смерті. Працювала у Товаристві Української бібліотеки ім. С. Петлюри.

Полтавець-Остриця Іван Васильович (1890–1957) – український військовий і політичний діяч. Походив із давнього козацького роду, фаховий військовик. На з’їзді Вільного козацтва у Чигирині (3–6. Х. 1917 р.) обраний наказним отаманом і членом Генеральної ради Вільного козацтва. У 1918 р. – ад’ютант гетьмана П. Скоропадського. З 1919 р. – на еміграції в Німеччині. У 1920 р. співпрацював з УСХД і друкувався в часопису “Українське слово” (Берлін, 1921). У той час розпочав власну політичну акцію, утворивши 4 вересня 1920 р. у Берліні Закордонну групу Українського вільного козацтва. У 1921 р. разом зі своїми прихильниками об’єднався з групою В. Вишиваного в Українське національне вільнокозацьке товариство, яке видавало у Відні газету “Соборна Україна”. У 1923 р. заснував у Мюнхені нову політичну організацію – Українське національне козацьке товариство, яке видавало часопис “Український козак”. У 1926 р. проголосив себе “Гетьманом України і Національним Диктатором”. У 1935 р. створив нову організацію – Український національний козацький рух, видавав у Мюнхені “Бюлетень українського козацтва”. Рух підтримував нацистський режим у Німеччині, а І. Полтавець-Остриця неодноразово пропонував послуги своєї організації німецькій армії. Після Другої світової війни відійшов від політичної діяльності.

Прокопович В’ячеслав Костянтинович (1881–1942) – український громадсько-політичний і державний діяч, педагог, учений-історик,

публіцист. Випускник Київського університету. Учений бібліотекар Київського міського музею. Викладач історії у київських гімназіях, редактор педагогічного журналу “Світло”, співпрацював з газетою “Рада”, “Боротьба”. Член УРДП, ТУП, УПСФ. Один із засновників Центральної Ради, гласний Київської губернської земської управи, член Київського губернського виконавчого комітету Ради об’єднаних громадських організацій, член Тимчасового ЦК Союзу автономістів-федералістів, постійного ЦК УПСФ. Учасник Всеукраїнського національного конгресу. У січні–квітні 1918 р. – міністр народної освіти УНР в уряді В. Голубовича. У травні–жовтні 1918 р. – член політичної комісії української мирної делегації на переговорах із більшовицькою Росією. Міністр освіти УНР у кабінеті А. Лівіцького. З 1921 р. перебував у таборах для інтернованих у Польщі. У 1924 р. переїхав до Парижа, один із близьких співробітників С. Петлюри. Обіймав провідні посади в уряді УНР в екзилі: 1924–1939 рр. – голова Ради Міністрів УНР, 1939–1940 рр. – заступник голови Директорії та Головного отамана УНР. У 1925–1939 рр. – редактор часопису “Тризуб”. Автор наукових досліджень з історії Києва та сфрагістики – “Сфрагістичні анекдоти” (1938), “Під золотою хорогвою” (1943), “Заповіт Орлика” (1939), “Печать Малороссийская” та ін.

Рамішвілі Ной Вісаріонович (1881–1930) – політичний діяч Російської імперії і Грузинської Демократичної Республіки, революціонер. Голова уряду Грузинської Демократичної Республіки. З 22 квітня 1918 р. – міністр внутрішніх справ Закавказької демократичної федеративної республіки. З 26 травня 1918 р. очолював соціал-демократичний уряд Грузинської Демократичної федеративної республіки та залишався міністром внутрішніх справ. Один з ініціаторів ряду реформ: запровадження загальної освіти, соціального забезпечення населення, експропріації власності на користь дрібних господарств, організатор грузинської армії. Після входження Червоної армії в Грузію 1 лютого 1921 р. проживав в еміграції. У 1923 р. безуспішно спробував підняти повстання в Грузії. Активний діяч прометеївського руху, спрямованого на звільнення народів СРСР від влади більшовиків. 7 грудня 1930 р. застрелений терористом П. Чануквадзе.

Раффалович (Raffalovich) Джордж (1880–1958; псевдонім англ. *Bedvin Sands*) – англійський публіцист, журналіст, громадський і політичний діяч. Походив з родини вихідців з України, котрі мешкали у Франції. Відвідував Галичину, прихильно ставився до українців. Пере-

І. Старовойтенко. *Із епістолярної спадщини Олександра Шульгіна...*

конаний пропагандист української незалежності. У серпні 1912 р. опублікував статтю про українське питання і з того часу висвітлював його в англійській пресі. У 1913 р. опублікував лекцію про історію України (за схемою М. Грушевського) й переконував читачів, що політична незалежність України сприятиме стабільності в Європі. Заснував у Лондоні Український комітет (The Ukraine Committee) та був його секретарем. Автор виданої в 1914 р. у Лондоні (під псевдонімом Bedwin Sands) праці “The Ukraine” і багатьох інформаційних статей про українську справу, друканих у 1913–1916 в англійських періодичних виданнях. Переклав і видав англійською мовою працю М. Грушевського “Українська справа в її історичному розвитку” (1915), упорядник і редактор збірника “The Russians in Galicia” (1916).

Ромен Роллан (1866–1944) – французький письменник, музикознавець, театрознавець, мистецтвознавець, лауреат Нобелівської премії в галузі літератури (1915).

Рудницька Мілена Іванівна (1892–1976, у заміжжі *Лисяк*) – українська громадсько-політична діячка, журналістка, письменниця, учителька середніх шкіл. Доктор філософії (1917). Викладач на Вищих Педагогічних Курсах у Львові (1921–1928), одна з ідеологів українського жіночого руху Західної України та його провідних діячок у 1920–1930-х рр. Голова центральної управи Союзу Українок, Українського жіночого конгресу в Станиславові (1934), Світового Союзу Українок; редактор двотижневика “Жінка” (1935–1939); учасниця і репрезентантка українського жіноцтва на міжнародних жіночих з’їздах. Активна діячка УНДО, посол до польського сейму (1928–1935, працювала у його комісіях – освітній і закордонних справ). Як делегатка Української Парламентарної Репрезентації захищала в Лізі Націй українські петиції, зокрема в справі т. зв. пацифікації і голоду в радянській Україні, мала контакти з урядовими і громадськими колами Західної Європи і виступала з доповідями на міжнародних з’їздах.

Рудницький Степан Львович (1877–1937) – український географ і картограф, академік ВУАН. Основоположник української політичної та військової географії. Вищу освіту здобув в університетах Львова, підвищував кваліфікацію у Відні та Берліні. З 1899 р. працював у львівських гімназіях. У 1901 р. – здобув ступінь доктора філософії, став членом НТШ. З 1908 р. – професор кафедри географії Львівського університету. У 1919 р. польська окупаційна влада звільнила його з університету, емігрував до Відня (Австрія). У 1920 р. – профе-

сор економічної географії Академії торгівлі у Відні. 1021 р. – професор географії та декан філософського факультету у Вищому педагогічному інституті ім. Драгоманова в Празі. У жовтні 1926 р. емігрував до УРСР, де очолював кафедру топології і картографії Геодезичного інституту в Харкові. У 1927 р. – організатор і перший директор Українського науково-дослідного інституту географії і картографії, редактор “Вісника природознавства”. Здійснив низку експедицій на Дніпро та Донбас. У 1929 р. – керівник кафедри географії ВУАН, комісії краєзнавства, Музею антропології та етнографії імені Ф. Вовка. У 1933 р. заарештований органами НКВС СРСР. Звинувачений у приналежності до контрреволюційної організації, шкідництві та шпигунстві і засуджений до 5-ти років позбавлення волі. Покарання відбував у таборі на об’єктах Біломорсько-Балтійського каналу (Республіка Карелія), у Соловецькому таборі особливого призначення на Соловецькому архіпелазі в Білому морі (1934, Архангельська область, РРФСР). В ув’язненні написав дві книги – “Геоніомія (Астрономічна географія)” і “Ендогенна динаміка земної кори”, рукописи яких не збереглися. У 1937 р. розстріляний.

Садик Юлія Миколаївна (1888–1928) – дружина Є. Чикаленка (з 1909 р., у громадянському шлюбі), після революції викладала німецьку мову у Київській гімназії, а 1920 р. емігрувала за кордон.

Садівський Валентин Васильович (1886–1947) – український громадсько-політичний і державний діяч, правник, економіст, журналіст, співробітник ЛНВ, “Робітничої газети”, “Української життя”, “Ради”, “Тризубу”. За Центральної Ради очолював Генеральний секретаріат судових справ. У 1918 р. – член політичної комісії української делегації на переговорах з РСФФР. За часів Директорії – міністр праці УНР. В еміграції викладав економічну географію та соціальну політику в УГА, член НТШ, керівник семінару Українського інституту у Варшаві.

Сальський Володимир Петрович (1885–1940) – український військовий діяч, полковник російської армії. Генерал-хорунжий Армії УНР. Учасник Першої світової війни; у 1917 р. брав участь в українізації частин російської армії у Прибалтиці. З 1918 р. служив в українському війську: у гетьмана П. Скоропадського, Армії УНР (начальник штабу 1-ї Сердюцької дивізії, військовий комендант м. Києва, командир Запорізької групи військ Дієвої армії. З листопада 1919 р. – міністр військових справ в уряді І. Мазепи, згодом – уряді В. Про-

І. Старовойтенко. *Із епістолярної спадщини Олександра Шульгина...*

коповича. Від 1924 р. – у Варшаві. До 1940 р. залишався міністром уряду УНР в екзилі. Один із послідовних прихильників С. Петлюри, після його смерті – головний військовий радник А. Ливицького.

Сімович Василь Іванович (1880–1944) – український мовознавець, філолог і культурний діяч, видавець, дійсний член НТШ (з 1923 р.). Випускник Чернівецького університету, учень С. Смаль-Стоцького. У 1914–1918 рр. – співробітник Союзу визволення України й організатор культурної праці в таборах для українських військовополонених, яку продовжував від української урядової місії після 1919 р. Написав для полонених “Практичну граматику української мови” (1918), що в другому виданні (1920) увібрала елементи наукової граматики. У 1920–1923 рр. мешкав у Берліні, був редактором в “Українській накладні” Я. Оренштайна. У 1923–1933 рр. – професор Українського високого педагогічного інституту імені Драгоманова у Празі (у 1926–1930 рр. його ректор). З 1933 р. мешкає у Львові, працює в товаристві “Просвіта” як редактор її науково-популярних видань; бере участь у редагуванні “Української загальної енциклопедії” (редактор відділу “Україна”), журналів “Назустріч”, “Сьогодні й Минуле”, творів Т. Шевченка, І. Франка. У 1939–1941 рр. – професор Львівського університету, у 1941–1944 рр. – редактор “Українського видавництва”. Видавець із коментарем творів Т. Шевченка (“Кобзар” з поясненнями, Ляйпціг, 1921), І. Франка (у видавництві Оренштайна), Лесі України (“Листування Лесі Українки з О. Маковеєм”, Львів, 1938) та ін.

Сапожников Василь Васильович (1861–1924) – російський ботанік і географ, мандрівник. Ректор Томського університету. Міністр народної освіти в уряді О. Колчака (1918–1919).

Сірополко Степан Онисимович (1872–1959) – український громадський діяч, педагог і бібліолог. По закінченні Московського університету працівник народної освіти у Московській губернії, активіст в українській громаді в Москві, співредактор журналу “Украинская Жизнь”. З 1917 р. працює в Україні, як керівник народного шкільництва у Києві, дорадник у справах освіти при Генеральному Секретаріаті, деякий час товариш міністра народної освіти; один з творців нового українського шкільництва і співробітник Петра Холодного в опрацюванні плану “єдиної школи”. На еміграції мешкав у Польщі, згодом у Празі – професор Українського високого педагогічного інституту ім. М. Драгоманова (1925–1932) і Українського технічно-господар-

ського інституту в Подєбрадах, організатор і голова Українського товариства прихильників книги та редактор його органу “Книголюб”, організатор і голова Українського педагогічного товариства в Празі, довголітній голова Союзу українських журналістів і письменників на чужині. Член Українського історично-філологічного товариства в Празі; почесний член товариства “Просвіта” у Львові. Автор праць: “Взірцевий каталог шкільної і народної бібліотеки” (1918), “Народні бібліотеки” (1919), “Завдання школи” (1919), “Короткий курс бібліотекарства” (1924), “Школознавство” (1926), “Народна освіта на Сов. Україні” (1934), “Історія освіти на Україні” (1937) та ін.

Скоропис-Йолтуховська Вікторія Євгенівна (1887–1964, дів. прізвище *Чикаленко*) – дочка Є. Чикаленка, дружина О. Ф. Скорописа-Йолтуховського. Закінчила міланську Академію мистецтв. Проживала в еміграції у Німеччині разом із чоловіком та сином, займалася перекладами.

Скоропис-Йолтуховський Олександр Філаретович (1880–1950) – український партійний і громадський діяч, видавець, публіцист. Зять Є. Чикаленка. Співробітничав з українськими виданнями. 1917 р. виїхав до Німеччини, працював у таборах українських військовополонених. У 1918 р. репрезентував їхні інтереси на мирних переговорах у Брест-Литовську, один з організаторів дивізії синьожупанників. З березня 1918 р. – губерніяльний староста, представник УНР на окупованих землях Холмщини, Підляшшя і Волині. У грудні 1918 р. арештований поляками й інтернований до Каліша, звільнений у 1920 р. В еміграції проживав у Берліні, там приєднався до Союзу українських хліборобів-державників, прихильник гетьмана П. Скоропадського та один з ідеологів українського монархізму.

Славинський (Славінський) Максим Антонович (1868–1945) – український громадський діяч, історик, публіцист, редактор, видавець, перекладач, за фахом – правник. Член української Громади у Петербурзі, у 1905 р. – депутат І Державної Думи. Редактор видань “Приднепровський край” (Катеринослав), “Украинский вестник” (С.-Петербург), співредактор газети “Северный курьер”. Офіційний видавець та виконавець технічної роботи у двотомному енциклопедичному виданні “Украинский народ в его прошлом и настоящем”. Публікувався в ЛНВ, російських демократичних газетах. За часів Української держави – міністр праці в уряді Ф. Лизогуба, згодом – голова дипломатичної місії УНР у Празі (1919), де й залишився в еміграції, викладач українських

І. Старовойтенко. *Із епістолярної спадщини Олександра Шульгіна...*

вищих навчальних закладів. Заарештований радянськими каральними органами у Празі в 1945 р., помер у Лук'янівській в'язниці в Києві.

Смаль-Стоцький Роман Степанович (1893–1969) – український мовознавець і політичний діяч, дипломат. Надзвичайний Посол і Повноважний Міністр УНР у Берліні (1921–1923), радник посольства і посол (1921–1923) УНР у Берліні; з 1923 р. – професор УВУ, у 1924–1925 рр. – неофіційний посол УНР у Лондоні (одночасно як професор-гість читав лекції у високих школах), 1926–1939 – у Варшаві. Друкувався у варшавському двомісячнику “Sprawy Narodowościowe”. Професор Варшавського університету і секретар Українського Наукового Інституту в Варшаві та редактор його видавництва (понад 40 тт.); чільний діяч уряду УНР в екзилі (серед іншого посол УНР у Варшаві) і Прометейського руху та багаторічний голова клубу “Прометей” (з 1927) у Варшаві. У 1936 р. був головою мовознавчого відділу Конгресу поневолених Москвою народів. У 1939–1945 рр. у Празі, а згодом у Німеччині і у США (з 1947), де в Мільвокі (Вісконсін) став професором історії й директором Слов'янського Інституту університету Marquette (видавав “Marquette Slavic Studies”, 6 випусків); діяч Українського Конгресового Комітету (з 1951 р. – член його Політради), інформатор американського світу про проблеми українського життя і російський комуністичний імперіалізм (зокрема в праці “The Nationality Problem of the Soviet Union and Russian Communist Imperialism”, 1952).

Стахевич Тетяна Сергіївна (1890–1942) (дочка Лідії Миколаївни Фігнер, племінниця Віри Миколаївни Фігнер) – історик. Закінчила історико-філологічний факультет Вищих жіночих Бестужівських курсів (1914), залишилась там під керівництвом М. Ростовцева, вийшла заміж за Л. Чикаленка (1916) і поїхала з ним в Україну. Після еміграції чоловіка повернулася з дітьми до Петрограда (1921), працювала в Музеї революції. Під час розгрому Музею 1929 року (арешти співробітників і закриття відділів “Каторги і посилення”, Великої французької революції) звільнилась. Викладала українську мову і займалась зі студентами університету. Потім викладала латину у Першому ленінградському медінституті. Померла від голоду в блокадному Ленінграді.

Сулятицький Павло Митрофанович (1884–1932) – український громадський діяч, правник, мировий суддя у Маріуполі (1914–1918), згодом – у Катеринославі й на Кубані. Член РУП. У 1920 р. – міністр

юстиції Кубанської Народної Республіки. Після приходу на Кубань більшовиків емігрував. Жив у Польщі, Чехословаччині.

Сухенко Василь Іванович (1893 – після 1962) – український військовий діяч, сотник, льотчик-дозорець Повітряного флоту УНР. Навчався у Переяславській гімназії та Київському політехнічному інституті. З початком Першої світової війни пішов на військову службу та закінчив школу прапорщиків (1 травня 1915 р.). З 1 червня 1915 р. навчався у Гатчинській авіаційній школі, випущений з неї 1 жовтня 1915 р. зі званням льотчика-дозорця. Служив у 10-му авіаційному загоні, остання посада – ад’ютант загону, останнє звання у російській армії – штабс-капітан. Нагороджений орденами Святої Анни 4-го ступеня, Святого Станіслава 3-го ступеня, Святої Анни 3-го ступеня. З 15 березня 1918 р. перебував на військовій службі в Армії УНР, обіймав різні посади у штабі авіації. З 10 січня 1919 р. – військовий льотчик евакуйованого до Проскурова Полтавського авіаційного дивізіону Повітряного флоту УНР (до 30 березня 1919 р.). З 1 травня 1919 р. – член української військово-технічної місії УНР у Відні, Берліні та Празі, яка займалася закупівлею озброєння, зокрема літаків, для Дієвої армії УНР. 20 червня 1920 р. повернувся з закордону до Армії УНР і був зарахований льотчиком-дозорцем у 1-шу Запорізьку авіаційну ескадрилью. З 10 жовтня 1920 р. обіймав посаду коменданта групи 1-ї летунської франко-польської школи у Бидгощі. 1 червня 1922 р. був демобілізований з Армії УНР. По тому працював інженером-електриком на різних польських підприємствах, згодом здобув освіту у Вищій Політехніці у Відні, обіймав керівні посади на різних промислових підприємствах Франції. Зокрема тривалий час керував промисловим відділом фабрики “Siemens Kolike” та фабрикою “Philips-Metalix”. Протягом 1930–1950-их років мешкав у Парижі. Помер після 1962 р.

Токарежівський-Карашевич Ян (1885–1954) – український політичний і дипломатичний діяч, історик-геральдист, князь. Почесний лицар Мальтійського ордену. Походив з давнього литовського роду, але зв’язаного з Україною з XIV ст. Активною громадською діяльністю почав займатися в роки Першої світової війни. Був членом різних організацій Червоного Хреста, головою Грушківського волосного комітету допомоги сім’ям військовиків, головним контролером Подільського земського комітету допомоги пораненим. 11 червня 1918 р. Гетьман П. Скоропадський затвердив постанову про призначення

І. Старовойтенко. *Із епістолярної спадщини Олександра Шульгіна...*

Токаржевського радником Українського посольства у Відні. У січні 1922 р. призначений віце-міністром закордонних справ і керівником міністерства УНР в екзилі. На цій посаді залишався до 3 вересня 1924 р. У травні 1922 р. одружився з О. Лотоцькою, донькою відомого українського діяча О. Лотоцького. Цінував своє князівське походження, членство в Мальтійському ордені. У 1923 р. уряд УНР навіть видав посвідчення про його князівство. У 1924–1936 рр. перебував у Франції, де був членом комітету “Франція–Схід”, редактором бюлетеню “Франція–Україна”, генеральним секретарем Французького товариства українознавства, головою трохи незвичного Українського товариства фашизмознавства. Співпрацював у різних часописах, виступав з лекціями на історичні теми. Вільне володіння багатьма мовами давало можливість Токаржевському розповсюджувати знання про Україну, її історію у Європі. Мав неабиякий авторитет і в міжнародних наукових колах. У часи перебування в Парижі був членом дирекції і головою ради Міжнародного геральдичного інституту. У 1936 р. з дружиною переїхав до Італії, де також пропагував українську справу. Був секретарем редакції місячника Мальтійського ордену. Писав до різних італійських часописів. У післявоєнні часи не поривав з наукою і, звичайно, не міг не вступити до утвореної в Німеччині Української родознавчої установи та Інституту родознавства та знаменознавства. У серпні 1948 р. подружжя Токаржевських переїхало до Великої Британії. Останні роки життя у Лондоні старий князь майже цілком віддав проблемам визволення народів, поневолених Москвою, зокрема українського. Визначного дипломата обрали членом Центрального Комітету Антибільшовицького Блоку Народів.

Топчибаша Алі-Мардан-бей (1862–1934) – політичний і судовий діяч Азербайджану. Професор державного і цивільного права у Тифлісі, присяжний адвокат, член міської думи, редактор і видавець часопису “Каспій” і “Гаят” у Баку. Лідер мусульманського руху. Член I і II Державних Дум, один із засновників Союзу автономістів у I Державній Думі. Голова Азербайджанського Національного Комітету, голова парламенту Азербайджану, міністр іноземних справ, посол у Царгороді, голова Азербайджанської делегації у Парижі. Підтримував зв’язки в еміграції із С. Петлюрою, В. Прокоповичем, О. Шульгиним. Друкувався у “Тризубі” та “Працях” Українського Наукового інституту у Варшаві.

Тухачевський Михайло Миколайович (1893–1937) – радянський військовий діяч. З 1931 р. – заступник народного комісара військових справ і заступник голови Реввійськради СРСР. У 1935 р. отримав звання Маршала Радянського Союзу. Тухачевського, як і багатьох інших подібних до нього “полководців”, які були креатурою Троцького, розстріляли.

Удовиченко Олександр Іванович (1887–1975) – генерал-хорунжий Армії УНР (генерал-полковник в еміграції). Закінчив Військово-топографічне училище (1908), увійшов до корпусу топографів російської армії. У 1908–1914 рр. працював на посаді виконавця робіт Київської топографічної зйомки. Учасник Першої світової війни у складі 129-го піхотного Бессарабського полку. Після Лютневої революції – учасник українського військового руху: делегат I та II Всеукраїнських військових з'їздів. З грудня 1917 р. – помічник начальника оперативного відділу українського Генерального штабу. У січні 1918 р. – начальник штабу Гайдамацького коша Слобідської України. Перебував на інших командних посадах в армії УНР. Сформував у 1920 р. 5-ту Українську бригаду, яка після з'єднання з 4-ю бригадою називалася 2-ю стрілецькою дивізією Армії УНР. Очолював цю дивізію. З весни 1921 р. – член Вищої військової ради УНР. У 1924 р. працював робітником на копальнях у Франції. Залишився жити у Франції, тривалий час очолював там Українську комбатантську організацію, засновану у 1927 р. у Парижі для збереження традицій боротьби українців за власну державність.

Феденко Панас Васильович (1893–1981) – український політичний діяч, історик, публіцист. Член УСДРП, Центральної Ради і Трудового конгресу. З 1921 р. жив в еміграції: у Тарнові, Празі та Мюнхені. Працював професором УВУ. Входив до уряду УНР в екзилі від УСДРП. У Польщі видавав журнали “Вільна Україна”, “Соціалістична думка”. Переїхав до Берліна, де в 1923 р. з друку вийшли його праці “Українська національна та визвольна боротьба” та “Голод в Україні” (у співпраці з І. Мазепою). У 1923–1945 рр. жив у Чехословаччині, у Празі. Тут поєднував політичну і наукову діяльність. У 1923 р. захистив докторат на філософському факультеті Українського вільного університету в Празі. Після Другої світової війни оселився в Німеччині. Продовжував політичну роботу, брав участь у роботі Української національної ради. У 1951 р. видав книгу “Україна, її боротьба за свободу”. Останні роки життя досліджував еволюцію комуністичного

І. Старовойтенко. *Із епістолярної спадщини Олександра Шульгіна...*

режиму в СРСР і видав низку праць, зокрема: “Марксистські і більшовицькі теорії національного питання”, “Соціалізм давній і новочасний”, “Нова історія СРСР”.

Чикаленко Євген Харлампійович (1861–1929) – український громадсько-культурний та політичний діяч, меценат, популяризатор українського друкованого слова, видавець першої щоденної української газети Наддніпрянщини – “Громадська думка” (1905–1906) та “Ради” (1906–1914), співорганізатор Товариства українських поступовців, автор “Розмов про сільське хазяйство”, “Про українську літературну мову”, “Спогадів. 1861–1907” та “Щоденників” за 1907–1917, 1918, 1919–1920, 1921–1922, 1923–1924, 1925–1929 роки. З 1920 р. жив в еміграції: в Австрії, Чехії, Австрії, потім знову у Чехії. Працював головою Термінологічної комісії в Українській господарській академії у Подєбрадах, друкувався в українських періодичних виданнях: “Волі”, “Громадському віснику”, “Українському скитальці”, “Сільськогосподарському збірнику”, ЛНВ та ін. Укладач “Українсько-німецького лісотехнічного словника”.

Чикаленко Іван Євгенович (1902–1974) – молодший син Є. Чикаленка. У 1918 р. закінчив Київське реальне училище. З приходом більшовицької влади залишився в Україні, тричі вступав до Київського політехнічного інституту, але був відрахований “як чужий советській власті елемент”. 1929 р. був заарештований і ув’язнений на 5 років. Після звільнення залишився на Далекому Сході, працював вільнонайманим робітником, начальником будівельної ділянки Байкало-Амурської магістралі. У 1946 р. повернувся до Києва.

Чикаленко Левко Євгенович (1888–1965) – український громадсько-політичний діяч, археолог, публіцист. Старший син Є. Чикаленка. У 1907 р. закінчив у Києві приватну гімназію, у 1907–1908 рр. студіював природничі науки в Лозаннському університеті. У 1909 р. вступив до Петербурзького університету, де студіював антропологічні науки під керівництвом професора Ф. Вовка. У 1911 р. за політичну діяльність був виключений з університету і поновлений 1913 р., там навчався до 1917 р., склав півкурсіві іспити по географічній групі фізико-математичного відділу. Офіційну науку закінчив у Празі 1924 р., склавши іспити на доктора філософських наук при Українському вільному університеті. У 1917 р. почав видавати газету “Наше життя”. Член УРСДП, секретар Центральної і Малої Рад. Співпрацював у газеті “Слово”. З 1917 р. займався педагогічною роботою: учителював у

Першій українській гімназії, викладав природознавство та географію, у 1918 р. читав лекції на учительських курсах у Києві, Бердичеві, Кролевеці. З 1920 р. – в еміграції, спочатку жив у Тарнові, потім у Празі, читав лекції з антропології, етнології та археології в Українському педагогічному інституті ім. М. Драгоманова. Один з організаторів студентського часопису “Українська рілля”, друкувався в “Українській трибуні”. 1931 р. за його редакцією вийшла книга документів “Соловецька каторга” – збірка листів від утікачів із каторги.

Чикаленко Марія Вікторівна (1863?–1933) – українська громадська діячка, голова Бестужевських курсів у Києві та Жіночої Громади, дружина Є. Чикаленка. У 1920-ті рр. працювала вчителькою німецької мови у с. Кононівка. Останні роки життя прожила в Києві разом із родиною сина Івана.

Чикаленко Петро Євгенович (1892–1928) – син Є. Чикаленка. У роки Першої світової війни – учасник бойових дій. Потрапивши в полон, співпрацював з О. Скорописом-Йолтуховським в українських таборах у Німеччині (читав лекції). Разом із Є. Бачинським редагував орган Союзу визволення України “La Revue Ukrainienne”, що виходив у Лозанні французькою мовою, там же заснував українську книгарню. Під час української революції – секретар голови Генерального Секретаріату В. Винниченка. У 1918 р. призначений начальником міліції до Канева. Активно співпрацював з Винниченком у др. пол. 1919 р., коли той жив під Віднем. Перший секретар посольства України в Туреччині. У роки більшовицького панування залишився з родиною в Україні, працював у державних видавництвах, неодноразово (у 1921 та 1925 р.) за різними підозрами його арештовували. 1928 р. інкримінували закордонні зв’язки з гетьманцями й вислали на Соловки, але в дорозі на каторгу в Курській пересильній тюрмі він помер від зараження крові.

Чикаленко-Келлер Ганна Євгенівна (1885–1964) – українська громадська діячка, науковець, перекладач, дочка Є. Чикаленка. Навчалася у Львові, природничі науки студіювала в Лозанні та Женеві, з 1909 р. навчалася в Англії. У Единбурзі (Шотландія) 1914 р. закінчила історично-мовознавчий факультет. Публікувала в “Раді”, ЛНВ свої переклади. Після революції працювала педагогом, у 1918 р. виїхала з дипломатичною місією до Швейцарії і працювала в посольстві у Берні. Перекладала іноземною мовою видання посольства. Одна із ініціаторів заснування у 1920 р. у Кам’янці-Подільському Української Жіночої Національної ради та у 1925 р. у США “Союзу Українок”, учасниця

І. Старовойтенко. *Із епістолярної спадщини Олександра Шульгіна...*

багатьох міжнародних конгресів. У 1930-і рр. співробітничала з ЛНВ. Там опублікувала спогади про батька “Матеріяли до біографії Євгена Чикаленка”, переклади художніх творів відомих авторів, також публікувалася у “Жіночій долі”, “Жінці”, “Новій хаті”, була зарубіжним кореспондентом цих видань. У 1931–1949 рр. працювала в університетській бібліотеці у Тюбінгені (Німеччина), де знайшла один з двох відомих першодруків Ю. Дрогобича, також викладала в університеті.

Чуйко Ганна Макарівна (1894–?) – друга дружина Л. Чикаленка. Лікар за фахом. У 1914 р. закінчила 7 класів Прилуцької жіночої гімназії та 8-ий (педагогічний) клас тієї ж гімназії. У 1918 р. поступила на Київські Вищі Жіночі Курси (Університет св. Ольги) на правничий факультет (комерційно-економічне відділення). Була слухачкою адміністративно-економічного інституту (кооперативне відділення). У 1920 р. працювала відділоводом Головного управління мистецтва у міністерстві народної освіти УНР. У червні 1920 р. евакуювалася разом з урядом УНР до Вінниці. З 1921 р. мешкала у Варшаві, була слухачкою Варшавського університету. У 1926 р. працювала лікарем у Березасі. Громадська діячка, член української студентської громади у Варшаві.

Шавішвілі Харитон (1886–1975) – грузинський партійний та політичний діяч. З 1901 р. – належав до соціал-демократичної партії. У 1906 р. був арештований та висланий до Сибіру. У 1908 р. втік за кордон і з 1915 р. постійно жив у Женеві. У 1918–1921 рр. – член дипломатичної місії, яка ставила завдання домогтись визнання Швейцарією демократичної республіки Грузія. Представник емігрантського грузинського уряду при Лізі Націй, у періодичних виданнях називався делегатом Республіки Грузія при Лізі Націй. Представник грузинського Червоного Хреста. Турбувався долею грузинських емігрантів, популяризував інформацію про Грузію в Європі та зокрема у Західній Швейцарії. Автор “Відкритого листа товаришу Жану Лонге”, виданого у Берні “Der Freie Verlag” (1919). З 1924 р. регулярно друкував у “Journal de Genève” статті під заголовками “Більшовицькі інтриги”, “Московські інтриги” тощо, в яких критикував радянську політику. У 1928 р. швейцарський соціаліст Л. Ніколь звинуватив Шавішвілі у зраді інтересів соціалізму та захисті інтересів нафтових магнатів. Протестував проти прийняття СРСР до Ліги Націй. З 1934 р. – акредитований представник “Бюро грузинської преси” при Лізі Націй. Після Другої світової війни припиняє політичну діяльність і стає письменником (пише французькою мовою). Автор мемуарної праці “Батьків-

щина, в'язниці, еміграція" (1946), праць "Від Мойсея до Гітлера" (1948), "Шота Руставелі" (1963), "Свята Ніна" (1964), "Трагедія російських письменників: від Пушкіна до Пастернака" (1965), "СРСР: друге явлення Монгольської Імперії" (1965), "Філософія соціалізму" (1968), "Тамара і золотий вік Грузії" (1971), "Людина і суспільство" (1973), "Російські революціонери в Женеві в 1908 р." (1974).

Шаповал Микита Юхимович (1882–1931) – український громадсько-політичний діяч, публіцист, письменник. Шлях у журналістику розпочав з газети "Рада", працюючи там коректором. З 1909 р. співпрацював з журналом "Українська хата", друкувався у часописах "Село", "Засів". Один із засновників місячника "Шлях" (Київ–Москва, 1917–1919). У 1917–1918 рр. – член Центральної Ради і Малої Ради. В уряді В. Винниченка обіймав посаду міністра пошт і телеграфу, один з авторів IV Універсалу. З лютого 1919 р. – на еміграції: в Галичині, Угорщині, Чехії. Голова Українського громадського комітету у Празі. Засновник і постійний редактор місячника "Нова Україна" (1922–1928). Очолював Український соціологічний інститут у Празі, сприяв заснуванню Українського високого педагогічного інституту ім. М. Драгоманова, Української господарської академії у Подєбрадах.

Шелухин Сергій Павлович (1864–1938) – український громадсько-політичний діяч, історик, письменник (псевд. С. Павленко), публіцист, адвокат за фахом. Закінчив юридичний факультет Київського університету. Правничу практику проходив у різних містах України. В Одесі від помічника секретаря виріс до голови Одеського окружного суду. Співробітник українських видань – "Рада", ЛНВ, "Українська хата", "Світло", "Украинская жизнь", одеських та галицьких часописів. З 1905 р. – член одеської "Просвіти". У 1917 р. – голова місцевого Українського революційного керівного комітету в Одесі, член Центральної Ради, генеральний суддя УНР. Міністр судових справ в уряді В. Голубовича. За Гетьманату – член Державного сенату й голова української делегації на мирних переговорах із РСФСР. З 1921 р. проживав в еміграції у Чехословаччині. Автор праць з історії українського права.

Шульгин Микола Якович (1896–1931) – брат О. Шульгина, член української громади Парижа, один з її фундаторів. Член Союзу українських емігрантських організацій у Франції, Генеральної Ради цього Союзу та її ревізійної комісії. Народився в с. Софіїно Хорольського повіту на Полтавщині. Навчався у 7-ій Київській гімназії, на

І. Старовойтенко. Із епістолярної спадщини Олександра Шульгіна...

історико-філологічному факультеті Київського університету. Навчання припинив через війну. Працював на фронтових постачальних пунктах у Земському союзі. З осені 1917 р. – особистий секретар тодішнього генерального секретаря з національних справ О. Шульгіна. Секретар політичної комісії на мирових переговорах. З січня 1918 р. – аташе української місії у Швейцарії. У 1921 р. закінчив університетські студії в Екс-ан-Прованс. Аташе місії УНР у Парижі, секретар української судової комісії, що провадили процес С. Шварцбарда. З 1927 р. – секретар української дипломатичної місії у Парижі, керівник відділу опікування. У травні 1931 р. – радник місії.

Шульгін Ростислав Олександрович (1914–1974) – журналіст, син Олександра Шульгіна. Народився в Києві. Юридичну освіту здобув у Франції та Швейцарії, був кореспондентом французьких газет. З 1949 р. проживав у Канаді, співробітник українського відділу міжнародного радіомовлення (СВС), у 1955–1964 рр. був керівником відділу новин французькою мовою. У Монреалі редагував журнал “Око”. Помер в Екс-ан-Прованс.

Шульгіна Любов Миколаївна (1865–1945, уроджена *Устимович*) – українська громадська і культурна діячка, дружина Якова Шульгіна, мати Олександра, Володимира (героя Крут), Миколи та Надії Шульгіних. Походила з Холмщини, з давнього козацько-старшинського роду, прямиий нащадок гетьмана П. Полуботка (непрямий гетьмана Д. Апостола). Закінчила Вищі Жіночі Курси, історико-філологічний факультет у Києві та Москві. Учителювала на Полтавщині, Була активна в Київській Громаді. У 1914 р. – співорганізатор клубу “Родина” у Києві, що опікувався пораненими українськими вояками, згодом “Общества”, яке допомагало звільненню військовополонених галичан.

Шумицький Микола Андрійович (1889–1982) – український громадсько-політичний діяч, архітектор та дипломат. Полковник Армії УНР. Закінчив Київський політехнічний інститут та Школу мистецтва і архітектури. Член Української Центральної Ради (від залізничників). На Другому Всеукраїнському військовому з’їзді у червні 1917 р. обраний до Всеукраїнської ради військових депутатів; працював в Українському Генеральному Військовому Комітеті. Очолював Військо-технічне управління Генерального Секретарства у справах військових. 5 вересня 1919 р. його призначено членом української делегації на Паризьку мирну конференцію, а від вересня 1920 р. увійшов у склад

Української Дипломатичної Місії у Франції як радник з економічних питань. З 1921 р. призначений послом в Аргентині. В 1924 р. М. Шумицький відійшов від дипломатичної роботи. З 1925 р. – голова Союзу українських емігрантських організацій у Франції. Член управи Бібліотеки ім. Симона Петлори в Парижі. Автор статей з галузі архітектури (“Український архітектурний стиль”), про дерев’яні українські церкви, споминів про визвольний рух 1917–1919 рр., наукових праць “Основные принципы постройки украинских церквей” (1914), “Український архітектурний стиль у минулому і тепер” (Ілюстрована Україна, 1913 р.), “Український архітектурний стиль” (1914 р.).

Щербаківський Вадим Михайлович (1876–1957) – український історик, археолог, етнограф, мистецтвознавець. Навчався у Петербурзькому, Московському та Київському університетах. З 1903 р. досліджував стару українську архітектуру, брав участь в етнографічних експедиціях у різних районах України, в археологічних розкопках у Білгороді під Києвом, у Гінцях на Полтавщині та інших. З 1907 р. в Галичині – співробітник Національного Музею у Львові (1908–1910). Згодом завідувач археологічного відділу земського музею в Полтаві. Учасник українських соціал-демократичних гуртків, за що був не раз арештований. За часів УНР – професор Українського університету в Полтаві (1918). З 1922 р. жив на еміграції в Празі, професор Українського вільного університету в Празі (1922–1925) і в Мюнхені (1945–1951, ректор). У 1951 р. перебрався до Англії. Дійсний член НТШ, УВАН, Словацького Наукового Товариства, Чеської АН, Міжнародного Антропологічного Інституту у Франції. Нагороджений сербським орденом св. Сави.

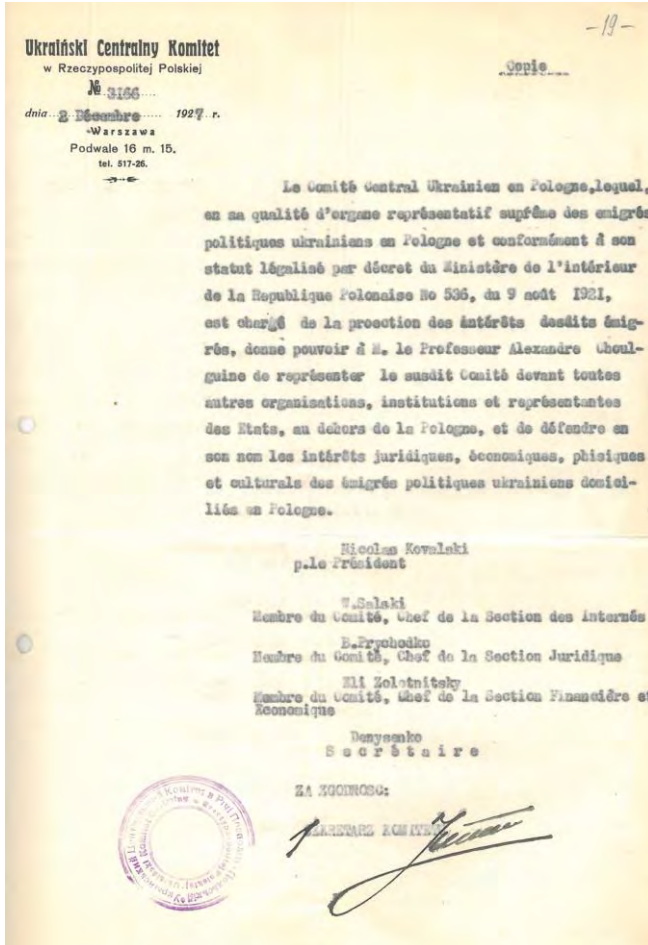
Юрченко Олександр Володимирович (1904–1962) – український правник і політичний діяч. Навчався на юридичному факультеті Київського інституту народного господарства. Працював у Комісії для вивчення українського права УАН та викладачем середніх і вищих шкіл. На еміграції в Німеччині – професор радянського права УВУ, дійсний член НТШ й УВАН, співробітник Інституту для вивчення СРСР у Мюнхені (з 1954). Активний в Українському Національному Державному Союзі, член УНРади та її Виконавчого органу (1952–1954, 1957–1962). Автор праць про правний статус УРСР та радянський федералізм: “Природа і функція сов. федеративних форм” (1956), “Die staatsrechtliche Lage der Ukrainischen SSR als Bestandteiles der UdSSR” (1956), “Проблема інтернаціонального й національного в большевизмі”

І. Старовойтенко. *Із епістолярної спадщини Олександра Шульгіна...*

(1955), монографії “Українсько-російські стосунки після 1917 р. в правному аспекті” (1971).

Яковлів Андрій Іванович (1872–1955) – український учений-історик, правник, громадський і політичний діяч; дійсний член УНТК, НТШ, керівник Правничої Секції УВАН у Нью-Йорку. Один із засновників Музею визвольної боротьби України у Празі. Навесні 1918 р. призначений послом Української Народної Республіки в Австро-Угорщині, а за правління гетьмана Павла Скоропадського став директором департаменту чужоземних зносин МЗС Української Держави. З приходом до влади Директорії УНР у січні 1919 р. призначений на посаду голови дипломатичної місії Української Народної Республіки у Голландії та Бельгії. У 1923 р. оселився у Празі. Викладав в Українському вільному Університеті: історію українського права, цивільний процес, цивільне право, морське і річкове право, державне право, історію судового устрою та судівництва в Україні. У цьому ж році він захистив дисертацію. У 1924–1926 рр. був секретарем, а пізніше референтом Університету з економічних питань. Під час роботи в університеті займав посаду доцента, потім професора, а пізніше у 1935 році і завідувача кафедр. У 1930 і 1944 рр. обирався ректором Українського вільного університету. У цей самий час був професором Української господарської академії в Подебрадах. У 1939 р. призначений на посаду директора Українського національного інституту у Варшаві. Відіграв важливу роль у діяльності Державного центру Української Народної Республіки в екзилі, займав деякий час посаду міністра юстиції, в 1944–1945 рр. виконував обов’язки голови правління УНР в екзилі. Після Другої Світової війни Яковлів жив у Бельгії, а пізніше з 1952 року переїхав до США.

ДОКУМЕНТИ ПРО ГРОМАДСЬКУ ДІЯЛЬНІСТЬ ОЛЕКСАНДРА ШУЛЬГИНА ІЗ ЦДАГО УКРАЇНИ¹

Ініціативний лист Українського центрального комітету в Польщі щодо призначення О. Шульгіна уповноваженим представником української політичної еміграції. 2 грудня 1927 р. (французькою мовою). ЦДАГО України, ф. 269, оп. 1, спр. 208, арк. 19. Завірена копія. Машинопис.

¹ Підготувала до друку Людмила Вацук

-186-

ALEXANDRE CHOULGUINE
Professeur à l'Université Ukrainienne
de Prague
Président du Haut-Conseil
des Emigrés Ukrainiens

176, av. Victor Hugo
Clamart (Seine)

Ваше листи почав читати листи Лавинського
про смерть графа Лещинського. Що
це означає? Вандан? Кваруш?!

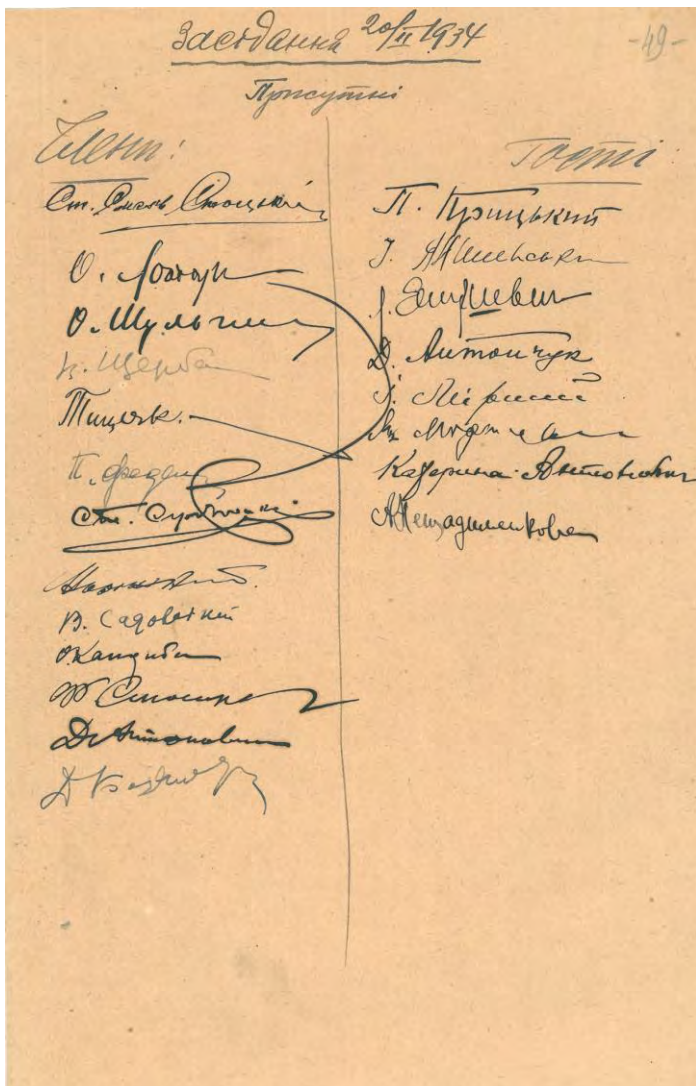
5/11 1929

Виснаженістю

Дмитро Павловичу,

Во время своєї жертви до Вас
"до де кінь" і тільки намагаю Французів
і графодією найкращі для ревісії des
Etats Slaves невеликі статті: науково
характеру (розміром не більше аркуша на
двох). Ви були писали надрукувати
Вашу статтю про укр. театр. Не могли
вми відразу про Лещинського великі кількості
статей, як і дуже був радий коли б Лавинський
мав на парашах одну Вашу статтю. ~~Ваш~~
Про передачу і про нові статті надати
і пам'яті дві записки до Мозані, що граф
передав. Мені взагалі казали про Лавинського

Фрагмент листа О. Шульгіна до ректора Українського вільного університету
Д. Антоновича щодо наукової діяльності. 5 листопада 1929 р.
ЦДАГО України, ф. 269, оп. 2, спр. 15, арк. 136.
Оригінал. Рукопис.

Списки членів та гостей засідання Українського історично-філологічного товариства 20 лютого 1934 р. із підписом О. Шульгина.

ЦДАГО України, ф. 269, оп. 1, спр. 411, арк. 49.

Оригінал. Рукопис.

Документи про громадську діяльність...

Л и с т а

17

присутніх на Звичайних Загальних Зборах Комісії Допомоги Українському Студентству (КОДУС) 2 червня 1955 в Парижі.

№	Прізвище і ім'я	Установа, яку заступає
1	Мирний Іван	Укр. Р. У. З. У. С. С. Р. У. С. Р. У. С.
2	Урбат Олександр	" ЛНУВ.
3	Крошар В. Васильович	Універ. Верм. Укр. У. А. М. Т. С. у Франції
4	Зітосинський	1) ОУФОР, 2) С. У. Р. Б. в Бельгії
5	Масарська Євгенія	К. Допомоготвін і Жінки
6	Коваченко Ніна	Сов. Укр. Раїон. У. в Радичів
7	П. Лавинський Іван	У. Е. А. М. Т. С. Р. У. С. Р. У. С. Р. У. С.
8	В. Кушнір	Науч. М. С. в. Швейцарія
9	В. Житков	УЕСМС
10	Василь Маркус	1) Споз. Укр. Пластунів, 2) Укр. Акад. Т. Б. в імені К. К. респ. Польського
11	М. Тобілко	УАН.
12	М. Катков	1) О. С. С. - Радичів 2) У. С. С. - Радичів
13	Александрів	У. М. 21
14	Сімецький	Укр. Чоловіча Оука в Афр.
15	Трохим'як Володимир	Мед. Укр. Унів. , секретарь Ком.
16		
17		
18		
19		
20		
21		

Список присутніх на звичайних Загальних зборах Комісії допомоги українському студентству 2 червня 1955 р. із підписом О. Шульгина.

ЦДАГО України. Ф. 338, оп. 1, спр. 61, арк. 17.

Оригінал. Рукопис.

Олександр Шульгин. Політика (Державне будівництво України і міжнародні справи). Статті, документи, промови. Київ. Вид. Т-ва “Друкарь”, 1918. Стор. 112. Ц. 1 карб. 50 к.

В наші часи, коли події б'їжать таким швидким темпом, що вчорашній день вже можна передавати в архив історії, справи, що були за Центральної Ради та Генерального Секретаріату, здаються надто далекими, а зав'язана з ними література здебільшого робить вражіння історичного матеріалу. Про цей період говорить і книжка д. Шульгина, але вона безперечно має для нас інтерес сучасности, бо присвячена головним чином міжнароднім стосункам України, які за півтора роки існування української державности не тільки не визначались в певних рисах, але тепер ще більш неясні і заплутані, ніж тоді, коли ці справи були в руках автора, як міністра. Саме тоді завязались і стали на твердий ґрунт відносини до держав Антанти, з яких Франція та Англія формально признали українську республіку, тимчасом як тепер, після гетьмансько-німецького періоду, це признавання знов стоїть під знаком сумніву. З цього погляду надруковані в книжці д. Шульгина тексти нот, з якими звертались представники Антанти до українського уряду в кінці 1917 р., читаються з особливою цікавістю, як документи, до яких сучасна міжнародна політика України повинна була-б, власне, вернуться, як до вихідних точок в відносинах, що диктуються теперішньою політичною ситуацією. Окрім характеристики тих спроб, які робили тодішній уряд для зміцнення міжнародного становища України і які, після приходу німців, було знищено новим українським кабінетом (статті “Союзники Росії та Україна” і “Міжнародний скандал”), д. Шульгин подає також в кількох статтях (“*Fatum* історії”, “Третій Рим” і “Союзники Росії”) загальне освітлення того ходу подій, який непереможною внутрішньою логикою перетворив український національний рух із федералістичного в самостійницький і наложив на наше кволе, малолюдне й не приготовлене до високої політики громадянство обов'язок обстоювати незалежність України, як своє життя.

Між иншим матеріалом до книжки приміщені і промови, говорені автором, як міністром, в засіданнях Центральної ради. По за своїм загальним інтересом, ці матеріяли характеризують також і особу самого автора, як одного з небагатьох видатних людей, яких могла виставити з-межи себе українська інтелігенція на тяжку і одвічальну працю будівництва української держави.

П. Стебницький [рец.:] Олександр Шульгин. Політика...

З того часу політичне життя зробило повний круг, – і ми знов стоїмо перед темною невідомою майбутністю, під загрозою ворожих або неприхильних сил, що розхитують підвалини і розкопують ґрунт української державности. За два роки Україна перебігла вісім революцій! Це легко сказати, але надто тяжко витерпіти. І може як раз в тім, що Україна це все витерпіла, ми маємо право бачити надію, що вона якось витерпить і до кінця, що вона знайде в собі внутрішні сили на боротьбу з останніми своїми іспитами і не втратить нарешті своїх національно-політичних здобутків, які дала їй російська революція.

Збірник д. Шульгина присвячено пам'яті юнаків, що положили свої голови в бою з російськими большевиками під Крутами. Високе патріотичне почуття, яким перейнято статті автора, роблять з його книжки достойний вінок на могилу цих борців за волю і державність України.

П. Стебницький

Вперше опубліковано: Книгарь: Літопис українського письменства. – К.: Час, 1919. – Березіль. – № 19. – Стб. 1185–1186.

Часопис “Книгарь: літопис українського письменства” виходив з вересня 1917 до березня 1920 в Києві у видавництві “Час”; його редакторами були Василь Королів-Старий (1917, ч. 1 – 1919, ч. 18) та Микола Зеров (1919, ч. 19 – 1920, ч. 31). Завданням цього авторитетного критико-бібліографічного місячника було подавати анотативно-рецензійні відгуки на українські видання й обговорювати поточні книговидавничі проблеми. Петро Януарійович Стебницький (1862–1923) – відомий український громадсько-політичний діяч та публіцист – активно співпрацював із цим виданням. Текст рецензії П. Стебницького на збірку О. Шульгина подається згідно з правилами тогочасного правопису, зі збереженням усіх мовних та стилістичних особливостей авторського тексту.

Підготувала до друку Світлана Іваницька

ФОТОДОДАТКИ

Микола Шульгин (1896–1932) –
молодший брат О. Шульгіна

Володимир Шульгин із нареченою
Лідією Тартаківською влітку 1917 року

Міністри закордонних справ України (зліва направо): Борис Тарасюк, Геннадій Удовенко, Анатолій Зленко під час відкриття меморіальної таблиці на будинку Музею російського мистецтва (вул. Терещенківська, 9), де у 1917–1918 рр. розміщувалося Генеральне секретарство закордонних справ УНР

Могила Олександра Шульгина (Париж, Сарсель)

ПРО АВТОРІВ

- Ващук Людмила*, провідний науковий співробітник Центрального державного архіву зарубіжної україніки;
- Горбач Юлія*, старший науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України; кандидат історичних наук;
- Іваницька Світлана*, доцент кафедри українознавства Запорізького інституту економіки і інформаційних технологій, кандидат історичних наук;
- Кавунник Валентин*, науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України; кандидат історичних наук;
- Кучерук Олександр*, директор музею Української революції (1917–1921 років), кандидат історичних наук;
- Леонтович Олена*, член Національної спілки письменників України; краєзнавець;
- Піскун Валентина*, завідувач відділу джерелознавства новітньої історії України Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України; доктор історичних наук, професор;
- Старовойтенко Інна* – старший науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України; кандидат історичних наук;
- Шевченко Сергій, кандидат історичних наук.

Показчик імен^{*}

А

Абдон-Буа-сон 92
 Авалов (Авілашвілі) З. 195, 266
 Авсентьев М. 256, 266
 Аджубей А. 293
 Алібеков Аббас Атам 95
 Андрей Шептицький 131, 302
 Андрейков М. 338
 Андрієвський Дмитро 71, 104, 106,
 300, 303, 306, 307, 308, 366
Андрій Васильович див. Ніковський А. В.
 Анна Ярославна, королева Франції,
 136
 Антоненко М. 328, 367
 Антонович 296, 327
 Антонович В. 14, 18, 367
 Антонович Д. В. 169, 170, 172,
 367, 402
 Антонович М. 302, 389
 Апостол Д. 33, 398
 Арсенієва 127
 Аргюх С. 33
*Аскеназі (Ашкеназі III.) див. Askena-
 zu Sz.*

Б

Багге П. див. Bagge P.
 Баммат Г. 92
 Барановський Х. 82, 231, 233, 266
 Барвінський В. 335
Барнс Дж. див. Barnes G.
 Бацуца Ю. 353
 Бачинський 291, 296, 297
 Бачинський В. 339
 Бачинський С. В. 160, 295, 367, 395
 Беате 230, 235, 241, 246, 269

Бертельо Ф. 258, 269
Бет див. Беате
 Бефт 235
 Бжозовський 250
 Безручко М. 348
 Бейліс М. М. 354
 Белей І. 335
 Бенеш Е. 100, 189, 191, 192, 196,
 197, 198, 199, 212, 213, 214, 216,
 223, 225, 226, 265, 269, 318, 372,
 377
 Бергсон Анрі 89, 322
 Бертельо Ф. 258, 269
 Бефт 235
 Бич Л. 316
 Бідло Я. 369
 Біднов В. О. 23, 35, 327, 368, 327,
 368
 Білас В. 371
 Білецький С. 18
 Білецький Л. Т. 301, 315, 320, 369
 Білик К. 75
Бланше див. Blanchet
 Бове 341
 Богацький П. 318, 319
 Болбочан П. 291, 337
 Борецький О. 172
 Борис, цар Болгарії 74, 179
 Борщак Ілько 62, 81
 Бордо Г. 332
 Босько В. 12
 Бочковський О. 87, 369
Брантинг К. див. Branting K.
 Братіану Ян 121
 Бріан А. 93, 107, 332, 370
 Брікке П. С. (Бріке П., Брік П.) 98,
 287, 363

^{*} У тексті курсивом виділені імена, написання яких у документах зустрічається двома мовами. До показчика не включено імені Олександра Шульгина.

Брокер Де 366
Брузький Я. Я. 91
Бувье 360
Буржуа Л. див. Bourgeois L.
Бухарін М. 293
Былинин В. К. 99

В

Ванцетті Б. 354
Варкатын 187
Василевський Т. 14
Василенко М. 55, 142
Вас. Дмитрович 314
Васильєв Б. М. 370
Васильєв 328
Василів П. 353
Василько Микола 163, 187, 188,
189, 193, 194, 199, 218, 223,
228, 231, 258, 264, 266, 267, 276
Вахтеров, 129
Ващук Л. 167, 168, 170, 172, 174,
175, 176, 407, 409
Вейган М. див. Weygand M.
Веловеський див. Wielowiesky
Вержицький П. 286, 353
Вернер 301
Винниченко Володимир 19, 28,
29, 44, 45, 48, 49, 65, 160, 167,
190, 266, 274, 318, 367, 395, 397
Витвицький С. 339
Вишиваний В. 384
Вівіані Р. див. Viviani R.
Вікул С. 24
Вільм 332
Вільчинський Я. М. (Вільчінсь-
кий) 356, 362
Вовк Федір 14, 139, 140, 157,
178, 387, 394
Волошин О. 14
Волошин М. 339
Вольтер Е. 140

Вороний Микола 17
Вороніна (Леонтович) О. 13
Врангель П. 190, 197, 203, 208,
225, 239, 266
Врецьона Євген, 109
В'ячеслав Костянтинович (Див.
Прокопович В. К.)

Г

Гавронський Ян 95
Гайфер Е. див. Gaiffier E. de
Галлер 239
Галаган М. М. (Галаган) 300,
306, 318, 371
Галецький Л. 323
Галіп Артем 74, 77, 191, 231,
233, 235, 245, 249, 267
Галіп Тодот 74
Галушинський М. 339
Галляфре Леонід 86, 91, 256, 266
Гамбро 109
Гаміл Л. 75
Ганна Євгенівна див. Чикаленко-
Келлер
Гарві Дж. див. Harvey G.
Гардінг Ч. див. Hardinge Ch.
Гармашів В. 301, 320
*Гаярд-Бансель див. Gailhard-
Vanceil*
Гвазава Георгій 93
Ге М. 100, 267, 187, 194, 195,
196, 199, 203, 205, 228, 251, 267
Гегечкорі Євгеній 94, 195, 255,
267, 334
Гербель С. 230, 267
Герберт 230, 246, 251
Герік М. див. Herrick M.
Гессе 105
Гиманс П. див. Humans P.
Гітлер Адольф (Гітлер А.) 111,
112

Показчик імен

Глібов 129
Глібовський Ю. 18
Гмиря Микола 125
Гоголь М. 20
Горбань 256
Горбач Ю. 273, 409
Голяня Р. 335
Голоскевич Г. 22, 24
Голубець М. 335
Голубович Всеволод 31, 32, 50,
161, 385, 397
Голувко (Голуфко) Тадеуш 337,
370, 371
Гольденвейзер А. 48
Гольдеман С. І. 371
Гольдельман 365, 366
Гольстейн 303
Гончар Б. 77
Горбачевський А. 335, 339
Горбачевський І. 301
Гордієнко П. 319
Горький М. [Максим Горький]
(Пешков О. М.) 298, 371
Грабенко А. 14
Гракхи 132
Гренар Ф. див. Grenard F.
Григорій Н. 105, 318
Григорович 316
Грицак Петро 131
Грім Е. 178
Грінченко Борис 131, 158, 291,
374
Гродзинський П. 35
Грушевський Михайло 10, 21,
25, 29, 34, 45, 70, 71, 85, 155,
157, 158, 167, 274
Гунееус А. див. Humeus A.
Гуць Галина 132

Г
Геруллис 302
Гірса В. 282, 318, 319, 324, 325,
326, 372
Гловінський Є. 302
Гренер В. 302

Д
Данилишин Д. 371
Дебренандер П. 17
Деладьє Едвард 134
Деломбр П. 335
Делямір К. 335
Дельвіг С. 234, 245, 246, 253,
254, 256, 258, 260, 267
Денисенко Г. 319
Денікін А. 75, 79, 181, 185, 190,
197, 207, 239, 267, 377
Детердінг Генрі 94
Джаніні 311
Джонсон 288, 294, 309, 310, 312,
340, 365
Димінський Р. 302
Дідушок Петро 75
Добродієва Ірена 75
Довгаль О. 316
Довгаль С. 318
Довженко Григорій 110
Довлег З. див. Dowleh ed Z.
Дорет Ф. див. Doret F.
Дорошенко Дмитро Іванович
(Дорошенко Д. І., Дорошен-
ко Д., Дмитро Іванович) 21, 23,
34, 36, 44, 55, 62, 73, 75, 86,
131, 155, 164, 178, 294, 295,
296, 302, 305, 316, 326, 372
Дорошенко Наталя 131
Доценко О. 346, 373
Драгоманов М. 14, 33, 41, 43, 49,
57, 61, 63, 87, 155, 276, 295,

296, 297, (300 Драгоманівське свято), 301, 302, 303, 305, (310, 311 Драгоманівське свято), (320, 323, 369, 387, 388, 389, 395, 397 ім. Драгоманова)

Драгомирецький 73

Драмонд Е. див. Drummond E.

Дрейфус 354

Дрогобич Ю. 162, 396

Дуговий 109

Дукакіс М. 354

Дурдуківський Володимир 131

Душек К. див. Dušek C.

Дюбоск 335

Дю-Боше 206

Дюбуа Л. див. Debois L.

Дюдан М. 335

Дюмер П. див. Doumer P.

Е

Евен Е. Див. Evain E.

Ейнштейн А. 322

Еланський 298

Ейхельман О. 83

Ерастов С. 23, 36

Еріо 108

Ерліх 187

Є

Євген Харлампійович див.

Чикаленко Є.

Єремійв М. М. (Єремійв)

298, 316, 331, 373

Єфремов Сергій Олександрович

(Єфремов С. О.) 21, 23, 26, 27,

28, 29, 36, 45, 47, 50, 53, 86,

143, 158, 159, 286, 289, 291,

292, 293, 295, 309, 374

Єфросинія Іллівна 128

Ж

Жантізон П. 335

Жебуньов Л. 25, 26

Женні Ф. 335

Жеребко Ф. 337

Жіро 259

Жуковський Аркадій

(Жуковський А.) 33, 89, 62, 65,
125

Жученко М., псевд. Дорошен-
ка Д. І., 164

Жорданія Н. 324

Жорес Ж. 370

З

Зайцев П. І. (Зайцев Павло) 47,
273, 274, 354

Загайкевич В. 339

Залевський 316

Залевський В. 318

Залозецький-Сас В. Р. 316, 374

Замойський М. див. Zamoyski M.

Заньковецька М. 15, 16

Зарубін О. 44

Зархі 74

Затиркевич-Карпинська Г.

(Затиркевич) 15, 16

Зданович А. А. 99

Зеров М. 70

Зільберфарб М. (Зілберфарб)

347, 374

Зленко А. 408

Золотарьов 30

І

Ібсен Г. 352

Іваненко Є. 319

Іваницька С. 33, 406, 409

Іваницький Б. 87, 316

Показчик імен

Іонеску Таке (Йонеску Т. див.

Ionescu T.) 84, 100, 270

Ісаєвич Дмитро 75

Ішуміна М. 382

Іщук Маруся 125, 132

Іщук Надія 127, 128

Іщук Наталка 125, 132

Іщук Роман Агустинович
(Іщук Р. А.) 125, 293, 375

Іщук-Пазуняк Н. 375

Іщук-Шульгіна Н. Я. 293, 305,
314, 375, 398

К

Кабачків І. 87

Кавунник В. 272, 409

Калініченко В. 353

Калюжний 328

Камінський 316

Кандиба О. 172

Кандиби (родина) 315

Каранович О. 338

Карашевич-Токаржевський І.
281

Карєєв М. І. (Карєїв) 33, 34, 178,
273

Карзон Дж. див. Curzon G.

Карпенко-Карий Іван 15, 16, 17,
19, 129

Карцевський С. Й. 295, 301, 307,
375

Карцевські 304

Кедрин І. 335

Кедровський Володимир 111

Келлер-Чикаленко Ганна
(Келлер Г.) 102, 105, 287, 376

Кентський 256

Керенський О. 237, 267

Керіліс Де 332

Кисілевська О. 339

Клапард, 100

Клемансо Ж. 81, 332

Клініам Ж. див. Clinchant G.

Кліпард 205

Клочко Роман 107

Коберський К. 319

Коваленко О. М. (Коваленко О.,
Коваленко) 99, 100, 194, 196,
199, 203, 212, 228, 256, 267

Коваль В. 325

Ковальський М. М. (Ковальський
Микола) 73, 110, 286, 320, 351,
353, 355, 363, 376

Козловський 316

Козубський Б. 339

Колесса І. 376

Колесса Л. 376

Колесса О. М. (Колеса О.) 88, 89,
281, 316, 322, 323, 376

Колесса Ф. 376

Колинюк Андрій 109

Колосовський В. 75

Колчак О. 181, 185, 190, 207,
267, 388

Комар В. 96

Коновалець Є. М. (Коновалець,
Коновалець Євген) 48, 71, 104,
106, 307, 366, 376, 384

Коновальці (родина) 298

Королів-Старий В. 406

Коростовець 264

Корогаєв В. И. 99

Корчинський М. (Корчинський)
22, 47, 53, 76

Корш 18

Косач Ізидора 131

Косачі (родина) 131

Косенко І. Ф. (Косенко І.,
Косенко Іларіон) 70, 95, 110,
91, 92, 94, 108, 281, 286, 288,
290, 292, 293, 294, 296, 309,

- 334, 336, 346, 350, 351, 352,
353, 358, 359, 362, 377
- Котляревський 129
- Коцюбинський М. 291, 363
- Кочубей М. 249, 267
- Краковський 329
- Кранковський 256
- Красовський 366
- Крамарж К. 325, 326, 377, 378
- Кривецький М. 91
- Кро 301
- Кропивницький М. 14, 15, 16
- Крю Л. 335
- Крупницький Б. 302
- Кузеля З. 174, 175, 302
- Кузик С. 339
- Кузьмович В. 335
- Кулаковський 17
- Кульженко В. С. 275
- Кульчицький О. 33, 73, 174, 175,
177
- Кунц 341
- Купчик О. 67
- Кучерук О. 21, 409
- Кушнір Володимир 74
- Кушнір І. 75
- Кушнір М. О. (Кушнір Макар,
Кушнір М.) 46, 53, 75, 298, 300,
305, 307, 378.
- Кюрі-Складовська М. 322
- Л**
- Лаборд Г. 335
- Лашенко М. 14
- Лашенко В'ячеслав 17
- Лашенко Ростислав 17
- Левитський М. 14, 18
- Левицька Ірина 135
- Левицька Ніна 75
- Левицький А. М. 58, 87
- 337
- Левицький Д. П. 335, 339, 378
- Левицький К. 143
- Левицький Микола 36, 75
- Левко див. Чикаленко Л.
- Лейг Ж. див. Leygues G.*
- Ле-Най 92
- Ленін (Ульянов) В. 190, 241, 267
- Лепкий Б. 302
- Леонтович І. 140
- Леонтович В. К. (Дьодик) 121,
142, 314
- Леонтович К. 314
- Леонтович М. 314
- Леонтович Олена 16, 68, 127, 409
- Леонтович-Войтовецька Олена
131
- Леся Українка 131, 363, 388
- Лєфранк Ж. 335
- Лизогуб Ф. 55, 390
- Липинський В. 62
- Лисенко Микола 131
- Лисенко Тарас 131
- Лисяк П. 339
- Лисяк-Рудницький І. 43
- Лівицький Микола (Лівиць-
кий М.) 95, 102, 104, 134
- Лівицький Андрій Миколайович
70, 87, 103, 110, 112, 114, 161,
240, 258, 267, 281, 287, 289,
312, 313, 317, 318, 320, 321,
330, 331, 350, 351, 356, 357,
360, 361, 378, 385, 388
- Ліницька Любов (Ліницька) 16,
129
- Ллойд Джордж Девід див. Lloyd
George D. 163*
- Лодигенський Ю. 297
- Лозинський 180, 267

Показчик імен

- Лоре Р. 335
Лоренц К. 89, 322
Лотоцька-Токаржевська О. О.
328, 379, 392
Лотоцький Б. 286
Лотоцький Олександр 21, 22, 24,
25, 33, 44, 47, 70, 87, 95, 96,
101, 121, 302, 316, 317, 318,
320, 323, 325, 327, 363, 379, 392
Лоський Кость 53, 101
Лоушників 109
Лукасевич Євмен 188, 267
Лукасевич Левко 75, 76, 81
Лукашевич А. 348
Луначарський А. В. 298, 380
Луценко І. 36
Люшер Л. (Loucheur Louis) 89,
323
Любинський М. 26, 30
Любченко 99
Любченко В. 12
Львов Г. 22
- М**
Мазад Фернанд (Фернан) 71, 84
Мазепа Іван 82
Мазепа Ісаак 59, 379, 388, 393
Мазура 109
Маймескул Микола 135
Макаренко І. 192, 267
Макарушка Л. 339
Маковей О. 388
Маклаков В. 211, 267
Малеран А. див. Millerand A.
Мальчевський див. Malczewski
Маметс Жіль 10
Мамулія Георгій 72, 93, 97, 334
Мандрика М. 316, 318
Мантокс П. див. Mantoux P.
Марголін Арнольд Давидович
(Марголін А.) 75, 77, 78, 81, 99,
416
100, 162, 184, 191, 192, 193,
194, 196, 198, 199, 201, 202,
203, 205, 206, 210, 212, 227,
228, 232, 235, 264, 267, 320, 380
Марен Л. 373
Марес Р. де 335
Маркович Д. 14
Маркович О. 18
Мартинець В. 366
Мартос Б. М. 306, 310, 311, 379,
380
Масарик Томаш Garig 47, 63, 121,
189, 190, 191, 192, 200, 270,
369, 372
Матушевський Ф. 23, 24, 36
Матюшенки (родина) 164
Матюшенко Борис Павлович
(Матюшенко Б.П.) 80, 164, 327,
381
Матюшенко (Гоженко) Марія
Григорівна 164
Матюшенко В. 75
Мацієвич К. 53, 87, 170, 171, 302
Мегас О. 75
Меєрович З. див. Meierovics Z.
Менчиць В. 14
Метюк Лідія 134
Мехтієв Мір Якуб 95
Микола 280
Михайловський О. 319.
Михалевич Катерина 15
Михалевич П. 13, 14, 15, 18
Михалевичі (родина) 15
Мирні (Мірні) подружжя Мір-
на З. В. та Мірний І. І. 352, 353
Міллє П. 335
Мірна Зінаїда (дівоче прізвище
Хильчевська) 75, 87, 353, 381
Мірний Іван (Мирний Іван
Іванович, Мірний І. І.) 74, 306,
307, 323, 327, 352, 353, 381, 382

Олександр Шульгин в українському державотворенні...

Мірчук Іван 302, 316, 382
Мірчук Іванна 382
Мірчук М. (з дому Голомбек)
382
Міттеран Ф. 332
Мельник А. 367
Могілянський Микола 34
Могілянський Михайло 35
Моклер С. див. Maucelere E.
Мотта Дж. див. Motta G.
Моркотун Сергій 231, 233, 235,
245, 249, 251, 252, 253, 254,
256, 259, 268
Мудрий В. 107
Муравйов М. 48
Мурський Василь 96
Мякотін В. О. 118, 325, 326, 383

Н

Нансен Фрігтоф (Нансен Ф.) 7,
100, 101, 104, 105, 288, 289, 328
Недайкаша В. 353
Нейман 309
Немирович Ю. 14
Нечай С. 330, 351, 353, 383
Никитюк В. 286, 330, 350, 351,
352, 354, 356
Ніковський Андрій (Ніковсь-
кий А. В.) 23, 24, 25, 28, 36, 53,
55, 76, 78, 81, 83, 158, 159, 163,
187, 189, 191, 195, 196, 200,
202, 212, 219, 229, 235, 240,
245, 246, 256, 258, 268, 348
Ніколь Л. 396
Німчук І. 335
Нобель Альфред 94
Нуміс 259

О

Обер Т. 297

Обідний М. 319
Оглоблин О. 33
Олесницький Я. 235, 264, 268
Олесницькі (родина) 106
Олесь Олександр 132
Омельченко Г. 319
Онацький Є. Д. 307, 383
Оренштайн Я. 388
Орлик Пилип 82, 302, 385
Орлов І. 337
Орлова С. 337
Остапович М. 319
Осуски С. див. Osuský Š.
Отлет 341

П

Павленко В. 67, 73
Павленко М. 198, 239, 240, 268
Павликовський Ю. 339
Павло Іванович див. Зайцев П. І.
Падеревський І. див. Paderewski I.
Пальме А. 302
Павлів Орест 133
Палевич Федір 128
Паливода І. 319
Палій Семен 20
Панасюк М. 353
Панейко В. 74, 75, 76, 335
Панченко В. 70
Паньківський К. 318
Папакін Г. 10
Пархоменко Ю. 321
Пеленський З. 339
Перепелиця С. 249, 268
Перловський 224
Перрен Олівіє 33, 71
Петлюра Ольга (Петлюра О. О.)
(уродж. Більська) 353, 384
Петлюра Симон (п. Отаман) 58,
65, 70, 76, 79, 80, 81, 83, 86, 88,

Показчик імен

90, 91, 94, 97, 115, 116, 117,
121, 123, 147, 148, 149, 158,
161, 167, 181, 182, 185, 192,
203, 207, 209, 210, 215, 237,
238, 239, 240, 242, 244, 253,
254, 255, 257, 268, 280, 282,
291, 300, 304, 305, 315, 316,
319, 320, 353, 372, 373, 377,
384, 385, 388, 393, 399
Петрушевич Антін 75, 76
Петрушевич Євген 76, 143, 198,
268
Петрушевич І. 75
Пивовар С. 67
Пилипчук Пилип 318, 348
Пилькевич Олександр
Меркурійович 159, 160
Пилькевич Серафима Іванівна
159
Пипін О. 14
Пілсудський Юзеф 370
Пірумов С. 94
Піскун В. 10, 11, 64, 179, 409
Піснячевський Дмитро 73
Pittard С. див. Pittard E.
Плевако Петро 73, 117, 125
По 259, 260
Познанська 293
Поліщук Петро, 73
Полтавець-Остряниця І. В. 384
Полонська-Василенко Наталія
62, 65, 69
Полуботко П. 33, 398
Попенко Я. 84
Попович Олександр 131
Посопошок 351
Прокопе 102
Прокопів У. 319
Прокопович В'ячеслав
(Прокопович В. К.) 23, 28, 36,

53, 62, 86, 87, 90, 91, 108, 109,
110, 112, 158, 160, 163, 188,
298, 240, 258, 268, 281, 302,
304, 305, 307, 313, 315, 317,
318, 320, 321, 324, 329, 330,
333, 342, 348, 351, 353, 355,
356, 357, 358, 359, 360, 361,
363, 377, 379, 385, 388, 393

Прокопович Єлизавета (дружина
Прокоповича В. К.) 342

Пуанкаре Р. див. Poincaré R.

Пуєрридон Г. див. Pueyrredón H.

Пуле П. див. Pouillet P.

Р

Раковський Християн
(Раковський Х.) 79, 85, 147,
165, 208, 209, 215, 227, 235,
241, 242, 268

Рамішвілі Н. В. 282, 313, 385

Ранке Леопольд фон 120

Рассел Джессі 68

Раффалович (Raffalovich) Д.
(псевдонім англ. *Bedvin Sands*)
296, 297, 386

Рафес М. 29, 30

Рачинська Ольга 75

Рейбаз 335

Реутов 316

Рильський Максим 84

Ріпецький І. 319

Розенберг Альфред 97, 98

Ролян Р. 297, 298

Романови 33

Романовський 316

Ростислав див. Шульгин
Ростислав

Ростовцев М. 390

Рубисов 36

Рудиківська М. 12

Рудичів Іван 70, 110, 305

- Рудницький Олександр 134
Рудницька Мілена (у заміжжі
Лисяк) 346, 386
Рудницький 316, 324
Рудницький С. Л. 386
Рур Р. 335
Русов Олександр 14
Русова О. 14
Русова Софія (Русова С.) 14, 382
Руссо Ж.-Ж. 151, 359, 360, 365
Рюєсен 341, 344
- С**
Савельєв М. 293
Савінков Б. 248, 268
Савченко Федір 75
Садик Юлія Миколаївна 162,
281, 327, 387
Садовська-Барілотті М. 15
Садовський Валентин
(Садовський В.) 88, 170, 171,
302, 313, 316, 387
Садовський Михайло 15, 16, 17
Сайдамет Джафар 95
Саксаганський Панас 15, 16, 17,
129
Сакко Н. 354
Саліковський Олександр Хомич
53, 144, 158, 348
Сальваго-Раджі Дж. див.
Salvago-Raggi G.
Сальський В. П. (Сальський
Володимир) 95, 111, 281, 313,
318, 350, 352, 355, 387
Сапожніков В. В. 349, 388
Сапожнікова Г. (Аня) 349
Севрюк О. 75
Селбі В. див. Selby W.
Селедочкин 332
Селецький Федір 33
Семенів 232, 256
Семенов Г. 268
Сент-Еулер Ш. див. Saint-Aulaire
Ch.
Середін К. 18
Сербіненко 256
Сергійчук В. 173, 212, 219, 244
Сергійчук М. І. 212, 219, 244
Сесіль Р. див. Cecil R.
Сидоренко Григорій 74, 75, 183,
268
Сімович В. І. 296, 301, 303, 304,
305, 320, 388
Сірополко С. О. 319, 388
Скворцов-Степанов І. 293
Скидан М. 319
Скоропадський Павло 18, 52, 55,
73, 142, 165, 178, 181, 230, 237,
238, 240, 243, 244, 246, 267,
268, 302, 382, 384, 388, 389,
392, 400
Скоропадські (родина) 383
Скорописи-Йолтуховські
(родина) 146
Скоропис-Йолтуховський
Олександр (Скоропис) 146,
160, 294, 302, 389, 395
Скоропис-Йолтуховська В. Є.
(дів. прізви. Чикаленко) 389
Скорописи (родина) 290
Славинський (Славінський
Максим) 21, 22, 87, 95, 101,
102, 188, 189, 191, 193, 194,
268, 325, 339, 389
Сластіон Опанас 130
Слюсаренко Ф. 53
Смаль-Стоцький Роман 95, 134,
231, 268, 287, 288, 289, 292,
296, 299, 302, 303, 308, 310,
311, 312, 321, 324, 328, 333,

Показчик імен

340, 341, 342, 343, 346, 350,
357, 361, 362, 390
Смаль-Стоцький Степан 76, 172,
388
Сміт Антоні 14
Снегурів 109
Спалайкович М. 202, 204, 205,
268
Соловій Володимир 110
Сохненко Устим 19
Сталін Йосип 112, 165, 166
Старицька-Черняхівська
Людмила 45, 131, 132, 274, 275
Старовойтенко І. 137, 276, 278,
280, 282, 284, 409
Стахевич Тетяна Сергіївна 160,
295, 314, 349, 390
Стахів Євген 134
Стебницький Петро
(Стебницький П. Я.) 22, 24, 25,
64, 70, 139, 406
Стеклов Ю. 293
Стемпівський С. А.
(Стемповський) 234, 245, 246,
268, 328
Стемпковський Ю. 151, 328, 356,
357
Стиранкевич І. 14
Стиранкевич К. 14
Струтинський М. 335
Стопчак М. 67
Стрельський Г. 12
Сулятицький П. М. 341, 391
Сумбатов (Сумбаташвілі) М.
195, 268
Сухенко В. І. 335, 391
Сулье Едуард 119
Суровцова Надія 34, 48, 55, 74,
75
Сфорца 265

Сціборський М. 103, 104, 366

Т

Табуї Ж. див. Tabouis G.
Тарасюк Б. 408
Тарковський О. 14
Творидло М. 339
Темницький В. 77
Тенянюк Г. 319
Тиль, консул 55
Тимошенко В. П. (Тимошен-
ко В.) 75, 230, 231, 256, 268
Тимошенко С. 101
Тимченко С. 319
Тишкевич Михайло
Станіславович (Тишкевич
Михайло, Тишкевич М.) 74, 81,
82, 163, 192, 266, 267, 268
Тімірязєв І. 349
Тіммоні Т. див. Tittoni T.
Тітулеску Н. див. Titulescu N.
Тобілевич І. 14, 16
Тобілевич Н. 14
Тобілевич Софія 16
Тобілевичі (родина) 15, 129
Токаржевський-Карашевич Я.
(Токаржевський І.) 91, 92, 302,
324, 328, 329, 351, 379, 391, 392
Токаржевські 298 (328, 392
подружжя)
Томашівський С. 62, 75
Топчибаши Алі Мардан-бей
(Топчибаши) 92, 94, 121, 255,
269, 282, 329, 392
Троцький (Бронштейн) Лев
Давидович 166
Троян К. 339
Трубецького князя дружина 75
Трубецької, князь 75, 253

Туган-Барановський М. 44
Тулуб О. 18
Туреттіні 301
Тухачевський М. М. 360, 393

У

Удовенко Г. 408
Удовиченко М. 111
Удовиченко О. І. (Удовиченко
Олександр) 73, 91, 110, 125,
170, 172, 281, 350, 353, 355, 393
Устимович Є. І. 16
Устимович Марія 129
Устимович Микола Адріанович
(Устимович М.) 13, 16, 55, 128
Устимовичі (родина) 19, 33

Ф

Феденко П. 140, 141, 320, 324,
329, 366, 393
Федорців Ф. 335
Федькович Ю. 376
Фігнер В. М. 390
Фігнер Л. М. 390
Фонтеней 343
Фердінанд, цар 7
Фещенко-Чопівський Іван
(Чоповський Іван) 47, 53, 86,
258, 269
Фігнер В. 160
Флоров Д. 68
Франко Іван 131, 388
Франсуа-Марсаль Ф. див.
François-Marsal F.
Фрунзе М. 269

Х

Харашкевіч Едмунд (Харашке-
віч Е.) 68, 93
Хвиля 36

Хільченко Іван 109
Хмельницький Богдан 48
Ходаковський І. С. 110
Холодний П. 389
Хруцький С. 339

Ц

Целевич В. 339

Ч

Чануквадзе П. 385
Чаус Ольга 90
Чехівський В. 163
Черкавський М. 339
Черкасенко С. 315
Чернавін В. В. 349
Чернавіна Т. В. (з роду
Сапожнікова) 349
Чернявський М. 319
Чермоєв 94
Чернавіна Т. 283
Чехівський В. 291, 380
Чижевський Павло (Чижевсь-
кий П.) 21, 36, 70, 194, 269
Чикаленки (родина) 11, 137, 138,
139, 143, 146, 148, 152, 155, 314
Чикаленко В. Є. (Скоропис-
Йолтуховська) 389
Чикаленко Євген Харлампійович
(Чикаленко Є.) 14, 17, 28, 36,
80, 85, 87, 137, 139, 140, 141,
142, 143, 144, 146, 147, 148,
156, 157, 160, 162, 164, 165,
276, 281, 293, 303, 314, 327,
358, 366, 376, 387, 389, 394,
395, 396
Чикаленко Іван Євгенович 144,
160, 287, 292, 295, 296, 308,
309, 314, 389, 394, 395
Чикаленко Левко Євгенович 87,

Показчик імен

137, 138, 139, 140, 141, 144,
146, 147, 149, 150, 151, 152,
156, 157, 158, 159, 160, 164,
165, 276, 279, 280, 282, 283,
284, 285, 290, 293, 313, 314,
318, 320, 321, 323, 324, 327,
328, 329, 332, 333, 336, 340,
341, 343, 345, 346, 347, 350,
352, 356, 357, 358, 359, 360,
362, 363, 364, 365, 366, 390,
394, 396
Чикаленко М. В. 314, 395
Чикаленко Оріся (дочка Л. Чи-
каленка та Т. Стахевич) 314
Чикаленко Петро Євгенович
(Чикаленко Петрусь) 144, 160,
314, 327, 395
Чикаленко Х. 358
Чикаленко-Келлер Ганна
Євгенівна (Чикаленко Ганна)
144, 153, 154, 155, 156, 162,
276, 277, 278, 279, 280, 281,
286, 288, 290, 292, 294, 296,
297, 299, 300, 303, 304, 306,
308, 309, 310, 314, 327, 331,
332, 355, 366, 395
Чикаленко-Келлер Є. 314, 389
Чикаленко Яна (дочка Л. Чика-
ленка та Т. Стахевич) 314
Чичерін Г. 260, 269
Чокай Мустафа (Чокаєв) 95, 98,
324, 334, 361
Чуйко Г. М. 290, 321, 323, 328,
332, 333, 336, 340, 343, 344,
345, 346, 347, 349, 352, 355,
356, 358, 362, 363, 364, 365, 396
Чхенкелі А. 334, 361
Чубинський М. 18
Чуйко Ганна Макарівна 149
Чулік Ібрагім 95

Чхенкелі Акакій (Чхенкелі А.) 92
95, 255, 269

Ш

Шавішвілі Х. 282, 288, 309, 396
Шанцер К. див. Schanzer С. 100
Шаповал М. 105, 150, 282
Шаповал М. Ю. 102, 318, 319,
320, 324, 353, 397
Шатцель Т. 96
Шахматов О. 140
Шашкевич М. 376
Шварцбард Самуїл 73, 81, 115,
116, 117, 398
Шевальє 94
Шевченко В. 13
Шевченко Й. 14
Шевченко Сергій 12, 67, 409
Шевченко Т. Г. 18, 20, 84, 129,
131, 136, 173, 174, 266, (291
Шевченківських днів), 294, 295,
(307 *Шевченківського свята*),
337, 369, (375 *Першої*
Української гімназії ім. Т. Шев-
ченка), 376, (383 *Наукового*
товариства імені Тараса
Шевченка)
Шелухин С. (Шелухін С.)
(псевд. С. Павленко) 53, 75,
300, 306, 307, 397
Широцький К. 273, 274, 275
Шишківський 316
Шишманов І. Д. (Шишманов
Іван, Шишманов) 55, 57, 67, 85,
121
Шишманова Л. М. (Шишманова-
Драгоманова Лідія) 57, 67, 85,
276, 305
Шишманови (родина) 86, 90, 125
Шнеерсон І. 354
Шовгенів І. 325

Шокай М. 324, 334
Шраг І. 36, 53, 155
Шрайбер Г. 302
Шрамченко Л. 319
Штейнгель Ф. 21
Шульга 74, 179
Шульгин В. 12
Шульгин Володимир 18, 23, 34,
131, 132, 375, 398, 407
Шульгин Ігор 136
Шульгин Костянтин 136
Шульгин М. 18, 34, 74, 81, 91,
92, 94, 132, 286, 288, 297, 305,
306, 307, 308, 309, 310, 318,
324, 330, 333, 340, 342, 343,
375, 397, 398, 407
Шульгин Ростислав 86, 109, 133,
134, 135, 136, 276, 280, 305,
314, 317, 342, 346, 355, 398
Шульгин Яків Миколайович 12,
13, 15, 16, 17, 18, 20, 69, 128,
137, 375, 398
Шульгина (Бублик) Лідія
Василівна (дружина
О. Шульгина) 86, 126, 305, 313,
315, 317, 321, 332, (336 Лідія),
340, 346, 351, 352, 355, 361, 365
Шульгина (Гартаківська) Лідія
(дружина В. Шульгина) 132,
407
Шульгина Лідія (дружина
Р. Шульгина) 135, 136
Шульгина (Устимович) Любов
Миколаївна (мати
О. Шульгина) 16, 18, 125, 127,
128, 129, 130, 131, 132, 133,
137, 140, 293, 336, 375, 398
Шульгина Надія Яківна
(Шульгина Надія) 18, 19, 130,
125, 131

Шульгина Наталія 136
Шульгини (родина) 15, 16, 19,
86, 155
Шуман М. 114
Шумицький Микола
(Шумицький) 78, 91, 92, 105,
111, 113, 232, 256, 269, 281,
286, 293, 294, 296, 310, 324,
351, 352, 353, 307, 318, 353,
398, 399
Шухевич Р. 371

Щ

Щербаківський В. М. 339, 340,
399

Ю

Юденіч М. 207, 269
Юнак К. 336
Юнаків М. 348
Юрченко О. В. 344, 399
Ющинський А. 354

Я

Яворський О. 339
Якімова А. 67
Яковлів А. (Яковлев А.) 87, 281,
299, 302, 305, 306, 316, 323,
325, 344, 366, 400
Якуб М. 98
Янів В. 33, 65, 88
Яновська Л. 382
Ярошевський М. 18
Ястребов В. 18

А

Askenazy Sz. 100, 197, 198, 200,
201, 206, 216, 217, 221, 222,
223, 224, 269

Показчик імен

B

Bagge P. 209, 237, 269
Barnes G. 200, 269
Beate див. Беате
Veneš E. див. Венеш E.
Bernes 212
Berthelot Ph. див. Бертельо Ф.
Blanchet 258, 259, 269
Borden-Turner 198, 199, 202, 269
Bourgeois L. 191, 199, 202, 203,
269, 341
Branting K. 100, 199, 203, 224,
226, 269
Briand A. 230, 251, 251, 254, 255,
260, 264, 269, 270

C

Cecil R. 198, 199, 202, 224, 269
Clinchant G. 214, 269
Curzon G. 195, 264, 270
Choulguine A. див. Шульгин О. Я.
Choulguine L. V. 362

D

Diakonenko A. 321
Debois L. 229, 270
Denikine див. Денікін
Doret F. 225, 270
Doumer P. 255, 270
Dowle ed Z. 213, 216, 224, 228,
272
Drummond E. 194, 197, 270
Dušek C. 189, 270

E

Evain E. 119, 120, 282, 334, 342,
373

F

François-Marsal F. 255, 270

G

Gaiffier E. de 265, 270
Gailhard-Banceil 252, 270
Grenard F. 254, 255, 270

I

Ionescu T. (див. Іонеску Таке) 84,
100, 201, 202, 204, 211, 260, 270
Ionescu Thoma 199

K

Keller H. 299
Koltchak див. Колчак

L

Lafontaine H. 222
Leygues G. 255, 270
Loucheur L. 229, 230, 250, 270
Lloyd George D. 200, 205, 262,
263, 264, 270

M

Martin W. 309.
Magallon de X. 229, 230, 250, 251,
252, 255, 258, 270
Majaritat 223
Malczewski 192, 270
Mantoux P. 204, 220, 270
Masaryk T. див. Масарик Т.
Mauclere E. 229, 230, 250, 271
Meierovics Z. 214, 271
Millerand A. 255, 270, 271
Morosan N. 342
Motta G. 121, 199, 223, 271

N

Nansen F. 201, 204, 205, 207, 208,
209, 210, 216, 217, 224, 271

O

Octavio R. 220, 271
Osuský Š. 189, 250, 265, 271

H

Hardinge Ch. 264, 270
Harvey G. 255, 270
Herrick M. 255, 270
Huneus A. 100, 203, 216, 217,
220, 223, 270
Hugo Victor (вулиця) 314, 362
Hymans P. 221, 222, 225, 270

P

Paderewski I. 197, 215, 221, 224,
225, 271
Palacios y Fau de E. 205
Petlioura див. Петлюра
Pittard E. 100, 194, 205, 217, 222,
228, 271, 301
Poincaré R. 81, 85, 148, 236, 262,
263, 264, 266, 271
Pouillet P. 213, 222, 271
Pueyrredón H. 213, 214, 271

S

Saint-Aulaire Ch. 209, 271
Salvago-Raggi G. 249, 271
Schanzer C. 201, 205, 224, 271
Selby W. 271

T

Tabouis G. 209, 237, 271
Tării S. 210
Tlicolaescon C. 342
Tittoni T. 199, 272
Titulescu N. 250, 272

V

Viviani R. 199, 223, 227, 272

W

Weygand M. 239, 258, 272
Wielowiesky 194, 197, 272

Z

Zamoyski M. 230, 233, 250, 272

CONTENTS

Introduction. <i>Valentyna Piskun</i>	6
Shulhyn's family and the Ukrainian social environment in Yelisavetgrad (1894–1899). <i>Serhiy Shevchenko</i>	12
Oleksandr Shulhyn and the Ukrainian Central Rada. <i>Oleksandr Kucheryk</i>	21
Oleksandr Yakovych Shulhyn – a leader and ideologist of the Ukrainian Party of Socialists-Federalists. <i>Svitlana Ivanytska</i>	33
Oleksandr Shulhyn “Fate of history”: the Ukrainians and the Ukraine in the struggle for independence. <i>Valentyna Piskun</i>	64
Two portraits from the Shulhyn's family gallery. <i>Olena Leontovych</i>	127
Oleksandr Shulhyn's relations with Chykalenko's family (from memoirs and epistolary sources). <i>Inna Starovoytenko</i>	137
Documents about Oleksandr Shulhyn in the Central State Archives of Public Organizations of Ukraine funds: types, chronology, contents. <i>Lyudmila Waschuk</i>	167

Documents

Curriculum Vitae of Oleksandr Shulhyn, the member of the Council of Ministers of Foreign Affairs. 4/I 1921. <i>Prepared for publication by Valentyna Piskun</i>	178
Documents about Oleksandr Shulhyn's diplomatic activity. The correspondence. <i>Prepared for publication by Valentyn Kavunnyk</i> ...	180
№ 1. <i>Oleksandr Shulhyn's communiques on his activities in the delegation of U. N. R on Peace Conference in Paris (Paris, September 1919)</i>	180
№ 2. <i>Oleksandr Shulhyn's letter to Andriy Nikovsky. (Prague, November 4, 1920)</i>	187
№ 3. <i>Oleksandr Shulhyn's letter to Andriy Nikovsky. (Prague, November 8, 1920)</i>	189
№ 4. <i>Oleksandr Shulhyn's letter to Andriy Nikovsky. (Prague, November 12, 1920)</i>	191
№ 5. <i>Oleksandr Shulhyn's letter to Arnold Margolin. (Geneve, November 15, 1920)</i>	194

Олександр Шулъгин в українському державотворенні...

№ 6. <i>Oleksandr Shulhyn's letter to Andriy Nikovsky.</i> <i>(Geneve, November 18, 1920)</i>	196
№ 7. <i>Oleksandr Shulhyn's letter to Andriy Nikovsky.</i> <i>(Geneve, November 22, 1920)</i>	200
№ 8. <i>Oleksandr Shulhyn's letter to Andriy Nikovsky.</i> <i>(Geneve, November 25, 1920)</i>	202
№ 9. <i>Protocol of the session of the subcommittee "C" of the committee</i> <i>"V" of Peoples Union Assembly during the listening of the</i> <i>Ukrainian delegation. (Geneve, November 25, 1920)</i>	207
№ 10. <i>Oleksandr Shulhyn's letter to Andriy Nikovsky.</i> <i>(Geneve, December 7, 1920)</i>	212
№ 11. <i>Oleksandr Shulhyn's letter to Andriy Nikovsky.</i> <i>(Prague, December 24, 1920)</i>	219
№ 12. <i>Oleksandr Shulhyn's letter to Andriy Nikovsky.</i> <i>(Paris, June 12, 1921)</i>	229
№ 13. <i>Oleksandr Shulhyn's letter to Andriy Nikovsky.</i> <i>(Paris, June 20, 1921)</i>	235
№ 14. <i>Memorandum about the rights of Ukraine to funds that were on</i> <i>deposit in German and Austrian banks under the Convention 10/IX –</i> <i>1918. (June 24, 1921)</i>	236
№ 15. <i>Oleksandr Shulhyn's letter to Andriy Nikovsky.</i> <i>(Paris, June 23, 1921)</i>	245
№ 16. <i>Oleksandr Shulhyn's letter to Andriy Nikovsky.</i> <i>(Paris, June 23, 1921)</i>	246
№ 17. <i>Oleksandr Shulhyn's letter to Minister of Foreign Affairs</i> <i>of U. N. R. (Paris, July 8, 1921)</i>	249
№ 18. <i>Oleksandr Shulhyn's letter to Symon Petliura.</i> <i>(Paris, August 11, 1921)</i>	253
№ 19. <i>Oleksandr Shulhyn's letter to Minister of Foreign Affairs</i> <i>of U. N. R. (Paris, August 26, 1921)</i>	258
№ 20. <i>Oleksandr Shulhyn's letter to Ian Tokarzhevsky-Karashevych,</i> <i>the Minister of Foreign Affairs of U. N. R. (March 16, 1922)</i>	261
<i>Comments to the surnames mentioned in the letters of Oleksandr</i> <i>Shulhyn</i>	266
Two postcards of Oleksandr Shulhyn to Kostiantyn Shyrotsky. <i>Prepared for publication by Yuliia Gorbach</i>	273

Contents

From Oleksandr Shulhyn's epistolary heritage: correspondence with Anna Chykalenko-Keller, letters to Levko Chykalenko (1920–1930). <i>Prepared for publication by Inna Starovoytenko</i>	276
I. <i>O. Shulhyn's correspondence with A. Chykalenko-Keller</i>	286
II. <i>Oleksandr Shulhyn's letters to Levko Chykalenko</i>	313
III. <i>Biographical information on the persons mentioned in the letters</i> .	366
Documents about Oleksandr Shulhyn's social activities from the Central State Archives of Public Organizations of Ukraine. <i>Prepared for publication by Lyudmila Waschuk</i>	401
<i>P. Stebnytsky. – Oleksandr Shulhyn. Politics (Ukraine State building and international affairs). Articles, documents, speeches. – Kyiv, 1918. – 112 p. Price – 1 ruble 50 kopecks.</i> <i>Prepared for publication by Svitlana Ivanytska</i>	405
Photo-apps	407
About the authors	409
Index	410

ЗМІСТ

Вступне слово. <i>Валентина Піскун</i>	6
Сім'я Шульгиних і українське громадське середовище Єлисаветграда (1894–1899 рр.). <i>Сергій Шевченко</i>	12
Олександр Шульгин і Українська Центральна Рада. <i>Олександр Кучерук</i>	21
Олександр Якович Шульгин – лідер та ідеолог Української партії соціалістів-федералістів. <i>Світлана Іваницька</i>	33
Олександр Шульгин “Fatum Історії”: українці й Україна в боротьбі за незалежність. <i>Валентина Піскун</i>	64
Два портрети з родинної галереї Шульгинів. <i>Олена Леонтович</i>	127
Взаємини Олександра Шульгина з родиною Чикаленків (за мемуарними та епістолярними джерелами). <i>Інна Старовойтенко</i>	137
Документи про О. Я. Шульгина у фондах ЦДАГО України: види, хронологія, інформаційне наповнення. <i>Людмила Ващук</i>	167

Документи

Curriculum Vitae Члена Ради Міністра Справ Закордонних Шульгина Олександра. 4/І 1921. Підготувала до друку <i>Валентина Піскун</i> ...	178
Документи про дипломатичну діяльність Олександра Шульгина. Листування. Підготував до друку <i>Валентин Кавунник</i>	180
№ 1. Доповідна записка Олександра Шульгина про його діяльність у складі Делегації УНР на Мирній Конференції в Парижі (Париж, вересень 1919 року)	180
№ 2. Лист Олександра Шульгина до Андрія Ніковського. (Прага, 4 листопада 1920 року)	187
№ 3. Лист Олександра Шульгина до Андрія Ніковського. (Прага, 8 листопада 1920 року)	189
№4. Лист Олександра Шульгина до Андрія Ніковського. (Прага, 12 листопада 1920 року)	191
№ 5. Лист Олександра Шульгина до Арнольда Марголіна. (Женева, 15 листопада 1920 року)	194

Зміст

№ 6. Лист Олександра Шульгіна до Андрія Ніковського. (Женева, 18 листопада 1920 року)	196
№ 7. Лист Олександра Шульгіна до Андрія Ніковського. (Женева, 22 листопада 1920 року)	200
№ 8. Лист Олександра Шульгіна до Андрія Ніковського. (Женева, 25 листопада 1920 року)	202
№ 9. Протокол засідання підкомісії “С”, “V” комісії асамблеї Союзу Народів під час вислухання української делегації. (Женева, 25 листопада 1920 року)	207
№ 10. Лист Олександра Шульгіна до Андрія Ніковського. (Женева, 7 грудня 1920 року)	212
№ 11. Лист Олександра Шульгіна до Андрія Ніковського. (Прага, 24 грудня 1920 року)	219
№ 12. Лист Олександра Шульгіна до Андрія Ніковського. (Париж, 12 червня 1921 року)	229
№ 13. Лист Олександра Шульгіна до Андрія Ніковського. (Париж, 20 червня 1921 року)	235
№ 14. Меморандум щодо прав України на фонди, здепоновані в німецьких і австрійських банках згідно з конвенцією 10/IX – 1918 р. (24 червня 1921 року)	236
№ 15. Лист Олександра Шульгіна до Андрія Ніковського. (Париж, 23 червня 1921 року)	245
№ 16. Лист Олександра Шульгіна до Андрія Ніковського. (Париж, 28 червня 1921 року)	246
№ 17. Лист Олександра Шульгіна до Міністра Справ Закордонних У. Н. Р. (Париж, 8 липня 1921 року)	249
№ 18. Лист Олександра Шульгіна до Симона Петлюри. (Париж, 11 серпня 1921 року)	253
№ 19. Лист Олександра Шульгіна до Міністра Закордонних Справ. (Париж, 26 серпня 1921 року)	258
№ 20. Лист Олександра Шульгіна до Яна Токаржевського- Карашевича. (Париж, 16 березня 1922 року)	261
Коментарі до прізвищ, які згадуються у листах Олександра Шульгіна	266
Дві листівки Олександра Шульгіна до Костя Широцького. Підготувала до друку Юлія Горбач	273

Олександр Шульгин в українському державотворенні...

Із епістолярної спадщини Олександра Шульгина: листування з Ганною Чикаленко-Келлер, листи до Левка Чикаленка (1920–1930-ті роки). Підготувала до друку Інна Старовойтенко	276
І. Листування О. Шульгина з Г. Чикаленко-Келлер	286
ІІ. Листи Олександра Шульгина до Левка Чикаленка	313
ІІІ. Біографічні дані про осіб, що згадуються у листах	366
Документи про громадську діяльність О. Я. Шульгина із ЦДАГО України. Підготувала до друку Людмила Ващук.	401
П. Стебницький. – Олександр Шульгин. Політика (Державне будівництво України і міжнародні справи). Статті, документи, промови. Київ. Вид. Т-ва “Друкарь”, 1918. Стор. 112. Ц. 1 карб. 50 к. Підготувала до друку Світлана Іваницька	405
Фотододатки	407
Про авторів	409
Показчик імен	410
Contents	426

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

Олександр Шульгин
в українському державотворенні
та міжнародній політиці

Збірка наукових праць

Макетувальник – *Д. Гордієнко*
Редактор – *В. Піскун*
Коректор – *Д. Гордієнко*
Художник – *А. Кальченко*

Підписано до друку 04.10.2016.
Формат 60×84/16. Папір офсетний.
Гарнітура Times New Roman. Друк офсетний.
Ум. друк. арк. 20,5. Обл. вид. арк. 21,5.